

ГЛАСНИК 40

српског археолошког друштва 2024

Средњовековно утврђење Јелеч је смештено на једном од највиших врхова планине Рогозна, југоисточно од Новог Пазара. Састоји се од Горњег, Средњег и Доњег града. Први, за сада, познати помен Јелеча потиче из 13. века и везан је за краља Драгутина. Након пропасти тврђаве Рас, Јелеч остаје једино утврђење у Рашкој које постоји до 1540. године, када је његова посада распуштена. Саграђено је у вековима рударски активној зони, непосредно поред битних трговачких путева. Иако време подизања Јелеча није познато, према карактеристикама утврђења, као и писаним изворима, очигледно је да се у њему може пратити континуитет можда и од доба Комнина, до дубоко у време Османлија. Тврђава Јелеч рапидно пропада, што указује на хитност реаговања свих институција које се баве проучавањем и заштитом културних добара.

(фото: Ирина Кајтез)

Ирина Кајтез

Републички завод за заштиту споменика културе

Владан Видосављевић

Музеј „Рас” Нови Пазар

The Medieval fortress of Jeleč is located on one of the highest peaks of Mount Rogozna, south-east of Novi Pazar. The fortress consists of the Upper, Middle and Lower Town. The first known mention of the fortress comes from the 13th century, associated with King Dragutin. After the downfall of the Ras fortress, Jeleč remained the only fortification in the Raška region until 1540, when its crew was disbanded. It was built in a zone with a centuries-long mining tradition, near important trading routes. Even though the precise time of its foundation is not known, both written sources and its architectural characteristics indicate a continuity which can be followed perhaps even from the Komnenian period long into the Ottoman era. The fortress is being rapidly destroyed, and urgent actions of institutions for studying and protection of cultural monuments is more than necessary.

(photo: Irina Kajtez)

Irina Kajtez

Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia, Belgrade

Vladan Vidosavljević

“Ras” Museum, Novi Pazar

ГЛАСНИК

српског археолошког друштва

JOURNAL OF THE SERBIAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

Број
Volume 40

2024

Београд

Belgrade

ГЛАСНИК СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

Уредник: Драгана Антоновић, Археолошки институт, Београд

Заменик уредника: Селена Витезовић, Археолошки институт, Београд

Редакциони одбор: Душан Михаиловић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду), Роберт Вејлон (Одељење за антропологију, Универзитет Мичиген, Ан Арбор), Емина Зечевић (Народни музеј Србије, Београд), Гордана Јеремић (Археолошки институт, Београд), Иван Радман-Ливаја (Археолошки музеј, Загреб), Наташа Миладиновић-Радмиловић (Археолошки институт, Београд), Кристина Шарић (Рударско-геолошки факултет, Универзитет у Београду), Драгана Филиповић (Институт за пра- и протонсторију, Кристијан-Албрехтс универзитет, Кил), Андреј Обломски (Археолошки институт Руске академије наука, Москва), Анастасиос Антонaras (Музеј византијске културе, Солун)

Издавач: Српско археолошко друштво, Чика Љубина 18–20, Београд

За издавача: Адам Црнобрња

Лектура и коректура (српски језик): Александра Шуловић

Лектура и коректура (енглески језик): Јелена Витезовић

Графички дизајн: Кристијан Релић

Штампа: BiroGraf

ISSN 0352-5678 (Штампано изд. / Print)

ISSN 3009-3503 (Online)

УДК 902/904

JOURNAL OF THE SERBIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

Editor: Dragana Antonović, Institute of Archaeology, Belgrade

Assistant editor: Selena Vitezović, Institute of Archaeology, Belgrade

Editorial board: Dušan Mihailović (Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Robert Whallon (Department of Anthropology, University of Michigan, Ann Arbor), Emina Zečević (National Museum of Serbia, Belgrade), Gordana Jeremić (Institute of Archaeology, Belgrade), Ivan Radman-Livaja (Archaeological Museum in Zagreb), Nataša Miladinović-Radmilović (Institute of Archaeology, Belgrade), Kristina Šarić (Faculty of Mining and Geology, University of Belgrade), Dragana Filipović (Institute for Pre- and Protohistory, Christian-Albrechts-University, Kiel), Andrey Mihailovich Oblomsky (Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences, Moscow), Anastasios Antonaras (Museum of Byzantine Culture, Thessaloniki)

Publisher: Serbian Archaeological Society, Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia

For publisher: Adam Crnobrnja

Proof reading (Serbian): Aleksandra Šulović

Proof reading (English): Jelena Vitezović

Graphical design: Kristijan Relić

Printed by: BiroGraf

Часопис је објављен уз финансијску подршку Министарства културе Републике Србије.

The journal was published with the financial support of the Ministry of Culture of the Republic of Serbia

Београд 2024 Belgrade

САДРЖАЈ CONTENTS

РАСПРАВЕ STUDIES

М. Јевтић: Загонетни свет праисторијских оброваца у северозападној Србији: кратка историја истраживања	7
M. Jevtić: Mysterious world of prehistoric sites of the “Obrovac” type in north-western Serbia: a short history of research methods	43
Б. Трипковић, М. Церовић, К. Пенезић, А. Трипковић, И. Живаљевић, Д. Филиповић, Р. Шошић Клинцић, Ј. Вуковић: Обровчине у Ратковача–Лугу код Дубља (Богатић), локалитет типа обровац – стратиграфија, хронологија и окружење	45
B. Tripković, M. Cerović, K. Penezić, A. Tripković, I. Živaljević, D. Filipović, R. Šošić Klindžić, J. Vuković: Obrovčine in Ratkovača–Lug, near Dublje (Bogatić), an Obrovac-type of site – stratigraphy, chronology, and environment	67
D. Heilmann, K. Dmitrović, N. Šarkić: The significance of revisions of the anthropological material from old excavations: the case of “trepanation” from Mojsinje–Lugovi–Bent (15 th /14 th – 6 th /5 th century BC)	69
Д. Хајлман, К. ДмитРОВИЋ, Н. ШАРКИЋ: Значај ревизије антрополошког материјала са старих ископавања: случај „трепанације”, Мојсиње – Лугови–Бент (15/14–6/5 век пне)	84
Д. Рашковић: Рановизантијски и раносредњовековни налази и налазишта на подручју општине Брус	87
D. Rašković: Early Byzantine and Early Medieval findings and sites in the area of the Municipality of Brus	113
М. Радишић: Прстење раноарпадовског периода у Војводини и карпатском басену: имитације и локалне креације	121
M. Radišić: Early Arpad period rings in Vojvodina and the Carpathian Basin: imitations and local creations	156

И. Кајтез, В. Видосављевић: Јелеч на Рогозни – досадашња сазнања	159
I. Kajtez, V. Vidosavljević: Jeleč on Mount Rogozna – present evidence	182

ИСКОПАВАЊА И РЕКОГНОСЦИРАЊА EXCAVATIONS AND SURVEYS

В. Катић, Н. Марковић: Археолошка истраживања југоисточних падина планине Космај	185
V. Katić, N. Marković: Archaeological survey of the south-eastern slopes of Mt. Kosmaj	210
К. Дмитровић, Д. Ћирковић: Резултати заштитних археолошких истраживања у дворишту Народног музеја у Чачку 2022. године	213
K. Dmitrović, D. Ćirković: Results of rescue archaeological excavations in the courtyard of the National Museum Čačak in 2022	241
Д. Радичевић, В. Миливојевић, Д. Ћирковић: Археолошка истраживања на локалитету Дворине – Маџарско гробље у Бањи код Аранђеловца 2021–2023. године	249
D. Radičević, V. Milivojević, D. Ćirković: Archaeological research at the site of Dvorine – Mađarsko Groblje in Banja, near Arandelovac, in 2021–2023	274

ПРИЛОЗИ ИЗ АРХЕОЛОШКИХ ЗБИРКИ CONTRIBUTIONS FROM ARCHAEOLOGICAL COLLECTIONS

Ј. Коледин: Меотски мач из Нештина	277
J. Koledin: Meotic sword from Neštin	285
Д. С. Радисављевић, Ј. М. Вукчевић, Д. Јовановић: Средњовековни мач из Медвеђе код Трстеника	289
D. S. Radisavljević, J. M. Vukčević, D. Jovanović: Medieval sword from Medveđa, near Trstenik	320

ИСТОРИЈАТ СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА HISTORY OF THE SERBIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

А. Н. Црнобрња: <i>Nomen est omen</i> : прећутани детаљи историјата Српског археолошког друштва	323
A. N. Crnobjna: <i>Nomen est omen</i> : untold details from the history of the Serbian Archaeological Society	341
С. Витезовић, Ј. Витезовић, И. Рацић: Сто четрдесет година издавачке делатности Српског археолошког друштва	343
S. Vitezović, J. Vitezović, I. Racić: One hundred and forty years of publishing activities of the Serbian Archaeological Society	374

ПРИКАЗИ REVIEWS

SIXTY YEARS OF THE “LJUBLJANA SCHOOL” OF NEOLITHIC STUDIES: 26 th Neolithic Seminar – Eurasian Neolithics: How Cultures and Societies Evolve and Why It Matters (9 th –11 th November 2023) and the 50 th Volume of Documenta Praehistorica, Department of Archaeology, Faculty of Arts, University of Ljubljana (S. Vitezović)	375

IN MEMORIAM

Лидија Никитовић (1954–2023) (К. Дмитровић)	379
Никола Црнобрња (1940–2023) (Ј. Васић Деримановић)	383
Миленко Богдановић (1935–2023) (С. Ђорђевић)	387

ЗАГОНЕТНИ СВЕТ ПРАИСТОРИЈСКИХ ОБРОВАЦА У СЕВЕРОЗАПАДНОЈ СРБИЈИ. КРАТКА ИСТОРИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Милош Јевтић

Филозофски факултет, Универзитет у Београду

e-mail: milossjevtic6@gmail.com

Оригинални научни рад

Примљено: 9. 11. 2023.

УДК: 902.2/.3(497.11)

Прихваћено: 15. 6. 2024.

Апстракт: Обровци су локални назив за кружне земљане структуре мањих димензија, оивичене широким рововима, откривене пре пола века у Мачви и Поцерини. У раној фази истраживања обровци су означени као посебан облик насеља из касног неолита, прилагођен животу у мочварама. Нова сондажна истраживања мањих кружних објеката типа обровац у Мачви (Липолист, Дубље), и посебно систематска ископавања у Поцерини (Десић), пружила су поуздане податке о времену градње, а делимично и податке о организацији простора унутар мањих кружних објеката типа обровац. Скромна археолошка ископавања утицала су на недовољно јасну представу о феномену оброваца. Проучавање методологије истраживања кружних утврђења из поствинчанског времена, опасаних рововима и унутрашњим земљаним насипима, отворило је многа нова питања и само делимично дало одговор ко је подигао, када и у које сврхе налазишта типа обровац.

Кључне речи: Мачва, Поцерина, рано бакарно доба, обровци, праисторијске ронделе, методе истраживања

Увод

Необичне кружне структуре у слободном простору из северозападне Србије, заштићене широким рововима и земљаним насипима, означене су као неолитска налазишта типа обровац. Овај термин су пре пола века предложили Миливоје Васиљевић и Војислав Трбуховић, неуморни истраживачи праисторијских налазишта на простору деловања Народног музеја у Шапцу. Наиме, у току интензивних радова на рекогносцирању праисторијских налазишта у Подрињу, у организацији Народног музеја у Шапцу и Археолошког института у Београду, издвојено је око педесетак кружних, „земљаних објеката”, означених као „Обровци”, који су протумачени као „посебан тип каснонеолитских (винчанских) насеља” (Трбуховић, Васиљевић 1975; исти, 1983, 78–85). Локални термин „Обровци” из Мачве прилично је збу-

нио водеће истраживаче винчанске културе у Србији, будући да су на простору западне Србије, поред великог броја отворених, равничарских насеља, издвојена и винчанска насеља градинског типа. Недовољно јасан опис праисторијских локалитета типа обровац никако се није уклапао у слику о изгледу бројних винчанских насеља, било да се ради о хоризонтално организованим, најчешће једнослојним насељима или о вишеслојним насељима типа тел (М. Garašanin 1979, 174–175; D. Sreјović 1988, 5–18). Као једна од основних, препознатљивих одлика оброваца истиче се постојање заштитног, широког рова око неуобичајено малих, кружних површина земљишта, што није одлика винчанских насеља из српског Подунавља и централног Балкана. После неколико деценија затишја у проучавању и готово заборава о постојању праисторијских оброваца на релативно малом простору централне Мачве и шабачке Поцерине, за ревитализацију истраживања ове врсте налазишта најзаслужнији су Бобан Трипковић, са Одељења за археологију Филозофског факултета у Београду и Момир Церовић из Музеја у Шапцу. Први непосредан додир са овом врстом праисторијских налазишта писац ових редова имао је после укључења у пројекат истраживачких радова на налазишту *Шанчина*, у атару села Десић, у Поцерини, који је почео да се реализује 2017. године, у организацији Народног музеја у Шапцу.¹ Захваљујући археолошким ископавањима „кружног земљаног утврђења” на Шанчинама у Десићу, на северним, последњим падинама планине Цер, отворила су се нова истраживачка питања о овој врсти праисторијских налазишта. Претпостављамо да су нова истраживања кружног земљаног „објекта” (лок. Шанчина), добро сачуваног у шумовитом пределу атара села Десић у Поцерини, указала на нове правце проучавања тзв. налазишта типа обровац. Земљана кружна конструкција на Шанчинама, уколико су наша запажања тачна, по одликама типолошки је блиска групи од десетак „налазишта типа обровац” са подручја Мачве и Поцерине (Јевтић, Церовић 2022, 30–35, Fig. 20). Степен истражености овог налазишта, како се чини, омогућио је поузданије хронолошко, а делимично и културно опредељење сличних кружних објеката у северозападној Србији, заштићених дубоким рововима и унутрашњим земљаним насипом. Заједничке особине у земљаној архитектури и типологији покретних археолошких налаза, где преовлађује поствичанска керамика из раног енеолита, приближили су „налазишта типа обровац” сличним кружним конструкцијама из Карпатске котлине, познатим као *праисторијске ронделе*

¹ Вишегодишњи пројекат под називом „Археолошка истраживања локалитета: Парлози, Шанчина, Париповац у Десићу код Шапца” одобрило и финансирало Министарство културе Републике Србије. Теренска истраживања изведена су у континуитету од 2017. до 2022. године. Руководилац пројекта је музејски саветник Момир Церовић, Народни музеј Шабац.

или чешће као (касно)неолитска налазишта *Kreisgrabenanlagen* типа (Jevtić, Cerović 2022, 35–37). Будући да се у српској праисторији ретко сусрећемо са панонским елементима у земљоградитељству, поготово деловима архитектуре који нису директно повезани са стамбеним објектима, неопходно је на почетку разјаснити и нека од основних термилолошких питања.

О термину обровац

Сматрамо да је нејасан и несрећно изабран топоним „Обровац”, који је предложен као назив за посебан облик каснонеолитских насеља у Мачви, умногоме допринео неоправданој маргинализацији у истраживању и тумачењу ове врсте локалитета. Наиме, претпостављамо да је у доброј мери употреба локалног, ретко коришћеног топонима Обровац утицала да су ова налазишта све до данас остала слабо позната. Вук Стефановић Караџић, који је рођен у Подрињу (одакле потиче термин обровац), у *Српском рјечнику* помиње само реч „обровити” и при томе као пример наводи: „обровити око куће да вода отјече” (Караџић 1852, 434). Јасно је да сама реч „обровити” у овом случају указује на ископавање рова око неког објекта који треба сачувати од временских непогода, пре свега изненадних поплава. У имену „Обровац” – глаголски префикс „об” је већа непознаница од другог дела који се односи на ископан ров (шанац, канал, јендек), који означава – извршење радње око објекта, са његове спољне стране, опколити у целини, опкопати, обрубити.² Занимљиво је да у врло детаљном Речнику српског језика Матице српске не постоји одредница обровац. У вишетомном Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ, који је у изради више деценија, заступљена је одредница „обровац” (користи се као синоним и реч „обров”) са значењем под а) ров или откоп, а под б) бедем, кула, утврђење.³ Посебно је значајно секундарно значење ове одреднице, која указује да се овим термином означава и заштићен простор који опасује ров. По свему судећи реч „обровац” настала је од глагола „обровити”, што значи опкопати ров, јарак око нечега. Обровац је назив утврђеног града у Далмацији, испод Велебита, североисточно од Задра, који се у писаним изворима помиње од 14. века, а посебно у вези са доласком Турака у далматинско залеђе.⁴ Исти

² Према: Речник српског језика Матица српска, Нови Сад 2011, str. 829.

³ Речник Српскохрватског књижевног и народног језика, књ. XVI, Институт за српски језик САНУ, Београд, 2001, 450.

⁴ Р. Самарџић, Срби у ратовима Турске до 1683, *Историја Српског народа*, књ. III/1, Српска књижевна задруга, Београд 1993, 141. Обровац на реци Зрмањи, данас у Задарској жупанији, једино је насеље („тврди град”) под овим називом које се помиње у вишетомној Историји Српског народа.

назив има још неколико савремених насеља у Босни и Војводини. Скраћени назив ове одрединце („Обров“) знатно је ређи топоним, који се сачувао до данас у имену насеља на северу Црне Горе (у ареалу Бијелог Поља). Шта се крије иза овог назива, помаже нам на извештајан начин топоним „Оброва шума“, на подручју Грубишног поља, у Бјеловарској жупанији (централни део северне Хрватске). Наиме, током новијих археолошких рекогносцирања јужних обронака ниске и простране *Билогоре*, на шумовитом простору под називом *Грубишно Поље-Шума Оброви*, откривено је неколико мањих земљаних утврђења, окружених системом ровова и насутих бедема (Ткалџес 2017, 152–159). Будући да су поједина утврђења кружне или правоугаоне основе са овог подручја (претежно протумачене као средњовековне градине), оивичена дубоким и ширим рововима, претпостављамо да је то био разлог што се шумски појас на јужним обронцима Билогоре назива „Шума Оброви“. Несигуран топоним Оброва у атару села Табачковић, у близини села Мајур, недалеко од Шапца, забележен је као назив насеља винчанске културе (Стојић, Церовић 2011, 183, Т. 401). Може се поменути и да су Авари (Обри) у Панонији правили кружне двоструке ограде од подигнутих стабала, често са земљаним бедемом између двојне палисаде. Сврха изградње ограђених кружних простора код овог изразито ратничког и сточарског народа са истока била је најпре да сачувају стоку од плачке.⁵ Претпостављамо ипак да је топоним „Обровци“ настао у Мачви, и да се односи на мање праисторијске структуре окружене рововима. Томе у прилог иде чињеница да на простору Мачве и Поцерине готово нема археолошки потврђеног материјала из доба Сеобе народа, док се у топонимији аварских налазишта у Војводини не појављују обровци.⁶ У сваком случају, у савременој археологији је напуштена идеја о вези између Обра и праисторијских налазишта типа обровац. Ако се вратимо изворном тумачењу овог топонима, који је предложио пре пола века Миливоје Васиљевић, кустос Народног музеја у Шапцу, највероватније су „насеља типа обровац“ добила у народу име по рову – „шанцу којим су опкољени унаоколо“ (Васиљевић 1996, 14).

⁵ Уп. идеалну реконструкцију централног аварског насеља у Панонији – Велики Аварски ринг (*Avars rotunde*), са четири кружна прстена – Charle Garnier, L'Histoire de l'Habitation Humaine, designed for the 1889 Exposition Universale, Paris 1892.

⁶ Подаци о топонимији аварских налазишта на простору Србије добијени су у личној комуникацији са колегом Иваном Бугарским из Археолошког института у Београду, на чему срдечно захваљујемо. Према И. Бугарском, који је у више наврата истраживао материјалну културу номадских племена из времена Сеобе народа на тлу Србије, аварски налази не потврђују стална насеља овог номадског народа јужно од Саве и Дунава.

Кратак преглед историје и начина истраживања налазишта типа обровац

Методологија истраживања праисторијских налазишта ретка је тема у српској археологији. Великани поратне генерације београдске школе праисторичара из друге половине прошлог столећа најчешће су узгред писали о начинима организовања археолошких ископавања (Гарашанин, Гарашанин 1953). Основне теме из методологије биле су посвећене стратиграфији налазишта и типолошко-статистичкој анализи археолошких налаза, који су кроз систем аналогича омогућавали издвајање културних хоризоната и праисторијских група/култура (Тасић, Јовановић 1979). Понешто о примењеној, класичној методологији у српској праисторији са знајемо из биографија и ауторизованих разговора водећих српских археолога (М. Васић, М. Грбић, М. Гарашанин, Д. Срејовић – уп. Palavestra 2020; Vandović 2016; Gačić 2005; Babović, Tomović 1995; Срејовић 1996). Осим нормативних, прописаних правила у организовању теренских истраживања, археолошка пракса примењена на великим праисторијским налазиштима (Винча, Лепенски Вир, Гомолава, Плочник, Феудвар, Калакача, и др.) утицала је на откривање и постепено усвајање нових методолошких праваца. Савремена истраживања млађих праисторијских периода у Србији у први план стављају мултидисциплинарност, која се уочава најпре у примени нових перспекција у теренском раду и бројним физичко-хемијским анализама покретних археолошких налаза. Слично претходном периоду, нове теренске методе примењују се највише приликом вишегодишњих истраживања већих и дуготрајнијих праисторијских насеља са сложеном вертикалном и хоризонталном стратиграфијом, која на тлу садашње Србије претежно припадају средњем и касном неолиту (винчанска култура). Недостатак писаних записа о примењеној савременој методологији у Србији можемо протумачити и на основу нових услова теренског рада, будући да се праисторијска налазишта најчешће истражују фрагментарно, често у неповољним временским условима, у оквиру заштитних ископавања. У групи малобројних праисторијских налазишта у Србији која се систематски истражују последњих година, нови методолошки поступци, пре свега геофизичка мерења, примењени су на локалитетима из истог временског оквира, винчанска насеља Црквине у Стублинама, код Обреновца, Дреновац код Параћина, Орешковица код Петровца на Млави, као и каснонеолитско насеље (винчанска и потиска група) Борђош код Новог Бечеја (Crnobrnja 2009; Crnobrnja 2014; Spasić 2013; Borić et al. 2018; A. Medović et al. 2014, Hofmann, R. et al. 2019).

Истраживања налазишта типа обровац одвијала су се у два одвојена периода. Почетна истраживачка фаза седамдесетих година прошлог века уско се везује за вишегодишња археолошка рекогносцирања Народног музеја у Шапцу у Подрињском крају. Класичном методом теренске проспекције и на основу прикупљених површинских налаза установљен је на простору између реке Саве и планине Цер неуобичајено велики број каснеолитских, винчанских насеља. Том приликом су мања археолошка ископавања сондажног типа изведена на свега неколико неолитских локалитета. Истраживачи су били фасцинирани бројношћу насеља из млађег неолита откривених у Мачви. Претпостављамо да је то био основни разлог што су винчанској култури недовољно критички приписана готово сва градинска праисторијска насеља у северозападној Србији, као и недовољно јасно типолошки издвојена кружна налазишта, заштићена широким рововима, означена као „неолитски Обровци”. После затишја од неколико деценија од иницијалне фазе истраживања, обновљени су и последњих десетак година интензивирани радови на проучавању налазишта типа обровац (Стојић, Церовић 2011; Трипковић 2013; Трипковић, Церовић, Булић 2013; Трипковић et al. 2017; Трипковић, Penezić 2017; Трипковић 2020).

Занимљив је приступ истраживању и тумачењу ове врсте налазишта. Обровци су од првих помена у српској праисторији, у наслову рада у *Старинару* за 1973–1974, проглашени за „посебан тип неолитских насеља у западној Србији” (Трбуховић, Васиљевић 1975, 157). Све донедавно ово тумачење није се доводило у питање. Сматрамо да су досадашња тумачења о начину и разлозима подизања праисторијских оброваца недовољно поткрепљена археолошки провереним подацима. Издваја се мање, кружно утврђење на локалитету Шанчине у Десићу, оивичено масивним земљаним бедемом и широким ровом, подигнуто на последњим, северним обронцима планине Цер, које је на основу првих археолошких радова 1967. године означено као један од најбоље очуваних оброваца у северозападној Србији (Трбуховић, Васиљевић 1983, 82). Захваљујући нешто детаљнијим археолошким радовима последњих година на овом локалитету, можемо да понудимо нешто другачије виђење ове врсте праисторијских налазишта (Jevtić, Cerović 2022).

Свакако није уобичајено да после вишегодишњег рада на једној теми и даље расправљамо о основним истраживачким питањима и примењеној методологији у проучавању неког феномена из млађе праисторије централног Балкана. Наиме, када се поједини праисторијски локалитети окарактерису као *налазишта посебног типа*, логично је претпоставити да постоје

јасни критеријуми за њихово издвајање. Археолошка налазишта типа обровац, међутим, спадају у групу загонетних локалитета из млађе праисторије на простору северозападне Србије и не могу се једноставно објаснити. Пошто се метода истраживања налазишта Шанчине у Десићу у приличној мери разликује од досадашњих истраживања налазишта типа обровац, можемо издвојити две етапе у историјату проучавања те врсте локалитета.

Прва етапа истраживања налазишта типа обровац

Праисторијска налазишта типа обровац издвојена су из велике групе каснонеолитских, винчанских насеља седамдесетих година прошлог века, после детаљног, вишегодишњег археолошког рекогносцирања на простору Мачве и Поцерине. Проспекција археолошких налазишта на подручју деловања Музеја у Шапцу изненадила је бројношћу новооткривених праисторијских локалитета. Милутин и Драга Гарашанин, аутори једног од првих послератних пописа и каталога археолошких локалитета у Србији, посебно указују на то да су у годинама после Другог светског рата, слабо истражена праисторијска налазишта у западној Србији (Гарашанин, Гарашанин 1951). Почетком педесетих година прошлог века отпочео је амбициозан и до сада незавршен план Археолошког института у Београду за припрему и издавање археолошке карте Србије. Прва свеска посвећена је налазиштима из западне Србије, у којој је издвојено свега неколико праисторијских локалитета (Археолошки споменици Србије I, 1953). Десетак година касније, после оснивања Народног музеја у Шапцу, приступило се систематском рекогносцирању и изради топографије археолошких налазишта у Подрињу (Васиљевић 1967, 124–135; исти, 1969, 449–468). У групи од преко стотину откривених праисторијских налазишта у Мачви и Поцерини током шездесетих година, издвојена су два локалитета под називом „**Обровац**”, од којих је један приписан касној фази винчанске културе, а други је остао временски неопредељен. Занимљиви су описи налазишта са топонимом **Обровац** из атара села Слеччевић и Дуваниште као „мање хумке” пречника око 30 м, окружене мањим рововима (Васиљевић 1969, 453, 456). У овом периоду сондажно је истражено „праисторијско утврђење” у Десићу, које је означено као „оновременско ремек-дело фортификације градина” (Васиљевић, Трбуховић 1970, 47). У монографији „Шабач у прошлости” (1970) Васиљевић и Трбуховић, аутори су у одељку о праисторији шабачког краја приложили скицу терена са фортификационим системом из Десића, на којој је приказан и мањи „Обровац” (лок. Шанчина), као утврђење део суседног, градинског насеља (лок. Парлози). У овом раду несигур-

ност у датовању налазишта у Десићу експлицитно је потврђена тако што се појављује истовремено на карти неолитских насеља (винчанска култура) и на карти налазишта раног металног доба (бубањско-хумска група) (Васиљевић, Трбуховић 1970, 47, 52). Наравно, морамо се присетити година када је то писано. То је време када су знања о културама раног бакарног доба из поствинчанског периода у Србији била врло скромна.

Иницијативна фаза истраживања налазишта типа обровац везује се за почетне године систематског археолошког рекогносцирања Подриња (1969–1973), у организацији Народног музеја у Шапцу и Археолошког института у Београду. Кратки извештаји са рекогносцирања на простору деловања музеја у Шапцу (Мачва и Поцерина) напомињу преко десетак „мањих кружних узвишења”, или „мањих телова” (пречника 30 или 40 м) (Trbuhović, Vasiljević 1972, 164–189; Trbuhović Vasiljević, 1973, 133–161). Основна одлика ових праисторијских налазишта чини шири ров који их окружује. Занимљиво је да се као топоним за поменута „кружна узвишења” чешће користи назив *Шанац* или *Шанчина/е* него назив *Обровац* или *Обровчина*. Најчешће су о овим налазиштима мање, кружне основе дати само основни топографски подаци. Прикупљени су са неких налазишта овог типа површински налази, претежно уломци праисторијске керамике, а забележено је и присуство мањих комада лепа, ређе кремених алатки.

Издаја се локалитет Шанац у Обровчинама у атару села Дубље код Богатића, где су изведена сондажна археолошка ископавања (Trbuhović Vasiljević, 1973, 133, Т. LXXII, 1–5, Prilog 1). То је један од ретких локалитета типа обровац о којем имамо нешто више података. Права је штета што су ископавања локалитета Шанац у Дубљу 1973. године неуобичајено, лапидарно описана, у свега неколико реченица. Истражен је средишњи део „брежуљка са удубљењем у средини” на локалитету Шанац–Дубље (пречника око 25 м), постављањем два рова под правим углом, ширине 1,00 м, дужине 10 м. Исцртани подужни профили ровова пружају доста занимљиву стратиграфску слику централног кружног простора, оивиченог релативно плитко сачуваним ровом, ширине у површинском делу 6–7,5 м. Јасно су на периферном делу кружне површине уочени остаци земљаног насипа (бедем) који је горео, и по свему судећи са спољне стране био заштићен већим лесним „конкрецијама”. Већа концентрација керамичких налаза и, чини се, делова изгорелог кућног лепа, откривена је са унутрашње стране бедема. Могуће је претпоставити постојање унутрашњег палисадног рова и дрвене палисаде уз бедем, која је горела и оставила јасне трагове пожара (на плану су означене веће површине црвене, гореле земље). У централним, истраже-

ним деловима обровца на локалитету Шанац–Дубље није било археолошког материјала. Остаци једног ватришта и комади кућног лепа са унутрашње стране земљаног насипа који је горео навела је истраживаче да ову малу кружну конструкцију, заштићену унутрашњим бедемом и широким ровом, означе као делове стамбене архитектуре. Мада нису откривени делови подница кућа или јаме од њихових вертикалних дрвених носача, налазиште кружне основе малих димензија, опасно земљаним бедемом и широким ровом, проглашено је за праисторијско (неолитско) насеље. Расположив простор унутар земљаног бедема са локалитета Шанац–Дубље тешко би могао да буде довољан и за подизање једне винчанске куће, скромнијих димензија. Сама чињеница да је средишњи део кружне површине заштићене бедемом и ровом био празан, односно без остатака неке грађевине, смањује простор за подизање и најскромнијег, усамљеног домаћинства. Изгледа да је целокупна радна активност, према положају покретних археолошких налаза, била усмерена на релативно узан простор непосредно са унутрашње стране бедема. Морамо признати да нам је за ишчитавања профила истражених ровова кружне земљане конструкција са локалитета Шанац–Дубље умногоме помогла слична стратиграфска слика, добијена после нових археолошких радова на налазишту Шанчина у Десићу.

Основна поставка о разлозима за издвајање „посебног типа неолитских насеља” названих обровцима у северозападној Србији, објављена у *Старинару* за 1973/1974. годину, није најјасније разрађена (Трбуховић, Васиљевић 1975). У уводном делу тог рада посебно се издваја фортификациони систем у Десићу са последњих обронака Цера (градинско насеље Парлози (Главица) + земљано утврђење Шанчина). Необично је што се управо тај локалитет узима као узор за издвајање налазишта типа обровац, један од малобројних у заталасаном делу Поцерине, насупрот бројним обровцима у равничарским деловима Мачве. Можемо само да наслутимо зашто је добра идеја за издвајање налазишта типа обровац остала на нивоу грубе, прилично недорађене скице. Неопходно је присетити се времена када је настала идеја о издвајању „насеља” типа обровац. Наиме, то је било време када су археолошку јавност у Србији привлачили у првом реду велики, вишегодишњи пројекти значајних праисторијских налазишта (Лепенски Вир, Власац, Рудна Глава, Гомолава, Калакача, Градина на Босуту и други). Прича о обровцима остала је у локалним оквирима из једноставног разлога јер је грађена готово једино на недовољно јасним, често сувише оскудним топографским подацима. Сви праисторијски објекти или насеља приближно кружне основе са подручја Мачве и Поцерине, зашти-

ћени широким рововима (шанчевима), проглашени су за налазишта типа обровац. Сматрамо да неколико већих праисторијских насеља (350–500 м у пречнику), са шанчевима ширине 10–20 м, треба изузети из групе налазишта типа обровац. Занимљиви су локалитети са називом Обровац у атару села Дуваниште и у селу Мајур, недалеко од Шапца (пречника око 350 м), који имају, поред широких шанчева, земљане бедеме. Прикупљени археолошки налази, пре свега уломци керамике, указују да су у питању вишеслојна праисторијска насеља (Стојић, Церовић 2011, 89, LVI, 1–8; 110–111, T.LXXX-LXXXII, 1–51). Сличних особина је, према опису истраживача, вишеслојно, чини се утврђено насеље Шанац у Лешници код Лознице (налазиште је означено као Велики Обровац). Убијација Шанца у Лешници (или Великој Лешници) није најјаснија. Помиње се као Шанац већ код Ф. Каница, а у каснијим радовима под различитим називима. Прикупљени површински налази који се чувају у депоу Музеја у Шапцу из Велике Лешнице указују на насеље из раног бакарног и раног гвозденог доба (Стојић, Церовић 2011, 190, Т. ССVIII, 1–4; Булатовић, Филиповић, Глигорић 2017, 182). Знатно више података о покретним археолошким налазима прикупљено је на тзв. Великом Обровцу (Обровац I) из Мајура, који указују на посебно брањено насеље из раног енеолита, а приписано је култури Бубањ (бубањско-хумска група). Поред керамике која је истог типа као она из налазишта у Дубљу и Десићу, блиска млађој и финалној фази ленђелске културе, са утврђеног насеља из Мајура потиче и сликана здела из нешто старије фазе ленђелске културе (Васиљевић 1996, 17). Подаци о изгледу, вертикалној и хоризонталној стратиграфији тзв. Великог Обровца у Мајуру веома су оскудни и нема елемената да се закључи из које фазе потиче копање веома широког рова и подизање масивног земљаног насипа са његове унутрашње стране. У овом тренутку била би врло смела хипотеза да утврђено раноенеолитско насеље већих размера из Мајура припада утврђеном, вишеслојном тел насељу типа Полгар-Чесхалом (*Polgár-Czöszhalom*) у Горњем Потисју (Raczky, Anders, Bartosiewicz 2011; Raczky, Sebok 2014; Raczky 2019). Велико утврђено насеље из Мајура у том случају свакако би могло да се прогласи за својеврстан регионални, културни и духовни центар из поствинчанског периода. Напоменимо да се у атару села Мајур налазе и остаци мањег, добро очуваног обровца (Обровац II, пречника око 40 м), који је према опису подигнут на водопадном терену, највероватније заштићен плитким ровом и земљаним бедемом (сл.1). Земљани бедем је по свему судећи развучен и на његово постојање указује „удубљење у средини” кружног објекта.

Сл. 1. Локалитет Мајур – Обровац II (prema: Trbuhović, Vasiljević 1975, Т. III/2)

Fig. 1. The site of Majur – Obrovac II (after: Trbuhović, Vasiljević 1975, Pl. III/2)

Остала налазишта издвојена као тип обровац знатно су скромнијих димензија (пречника 25–40 м). Десетак тих налазишта можемо условно издвојити као обровци типа Десић, где се поред широког шанца јасно уочавају остаци унутрашњег земљаног бедема. Према расположивим подацима, тешко можемо дати јасан суд о кружним објектима типа обровац који су опасани широким рововима, без видљивих трагова унутрашњих земљаних насипа или површинских археолошких налаза. Једноставно недостају детаљнија запажања о кружним „брежуљкастим узвишењима”, оивичени дубљим или плићим рововима, често неуобичајено широким у односу на површину коју окружују. На основу аутопсије неколико мањих оброваца, уверили смо се да су кружне или овалне површине уздигнутог земљишта под ниским шумским растињем, сачуване у меандрима мањих, исушених речних токова, без видљивих интервенција и копања ровова. Будући да често нема површинских археолошких налаза са тих локација, или нису сачувани, сматрамо да се у овом тренутку истраживања ти локалитети не могу прихватити као посебан тип праисторијских оброваца. Обровци се најчешће налазе у равничарским пределима, прекривени шумским растињем. У сваком случају можемо закључити да се према описима свих наведених „налазишта типа обровац” сусрећемо са прилично разнородном групом земљаних кружних објеката, веома скромних димензија. Занимљива је чињеница да се тзв. обровци често налазе у пару, а помињу се и локалитети са три кружна земљана објекта подигнута на истој лесној греди. Граде се најчешће у близини бара или притока Саве, склоних честом мењању корита, чија се изворишта најчешће налазе на северним обронцима планине Цер. Убикација налазишта типа обровац је често непоуздана, тако да ретко располажемо подацима о њиховом међусобном односу. Највећа концентрација налазишта типа обровац забележена је у средњим и горњим токовима реке Јерез, Беле Реке и Битве, негде на граници из-

Сл. 2. Реконструисани изглед насеља типа обровац,
према: Трбуховић, Васиљевић 1983, Т. XXV

Fig. 2. Ideal reconstruction of settlements of the "Obrovac" type,
after: Трбуховић, Васиљевић 1983, Т. XXV

међу Мачве и Шабачке Поцерине. Вероватно није случајно да се највећи број винчанских насеља такође групише око ових река. Стога не чуди податак да се у непосредној близини подигнутих кружних објеката типа обровац често на површини налазе остаци винчанских насеља отвореног типа (претежно уломци керамике и кремене алатке), као што је случај на локалитету Шанац у Обровчинама у Дубљу. У раду о обровцима посебно недостаје однос између „кружних земљаних објеката са широким ровом” и праисторијских насеља у њиховој близини. Једина поуздана веза између два мања налазишта типа обровац потврђена је током нових истраживања у Десићу на локалитетима Шанчина и Париповац и истовременог ранонеолитског насеља (градинског типа) у њиховој близини (Jevtić, Cerović 2022, 11, Fig. 1).

Како је настала идеална реконструкција једног „насеља типа обровац”?

У књизи В. Трбуховића и М. Васиљевић о неолитским културама у Подрињу предложена је идеална реконструкција једног обровца (сл. 2). Приказано је усамљено домаћинство окружено шеваром и ниским шумским растињем у позадини, у виду малог острва, са три густо збијене колибе од лаког материјала (Трбуховић, Васиљевић 1983, Т. XXV). Издвојеност кружног острвца симболизују два мања чамца типа моноксила постављена на улазу у домаћинско двориште, што појачава утисак да „насеље типа обровац” окружује вода са свих страна. У средишњем делу острвца, као највеће благо,

приказан је тор са неколико овчица, а недалеко од њега, као на неком сеоском имању, припрема се черечење распете и већим делом одране, поголеме домаће животиње. Како се дошло до ове идиличне слике маленог сеоског домаћинства у облику пустог острвцета, није познато. Осим податка у потпису романтичне представе обровца да је рађена по идеји М. Васиљевића, нема назнака који локалитет је био узор за њено настајање. Претпостављамо да су као основа за идеалну реконструкцију коришћени у првом реду археолошки подаци добијени на основу истраживања налазишта Шанац у Дубљу. Тумачење амбијента у којем је смештено „насеље типа обровац” чини се да има мало другачију теоријску подлогу. Наиме, археолошку топографију налазишта типа обровац и његово непосредно окружење прилично су сумарно приказали први истраживачи. Насупрот каснонеолитским, винчанским насељима, који су најчешће подизани на уздигнутим, речним терасама Мачве и узвишењима Шабачке Поцерине, обровци су претежно били изграђени у нижим пределима. Мања, прилично раштркана група кружних земљаних објеката заштићена рововима забележена је на најнижим обронцима Цера (Шанчина, Париповац у Десићу) или благим косама југоисточно од ове планине (Барич у Суботици код Коцељеве, Водице у Ваљевској Слатини). О тој групи објеката, означеној такође као „насеља типа Обровац” услед широких ровова који их окружују, недостају детаљнији топографски подаци. У опису оброваца, међутим, преовлађују подаци да су подизани у водоплавним, мочварним и баровитим теренима. Посебно су истицани подаци првог српског хидролога Антонија Алексића с краја 19. века о тзв. Мачванским блаштима и узроцима њиховог настајања (Алексић 1891; исти, 1892). Занимљиво запажање А. Алексића о изгледу Мачве за време Турака утицало је, како нам се чини, на идеалну реконструкцију „насеља типа Обровац”, по идеји М. Васиљевића. Алексић наводи да је „Мачва била слабо насељена земља. Села су била мала и заклоњена у *густој шуми између бара* (подвукао МЈ). Често су села образовала свега 5–6 кућа” (Алексић 1891, 8–10).

*О шуми Китог у Мачви и Шабачкој Поцерини
као стални пратилац налазишта типа обровац*

Предлог А. Алексића из последње деценије 19. века да је неопходно извршити „просушење Китошког блата” у Мачви, као да је добио већу тежину у каснијим радовима о обровцима него што су запажања о густој шуми званој Китог, пре њеног нестајања. Баровити амбијент за подизање оброваца превагнуо је над шумским пејзажом, можда и због широких ровова, који су каткад приликом рекогносцирања били испуњени водом, што

је чинило основно обележје за издвајање тих праисторијских налазишта. Данашњи амбијент у којем се налазе „насеља типа обровац” знатно се променио и најчешће су у питању мање, кружне површине, незнатно издигнуте од околног терена, окружене ораницама. Већина оброваца, оивичена широким рововима, остала је недоступна за пољопривредну обраду и зарасла у шумско растиње. То су данас мали забрани прекривени осредње израслом, ретком шумом или младим шибљем. Претпостављамо да је већина идентификованих оброваца у време градње била окружена шумским пејзажом, слично данашњем положају локалитета Шанчина у Десићу. То је био разлог да покушамо установити где су биле границе столетне шуме Китога.

У историјским изворима Китога се најраније помиње у турским документима, односно у попису Зворничког санџака средином 16. века (Ханџић 1970, 172). У дефтеру се, поред осталог, говори о посебној делатности људи задужених да прикупљају соколове, ради соколових пера. Извори наводе да се неки Искендер из Шабачке нахије обавезао да ће из соколових гнезда која су се налазила у Китогу (Мачва) сваке године за царски хас (имање) прибавити неколико соколова. Почетком 19. века већи део Мачве је био под шумом, а Китога је представљао њен најгушћи део (Поповић 2013, 69). Када су у питању границе распрострањања „прастаре шуме Китога” често се цитира хидрографска карта Мачве А. Алексића из 1891. године (Алексић 1891, 81; у Поповић, Вулетић 2019, 136, сл.1; Грчић, Грчић 2019, 562, карта бр. 236). Према том истраживачу, Китога је захватао пространо подручје у средњем и доњем, кривудавом и повремено бујном току Јереза. Ово нам се чини посебно важним јер се управо то подручје, једним делом у Поцерини, а другим у Мачви, поклапа са најгушћим распоредом убицираних налазишта типа обровац. У нади да се можда на неким старим картама Мачванског округа налази неки топоним под називом Обровац, опет смо наишли на шуму Китога. Карта Кнежевине Србије Јована Бугарског из 1845. године пространи потес Китога приказује на секцији XVII, северно од Белотића и Богатића, све негде до Мачванске Митровице, Салаша Ноћајског и Засавице.⁷ Сличан положај Китога налазимо и на детаљној мађарској војној карти Мачве са почетка 20. века.⁸ Војне секције ЈНА Шабачког округа садрже неколико ма-

⁷ Копија карте Ј. Бугарског из 1845, која се чува у Музеју града Београда, добијена на увид љубазношћу сарадника Историјског института САНУ Радомира Ј. Поповића, на чему и овом приликом захваљујемо. Карта о којој је реч недавно је објављена: Илић 2019, 41.

⁸ У корпусу Војних карата Аустроугарске монархије са почетка 20. века налази се прилично детаљна географска карта Срема, Мачве и Поцерине, објављена око 1910. године, под називом *Mitrovitz* (Sremska Mitrovica). Карта под називом *3rd Military Mapping Survey of Austria-Hungary* дата је на енглеском и мађарском online – <http://lazarus.elte.hu/hun/digikoniv/topo/3felmeres.htm>.

њих потеса под називом Китог, и посебно су значајни потеси у атарима села Мајур и Слеччевић, где су забележена налазишта типа обровац. Претпостављамо да знатно већи број потеса под називом *гајеви* на простору Мачве и шабачке Поцерине представљају реликте шуме Китог. Вук Караџић описује Китог као густу и дивљу шуму између Дрине и тврђаве Шабац.⁹ Обилазећи Мачву крајем 19. века, Ф. Каниц такође говори о пространој шуми Китог: „Цео ниски обални појас Саве између Дрине и Шапца покривао је раније 'Китог', густа шума, која је Србима за време устанка често пружала одлично склониште” (Каниц 1985, 354–355). У сваком случају, можемо претпоставити да се у окружењу налазишта типа обровац доминирале, осим мочвара, густе шуме, чинећи важан елемент приликом изградње особених кружних земљаних објеката из млађе праисторије, оивчених широким рововима.

Зашто је настао нагли прекид у истраживању налазишта типа Обровац?

Тешко је одгонетнути прави разлог зашто су прекинута археолошка истраживања „насеља типа Обровац”, у тренутку када је постављена хипотеза о неопходности њиховог укључења у корпус богате археолошке грађе винчанске културе на простору Мачве и Поцерине (*Старинар* 1975). Изгледа да је већина праисторичара тога времена у Србији прећутно прихватила мишљење проф. Гарашанина да се налазишта типа обровац тешко могу уклопити у слику о винчанској култури. Наиме, свега неколико година од њиховог објављивања, М. Гарашанин наводи: „Мора остати отворено питање тзв. *Оброваца, карактеристичне врсте насеља са бедемима и рововима* (подвукао МЈ), која су у већем броју установљена у мачванској равници. Према тврђењу истраживача ових локалитета, они припадају винчанској групи” (М. Garašanin, 1979, 155). Као што се види из цитата, не доводи се у питање изглед оброваца, заштићених бедемима и рововима, зачудо ни њихова несеобинска функција, али се оправдано сумња у припадност винчанској култури. Нешто више простора обровцима посветио је Ц. Чепман (J. Charman) у студији о винчанској култури (Charman 1981). Приликом разврставања винчанских насеља у северозападној Србији, поред групе равничарских и градинских насеобина, као посебан тип издвојени су обровци, означени као „ограђена насеља” (*enclosed settlements*) (Charman 1981, 45). Овај аутор претпоставља и да су обровци могли имати двојаку функцију, у зависности где су подизани. Првој групи припадала би посебна врста сталних насеља прилагођена животу у мочварама, а другој сезонска насеља, где су становали сточари (ве-

⁹ Вук Стефановић Караџић, Српски рјечник. У: Сабрана дела Вука Караџића II, Београд 1966, 306.

роватно са ширег простора Поцерине, прим. МЈ) који су напасали своја стада у Мачви (Chapman 1981, 100–101). У студији о најстаријим земљорадничким културама у доњем Подрињу, М. Васиљевић и В. Трбуховић су винчанској култури, поред равничарских (укупно 90) и градинских насеља (50) придодали „насеља типа Обровац” (48), чије су трајање сузили на фазу Бенска бара II–III (Трбуховић, Васиљевић 1983, 78–85, карта 5).

О стратиграфији вишеслојног праисторијског насеља Бенска бара у Шапцу

У жељи да разрешимо питање како су готово сви обровци датовани у хоризонт Бенска бара III, покушали смо да проникнемо у хоризонталну или вертикалну стратиграфију тог вишеслојног праисторијског насеља, али безуспешно (уп. Vasiljević 1967, 22–24; Трбуховић, Васиљевић 1983, 26–44. Стојић, Церовић 2011, 149–173). У току заштитних археолошких радова шездесетих и седамдесетих година у централном делу савременог Шапца, истражена је површина од око 1900 м² вишеслојног праисторијског насеља у облику развученог тела, насталог на тераси реке Јерез. Насеље се у време ископавања (укупна дебљина културног слоја од 2 до 2,50 м) уздизало изнад мочварног терена баре Бент (Бенска бара), обликоване услед мењања корита једне или двеју притока Саве, настале спајањем неколико бујичних потока и речица са северних падина планине Цер. Најмоћнији хоризонт на локалитету Бенска бара (Јела) припада винчанском насељу, са елементима потиске културе. Интерна подела неколико стамбених хоризоната винчанског насеља у Шапцу (Бенска бара I, IIa, IIb), није најјасније документована. Остаје нејасно такође да ли је Бенска бара III најмлађе насеље винчанске културе (како сугеришу истраживачи), или се ради о потпуно новом хоризонту из енеолитског периода. Посебно се у стратиграфији наглашава значај винчанског хоризонта насељавања, означеног као фаза Б. бара IIb, подигнутог после нивелисања терена лесном земљом. Морамо признати да нам није најјасније зашто су аутори ископавања спојили фазу II и III Бенске баре, уколико износе податак да је хоризонт III настао на рушевинама претходног слоја IIb. При томе се, по свему судећи, мења и начин становања, тако што се нови хоризонт одликује великим бројем дубоких јама, које су често делимично укопане у здравицу, што оштећује старије хоризонте винчанског насељавања. Истраживачи Бенске баре као могућност за престанак трајања насеља винчанске културе видели су у доласку носиоца баденске културе (Трбуховић, Васиљевић 1983, 26–27). Према скромном избору баденске керамике, претпостављамо да насеље са дубоким јамама (Б. бара III) вероватно припада краткотрајном насељу баденске културе из средњег/позног

енеолита. Бенска бара заузима централно место у тзв. културној стратиграфији праисторијских налазишта шабачког округа, објављеној 2011. године (Стојић, Церовић 2011, 26–32, 149–173, Т. CXL–CLXXVII; сл.1–305, фото 147–344). Праисторијско насеље типа тел у Шапцу (Бенска бара – Јела) представљено је обиљем покретних археолошких налаза који су омогућили издвајање 9 културних хоризоната, од којих су поједини заступљени са свега неколико уломака керамике. О вертикалној стратиграфији насеља нема поузданих података. Целокупна археолошка грађа приказана је по квадратима, са пртежима на нивоу теренске документације. Према покретним археолошким налазима може се претпоставити да је налазиште на Бенској бари гашењем последњег винчанског насеља извесно време било ненасељено, на шта указује одсуство налаза неке поствинчанске културе раног бакарног доба. Питање припадности хоризонта Бенска бара III (касни неолит или средњи енеолит) остаје отворено на основу доступних стратиграфских података. Свакако није случајно што су градинска насеља, смештена најчешће по церским косама или непосредно у подножју планине Цер, такође датована у фазу Бенска бара II–III (Трбуховић, Васиљевић 1983, 68, карта 4). Слично обровцима, градинска насеља се претежно опредељују у фазу Бенска бара III, која се за разлику од фазе Бенска бара IIb (најмлађи винчански хоризонт становања) сада често приписује енеолитској култури Бубањ–Хум, која зачудо није заступљена на вишеслојном насељу у Шапцу (Јела – Бенска бара). Ако се имају у виду објављени праисторијски налази из депоа Народног музеја у Шапцу 2011. године, чини се да знатан део градинских насеља припада култури раног енеолита (означена као култура Бубањ, односно Бубањ–Хум Ia, према М. Гарашанину).

Ко су били градитељи налазишта („насеља“)

типа обровац у радовима првих истраживача?

И поред прилично хаотичног описа „насеља типа Обровац“, откривених већином на простору средње и јужне Мачве, а мањим делом у Шабачкој Поцерини, пионири у истраживању те врсте праисторијских налазишта нису одолели изазову да покушају установити ко су били градитељи и у које сврхе су коришћени обровци. Изненађује да том приликом нису у довољној мери коришћени археолошки подаци са неколико скромно, сондажно истражених налазишта типа обровац. Први истраживачи раних земљорадничких култура у Мачви желели су да у кривудавим токовима и рукавцима речица Батар, Журава и Битва, у залеђу Засавице, открију трагове прокопавања канала. Прилично смела и слабо документована хипотеза о „најстаријим

мелирационим радовима” на простору северозападне Мачве, између Дрине и Саве, посредно је, на необичан начин, доведена у везу са обровцима. Локална митолошка традиција о настанку канала (или напуштених рукаваца речица МЈ) помаже археологији у виду огромног и јаког „дина”. Митско биће из давне прошлости се, наравно, са лакоћом бави мелирационим радовима, а тај вредан радник није нико други до неолитски човек, односно неолитска заједница (Трбуховић, Васиљевић 1983, 12–14, карта 1). Будући да подручје где су густо забележена налазишта типа обровац само мањим делом додирује простор „неолитског система канала”, негде у средњем току Битве, изгледа нам доста оправдано да су управо овде изведени археолошки радови, на локалитету Шанчина у Обровчинама у Дубљу код Богатића, очигледно са циљем да доведу у везу наводњавање у Мачви и копање ровова око оброваца.

Разлози зашто су подизани мањи земљани објекти кружне основе, заштићени земљаним насипима и рововима, звани обровци, дати су само у општим цртама. Према сталним сарадницима прве етапе истраживања, обровци подигнути у равницама Мачве су брањени воденим и земљаним баријерама најпре да би се мање праисторијске заједнице штитиле од честих поплава. Помињу се аналогije са усамљеним салашима, својственим равницама у јужним деловима Панонске низије, укључујући и равничарски део Мачве. Остаје само нејасно зашто би се улагао велики труд у подизању мањих, скоро минијатурних, вештачки заштићених зона за становање и копање широких ровова паралелно са постојањем релативно пространих насеља из млађег неолита или раног енеолита у њиховој близини. Отворена праисторијска насеља подигнута су најчешће на издигнутим, заштићеним од поплава, речним терасама или лесним гредама. Однос између оброваца и истовремених праисторијских насеља остао је неразјашњен.

Друга етапа истраживања налазишта типа обровац

Нова истраживања „налазишта типа обровац” отпочела су последњих десетак година, и како се чини имају тенденцију да се наставе у будућности. Иницијатива за покретање новог пројекта истраживања оброваца потиче од Б. Трипковића, који је у тези о несеобинској археологији винчанске културе ревитализовао питање настанка мањих, кружних „насеља”, ограђених ровом, подигнутих најчешће у баровитим равницама Мачве. Истражујући ограђене просторе каснонеолитских заједница централног Балкана (ровове, бедеме, палисаде), исти аутор је у својој тези анализирао податке из објављених радова, покушавајући да систематизује обровце, на основу њихове

величине и изгледа (Трипковић 2013, 211–212; 222–238). После неколико година покренут је прилично амбициозни пројекат Филозофског факултета у Београду *Живот у мочвари* (2010–2017), који је захтевао детаљну припрему рада на терену и савремени, мултидисциплинарни приступ истраживања оброваца. То је подразумевало геодетско снимање терена, магнетометријску перспекцију налазишта, анализу састава земљишта, просејавање земље из културних слојева, археолошка, ручна бушења тла, анализе биљних и животињских остатака. Права је штета што су досадашња археолошка истраживања оброваца у оквиру поменутог пројекта била ограничена само на неколико мањих, стратиграфских сонди и што су се приликом скенирања терена, како нам се чини, веома скромно користили снимци из ваздуха. Колико нам је познато, објављена су детаљније једино археолошка ископавања на локалитету Шанац–Изба у Липолисту (2013) (Трипковић 2017, 71–74; Трипковић и други 2017, 47–71; Tripković, Penezić 2017). Нова, сондажна истраживања једног од два обровца са локалитета Обровчине у Ратковачи – Луг у Дубљу, изведена 2014. године у организацији Филозофског факултета и Народног музеја у Шапцу, колико нам је познато, нису до сада објављена.¹⁰

У радовима проистеклим из пројекта *Живот у мочвари*, наглашава се да је баровита и мочварна средина природан амбијент за градњу оброваца. Претпостављамо да је то био основни разлог што су досадашња истраживања била ограничена само на проучавање кружних земљаних структура ограђених рововима на простору Мачве. У другом плану су остали обровци откривени у Поцерини и северним деловима ваљевског краја, за које се каже само да подсећају на насеље типа тел или тумуле. У описима поцерских оброваца није се одмакло даље од нејасне констатације да се ради о „насељима на брежуљку” (каснонеолитским/раноенеолитским), које опасују широки и плитки ровови. Најбоље очувано налазиште типа обровац у Поцерини (Десић–Шанчина) својим изгледом и положајем такође се није могло уклопити у причу о тегобном и опасном животу у мочварама.

Сондажно ископавање налазишта Шанац–Изба у Липолисту – ишчитавање стратиграфије

Почетна идеја аутора истраживања у Липолисту била је да су обровци остаци посебне врсте насеља окружена мочварама, или привремена ста-

¹⁰ Према усменом саопштењу једног од организатора нових ископавања у Дубљу (М. Церовић), на релативно скромном простору истраживања (2 x 2 м) откривена је већа количина компактног кућног лепа и добро очувани делови поднице неког надземног (већег ?) објекта. Захваљујемо колеги Церовићу на добијеним подацима и фотографијама са терена из документације Народног музеја у Шапцу.

ништа из касног неолита или раног енеолита, заштићених плитким и широким рововима. То је вероватно био разлог отварања две тзв. стратиграфске сонде, скромних димензија, у средишњим деловима налазишта. Недовољно јасни обриси спољних граница обровца у Липолисту утицали су, по свему судећи, на сумаран опис изгледа и величине налазишта. Локалитет Шанац – Изба у Липолисту описан је као „брежуљак који је окружен плитком депресијом”. Укупна величина локалитета, приближно кружне основе, износи око 55 м у пречнику, укључујући и плитке, знатним делом затрпане, широке ровове. Унутрашњи део обровца чини се да је овалне основе, величине 35 x 40 м. Недовољно јасно издвојене контуре рова (депресије) у горњем делу биле би од 7,5 до 10 м ширине. Према плану са изохипсама, унутрашњи део обровца је прилично заравњен, висине до 1,00 м, окружен широким ровом, максималне дубине од 0,80 м (Трипковић и други 2017, 52–53, сл. 2). Највећи део обровца у Липолисту претворен је у ораницу, што је свакако утицало на измену првобитног изгледа локалитета. Површински налази керамике, делови камених алатки и јасни трагови црвенозапечене земље указују на чињеницу да су приликом обраде земљишта уништени горњи делови културног слоја. Важан податак односи се на постојање земљане рампе преко рова, ширине око 2 м, која је сачувана на јужном делу обровца (Трипковић 2017, 71–72). Пошто се у првој етапи истраживања налазишта типа обровац није обрађала пажња на неопходне прелазе преко широких ровова и на пролазе кроз земљане бедеме да би се доспело у средишњи део „насеља”, земљани насип са јужне, прилазне стране објекту у Липолисту свакако добија на значају. Стратиграфска слика у обе сонде прилично је једноставна, али не тако лака за ишчитавање. У средишњем, заравњеном делу локалитета постављене су две сонде (2 x 2 м), на међусобном растојању од 4 м. Права је штета што су сонде малих димензија и што нису повезане са ситуационим планом локалитета у целини, укључујући средишњу тачку и унутрашњу страну кружног рова. Неколико већих јама кружне основе и савремени укопи (широки ходници јазаваца) оштећују у знатној мери културни слој. У обе сонде преовлађује рушевински слој неке, чини се, лаке архитектуре, која је са већим или мањим интензитетом захваћена пожаром. Јединствен културни слој, различите дебљине (0,60 – 1,00 м) садржи претежно мање комаде запеченог лепа, који са једне стране имају отиске прућа, односно трагове лаке дрвене грађе, највероватније остатке глиненог премаза неког привременог објекта који је горео или колибе мањих димензија. Отежавајућа околност у идентификовању врсте дрвеног објекта премазаног блатом, откривеног у траговима у рушевинском слоју негде у средишњем делу обровца у Ли-

полисту, јесте недостатак поднице или укопа за дрвене, вертикалне носаче зидова од плетера.

Покретни археолошки материјал сачињавају највећим делом мањи уломци керамичких посуда из рушевинског слоја, који имају црвенкасте нијансе секундарног горења. Откривени су драгоцени налази нагорелих костију домаћих животиња и неколико птица, као и угљенисана зрна пшенице. Обрада скромне збирке керамичких налаза из обе сонде остављена је за наредну фазу истраживања. Издвојено је и сумарно описано свега неколико специфичних облика посуда: пехар на шупљој нози, широке зделе са увученим ободом и рожастим дршкама на рамену, пехар са две дршке које незнатно прелазе висину обода. Наведени керамички налази поуздано указују на поствинчанску културу из раног енеолита.

*Утврђени земљани објект на локалитету Шанчина у
Десићу – нова сондажно/систематска истраживања*

Пројекат археолошких истраживања локалитета Шанчина у атару села Десић остварен је у организацији Народног музеја у Шапцу (2017–2022). Локалитет је откривен пре пола века и неколико година касније означен као један од најбоље очуваних „неолитских насеља типа Обровац”, мада мања, сондажна ископавања 1967. године нису оправдала ту констатацију. Градинско насеље (лок. Главица–Парлози) недалеко од Шанчина са разлогом је доведено у везу са кружним земљаним „утврђењем” на Шанчинама, што су каснија истраживања потврдила налазима сличних или истих керамичких облика на оба локалитета. Шумовити, планински амбијент локалитета у Десићу, са извором питке воде и мањим речним токовима у непосредној близини, умногоме се разликује од готово свих налазишта типа обровац у Мачви и заталасаном делу Поцерине. То је био један од разлога што смо у првим извештајима са нових ископавања у Десићу много више пажње посветили неким удаљеним аналогијама из Карпатске котлине него обровцима из Мачве и шабачког дела Поцерине. Динамика радова и величина ископа сондажног типа била је условљена чињеницом да смо ископавања изводили на приватном шумском поседу, без могућности да извршимо потпуно или делимично рашчишћавање терена. Примењену методологију археолошких ископавања из тих разлога можемо означити као ограничена систематска истраживања, будући да су ископи различите величине и положаја у суштини били сондажни. Сонде су према потреби прошириване или спајане, у жељи да се добије јаснија стратиграфска слика појединих делова земљаног објекта.

Сл. 3. 3ДМТ модел ронделе на локалитету Шанчина у Десићу, са североистока

Fig. 3. 3D terrain model of the rondel at the site of Šančina, in Desić, view from the north-east

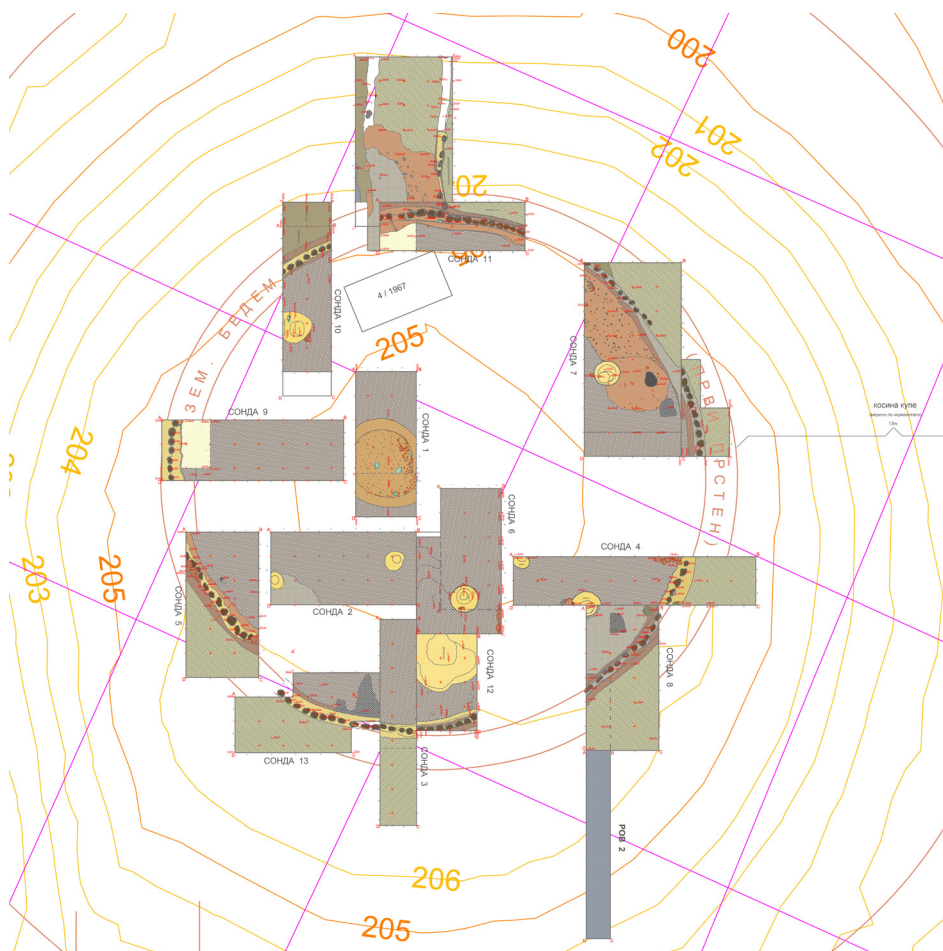
Током свих кампања на локалитету Десић–Шанчина отворено је и потпуно истражено 15 сонди различитих димензија и 3 рова ширине 1,00 м, укупне површине 260 м². Нова археолошка истраживања Шанчине у првој фази била су усмерена на унутрашњи простор објекта (истражено је преко 40% целокупне површине), омеђен високим земљаним бедемом, прстенастог облика, пречника 25 м. Осим унутрашњег бедема подигнутог по ободу мањег купастог узвишења, систему утврде припада дубоки, неуобичајено широк шанца са заравњеним дном и спољни земљани бедем, потковичасте основе (сл. 3). Централни део земљаног објекта делује као тешко освојиво утврђење, пошто правилно, купасто узвишење и бедем стварају утисак јединствене целине, која се уздиже за око 6 м изнад околног терена, односно широког дна левкасто профилисаног шанца (сл. 4). У ископима сонди које су мањим или већим делом тангирале или пресецале горњу нивелету унутрашњег бедема откривени су делови кружног палисадног рова (сл. 5). У свим деловима палисадног рова налазиле су се дубоке јаме укопане у здравицу, са траговима изгорелих, масивних дрвених стубова. Када се повежу лучни делови палисадног рова, реконструише се правилан круг унутрашње палисаде, пречника 21,50 м. Масивна палисада била је део прстенастог земљаног утврђења, у својству подзида бедема, са унутрашње стране кружног објекта. Стратиграфска слика у свим истраженим површинама унутар бедема и палисадног рова указује на катастрофални пожар, што је свакако био узрок трајног напуштања објекта. Рушевински слој са траговима јаког горења (црвенозапечена земља, препечени делови глинеог премаза, се-

Сл. 4. Локалитет Десић–Шанчина, са севера (фото: М. Церовић 2017)

Fig. 4. The site of Desić–Šančina, view from the north (photo: M. Cerović 2017)

кундарно горели уломци керамике) најмоћнији је у зони палисадног рова. Археолошки истражен простор нема остатака неког трајног или привременог стамбеног или економског објекта са вертикалним зидовима. Постоје археолошки трагови мањих, краткотрајних ватришта, као и неколико дубоких, коничних јама мањих димензија, потврђених на већем међусобном растојању. Поједине кружне јаме, укопане у здравицу, протумачене су као места за масивне дрвене стубове, кружно постављене унутар средишњег дела објекта. Средишњи део објекта био је празан, са спорадичним налазима археолошког материјала који припада развученом рушевинском слоју. У заравњеном, централном делу објекта откривена је дубока јама-бунар, истражена до нивоа у којем се појављује подземна вода, када су, у слоју песка и зеленкасте, барске глине, прекинути радови на дубини од 6,30 м. Копање бунара у средишњем делу ограђеног простора тешко се може рационално објаснити, ако се има у виду обиље питке воде, доступне у самом подножју објекта. Мада нема археолошких налаза из дубоке јаме са Шанчине у Десићу који имају култни карактер, не може се искључити њена ритуална улога. У другој фази истраживања у Десићу упорно се трагало за улазом, односно пролазом кроз масиван земљани бедем (сачувана висина земљаног насипа 1,80–2,00 м, ширина круне бедема око 3 м). Системом сонди покушавали смо да откријемо прекид у кружном палисадном рову. Мада смо истражили више од половине палисадног рова нисмо успели да откријемо пролаз

Сл. 5. План основне кружног објекта (ронделе) локалитет Десић–Шанчина из 2022, са распоредом сонди, палисадни ров, дубока јама/бунар, северни пролаз/капија, јаме (цртеж: М. Церовић, С. Живанчевић)

Fig. 5. Plan of the circular enclosure (rondels) at the site of Desić–Šančina from 2022, with the position of trenches, palisade ditch, deep shaft/well, northern entrance/gate, pits (drawing: M. Cerović and S. Živančević)

у објекат. Неуобичајено масиван земљани бедем у односу на простор који штити био је разлог посебно пројектованог пролаза кроз земљани насип. Наиме, откривен је пролаз ширине 3 м на северном делу бедема, са трагови-ма дрвене платформе у основи, која није прекинула кружни ток палисадног рова. У сваком случају потребне су додатне архитектонске анализе за реконструкцију пролаза кроз бедем. Вероватно није случајно што је пролаз кроз бедем померен према западу у односу на осу север–југ и на тај начин прати

линију ископа бунара у средишњем делу објекта. Сличан пролаз, који није откривен, највероватније се налази у истој линији и на јужном делу бедема, такође непосредно изван спољне линије палисадног рова. По свему судећи главна, ако не и једина комуникација, односно широки, са стране заштићени пролази настали су пресецањем моћног земљаног бедема. Отварањем неколико мањих сонди и ровова изван унутрашњег бедема, на простору широког шанца и потковичастог дела спољног бедема, није потврђено постојање културног слоја.

Према одликама керамике која је откривена унутар кружног земљаног утврђења на локалитету Шанчина у Десићу предложен је крај 5. миленијума као време његовог трајања (Jevtić, Cerović 2022, 39). Недавно добијени апсолутни *AMS 14C* датуми, урађени у лабораторији у Дебрецину (*Hertelendi Labaratomy of Enviromental Studies, Debrecen, Hungary Project code: I/2971*), потврђују релативну хронологију Шанчине (4330–4050. г. п. н.е.).

Расправа

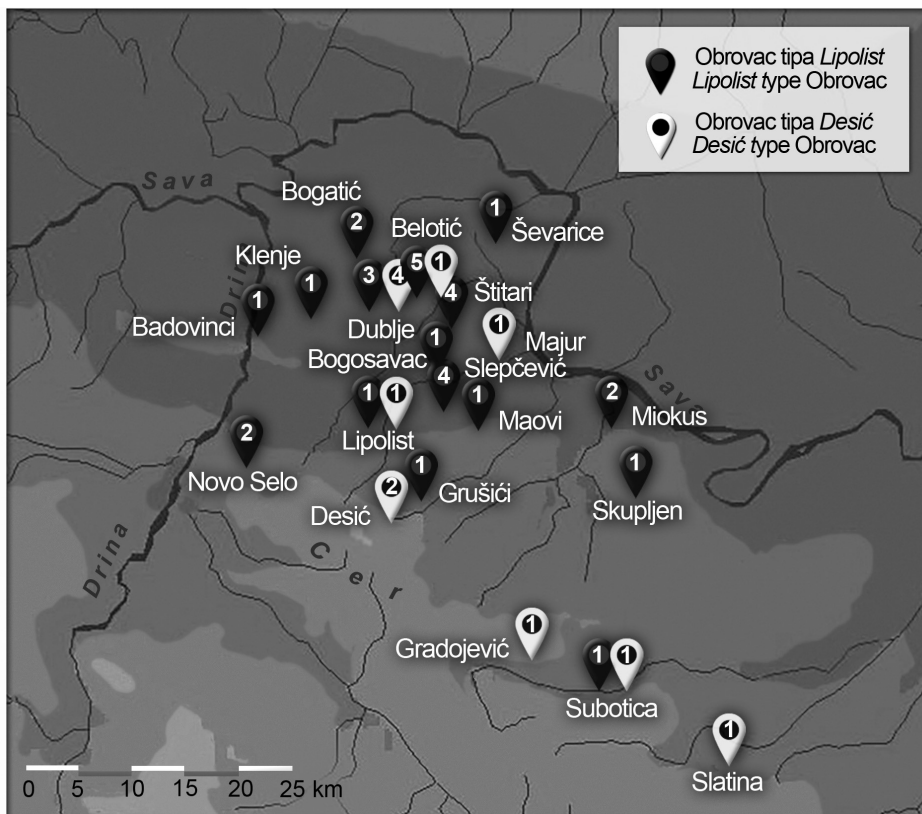
На основу шаролике и делимично објављене археолошке грађе о обровцима, коју смо једним делом изложили у претходном делу текста, тешко можемо донети поуздане закључке. Веома је тешко правити и провизорну слику о целом корпусу објављених кружних земљаних налазишта, омеђених широким рововима, званим обровци. Провизорно направљен каталог од око педесетак оброваца забележених претежно у Мачви и делом у Шабачкој Поцерини не пружа ни јасну, као ни објективну археолошку слику о посебно заштићеним „минијатурним праисторијским насељима”. Археолошки је, претежно сондажно, истражено око 10% свих налазишта типа обровац. При томе је веома тешко пружити јаснију слику о стратиграфији, и посебно о организацији простора појединих налазишта тог типа, ако се имају у виду малене, скоро занемарљиве величине тзв. стратиграфских сонди. Нешто више података добили смо приликом вишегодишњих истраживања локалитета Шанчина у Десићу, где је археолошки документована скоро половина унутрашње зоне налазишта, заштићене палисадним ровом, земљаним бедемом и широким шанцем. У овом тренутку остаје нам могућност да поставимо нека од важнијих питања и да евентуално укажемо на могуће правце будућих истраживања.

Ко је подигао, када и у које сврхе налазишта типа обровац?

У групу од неколико важнијих питања у вези са издвајањем посебне врсте кружних праисторијских налазишта малих димензија (обровци) на

простору северозападне Србије свакако спадају она везана за време градње, идентификацију градитеља и која је сврха њиховог подизања. О времену градње оброваца изгледа да имамо најпоузданије податке, укључујући и пет апсолутних *C14* датума, добијених из угљенисаних зрна пшенице и већих комада угљенисаног дрвета, откривених у рушевинском слоју на локалитету Шанчина у Десићу. Апсолутни датуми са Шанчине указују на време градње и коришћење кружног земљаног објекта током друге половине 5. миленијума, тачније у распону од три последња века 5. миленијума. Када је у питању време градње налазишта типа обровац, извесни су такође оквирни датуми добијени на основу релативне хронологије, установљене у првом реду типолошком анализом не тако малобројних керамичких налаза. Нова сондажна истраживања оброваца (Десић, Липолист, Дубље) јасно су указала на керамички материјал поствинчанских култура раног енеолита, међу којима се највише помиње група Бубањ–Хум Ia, према М. Гарашанину (комплекс Салкуца–Криводол–Бубањ). Керамички материјал из Десића, на супрот томе, садржи елементе млађе (енеолитске) фазе ленђелске културе западног дела Карпатске котлине (Ленђел III–IV, Епи-Ленђел). И поред јасних назнака да готово сви сондажно истражени обровци садрже покретни археолошки материјал раног енеолита (погрешно повезан за непостојећи хоризонт Бенска бара III) упорно се одржава теза да налазишта тог типа треба везати за млађу фазу винчанске културе и временски одредити у крај неолита (Стојић, Церовић 2011, 25–26). У сваком случају, сматрамо да будућа истраживања оброваца треба пре свега усмерити на повезивање са недовољно истраженим насељима раноенеолитског периода на тлу Мачве и Шабачке Поцерине (Jevtić, Cerović 2022, 34, Fig. 22). На основу података којима располажемо тешко је поуздано извршити типолошко разврставање оброваца. Нова истраживања оброваца и надаље се заснивају на мишљењу М. Васиљевића и В. Трбуховића о малим насељима у облику „тумуластих узвишења која се дижу у бари или су опкољена вештачким ровом”. При томе су издвојена два основна типа, од којих само један има „удубљење које се налази у централном делу узвишења” (Трбуховић, Васиљевић 1975, 158). Археолошка ископавања у Дубљу и Десићу су показала да кружна налазишта са удубљењем у средини припадају типу оброваца који се не могу сврстати у насеља, будући да немају јасне трагове стамбене архитектуре. Изглед оброваца типа Десић настао је подизањем земљаног бедема са унутрашње стране широког рова. Празан простор у централном делу овог типа оброваца указује на посебну економску, друштвену или културну намену кружних објеката, који су добили изглед мањих утврђења. Други тип оброваца

Сл. 6. Налазишта типа обровац – варијанта Липолист и варијанта Десић (један или више локалитета у атарима села)

Fig. 6. Sites of the "Obrovac" type – variant Lipolist and variant Desić (one or more sites in village areas)

у облику „брежуљкастог узвишења” омеђен је само широким ровом. Нова ископавања у Липолисту указују на могућност да су обровци тог типа у својој организацији имали надземне објекте, подигнуте у техници плетера и лепа. У коју сврху су подизани обровци оба типа, често недалеко један од другог, не можемо у садашњој фази истраживања јасно сагледати (сл. 6). Делује заводљиво претпоставка да се бунар у средишњем делу земљаног утврђења у Десићу прогласи за жртвену јаму, а самим тим да се унутрашњи, празан простор кружног облика, заштићен моћном фортификацијом, посматра као место култа. Празно поље које доминира централним делом кружних утврђења типа Десић је идеално место за сејање разних идеја о његовом коришћењу, као што је случај са неолитским кружним објектима са ровом (*Rondel*) из средње Европе. Будућа истраживања неког од кружних објеката

типа Десић или налазишта типа Липолист, вероватно ће дати јаснију слику о разлозима подизања оба типа оброваца, ограђена широким рововима и код једног типа додатно заштићена земљаним насипима.

Обровци затворени у неолитско/енеолитски свет северозападне Србије или део панонског културног круга

Јасно је да се нова прича о културном феномену оброваца тек гради и да су многи важни детаљи непознати. Издвајањем кружног земљаног утврђења у Десићу из познонеолитског, винчанског света остали смо на празном, скоро потпуно непознатом простору раноенеолитских култура које се смењују на граници севернобалканског и јужнопанонског простора. Археолошка грађа неколико култура из поствинчанског, раног и средњег бакарног доба северозападне Србије (4500–4000. г. п. н. е.), северно и јужно од планине Цер, заступљена је за сада само у траговима. Пажња у рушењу винчанског света готово на целом централнобалканском простору усмерена је на најстарију фазу културе Бубањ (бубањско-хумска група). Продори раноенеолитских култура из средњег и горњег Потисја (Тисаполгар–Бодроккерестур), као и постнеолитских култура из Трансданубије (Ленђел III–IV/V) остали су у другом плану. Већина до сада објављених текстова о обровцима није прешла локалне границе Мачве и Поцерине. Вероватно смо из тих разлога прилично изненадили истраживаче праисторијских култура на централном Балкану, посебно винчанске културе, претпоставком да кружно земљано утврђење са локалитета Шанчине у Десићу можемо приписати посебном облику рондела (*circular ditch and palisade enclosures*) насталих у Карпатској котлини током касног неолита и раног енеолита (Jevtić, Cerović 2022, 35).

Обровци, ронделе и Kreisgrabenanlagen – питање терминологије

Термин *рондела* је француског порекла (*la rondelle*), и прва асоцијација се односи на рунделе, округле засаде у врту, најчешће кружне цветне леје. Ронделама се у средњовековној фортификацији означавају округле грађевине, као што су куле или бастиони у утврђењима, што је доста блиско праисторијским земљаним структурама под истим називом. Назив „неолитске ронделе”, као и назив „археологија рондела”, користио је међу првима В. Подборски (*V. Podborský*), посебно у монографији о налазишту *Těšetice-Kujovice*, у јужној Моравској, Чешка Република (Podborský, 1988, 171). Осим у Моравској, назив *ронделе* је прихваћен за слична неолитска налазишта кружне основе у целој Чешкој и Словачкој. У првој фази истраживања овај тип налазишта је откривен на ширем простору средњег

и горњег Подунавља (*Stichbandkeramik Kultur*), где се употребљава термин *Rondelle* (немачка транскрипција). Последњих тридесетак година овај облик праисторијских налазишта интензивно се истражује на простору јужне Немачке (посебно Баварске и Саксоније), Доње Аустрије и западне Мађарске (уп. Petrasch 1991; Trnka 1991; Plath 2011; Leterski, Nebelsick 2012, Barna et al. 2016; Kravciv 2019).

То је био разлог што се, поред назива „неолитске ронделе”, усталио немачки термин *Kreisgrabenanlagen*, који се у енглеској терминологији назива *circular ditch enclosures*. Често се користи и назив *sacred enclosures*, под утицајем кружних, камено-земљаних структура типа *Henge* у Великој Британији. Немачку сложеницу *Kreisgrabenanlagen* можемо превести описно као „објекти ограђени кружним ровом”. Нејасноће у преводу настају услед термина *Anlage*, који има више значења. Систематска истраживања земљаних утврда из неолитског периода у земљама немачког говорног подручја изнедрила су, поред сложенице *Kreisgrabenanlagen*, и термине као што су: *Ringgrabenanlagen*, *Erdwerk*, *Erdwall*, *Kreisförmige Erdwerk*, *Wall-Graben-Anlagen*, *Kreispalisadenanlagen*, *Kreisgraben mit Wall*, *Befestigtes Kreisareal*, *Herrensitze*, *Ringtempel*. Сви ови називи имају за циљ да јасније определе кружни тип праисторијског (неолитског) земљаног утврђења, или да већ у називу укажу на њихову функцију. У сваком случају, једноставније је у нашем говорном подручју користити термин праисторијске (неолитске) ронделе него термин неолитска налазишта типа *Kreisgrabenanlagen*.

Према основним елементима који идентификују налазишта типа обровац на простору северозападне Србије (ровови, земљани насипи), сматрамо да српски назив *Обровци* за кружна земљана „утврђења” одговара терминима *Рондел*, *Kreisgrabenanlagen*, *circular ditch enclosures*, за сличан тип објеката у неолитским културама Средње Европе.

Ронделе у српској праисторији

Покушаћемо у овом раду у кратким цртама да одговоримо на питање зашто се о ронделама мало зна у српској праисторији. Један од најважнијих разлога, чини нам се, потиче из једноставне чињенице да се ронделе најчешће везују за културни комплекс дуготрајне ленђелске културе (Ленђел I–V), прилично удаљене од централног Балкана. Сличне или исте облике земљаних утврђења (*Kreisgrabenanlagen*) налазимо у културама средњег и касног неолита северних делова Централне Европе, претежно на простору јужне Немачке, опредељене највећим делом у прву половину 5. миленијума. После кратких цртица о ленђелској култури, као што је рад Д. Срејовића о

повезаности винчанске и ленђелске културе (Srejšović 1969, 383–390), одавно се појављују текстови о јачем присуству ленђелске културе у западним деловима Војводине (посебно у Срему) и ретко у областима јужно од Саве и Дунава (Мачва, Поцерина, Тамнава).

Загонетне, кружне земљане структуре, опасане ровом, откривене на ширем простору централне Европе нису побудиле већу пажњу праисторичара који су се бавили истраживањима неолитских култура на тлу централног Балкана. У кратком приказу ленђелске културе, као једну од бројних одредница из праисторијске археологије, проф. Д. Срејовић помиње налазиште у Тешетицама, у Моравској. У сажетом опису кружне земљане структуре из Тешетица не користи се назив рондела. Налазиште је окарактерисано као *својеврсно култно место ленђелске културе* (*Arheološki leksikon* 1997, 580). Интересовање за неолитске ронделе у једном тренутку је препуштено јавним гласилима у нашој земљи. Београдски недељник *НИН* од 15. фебруара 2005. године, подстакнут писањем у страној штампи (*The Independent*), доноси опширан чланак о „кружним праисторијским храмовима”, односно *најстаријим праисторијским опсерваторијима* у средњој Европи. Ронделе су као својеврсна новина у неолитском свету централне Европе разумљиво биле сензационално интерпретиране у гласилима западне Европе, посебно после идеалне реконструкције (*in situ*) неолитске ронделе Госек (*Goseck*), код Лајпцига. Насупрот томе, проучаваоци неолитских и раноенеолитских култура на централном Балкану нису до сада релевантно постављали питање о градњи „неолитских рондела”, мада су оне забележене и у јужним деловима Трансданубије, непосредно уз северне делове винчанског света.

Можемо на крају опрезно закључити да су налазишта типа обровац, посебно варијанта Десић, по облику и основним одликама врло блиски неолитским/раноенеолитским ронделама (налазиштима типа *Kreisgrabenanlagen*), откривених у мањим или већим групама широм Централне Европе, посебно кружним објектима мањих димензија из раног енеолита Горњег Потисја.

Закључак

Основни циљ истраживања у овом раду био је представљање налазишта типа обровац у што реалнијем светлу. Скромни археолошки трагови, међутим, омогућили су само делимично испуњење тог задатка. Изразита несистематичност у првој етапи истраживања утицала је на стварање прилично нејасне слике о кружним земљаним утврђењима, насталим у мочварним и шумовитим пределима Мачве и Поцерине. Анализа досадашњих

истраживања кружних земљаних „објеката” јужно од шабачке Посавине, кретала се у два правца. Један правац посвећен је теоријским разматрањима о настанку и разлозима подизања оброваца, а други о примењеној методологији у току археолошких ископавања. Посебна пажња посвећена је терминологији, односно питању настанка имена обровац и терминима *Rondel(le)* и *Kreisgrabenanlagen*, којима се означавају исти или слични типови кружних налазишта у неолитским и постнеолитским културама средње Европе. Покушали смо да укажемо на проблеме приликом решавања неких од основних питања, као што је амбијент у којем су подизани и време настанка оброваца. Мишљењу да су обровци подизани искључиво у мочварном пејзажу придодали смо прастару шуму, познату још од турског доба под називом Китог, која је све до средине 19. века захватала централне и источне делове Мачве и северне делове Поцерине. Највећи број кружних земљаних утврђења типа обровац откривен је управо на подручју шуме Китог.

Обровци су у досадашњим радовима најчешће затворени у свет каснонеолитских/ранонеолитских култура северозападне Србије и тек се у новије време опрезно тумаче као део јужнопанонског културног круга из постнеолитског времена.

Питања коришћених метода приликом археолошких ископавања оброваца кретала су се претежно у границама малих сондажних радова у првој фази истраживања, односно још мањих ископа насталих отварањем тзв. стратиграфских сонди у новије време. Корисни подаци о саставу земљишта и дебљини културног слоја добијени су геоархеолошким бушењем тла на неколико налазишта типа обровац у Мачви, посебно у атару села Дубље. Смела хипотеза да се десетак налазишта типа обровац може издвојити као варијанта Десић поткрепљена је прилично слабашним аргументима, пре свега истим обликом фортификације, односно постојањем широког рова и унутрашњег земљаног бедема. Постојање унутрашњег палисадног рова археолошки је потврђено на основу систематских ископавања само на локалитету Шанчина у Десићу. Недовољно је истражена друга варијанта оброваца, заштићена само широким ровом, коју смо означили као тип Липолист. Прилично је нејасан опис оброваца типа Липолист, са насутом земљом из шанца у средишњи део утврђења, што ствара утисак развученог каснонеолитског насеља типа тел (*tell*), малих димензија. Заједнички елемент у градњи оброваца је веома широки ров са заравњеним дном, често настао приликом продубљивања исушених корита мањих речних токова. Обровци опасани кружним или ређе овално пројектованим рововима на тај начин били су заштићени и неком врстом водених препрека. Насупрот бројним каснонеолит-

ским ронделама на средњоевропском простору, налазишта типа обровци из северозападне Србије немају археолошки јасно потврђене улазе у средишњи део земљаног утврђења. Једино су ископавања на Шанчинама у Десићу потврдила један од најмање два широка пролаза у унутрашњост утврђења, након што је пробијена кроз масиван земљани бедем, у смеру север–југ.

Тешко је на основу постојеће археолошке грађе установити када се почело са градњом оброваца. Нова истраживања указују на време раног бакарног доба, свакако након завршетка винчанске културе. Постоје недовољно документоване индикације да би поједини обровци у облику *минијатурних телова* (тип Липолист) могли да се датирају у крај касног неолита. Посебно је интригантан налаз сликане зделе старије ленђелске културе, откривене на локалитету Ликића шума у Богосавцу, где је забележен мањи обровац типа Липолист, али и трагови касне винчанске културе. Врло опрезно, без довољно археолошке грађе, можемо претпоставити да постоји извесна временска разлика приликом подизања оброваца типа Липолист и типа Десић. Чини се да је једноставнији архитектонски склоп фортификације (тип Липолист) старији и ближи начину оградивања насеља са краја каснонеолитске, винчанске културе. Највећи број средњоевропских рондела, ограда дубоким и ужим рововима типа *Spitzgraben*, припада културама касног неолита. Најмлађем хоризонту налазишта типа обровац припада, по свему судећи, земљано утврђење у Десићу (Шанчина), негде при крају 5. миленијума, што је време које одговара крају тисаполгарске (*Tiszapolgár*) и почетку бодрогкерестурске (*Bodroghkeresztúr*) групе, односно постленђелске (*Lengyel V, Epi-Lengyel*) и групи Луданице.

Сложено питање на које у овом тренутку нема јасног одговора односи се на разлог зашто су мале праисторијске заједнице из Мачве и Поцерине улагале велики напор да изграде већи број оброваца на прилично негостољубивом, мочварном и шумовитом терену. Према расположивим археолошким подацима, извесно је да се налазишта заштићена земљаним унутрашњим бедемом типа Десић могу сврстати у објекте посебне намене, подигнута изван сталних насеља. Обровци типа Липолист, окружени само широким ровом, недовољно су истражени и за сада немамо одговор каква је организација унутрашњег простора те групе утврђења. Можда су градителџи оброваца претежно становали у мањим, градинским насељима у благо заталасаној и делимично брдовитој Поцерини, и из нама непознатог разлога подизали мала земљана утврђења у Мачви. Уколико би се уважавали само економски критеријуми, био би то доста нелогичан принцип чудног трансхуманског сточарења из раног бакарног доба, где би трајна насеља била на

благим висовима или лесним гредама, а привремена, економска станишта у мачванској равници. Наравно, увек нам остаје могућност да обровце протумачимо као својеврсна култна места у мистичним шумама Китога, али морамо признати да нам за ту тврдњу недостаје релевантна археолошка грађа. Присуство панонских елемената у археолошкој грађи са оброваца можда би се могао протумачити трагањем за рудама бакра на планини Цер. Масивне бакарне секире тзв. Јасладањ (*Jászládány*) типа откривене су у већем броју у српском делу Посавине (Срем, Мачва, Поцерина). Примамљива је идеја да су панонски ливачи бакра стигли до Цера, открили рудоносне жиле и први започели производњу драгоценог метала у северозападној Србији. Која је била улога оброваца у свему томе остаје за сада права енигма.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Алексић, А.** 1891. Мачванска блатишта, *Споменица Николе Чупића* 4: 348–361.
- Алексић, А.** 1892. Мачва са нарочитим погледом на поплавне прилике, *Гласник Српског ученог друштва* 72 (1891): 1–105.
- Археолошки лексикон** 1997. (ур. Д. Срејовић), Савремена администрација, Београд.
- Археолошки споменици и налазишта у Србији I.** 1953. Западна Србија (ур. Ђ. Бошковић), Београд: Археолошки институт САН.
- Babović, S. i Tomović, M.** 1995. *Milutin Garašanin. Razgovori o Arheologiji*, Beograd.
- Bandović A.** 2016. Naučne mreže Miodraga Grbića i njihov uticaj na srpsku arheologiju, *Etnoantropološki problemi* 11 (3): 831–852.
- Borić, D. and al.** 2018. Enclosing the Neolithic World: A Vinča Culture Enclosed and Fortified Settlement in the Balkans, *Current Anthropology* 59 (3): 336–346.
- Barna P. J. at al.** 2019. A circular enclosure and settlement from the mid-fifth millennium BC at Balatonmagyód-Hídvégpuszta. In: E. Bánffy, Hrsg. J. P. Barna „*Trans Lacum Pelsonem*“ – Prähistorische Forschungen in Südwestungarn (5500-500 v.Chr.), 117–160. Castelum Pannonicum Pelsonense 7. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf.
- Булатовић, А., Филиповић, В., Глигорић, Р.** 2017. *Лозница – Културна стратиграфија праисторијских локалитета у Јадру, Рађевини и Азбуковици*: Београд: Археолошки институт; Лозница: Центар за културу „Вук Караџић“, Музеј Јадра
- Vasiljević, M.** 1967. Desić-Parlozi, Šabac – utvrđeno naselje s kraja neolita i početak bronzanog doba. *Arheološki pregled* 9: 21–22.
- Васиљевић, М.** 1967. Топографија археолошких налазишта и споменика у Подрињу, *Годишњак Историјског архива V*, Шабац: 121–156. VII, Šabac: 449–468.
- Васиљевић, М.** 1996. *Мачва – историја, становништво*, Богатић.
- Васиљевић, М., Трбуховић, В.** 1970. Шабац у прошлости 1 (део први – Праисторија), Шабац: 37–62.

- Chapman, J.** 1981. *The Vinča Culture of South-East Europe: Studies in Chronology, Economy and Society*, BAR. Int. Series 117.
- Chapman, J., Gaydarska B., and Hardy K.** 2006. Does enclosure make a difference? a view from the Balkans. In: *Enclosing the past: inside and outside in prehistory* (eds. A. Harding, S. Sievers, and N. Varnaclová), Sheffield: 20–43.
- Црнобрња, А.** 2009. *Неолитско насеље на Црквинама у Стублинама. Истраживања 2008. године*, Обреновац 2009.
- Crnobrnja, N. A.** 2014. The (E)neolithic Settlement Crkvine at Stubline, Serbia, The Neolithic and Eneolithic in Southeast Europe. In: *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, Band 28, eds. W. Schier, F. Draşovean, 173–186. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf.
- Garašanin, M.** 1979. Vinčanska grupa, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja, II. Neolitsko doba*, ur. A. Benac, 144–212. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Гаџић, Д.** 2005. *Miodrag Grbić (1901–1969) život i delo*. Sremski Karlovci.
- Гарашанин, М., Гарашанин, Д.** 1951. *Археолошка налазишта у Србији*, Београд.
- Гарашанин, М., Гарашанин, Д.** 1953. *Приручник за археолошка ископавања*, Београд: Савезни институт за заштиту споменика културе,
- Garnier, Ch.** 1892. *L'Histoire de l'Habitation Humaine*, designed for the 1889 Exposition Universale: Paris
- Грчић, М., Грчић Љ.** 2002. *Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина*, Београд: Географски факултет у Београду.
- Grčić, M., Grčić Lj.** 2019. *Srbija i Balkan na starim geografskim kartama evropskih kartografa od II do XX veka*, Beograd.
- Hofmann, R., Medović, A., Furholt, M., Medović, I., Stanković Pešterac, T., Dreibrodt, S., Martini, S., Hofmann, A.** 2019. Late Neolithic multicomponent sites of the Tisza region and the emergence of centripetal settlement layouts. *Praehistorische Zeitschrift* 94 /: 351–378.
- Илић, Ж.** 2019. Јован Бугарски и карта књажевства Србије, *Српске студије* X: 25–41.
- Jevtić, M., Cerović, M.** 2022. Circular enclosure from the Early Copper Age in North-Western Serbia, *Starinar* LXXII: 9–44.
- Каниц, Ф.** 1985. *Србија: земља и становништво: од римског доба до краја XIX века*. Књ. 1. Београд: Српска књижевна задруга; Рад.
- Караџић, В. Стефановић** 1852. *Српски рјечник*, Беч: Штампарија јерменскога наместира.
- Караџић, В. Стефановић** 1966. *Српски рјечник*. У: ур. П. Ивић, *Сабрана дела Вука Караџића II*. Београд: Просвета.
- Literski, N. – Nebelsick, L.** 2012. Katalog der Kreisgrabenanlagen und verwandten Tell der ersten Hälfte des 5. Jt. v. Chr. In Mittel- und Südosteuropa. In: *Neolithische Kreisgrabenanlagen in Europa- Neolithic Circular Enclosures in Europe*, Internationale Arbeitstagung in Goseck (2004), 433–532. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle, Band 8. Halle.

Kravic, Št. 2019. *Mladoneolitické rondely na území střední Evropy: Tvorba predikčních map výskytu rondelu* / Disertacní práce. Hradec Králové: Filozofická fakulta, Univerzita Hradec Králové.

Medović, A. Hofmann R., Stanković-Pešterac, T., Dreibrodt, S., Medović, I., Pešterac, R. 2014. The Late Neolithic settlement mound Bordoš near Novi Bečej, Serbian Banat, in a multiregional context – Preliminary results of geophysical, geoarchaeological and archaeological research, *Rad Muzeja Vojvodine* 56: 53–77.

Палавестра, А. 2020. *Усамљени археолог – Теренски метод Милоја М. Васића*, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Petrash, J. 1991. Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 71 (1990): 407–564.

Plath, T. 2011. *Zur Problematik der Nutzungsinterpretation mittelneolithischer Kreisgrabenanlagen*. Dissertation. Hamburg: Univ. Hamburg.

Podborský, V. 1988. *Těšetice-Kyjovice 4. Rondel osady lidu s moravskou malovanu keramikou*, Brno: Universita J.E. Purkyně.

Поповић, Ј. Р. 2013. Шума Китог, *Museum* 14: 67–84.

Raczky P. 2019. Cross-Scale Settlement Morphologies and Social Formations in the Neolithic of the Great Hungarian Plain. In: *Current Approaches to Tells in the Prehistoric Old World: A cross-cultural comparison from Early Neolithic to the Iron Age*, eds. A. Blanco-Gonzalez, T.L. Kienlin, 259–293. Oxford: Oxford Books.

Raczky, P. Anders, A., Bartosiewicz I. 2011. The Enclosure System of Polgár-Czozhalom and Its Interpretation. In: *Sozialarchäologische Perspektiven: Gesellschaftlicher Wandel 5000-1500 v. Chr. zwischen Atlantic und Kaukasus*, eds. S. Hansen, J. Müller, 57–79. Archäologie in Eurasien 24. Darmstadt: Philipp von Zabern.

Raczky P., Sebok, K. 2014. The outset of Polgár-Czozhalom tell and the archaeological context of a spacial central building. In: *Honorem Gheorghe Lazarovici* (Timișoara 2014), 51–100. Szeged.

Речник српскохрватског књижевног и народног језика, књ. XVI 2001. Институт за српски језик. Београд: Српска академија наука и уметности.

Речник српског језика, 2011. Нови Сад: Матица српска.

Самарић, Р. 1993. Срби у ратовима Турске до 1683, *Историја српског народа*, књ. III/1, Београд, Српска књижевна задруга: 117–124.

Спасић, М. 2013. Неолитско насеље Стублине код Обреновца, *Годишњак града Београда* LX: 11–38.

Srejović, D. 1969. Die genetischen und chronologischen Beziehungen der Vinča- und der Lengyel-Gruppe, Zur Frage der Territorialen Beziehungen der Vinča- und Lengyel-Gruppe, In: Symposium über den Lengyel-Komplex und die Benachbarten Kulturen, Nitra-Malé Vozokany, 16-20 April 1967, *Študijné zvesti* 17: 383–392.

Srejović, D. 1988. The Neolithic of Serbia: A Review of Research. In: *The Neolithic of Serbia. Archaeological Research 1948-1988*, ed. D. Srejović, 5–18. Belgrade: Faculty of Philosophy.

- Срејовић, Д.** 1996. *Празно поље: разговори са И. Ивањи*. Вршац: Књижевна општина Вршац.
- Стојић, М., Церовић, М.** 2011. *Шабац – културна стратиграфија праисторијских локалитета у Подрињу*. Београд: Археолошки институт; Шабац, Народни музеј.
- Тасић, Н., Јовановић, Б.** 1979. *Методологија истраживања у праисторијској археологији*, Београд: Балканолошки институт САНУ.
- Ткаљес, Т.** 2017. Terenski pregled općine Grubišno Polje u 2016. godini, *Godišnjak Instituta za arheologiju*, XIII: 152–159.
- Trbuhović, V., Vasiljević, M.** 1972. Rekognosciranje u Podrinju i sondažna istraživanja. *Arheološki pregled* 14: 164–189.
- Trbuhović, V., Vasiljević, M.** 1973. Rekognosciranje u Podrinju, *Arheološki pregled* 15: 133–158.
- Трбуховић, В., Васиљевић, М.** 1975. „Обровци” – посебан тип неолитских насеља у западној Србији, *Старинар XXIV-XXV* (1973/1974): 157–161.
- Трбуховић, В., Васиљевић, М.** 1983. *Најстарије земљорадничке културе у Подрињу*, Шабац: Народни музеј.
- Трипковић, Б.** 2013. *Домаћинство и заједница. Кућне и насеобинске историје у касном неолиту Централног Балкана*, Београд: Филозофски факултет.
- Трипковић, В.** 2017. Nastanak lokaliteta tipa „Obrovac”: Stratigrafsko vrednovanje stare hipoteze, *Archaea* 5: 65–78.
- Трипковић, Б., Церовић, М., Булић, Д.** 2013. Културно наслеђе северозападне Србије: Локалитети типа Обровац – четрдесет година касније, у: *Резултати нових археолошких истраживања у северозападној Србији и суседним областима*, ур. В. Филиповић, Р. Арсић, Д. Антоновић, 45–56. Београд: Српско археолошко друштво; Ваљево: Завод за заштиту споменика културе.
- Трипковић, Б., Церовић, М., Филиповић, Д., Трипковић, А., Живаљевић, И.** 2017. Шанац–Изба код Липолиста, локалитет типа Обровац: стратиграфија и релативна хронологија, *Гласник Српског археолошког друштва* 33: 47–71.
- Трипковић, В., Penezić, K.** 2017. On-site and off-site in Western Serbia: a geoarchaeological perspective of Obrovac type settlements, *Quaternary International* 429: 35–44.
- Трипковић, Б.** 2020. *Велики свет и мали светови. Структура и значење археолошких пракси у Србији*, Београд: Филозофски факултет.
- Trnka, G.** 1991. *Studien zu mittelneolithischen Kreisgrabenanlagen*. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 26. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften Prähistorische Kommission.
- Ханџић, А.** 1970. Шабац и његова околина у XVI вијеку, *Шабац у прошлости I*, 117–254. Шабац: Историјски архив Шабац.

Miloš Jevtić

Faculty of Philosophy, University of Belgrade

**MYSTERIOUS WORLD OF PREHISTORIC SITES OF
THE “OBROVAC” TYPE IN NORTH-WESTERN SERBIA
A SHORT HISTORY OF RESEARCH METHODS**

Keywords: *Mačva, Pocerina, Early Copper Age,
“Obrovac” type of sites, prehistoric rondels, research methods*

The term “Obrovac” type of sites is the local name for circular earthen enclosures in free space, protected by wide ditches, recorded half a century ago in north-western Serbia. Several dozens prehistoric sites of this type are grouped together in a relatively small area of Mačva and Pocerina of Šabac. The main goal of this paper is the valorisation of previous studies of prehistoric sites of the “Obrovac” type, especially from the aspect of the methodology of the archaeological research. It deals with two stages in the history of the study of the “Obrovac” type of sites, which saw some very important research questions raised but rarely reliably answered. The state of research is generally not satisfactory since even simple questions remained without an answer in previous papers, such as: who was it that built the “Obrovac” type of sites, when and for what purpose?

In the early phase of research, circular earthen enclosures, limited by very wide ditches, were interpreted as a special form of settlements (a kind of a miniature *tell*) from the Late Neolithic, which were adapted to life in swamps. The first stage of research consisted of modest test trench excavations of only few sites of the “Obrovac” type, while sites with the same or similar characteristics were described quite briefly. The first researchers established two basic variants of the “Obrovac” type of sites, on the basis of the configuration of the terrain and the physical appearance of the sites. One of them includes a smaller, circular area of earth surrounded by an inner rampart, created by the excavation of a peripheral ditch. Another type of the “Obrovac” sites has a circular or oval shape and only a wide ditch surrounds it. In this type, the earth from the ditch was used to level the terrain and fill in the central part of the structure.

After a long hiatus in the study of the sites of the “Obrovac” type, the second stage of research began ten years ago and it is still on-going today. The general picture of the phenomenon of the construction and use of the “Obrovac” type of sites is still quite unclear. Short-term test trench excavations in Mačva (Lipolist–Šanac) and multi-year, systematic excavations in Pocerina (Desić–

Šančina) provided some more information about this type of sites. Both these belong to the post-Vinča period of the Early Copper Age. The applied methodology of archaeological excavations in Desić enabled the exploration of more than 40% of the inner space of the circular earthen enclosure, which is surrounded by a palisade trench, an inner rampart and an unusually wide ditch. The organisation of the space and the basic elements of the architectural complex of the site of the “Obrovac” type in Desić seem to repeat the construction forms of smaller earthen structures of the Early Eneolithic rondels from the area of the Carpathian Basin, especially from the Upper Tisza Valley.

ОБРОВЧИНЕ У РАТКОВАЧА–ЛУГУ КОД ДУБЉА (БОГАТИЋ), ЛОКАЛИТЕТ ТИПА ОБРОВАЦ – СТРАТИГРАФИЈА, ХРОНОЛОГИЈА И ОКРУЖЕЊЕ

Бобан Трипковић

Филозофски факултет,
Универзитет у Београду

Кристина Пенезић

Институт Биосенс,
Универзитет у Новом Саду

Ивана Живаљевић

Филозофски факултет,
Универзитет у Новом Саду

Рајна Шошић Клинцић

Филозофски факултет,
Свеучилиште у Загребу

Момир Церовић

Народни музеј Шабац

Ана Трипковић

Београд

Драгана Филиповић

Макс Планк институт за
геоантропологију, Јена

Јасна Вуковић

Филозофски факултет,
Универзитет у Београду

e-mail: b.tripkovic@gmail.com

Примљено: 16. 5. 2024.

Прихваћено: 23. 7. 2024.

Претходно саопштење

УДК: 903"634"(497.11)

902.2(497.11)"1971/..."

Апстракт: Локалитет Обровчине у бари Ратковачи на потесу Луг налази се у Мачви, недалеко од села Дубље. Састоји се из два рова која окружују простор на којем је крајем 5. миленијума п. н. е. основано мало насеље. Након открића пре више од 50 година, локалитет је на основу изгледа сврстан у тип обровац, групу налазишта с краја неолита и почетка енеолита, која су према досадашњим наводима карактеристична за подручје западне Србије. Локалитет је ископан 1971, при чему је истражена сонда 4 x 4 м, али данас са тих ископавања поседујемо мало информација. Локалитет је сондиран 2014. у оквиру пројекта Живот у мочвари: микрорегионална адаптација у северозападној Србији (5000–2500 п. н. е.), који се спроводи од 2010, а чији је циљ да мултидисциплинарним приступом испита и протумачи проблематику локалитета типа обровац у западној Србији. Приликом истраживања локалитета Обровчине у Ратковача–Лугу урађена су геоархеолошка бушења, геомагнетно снимање и ископавање две пробне сонде на локацијама Обровчине 1 и Обровчине 2. У обе сонде утврђени су материјални остаци који добро кореспондирају с досадашњим знањима о том периоду, а у оквиру једне сонде истражен је и део грађевине која је садржала добро очувану пећ. У раду су приказани најважнији резултати теренских истраживања и специјалистичких анализа, чиме се знатно увећавају могућности тумачења те специфичне групе налазишта.

Кључне речи: Локалитети типа обровац, Мачва, западна Србија, утврђена насеља, 5. миленијум, мочвара

Увод

Локалитет Обровчине у бари Ратковачи у Лугу налази се у Мачви, у атару села Дубље (Богатић). Откривен је у време систематске археолошке проспекције Мачванског округа коју је дуже од деценије обављао Миливој Васиљевић, први кустос Народног музеја Шабац. Налазиште је тада представљено на следећи начин: „... налазе се у бари Ратковачи у Лугу 2 кружна узвишења међусобно растављена ровом. На једном од њих изведено је сондажно ископавање. Насеље припада неолиту, фаза Винча–Плочник” (Васиљевић 1972: 173). Две локације су на основу изгледа касније сврстане у насеља типа обровац, при чему су положај, изглед и очуваност описани нешто детаљније за сваку локацију: „Четири и по километара јужно од села, у бари Ратковача, стоје два обровца. Један од њих има карактеристично удубљење, према којем и припада овом типу. Пошто се налази у шуми, добро је очуван. Пречник му је око 30 m, а висина – у односу на најнижу тачку шанца: до 4 m” (Трбуховић и Васиљевић 1983: 80). У истом тексту је за друго кружно узвишење наведено и следеће: „Уз тај обровац, налази се и други, који користи заједнички део шанца. Доста је разорен, те је северни део шанца већ готово затрпан. На овом локалитету вршена су мања ископавања. Пречника је око 30 m, а висине до 2 m” (Трбуховић и Васиљевић 1983: 80).

Поменуто ископавање обављено је 1971. на површини 4 x 4 m, али када је реч о резултатима, располажемо са мало података. Истраживач указује на културни слој дебљине до 2,5 m, са материјалом „завршне фазе винчанске културе”, при чему истиче „фрагменте канелованих здела са карактеристичном профилацијом као и фрагмент са пастозном бојом карактеристичном за Винчин слој после 4. метра”. Такође помиње и велику количину кућног лепа изнад набијене поднице (Васиљевић 1972: 166). Три деценије касније, након ревизионог прегледа материјала прикупљеног током истраживања, изнова је истакнуто постојање грнчарије из времена касне винчанске културе, уз опис најтипичијих фрагмената, при чему се издваја релативно препознатљив опис: „фрагменти плитких коничних здела са изнутра заобљеним и пластичним наглашеним ободом” (Стојић и Церовић 2011: 85). Аутори су поменули и већи број благо профилисаних посуда, хоризонтално пробушене дршке и језичасту дршку на рамену. На основу свега, локалитет је изнова датован у касни неолит, уз констатацију да се ради о „не тако типичној керамици винчанске културе” (Стојић и Церовић 2011: 85).

У годинама након открића и ископавања, локалитет Обровчине у Ратковача–Лугу сврстан је у групу налазишта названих тип обровац. Локалитети су издвојени на основу запажања да су ограђени ровом и/или беде-

мом те названи према топониму који су носили неки од њих. Распрострањени су широм западне Србије, али су примарно идентификовани у мачванској равници, па је она представљала и територијално чвориште чије су географске и културне одлике утицале на интерпретацију локалитета (Трбуховић и Васиљевић 1975; Трбуховић и Васиљевић 1983). Основна интерпретација, која се односила и на локалитет Обровчине у Ратковача–Лугу, јесте да су били настањени са најчешће до неколико породица, које су живот прилагодиле мочварној средини праисторијске Мачве (Трбуховић и Васиљевић 1975; Трбуховић и Васиљевић 1983). Штавише, локалитети су подељени у три типа, према величини и изгледу, при чему је налазиште Обровчине у Ратковача–Лугу сврстано у типове II (локација у шумарку) и III (локација на отвореном). Разлика међу њима било је „удубљење у средини” налазишта, које је карактеристика искључиво типа II (Трбуховић и Васиљевић 1975; Трбуховић и Васиљевић 1983). Ови локалитети су након тога, спорадично помињани у литератури (уп. Трипковић 2013), али није било теренских истраживања до 2010. Тада су локалитети изнова посећени и описани у оквиру пројекта *Живот у мочвари: микрорегионална адаптација у северозападној Србији (5000–2500 г. п. н.е.)*, чији је основни циљ разумевање и тумачење управо локалитета типа обровац (Трипковић, Церовић и Булић 2013). Један од истраживаних локалитета у оквиру пројекта био је и Обровчине у Ратковача–Лугу, при чему су на локалитету урађене геонаучне бушотине, снимање магнетометром и ископавање (Tripković and Penezić 2017; Трипковић и Пенезић: у припреми).

Истраживање локалитета вршено је 2014. ископавањима у оквиру две сонде. Те године је било предвиђено ископавање пет стратиграфских сонди на пет локалитета, али је сондажна проспекција, услед лимитираног буџета, урађена једино на овом налазишту. Разлози који су утицали на крајњу одлуку да се ово налазиште сондажно истражи били су делом практични, делом истраживачки: очуваност два кружна узвишења; чињеница да су претходно сврстани у различите типове; два кружна узвишења била су у непосредном суседству, што је олакшавало логистику, омогућило упоредан рад на терену и истовремено наметало изазов за интерпретацију; недостатак материјала, података и документације са старих ископавања и сл. Иако је реч о сондама мале површине примарно копаних ради основног увида у културну стратиграфију локалитета типа обровац, многе активности биле су усмерене на прикупљање референтних података о некадашњем изгледу и коришћењу налазишта, због чега су прикупљање и обрада података били истраживачки и временски захтевни. Као и у случају истраживања локали-

тета Шанац–Изба код Липолиста (Трипковић и др. 2017), основна стратиграфска и просторна јединица био је „Контекст”, што је референтна ознака за било коју целину насталу природним путем (хумусни прекривач, слојеви настали услед ерозије и сл.), или као производ људских активности (концентрација пепела, рушевински слој, јама стуба, ров, подница, групе налаза и сл.). Сва ископана земља је просејавана кроз сито промера 5 мм, узорци земље из репрезентативних целина су флотирани, а позиције налаза бележене тоталном станицом. У међувремену је налазиште датовано радиометријском методом, обрађени су камени артефакти и грнчарија и анализирани биљни и животињски остаци, што је много помогло у разматрању позиције локалитета у сложеној слици регионалних насеља током друге половине 5. миленијума п. н. е.

Локалитет: географски положај и окружење

Током иницијалног истраживачког периода, истраживачи су за локалитет Обровчине у Ратковача–Лугу истакли следеће: а) састоји се од два кружна узвишења, б) узвишења су окружена јарком који је делом био заједнички, в) локације су датоване у касну фазу винчанске културе, г) узвишења и јарак су били различитог степена очуваности. Обилазак терена у оквиру пројекта *Живот у мочвари* потврдио је постојање и опис локација, према ранијим наводима у литератури (сл. 1). Налазиште се састоји од два кружна узвишења пречника 30–35 м између којих се налази савремени дренажни канал (Трипковић, Церовић и Булић 2013). На садашњи изглед налазишта су у великој мери утицали пољопривредни радови, јер обровац лоциран у шумарку (Обровчине 1) изгледао је потпуно очуван, окружен широким јарком, док је онај на пољопривредном земљишту (Обровчине 2) био оштећен, а плитка депресија која указује на постојање рова, благо се назирала тек у појединим сегментима (Трипковић, Церовић и Булић 2013).

Према информацијама добијеним од мештана, канал између две локације је прокопан почетком 21. века ради дренаже тла и одвођења поплавне воде и кишнице. С обзиром на то да је дренажни канал прокопан дуж исушеног речног меандра, знамо да су два кружна узвишења била на супротним обалама некадашње речице. Јарак око налазишта у шумарку (Обровчине 1) на источној страни се настављао на дренажни канал, односно старо речно корито. Око узвишења на отвореном (Обровчине 2), које је оштећено услед интензивне земљорадње, јарак се у неким деловима једва назирао, али је тло око узвишења било најниже на западној страни, управо у зони додира са старим речним коритом и узвишењем у шумарку. Модел дигиталне

Сл. 1. Положај локалитета Обровчине 1 и 2 у Ратковача–Лугу на супротним обалама исушеног речног меандра

Fig. 1. Location of the sites of Obrovčine 1 and 2 in Ratkovača–Lug, positioned on opposite sides of a dried-out river meander

елевације такође потврђује да је узвишење на отвореном окружено са свих страна мање или више израженом депресијом, при чему је постојање рова на источној страни индицирано и геонауком бушењем (Tripković and Penezić 2017). Ако се узму у обзир ранији описи налазишта, затечено стање и прелиминарна бушења, онда је локалитет са два узвишења донекле подсећао изгледом основе на број „8”.

Локалитет се налази у подручју распрострања параподзола, глиновитог земљишта слабе водопрпусне моћи. Иако је значајан број других неолитских и енеолитских насеља лоциран у истој зони (Милановић, Антонијевић и Живановић 2022), ово земљиште иницијално не пружа квалитетан принос и добре животне могућности за популацију чија се економија заснива претежно на земљорадњи. Штавише, локалитет Обровчине у Ратковача–Лугу налази се у подручју динамичног водног режима. Осим локације на обали исушеног речног меандра, који представља стари ток или један од рукаваца Јереца, о томе сведоче Велики Јерез, Мали Јерез, Јерешчић и извори Битве, односно реке, речице и рукавци који су периодично плавили Мачву и чинили је непогодном за живот, а сви се налазе недалеко од локалитета. То је

археологе иницијално водило ка закључку да је настањивање у Мачви током праисторије захтевало посебну способност адаптације или, чак, креирање иригационог система ради бављења земљорадњом (в. Трипковић 2023). Мачванска равница данас изгледа другачије, јер је током последњих деценија извршена механичка регулација водног режима, што је урађено продубљивањем постојећих речних корита, али и прокопавањем канала који су изменили старе речне токове. О томе, између осталог, сведочи и дренажни канал који раздваја узвишења 1 и 2. Ова интервенција у савремено доба је од мочварне и баровите Мачве начинила плодну пољопривредну област, али и коренито променила изглед животне средине. Геоархеолошка бушења спроведена на локалитету и у непосредном окружењу недвосмислено су указала да је локалитет оригинално био у влажној средини, са релативно високим нивом подземне воде, а да је ров који је окруживао локалитет, поред физичке заштите, бар периодично био испуњен водом и свакако могао да има улогу дренажног канала у време коришћења локације (Tripković and Penezić 2017). То значи да је локација на обали речице била мудро изабрана, тако да ископани ров прими и одведе вишак воде и одржи заузету локацију сувом.

На изглед налазишта и окружење упућује и необична вишеструка топонимија. Чињеница да је локалитет у литератури забележен у облику аугментатива (Обровчине) указује да су два кружна узвишења била прилично упадљива и остављала утисак на посматрача, било да је реч о пролазнику или истраживачу. Према проширеном издању Вуковог *Рјечника* (Карацић 1852: 434), реч „обровити” у српској језичкој традицији значи окружити ровом „да вода отече”, док се реч „Обровац” односи на одређену омању насеобину на главици зидине старог града. Нешто шири топоним је „бара Ратковача”, која се под тим називом не може пронаћи на старим мапама. Ово је оригинално највероватније била погрешка приликом записивања, која је потом само понављана, јер, према информацијама добијеним од локалног становништва, топоним је оригинално био „бара Ракитовача”, што свакако доноси нове интерпретативне могућности. Према референтном тумачењу (Čatić 2017: 96), то је фитоним, чије је порекло „ракита” (*Salix caprea*), врста црвене врбе (козја врба) која расте у влажним срединама, поред потока, река, бара и мочвара, и често на ободу шума. Трећи део топонима – Луг – јасно указује да је реч о подручју које је дуго времена прекривено шумском вегетацијом. Према томе, топоним Обровчине у Ратковача–Лугу недвосмислено сведочи о импресивним узвишењима у баровитој и шумовитој средини, што се савршено поклапа и са старим запажањима о Мачви као средини коју чине готово искључиво шуме и мочваре (Алексић 1882; Алексић 1891).

Сличан утисак био је присутан и код првих истраживача мачванске праисторије који су локалитете типа обровац протумачили управо као прилагођавање људи за живот у баровитој и мочварној средини (в. Трипковић 2023).

Обровчине 1 – Изглед, стратиграфија и одлике материјалне културе

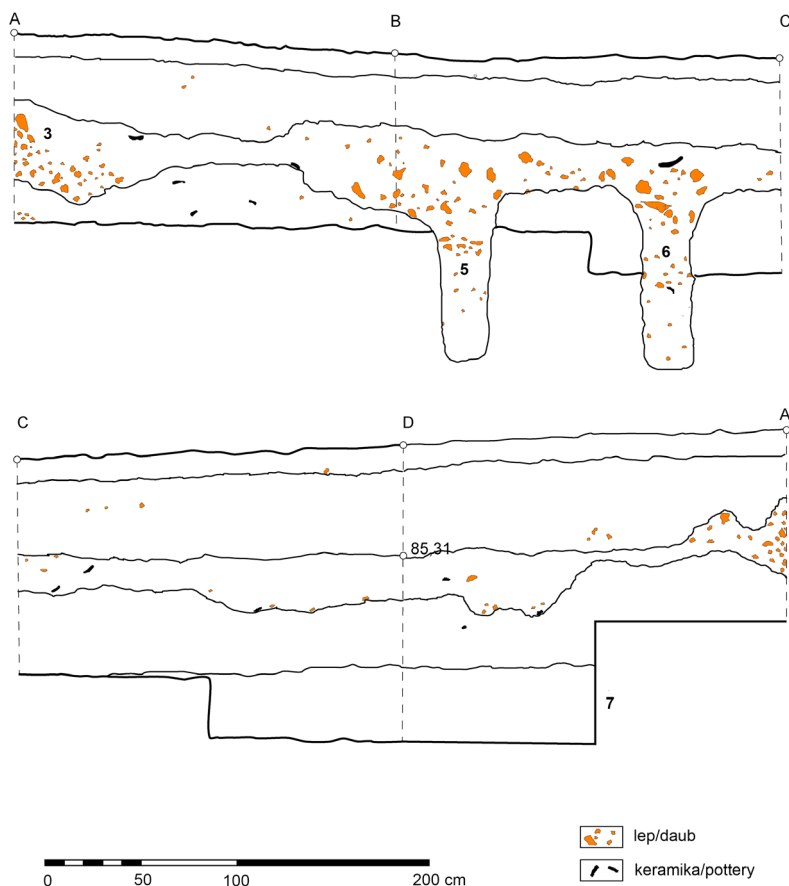
Обровац 1 се налази унутар густог шумарка, прекривен је дрвећем и жбунастим растињем и, према томе, знатно тежи за приступ, истраживање и коришћење мерних инструмената. У погледу величине или некадашњег изгледа, то је потпуно или релативно очуван локалитет типа обровац. Његов пречник је око 30 м и окружен је јарком ширине око 6 м. Налази се на надморској висини од 86 м и виши је за 0,78 м од окружења, чија је надморска висина 85,2 м. Висинска разлика између дна јарка и највише тачке кружног узвишења износи око 1,66 м. Ранији наводи истраживача, да је висина локалитета износила до 4 м, можда су последица грубе процене, мада знатно мања висина може бити последица ерозије или оштећења налазишта. Наиме, некадашњи физички изглед и културна стратиграфија сигурно су донекле девастирани вегетацијом, као и повременим рашчишћавањем жбунастих биљака, укључујући и корење, које су у новије време предузимали власници како би лакше приступили брежуљку и кретали се приликом сече дрвећа.

Ранији истраживачи су помињали да локација 1 (Обровчине 1) има „удубљење” у централном делу кружног узвишења, на основу чега је сврстана у групу II локалитета типа обровац, која је делила исту физичку особину (Трбуховић и Васиљевић 1975; Трбуховић и Васиљевић 1983). Реч је, заправо, о опадању висине налазишта од рубног подручја према средишњој тачки, тако да се формира депресија релативно правилног облика, што је визуелно упадљиво на појединим налазиштима типа обровац. То је, примера ради, случај на локалитетима Шанац у Обровчинама (Дубље) или Шанчина у Десићу (уп. Трипковић 2020). Та врста депресије тла је забележена на ограниченом броју налазишта, а ранији истраживачи су претпоставили да се управо на том месту налазила грађевина. Према нашем запажању, она заправо сведочи о некадашњем изгледу и врло доброј очуваности локалитета (Трипковић 2017). Истраживање овог проблема и реконструкција првобитног изгледа указују да се уз ивице налазишта налазио бедем изграђен приликом копања јарка, односно ископана земља је набацивана с унутрашње стране рова, тако да је са те стране формиран бедем (Трипковић 2017; Триповић и Пенезић: у припреми). „Удубљење у средини” на локацији 1 није било јасно видљиво, али судећи према постојећим забелешкама (Трбуховић и Васиљевић 1975; 1983) и реконструисаном изгледу локалитета типа обровац (Трип-

ковић, Булић и Церовић 2013; Tripković 2017; Трипковић 2020; Трипковић и Пенезић: у припреми), чињеница да је забележено сведочи да је налазиште било миленијумима изложено постдепозиционим процесима којима је еродиран земљани бедем и формирана плитка депресија, да је са тим изгледом затечено током рекогносцирања, а да су током последњих педесетак година површина и, вероватно културни слој, претрпели извесне модификације, делимично услед природних процеса, а делимично услед присуства и деловања људске културе.

Избор локације за сонду био је ограничен због великих стабала која су прекривала брежуљак, као и због плитких јама (приближно 1 x 1 м или 1,5 x 1,5 м, дубине до око 0,4 м) насталих чупањем жбунастог растиња, а биле су најбројније у средишњој зони налазишта. Најпогодна локација за стратиграфско сондирање налазила се у северозападном делу кружног узвишења, на омањем простору без густих стабала и јама, где је постављена сонда 1, величине 2 x 2 м. Стратиграфија у истраженој сонди била је веома једноставна (сл. 2): на површини је био танак слој (10 цм) мрког хумуса који прелази у слој светложуте земље. Она је ископавана у три механичка откопна слоја до дубине од 0,6 м, при чему су постепено уочене промене. У првом откопном слоју није било археолошких налаза, док је у откопном слоју 2 земља и даље била жуте боје, али је местимично прелазила у црвенкасту, услед примеса дробљеног лепа, као и ситних грумена лепа. У откопном слоју 3 примесе лепа биле су само гушће и указивале су на постојање настањене површине, културног слоја и оближње грађевине. Испод њега се налази земља црвенкасте боје која у појединим деловима садржи концентрације лепа. Она је ископавана у два откопна слоја. У откопном слоју 1 земља је садржала груменчиће лепа и ситне фрагменте грнчарије, што је нарочито било видљиво просејавањем земље, док су у откопном слоју 2 својства земље непромењена, али је садржај чинило и неколико комада окресаних артефаката. У основи се налазио слој тамномрке земље, односно палеоземљиште, које није имало археолошких остатака, мада се у профилу местимично уочавају упади фрагмената лепа и грнчарије из хоризонта изнад. Након овог нивоа настављено је ископавање додатних 0,2 м, односно 0,4 м једино у квадратима 3 и 4 сонде, како би се провериле физичке одлике и компактност слоја. Видело се да је реч о слоју тамномрке глиновите земље без археолошких остатака и налаза.

Овако једноставна стратиграфија, са мало археолошких налаза, није била без потенцијално интересантних ситуација, а грађевински остаци у сонди, иако истражени тек периферним делом, нису безначајни. Они су де-

Сл. 2. Обровчине 1 у Ратковача–Лугу, сонда 1, цртеж профила сонде 1: Контекст 0 – хумус, 1 – жућкаста земља, 2 – црвенкаста земља са лепом, 3 – концентрација лепа, 4 – тамномрка земља (палеоземљиште), 5 – јама стуба, 6 – јама стуба, 7 – тамномрка глиновита земља

Fig. 2. Obrovčine 1 in Ratkovača–Lug, Trench 1, cross-section of Trench 1: context 0 – humus, 1 – yellowish soil, 2 – reddish soil with daub, 3 – concentration of daub, 4 – dark brown soil (paleosol), 5 – posthole, 6 – posthole, 7 – dark brown clayish soil

финисани као Контексти 2, 5 и 6 у источном делу сонде и Контекст 3 у северозападном углу, а примарно су дефинисани заглачавањем основе откопног слоја 3 Контекста 1 (К. 2 и 3) и даљим усложњавањем уочене ситуације (К. 5 и 6). Контекст 3 чини концентрација лепа помешаног са земљом и заправо представља периферну манифестацију грађевинских остатака који се шире према северозападу, у неистражен део локалитета, што се најбоље

Сл. 3. Обровчине 1 у Ратковача–Лугу, сонда 1, фотографисано са запада

Fig. 3. Obrovčine 1 in Ratkovača–Lug, Trench 1, view from the west

уочава у цртежима и фотографијама профила. Контекст 2 чини црвенкаста земља прошарана ситнијим и крупнијим грудвицама лепа и простире се дуж источне ивице сонде и паралелно са њом. Овај слој очигледно указује на постојање грађевине у непосредној близини, што је убрзо и уочено. Наиме, у оквиру о. с. 1 Контекста 2 нађено је неколико уломака керамике, као и фрагмент предмета од печене глине који је највероватније био тег коничног облика. Финије зачишћавање земље у оквиру о. с. 2 показало је да се Контекст 2 сужава и дели у две целине, које су заправо јаме мањег пречника (сл. 3). У њиховој испуни налазили су се комади крупног лепа, а када је скинут, испоставило да оно што се чинило да су плитке јаме, највероватније су биле јаме стубова, судећи према изгледу, испуни и дубини укопа. Оне су означене као Контекст 5 и Контекст 6. Контекст 5 је кружна јама, релативно дубока (0,9 м), испуњена комадима крупног лепа и с неколико керамичких фрагмената. Јама означена као Контекст 6 кружне је основе, сличне дубине (0,95 м), а један њен део се простире у неистражен простор источног профила. У оквиру јаме је такође забележено неколико крупних комада лепа. Обе јаме су биле укопане кроз дебео слој тамномрке земље (палеоземљиште) у тамномрку глиновиту и стерилну земљу.

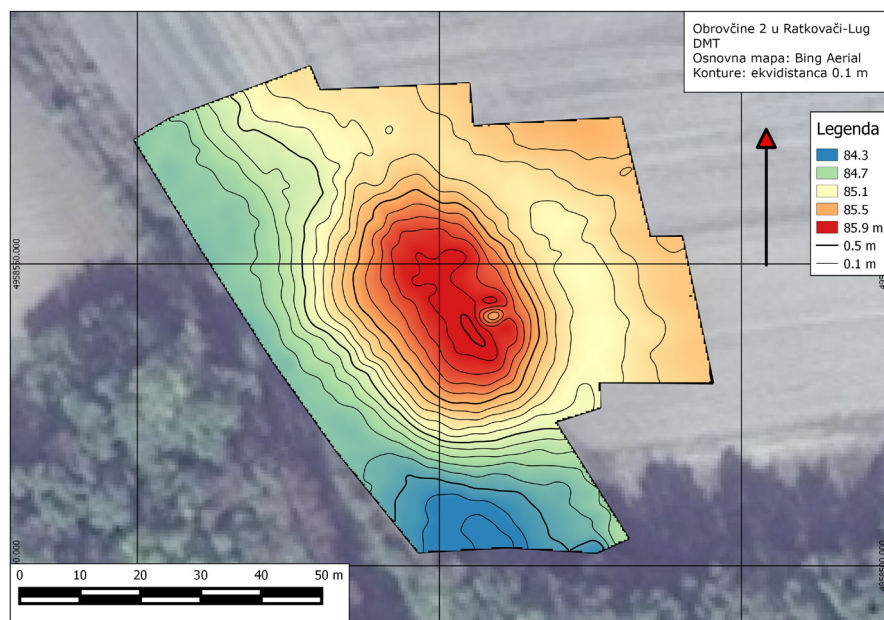
Иако су остаци грађевина у сонди откривени у периферним деловима сонде, они у погледу интерпретације нису занемарљиви, посебно ако се имају у виду остаци других грађевина који су недвосмислено уочени у више бушотина на налазишту. У различитим деловима узвишења Обровчине 1 откривени су остаци грађевина, судећи према дијагностичном слоју компактног црвеног лепа, између осталог и непосредно у близини истражене површине, што сугерише да је локалитет био интензивно настањена локација (Трипковић и Пенезић: у припреми). Истражен простор је, међутим, релативно сиромашан материјалном културом, јер ни грнчарија, ни артефакти од камена нису чести. Нађено је осам комада окресаног камена, као и 281 примерак грнчарије у веома фрагментованом стању и са високим степеном абразије. Они су већином повезани са Контекстима 3, 4, 5 и 6, односно са периферним подручјима грађевина. Камене артефакте чинили су стругач на сечиву (сл. 9. 7), израђен од сивог рожнаца с црвенкастим деловима, необрађено сечиво с траговима трошења на ивици (сл. 9. 6), бифацијално обрађена стрелица с равном базом (сл. 9. 5) израђена од жуте сировине, која је можда балкански кремен, два одбитка, два отпатка од крупнозрнасте сировине, које можда и нису производ окресивања, као и тесла израђена од беле силификоване стене (сл. 9. 4).

Занимљиво је да, упркос пажљивом ископавању, те просејавању земље и флотирању репрезентативних узорака ради издвајања биљног материјала, из сонде није прикупљен ниједан комад кости или примерак биљних остатака. То говори да органски остаци из неког разлога нису очувани, да из одређеног разлога никада нису били присутни, односно да је можда реч о просторним праксама које у оквиру истраженог простора нису довеле до депоновања органских остатака. Штавише, ако се има у виду да није пронађен велики број артефаката, могуће је изнова претпоставити да начин коришћења простора није водио до велике количине артефаката у оквиру истражене сонде, односно да је локалитет постојао веома кратко време. С обзиром на то да се тек двадесетак метара удаљен од њега налази Обровчине 2, поставља се питање да ли су два ограђена простора била истовремена, да ли су имали идентичну намену, или су у одређеним случајевима могли сведочити о комплементарним праксама.

Обровчине 2 – стратиграфија, хронологија и одлике материјалне културе

Обровчине 2 се налази с друге стране осушеног речног корита (сада дренажног канала), па је, према томе, смештен непосредно уз претходни на раздаљини од двадесетак метара. Ово узвишење се налази на пољопривред-

Сл. 4. Обровчине 2 у Ратковача–Лугу, дигитални модел терена

Fig. 4. Obrovčine 2 in Ratkovača–Lug, Digital Elevation Model (DEM)

ном земљишту па је знатно девастирано пољопривредном механизацијом, нарочито дубоким орањем, које износи на површину и спорадично чини видљивим трагове црвеног лепа и друге материјалне остатке. Овај локалитет није имао форму кружнице, већ је више био овалне основе, дужине до 45 м и ширине до 30 м, оријентисан дужим странама у правцу северозапад–југоисток (сл. 4). Окружен је депресијом, која, судећи према пробној бушотици, представља ров (Tripković and Penezić 2017). Највиша тачка локалитета налази се на коти 85,98 м, а у односу на непосредно окружење висина локалитета износи око 0,7 м. То је такође знатно мање од раније забележеног податка да се узвишење издиже до 2 м. Локација и величина пољопривредне парцеле на којој се већим делом простире узвишење, као и ситуација затечена на терену, указују да је правац орања био дужом страном локалитета, што је могло утицати на развлачење брежуљка и формирање основе из кружне у овалну, али, судећи према депресији, изгледа да је оригинално имао овалну форму као и да је величина настањене локације оригинално била мања, вероватно око 35 x 20 м.

Геоархеолошким бушењем направљен је профил кроз локалитет, као и непосредно окружење, тако да смо добили неопходан увид у наслојавање природних и културних слојева на налазишту, али и распрострањеност гра-

Сл. 5. Обровчине 2 у Ратковача–Лугу, сонда 1, највиши ниво грађевине

Fig. 5. Obrovčine 2 in Ratkovača–Lug, Trench 1, topmost building level

ђевина и материјалних остатака у окружењу (Tripković and Penezić 2017; Трипковић и Пенезић: у припреми). За овај локалитет претходно је урађено геомагнетно снимање, које је указало на постојање најмање две аномалије које се могу интерпретирати као грађевине које су гореле. На локацији Обровчине 2 у Ратковача–Лугу првобитно је започето ископавање сонде димензија 2 x 2 м, на простору где је на основу геомагнетног снимка и геоархеолошког бушења индицирана грађевина. У сонди је одмах уочена грађевина, која се простирала готово читавом површином сонде, а ако се имају у виду и информације добијене на основу бројних бушотина, стратиграфија је прилично једноставна: испод слоја орања, налазио се културни слој 0,4–0,6 м, испод којег се налазило палеоземљиште сиве боје. Будући да је површински слој локалитета тешко оштећен дубоким орањем, остаци грађевине уочени су веома близу површине, већ на неких 0,4 м дубине, а делимично су такође били оштећени пољопривредном механизацијом, али и накнадним укопом рова (сл. 5). Због потребе да се грађевина дефинише прецизније, сонда је проширена према западу тако да су њене укупне димензије 3 x 2 м.

Грађевина је изграђена на основи од сиве глиновите земље, која представља палеоземљиште. Простире се у смеру северозапад–југоисток. У појединим деловима је била оштећена услед пољопривредних активности,

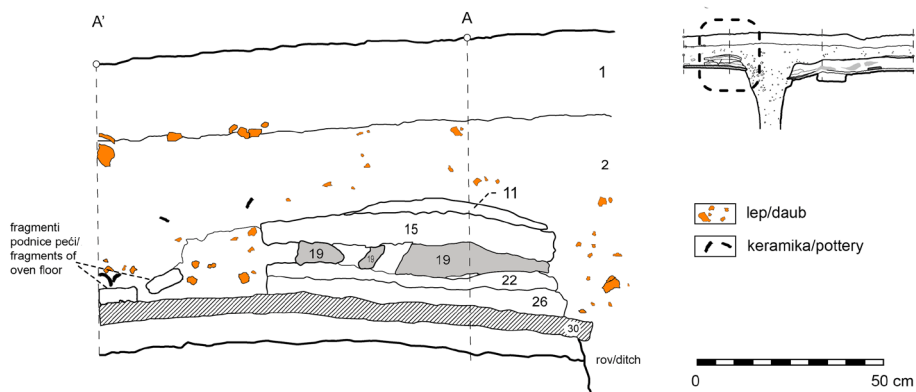
Сл. 6. Обровчине 2 у Ратковача–Лугу, сонда 1, концентрација компактног слоја пепела на поду грађевине

Fig. 6. Obrovčine 2 in Ratkovača–Lug, Trench 1, compact ash concentration on the building floor

а такође је пресечена ровом из каснијег периода. Најстарији ниво грађевине чинио је под од набијене глине, изгорео у јакој ватри. Са доње стране пода не уочавају се остаци потпатосница, али је реч о комадима крупног лепа, веома компактног, који са доње стране има карактеристичне трагове горења у редукционој атмосфери.¹ Изнад ове поднице изграђен је нов под, од дебелог слоја набијене глине који је имао дрвену супструкцију у виду талпи и грања, чији се отисци јасно уочавају са доње стране пода. Подница је такође изгорела у јакој ватри, веома је компактна, са пукотинама у правој линији, које су пратиле линије отиска дрвене супструкције. Изнад поднице налазио се релативно танак слој запеченог лепа помешаног с блатом, заправо још једна подница, мање очувана и мање компактна него претходне.

У једном делу најмлађе поднице налазила се огромна концентрација готово чистог пепела, дебљине 7–8 цм, који се равномерно ширио на простору приближно кружног облика, површине 0,7 x 0,7 м. Пепео је садржао

¹ Сонда 3 x 2 м, првобитно замишљена да провери грађевинске остатке и културну стратиграфију, није била довољно велика да обухвати целу грађевину, нити је то била намера. Због тога је најстарија подница скинута у само једном делу сонде и ово запажање је изнето на основу тога. У већем делу подница није скидана, већ је само зачишћен профил кроз подницу. Основна идеја била је да се у будућности грађевина ископа као целина, заједно са остатком који се простирао изван сонде.

Сл. 7. Обровчине 2 у Ратковача–Лугу, сонда 1, северни профил, детаљ – пресек кроз пећ: 1 – зона орања; 2 – тамносмеђа земља са грудвама лепа, 11 и 15 – поднице или обнављана калота пећи, 19 – пепео, 22 – подница, 26 – подница, 30 – подница

Fig. 7. Obrovčine 2 in Ratkovača–Lug, Trench 1, northern profile section, detail of the cross-section through the oven: 1 – plough zone, 2 – dark brown soil with daub, 11 and 15 – oven floors or renewed oven dome, 19 – ash, 22 – floor, 26 – floor, 30 – floor

тек понеки комадић лепа и грнчарије, нешто гарежи, као и четири фрагмента стабљике трске. Приликом истраживања пепео је изгледао набијен, формирајући прилично компактну масу на подници (сл. 6). У основи пепела налазило се неколико уломака керамике па је на том месту највероватније било ложиште пећи. Непосредно изнад пепела, међутим, налазила су се два релативно компактна слоја од лепа помешаног са непеченим блатом. Први ниво је прекривао простор пепела, док је други очуван у мањем делу. То су највиши нивои грађевине који су оштећени услед земљорадње, али изнад других делова грађевине та два нивоа нису уочена, као ни пепео. Током ископавања два нивоа су подсећала на подницу, али је из контекста то овде прелиминарно интерпретирано као калота пећи (сл. 7). Грађевина је пресечена ровом, који је укопан у касније доба. Ров је ширине 1 м, пружа се правцем север–југ и врло благо се сужава према дну (сл. 8). Испуњен је мрком и сивом земљом, помешаном са ситнијим комадима лепа и понеким фрагментом керамике, који сигурно потичу од пресечене грађевине чији су се остаци местимично обрушили у ров. Ров није садржао друге остатке и није ископан до дна, али вероватно није био много дубљи. Судећи према стратиграфији и ширини укопа, овај ров је највероватније укопан у модерно доба.

Са локације Обровчине 2 добијена су два апсолутна датума. Први (BRAMS-4524) добијен на фрагменту метакарпуса овце, козе или срне, указује на време 4331–4059 cal. B. C. на две стандардне девијације (95.4%

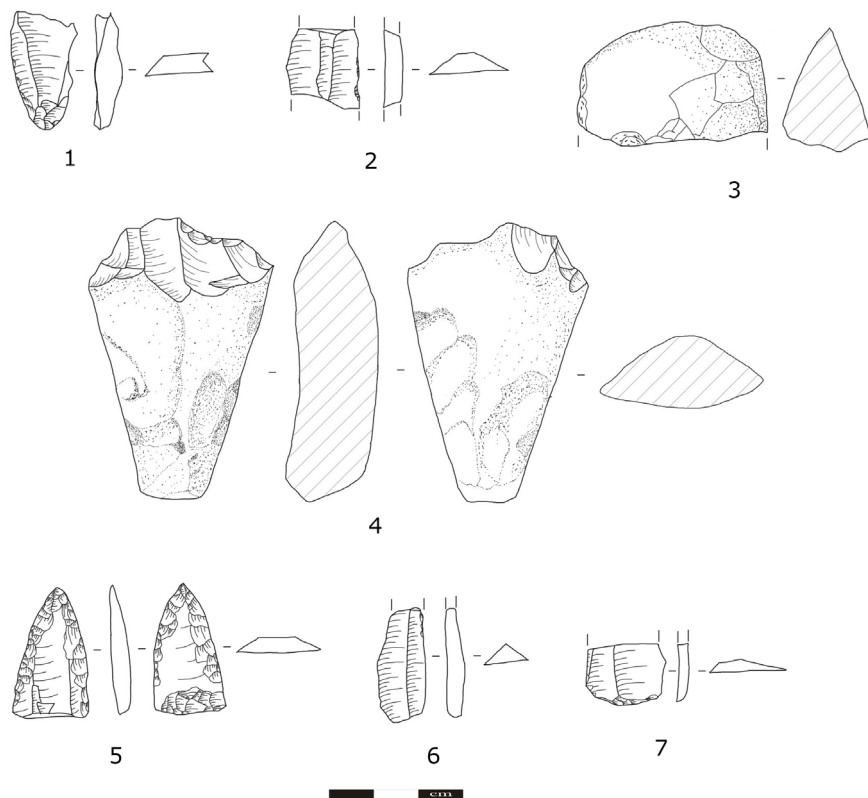

Сл. 8. Обровчине 2 у Ратковача–Лугу, сонда 1, најстарији под грађевине пресечене ровом, поглед са севера

Fig. 8. Obrovčine 2 in Ratkovača–Lug, Trench 1, the earliest floor of the building cut by a ditch, view from the north

вероватноће). Други датум (BRAMS-4525), добијен на фрагменту дуге или метаподијалне кости сисара, јесте 4329–4249 cal. B. C., са 95.4% вероватноће (Tripković, Živaljević and Filipović: у припреми). Материјал прикупљен приликом истраживања углавном чине фрагменти керамичких посуда (536 фрагмената), веома ограничен број (4) окресаног камена и, ретко, предмети домаћинства попут керамичких тегова (2 примерка). Камене артефакте чинили су обрађени одбитак, израђен од плавосивог рожнаца (сл. 9. 1), необрађено сечиво од тамноцрвеног рожнаца с примесама кварца (сл. 9. 2), део алатке (секира или тесла) са сечицом на дисталном крају (сл. 9. 3), изразито горео, као и један отпадак. Грнчарија, иако веома фрагментована и еродирани површине, на појединачним примерцима садржи плитке канелуре и трагове осликавања црвеном бојом. То је традиција због које је локалитет раније сврстан у касну винчанску културу. На основу апсолутних датума и веома ограниченог броја културних елемената, локалитет се може одредити у време бубањске културе, уз несумњиво присуство каснонеолитске традиције. Свакако би требало имати у виду да је подручје северозападне Србије културно веома хетерогено и да су поред јаке винчанске традици-

Сл. 9. Обровчине 1 и 2 у Ратковача–Лугу: артефакти од камена

Fig. 9. Obrovčine 1 and 2 in Ratkovača–Lug: stone artefacts

је, заступљени мешање и хибридизација културних садржаја, што отежава сврставање у одређену културну традицију (Vuković and Tripković 2024). С обзиром на то да је пронађен релативно мали број налаза, заступљене класе предмета су релативно разноврсне и сведоче о уобичајеним свакодневним активностима, односно указују да је локалитет имао стамбену намену.

Од биљних остатака, у већини узорака уочени су фрагменти угљенисаног дрвета, четири примерка стабљике трске (*Phragmites communis*), као и један примерак неидентификоване биљне врсте. Упркос чињеници да су сви контексти повезани са стамбеном грађевинам, могуће је да биљни остаци нису очувани или су биљни ресурси овде слабије коришћени. Примерци трске, који потичу из Контекста 19 (дебео слој пепела), сугеришу да је извесно реч о влажном окружењу које у време настањивања можда није било погодно за земљорадњу. Из сонде је, међутим, прикупљен 31 примерак

животињских костију, веома фрагментованих, при чему су тек три примерка дужа од 5 цм. Сви примерци потичу из контекста 2, 7, 11, 29 и 34 и у непосредној вези су са грађевином. Реч је о контекстима који прекривају грађевину, представљају упад у ров или се налазе непосредно на поду грађевине. С обзиром на то да сонда 1 претежно обухвата грађевину која је изгорела, скоро трећина примерака кости је горела или калцинисана. Заступљене су домаћа свиња (*Sus domesticus*, 3 примерка), највероватније дивља свиња (*Sus scrofa*, 1 примерак), говече (*Bos* sp., 1 примерак), али није могло бити утврђено да ли је домаћа или дивља врста, 2 примерка од овце, козе или срне (*Ovis/Capra/Capreolus*), могуће од исте јединке, док чак 24 примерка припадају сисарима који нису могли да буду идентификовани (*Mammalia indet.*). Иако се огромна већина примерака није могла таксономски ближе одредити, у малом броју одређених примерака заступљена је одређена разноврсност гајених и вероватно ловљених врста.

Дискусија и закључак

Стратиграфско сондирање локалитета Обровчине у Ратковача–Лугу доноси нова сазнања о животу у праисторијској Мачви и локалитетима типа обровац током друге половине 5. миленијума п. н. е. Иако је примарно реч о сондирању ради провере културне стратиграфије, упоредо су рађене мултидисциплинарне анализе које омогућавају да стекнемо увид у настанак и коришћење овог локалитета у прошлости, као и да га упоредимо са другим локалитетима. Чињеница да се локалитет везује за последње векове 5. миленијума п. н. е. ставља га у групу других истраживаних локалитета у западној Србији, са којима дели одређене сличности. То је, на првом, месту општа перцепција локалитета типа обровац као узвишења које је окружено јарком и бедемом (Трбуховић и Васиљевић 1975; Трбуховић и Васиљевић 1983). Иако су ровови уобичајено имали одбрамбену намену, са традицијом која сеже у неолитско доба, чињеница је да су у конкретном случају могли примарно да служе као мера прилагођавања животної средини, односно ради дренаже тла у време високог водног режима, по којем је Мачва карактеристична. О томе сведоче и резултати георхеолошких бушења који недвосмислено указују на висок ниво подземних вода, као и на чињеницу да је испуну рова око овог и других локалитета чинио водом засићени седимент, односно да је јарак највероватније био испуњен водом (Tripković and Penezić 2017).

Оно што је, међутим, интригантно тиче се интензитета заузимања простора. Ранија запажања о културном слоју дебљине 2,5 м на локацији Обровчине 2 нису потврђена на основу овог истраживања, али је налазиште

могло бити додатно оштећено током последњих педесетак година. Евиденција је свакако инспиративна за будуће разматрање. С једне стране, реч је о широком јарку, грађевинама са обновљеним подницама, које можда представљају различите епизоде горења, и разноврсним домаћим животињама које имплицирају дуготрајну везаност за место. С друге стране, релативно сиромашна материјална култура сугерише ограничен спектар активности, али свакако оних које су у домену очекиваних свакодневних пракси, попут припреме намирница, обраде дрвета и, вероватно, лова. Камене сировине, мада малобројне, типичне су за раздобље којем припадају локалитети-стрелице с равном базом, и стругачи на сечиву су међу карактеристичним оруђима, док необрађених артефаката који припадају процесу производње нема довољно да би се могли доносити закључци о производним активностима на локалитетима. Ипак, могуће је претпоставити да се на локалитетима није одвијао процес производње због потпуног одсуства језгара и техничких комада који настају приликом обраде и подмлађивања језгара. То би значило да овај локалитет може имплицирати регуларну сезонску или периодичну мобилност становника, то јест одсуство из насеља зарад одређених активности, што би, на основу постојеће евиденције, могло бити у вези са окружењем. Чињеница да се животна средина истиче по влажности, да се у непосредном окружењу налазе насеља која имплицирају смене сувих и влажних услова (Veselinović *et al.* 2021), важне су за будуће разматрање и разумевање културних пракси на овом налазишту.

Иако су добијене важне информације о интензитету употребе простора, које имплицирају кратко трајање или тек повремену употребу, локација Обровчине 1 захтева истраживање још једне стратиграфске или веће сонде, како би се прецизније установио изглед грађевинских објеката и добили подаци за њихово прецизно датовање. Стратиграфска бушења указују на присуство лепа у различитим деловима узвишења Обровчине 1, што је значајна индикација за даље истраживање. Осим тога, за разумевање културних пракси важна је констатација да је културни слој претпостављен и на простору изван оба брежуљка, а врло је вероватан изван Обровчине 2 (Tripković and Penezić 2017; Трипковић и Пенезић: у припреми). То би значило да су постојале епизоде настањивања у којима су културне праксе или један део свакодневних активности обављане изван локације окружене ровом. Због тога је ово један од ретких локалитета који је током одређених епизода настањивања могао имати ширење свакодневних активности изван подручја омеђеног ровом.

Датовањем Обровчине 2 у 43. и 42. век п. н. е. успоставља се стабилна хронолошка веза са другим налазиштима типа обровац у непосредном

окружењу. Локалитет Шанац–Изба код Липолиста, такође локалитет типа обровац, удаљен према југу непуна 4 км, претходно је на основу материјалне културе такође датован у последње векове 5. миленијума п. н. е. (Трипковић и др. 2017). То се односи и на локалитет Шанчина у Десићу (Jevtić and Cerović 2021) и све заједно потврђује неопходност разматрања локалитета типа обровац као релативно јединственог хронолошког феномена у последњим вековима 5. миленијума п. н. е. Непосредно суседство две истраживане локације (Обровчине 1 и 2 у Ратковача–Лугу) указује да су локалитети понекад организовани у групе, што је иначе евидентирано у прошлости (Трбуховић и Васиљевић 1975; Трбуховић и Васиљевић 1983), али је донедавно углавном било занемарено у литератури која се дотиче локалитета типа обровац (Трипковић 2013; Tripković et al. 2019). Иако не можемо да судимо о прецизном хронолошком односу две настањене локације, судећи према материјалној култури и положају, они су вероватно били истовремени. Чињеница да се два кружна узвишења налазе на супротним обалама речице указује истовремено на културну блискост и, евентуално, на идентитетске разлике оних који су те локације заузимали.

Скорија истраживања су указала на занимљиву динамику заузимања насеобинског простора која указују на увећање и смањење насеобинског простора, као и на формирање засебних целина у насељу. Вишекомпонентне насеобине су једно од обележја 5. миленијума п. н. е. и карактеристичне су, нарочито, за подручје средњег Подунавља и југоисточне Европе. О томе у новије време сведочи истраживање локалитета Борђош (Hoffman et al. 2020), као и великог броја насеља из 5. миленијума п. н. е. у савско-дравском Међуречју (Kalafatić i Šiljeg 2018; Šošić-Klindžić, Šiljeg and Kalafatić 2024; Tripković et al. 2019). Многа од њих организована су као две суседне јединице, односно као насеља која изгледом подсећају на Обровчине у Ратковача–Лугу. У претходним истраживањима и изнова у овом раду сугеришемо на могућност интерпретације локалитета типа обровац у складу са динамиком ранијих насеобинских феномена. Наиме, материјална култура на локалитетима типа обровац у Мачви и западној Србији подједнако има корене у централној Србији и Панонији. Иако су те везе биле познате и раније, управо преко локалитета типа обровац можемо да разматрамо еволуцију ограђених и утврђених простора, односно како се насеобинска и друштвена динамика, међукултурални контакти и мешање становништва испољавају као посебан образац понашања, или као специфичан културни феномен у континууму културних и друштвених процеса у региону.

Захвалност: Истраживање локалитета је обављено средствима која је одобрило Министарство културе Републике Србије у оквиру пројекта *Живот у мочвари: микрорегионална адаптација у северозападној Србији (5000–2500. п. н. е.)*, чији је носилац Филозофски факултет у Београду. Најсрдачније захваљујемо нашим домаћинима у Мачви, Миланки и Авраму Гишићу из Мачванског Белотића, на пруженом гостопримству током истраживања локалитета. Велику захвалност дугујемо Софији Драгосавац на цртежима камених артефаката приказаним на слици 9, Југославу Пендићу на изради дигиталног модела терена локалитета Обровчине 2, као и двојици анонимних рецензената на оштром оку и корисним сугестијама које су унапредице рад.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Алексић, А.** 1882. Мачванска благишта, *Споменица Николе Чутића* 4: 348–361.
- Алексић, А.** 1891. Мачва – са нарочитим погледом на поплавне прилике, *Гласник Српскога ученог друштва* 72: 1–105.
- Vasiljević, M.** 1972. Ratkovača u Lugu, Dublje, SO Bogatić – praistorijsko naselje. *Arheološki pregled* 14: 166.
- Veselinović, G. et al.** 2022. Reconstruction of paleoenvironment and ancient human activities at Obrovac-type settlements (Serbia) using a geochemical approach, *Quaternary International* 610: 122–132. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2021.09.001>
- Vuković, J. and Tripković, B.** 2024. Mixed Pottery Traditions in the 5th Millenium western Serbia: Insight from the Site of Šanac-Izba near Lipolist. *Pots as media: Decoration, technology and message transmission*, edited by V. Bikić and J. Vuković. Belgrade: Faculty of Philosophy and Institute of Archaeology, 153–168.
- Jevtić, M. and Cerović, M.** 2022. Circular enclosure from the Early Copper Age in Nortg-Western Serbia. Site of Šančina in Desić, near Šabac (excavations 2017-2019), *Старинар* (н. с.) 2: 9–44.
- Kalafatić, H., Šiljeg, B.** 2018. Krugovi parnjaci: novi uvidi u neolitičke obrasce naseljavanja. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 35: 71–111.
- Караџић, В. Стефановић** 1852. *Српски рјечник, истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*. Беч: Штампарија јерменскога намастира.
- Milanović, D., Antonijević, M., and Živanović, S.** 2023. The transition from the Late Neolithic to the Early Eneolithic in northwestern Serbia: Reconsideration and suggestion for future work. *Studia Praehistorica* 17: 35–102.
- Стојић, М. и Церовић, М.** 2011. *Шабац, културна стратиграфија праисторијских локалитета у Подрињу*, Београд: Археолошки институт; Шабац: Народни Музеј.
- Трбуховић, В. и Васиљевић, М.** 1975. Обровци, посебан тип неолитских насеља у западној Србији, *Старинар* (н. с.) 24–25: 157–62.
- Трбуховић, В. и Васиљевић, М.** 1983. *Најстарије земљорадничке културе у Подрињу*, Шабац: Народни музеј.

Трипковић, Б. 2013. *Домаћинство и заједница: кућне и насеобинске историје на централном Балкану*, Београд: Филозофски факултет.

Tripković, B. 2017. Nastanak lokaliteta tipa „Obrovac”: stratigrafsko vrednovanje stare hipoteze, *Arhaika* 5: 65–78.

Трипковић, Б. 2020. *Велики свет и мали светови: структура и значење археолошких пракси у Србији*, Београд: Филозофски факултет.

Трипковић, Б. 2023 Живот у водоплавинама (пра)историјске Мачве: између евиденције и интерпретације. *Зборник Народног музеја Србије* 26–1: 145–164.

Трипковић, Б., Церовић, М. и Булић, Д. 2013. Културно наслеђе северозападне Србије: локалитети типа „Обровац”, четрдесет година касније, у: *Резултати нових археолошких истраживања у северозападној Србији и суседним територијама*, ур. В. Филиповић, Р. Арсић и Д. Антоновић, 45–56. Београд: Српско археолошко друштво; Ваљево: Завод за заштиту споменика културе.

Tripković, B. and Penezić, K. 2017. On-site and off-site in western Serbia, *Quaternary International* 429: 35–44. DOI: 10.1016/j.quaint.2015.12.004

Трипковић, Б. и Пенезић, К. 2024. (у припреми) Стратиграфска бушења локалитета типа Обровац: реконструкција налазишта и распрострањеност археолошких остатака.

Трипковић, Б. и др. 2017. Шанац–Изба код Липолиста, локалитет типа „Обровац”: стратиграфија и релативна хронологија, *Гласник Српског археолошког друштва* 33: 47–72.

Tripković, B., Šošić Klindžić, R. Kalafatić, H., Šiljeg, B., Hršak, T., Miloglav, I. and Vuković, J. 2019 Circles in the rye, mounds in the wood: an archaeological story of the enclosed sites in the Northern Balkans. *Prehistoric Communities along the Danube*, Book of Abstracts, 23. Osijek: Archaeological Museum; Zagreb: Institute of Archaeology.

Tripković, B., Živaljević, I. and Filipović (у припреми) The Absolute Chronology of Circular Enclosures in Western/Northwestern Serbia

Hofmann, R.; Medović, A.; Furholt, M.; Medović, I.; Pešterac, T.S.; Dreibrodt, S.; Martini, S.; Hofmann, A. 2020. Late Neolithic multicomponent sites of the Tisza region and the emergence of centripetal settlement layouts. *Praehistorische Zeitschrift* 95: 305–309.

Čatić, I. 2017 *Toponimija Đakovštine*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.

Šošić Klindžić, R., Šiljeg, B. and Kalafatić, H. 2024. Multiscale and Multitemporal Remote Sensing for Neolithic Settlement Detection and Protection – The Case of Gorjani, Croatia. *Remote Sensing* 16(5), 736 <https://doi.org/10.3390/rs16050736>

Boban Tripković

Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Momir Cerović

National Museum of Šabac

Kristina Penezić

BioSense Institute, University of Novi Sad

Ana Tripković

Belgrade

Ivana Živaljević

Faculty of Philosophy, University of Novi Sad

Dragana Filipović

Max Planck Institute of Geoanthropology, Jena

Rajna Šošić Klindžić

Faculty of Philosophy, University of Zagreb

Jasna Vuković

Faculty of Philosophy, University of Belgrade

OBROVČINE IN RATKOVAČA–LUG, NEAR DUBLJE (BOGATIĆ), AN OBROVAC-TYPE OF SITE – STRATIGRAPHY, CHRONOLOGY, AND ENVIRONMENT

Keywords: *Obrovac-type of sites, Mačva, Western Serbia,
fortified settlements, 5th millennium, marsh*

The archaeological site of Obrovčine in Ratkovača–Lug is located in the Mačva region in Western Serbia. These two small mounds are encircled by two trenches, where a small settlement was founded in the late 5th millennium BC. They were first discovered over 50 years ago, with excavations of a 4 x 4m trench in 1971. Data from those excavations are limited. According to their type and layout, the sites were described as “Obrovac-type” of sites, typically dated to the Late Neolithic and Early Eneolithic, characteristic for western Serbia. Over the past decade, the site was revisited, surveyed, and geoarchaeological coring, geophysical prospection, and excavations took place within the project “Life in wetlands”. The aim of this project is to examine the occurrence of Obrovac-type of sites using a multidisciplinary approach. This paper presents new results that originated from the excavations of these two mounds, labelled Obrovčine 1 and Obrovčine 2 in Ratkovača–Lug.

At Obrovčine 1, a test-trench (size: 2 x 2 m) was located in north-western part of the mound, with a diameter of ca. 30 m. The position of the trench was influenced by the vegetation covering the mound, whereas areas with wood cover or large roots were avoided. Parallel to the excavations, a coring campaign was conducted. The trench showed remains of several archaeological structures, which were, unfortunately, only partially located within the trench. Two of them represent postholes, reaching the depths of 0.9 m and 0.95 m, respectively. Cores around the mound indicated several heavily burned daub structures, whereas only their borders were explored in the area within the trench.

Obrovčine 2 was located to the north-east of the site of Obrovčine 1, on the other side of the dried-out river channel (now an irrigational channel), some 20 m away. The site underwent certain modifications in recent times, due to its position on an agricultural plot, where extensive land use and ploughing have damaged the site. Geoarchaeological coring indicated a trench surrounding the mound, at least to the north and to the east, as well as burned daub remains, while geomagnetic survey indicated at least two burned structures. One of these burned structures was excavated in a 2 x 3 m trench. The excavations revealed a burned building with at least three superimposed floors, where the lower two were heavily burned, and the most recent, third one, was the thinnest and least preserved. On the most recent floor, a compact layer of ash was recorded. It was 7–8 cm thick, covering an area of ca. 0.7 m by 0.7 m. It was brought into connection with the damaged remains of an oven. The building was not fully excavated, and it was damaged by a later ditch, excavated through it. Two absolute dates are available from this building: 4331–4059 cal BC (95.4% probability) and 4329–4249 calBC (95.4% probability). Limited number of artefacts, in combination with the absolute dates obtained, could chronologically determine this site as belonging to the Early Eneolithic Bubanj culture. A small number of plant and animal remains was retrieved from the site, but only couple of them that could be identified, such as reed (*Phragmites communis*, 4 fragments), *Sus domesticus* (3 fragments), *Sus scrofa* (1 fragment), and *Bos sp.* (1 fragment).

Restoration of building floors that burned down could indicate longer or numerous episodes of use and occupation of the site. Very few and relatively similar remains of material culture indicate a limited type of activities that took place on the site. These would suggest a potential abandonment and return to the site, possibly as part of seasonal activities. Absolute dates correspond well to several other Obrovac-type of sites that were dated into the late 5th millennium BC according to some chronologically sensitive artefacts that were recovered.

THE SIGNIFICANCE OF REVISIONS OF THE ANTHROPOLOGICAL MATERIAL FROM OLD EXCAVATIONS: THE CASE OF “TREPANATION” FROM MOJSINJE–LUGOVI–BENT (15TH/14TH–6TH/5TH CENTURY BC)

Daniela Heilmann

Institut für Vor- u. Frühgeschichtliche Archäologie u. Provinzialrömische Archäologie Ludwig-Maximilians-Universität München

Katarina Dmitrović

National Museum Čačak

Nataša Šarkić

Aita Bioarchaeology, Barcelona

e-mail: daniela.heilmann@vfpa.fak12.uni-muenchen.de

Scientific review

Received: 10. 5. 2024.

UDC: 903.5:572.7”637/638”(497.11)

Accepted: 23. 7. 2023.

902.2:572.7(497.11)

Abstract: *The site of Lugovi–Bent, located in Mojsinje, consists of five tumuli, where burials were practised for over a thousand years, starting from the Late Bronze Age to the Iron Age. The archaeological excavations were carried out in 1997, 1998, and 2000, followed by an anthropological analysis. The results were published in 2002. In October 2023, while collecting samples for a joint project between the Max Planck Society and the National Museum Čačak, it was discovered that the previous anthropological analysis was incorrect. Hence, it was decided that the material needed to be restudied. The new anthropological analysis was limited by the poor preservation level of the material. However, the importance of the repeated analysis is reflected in the discovery of a series of inconsistencies in the previous anthropological work done almost 25 years ago, and the fact that many of the conclusions drawn at that time were unfounded. It seems that the previous analysis was done hastily, without a detailed delving. For example, permanent teeth with broken roots were misidentified as deciduous, which led to adult individuals being mistaken for children. Additionally, incorrect sex determinations were made in many cases. Finally, sutures on the temporal bone were mistakenly identified as evidence of trepanation. Physical anthropology is a young discipline, and methodologies are still being refined. This article aims to highlight the significance of proper preserving procedures of the osteological material for future analyses.*

Keywords: *bioarchaeology, Čačak, Serbia, medical procedures, Balkan archaeology, Bronze Age, Iron Age, tumulus*

Introduction

The site of Lugovi–Bent in Mojsinje, near Čačak, in Western Serbia (Fig. 1) consists of five tumuli, where burials were practiced for over a millennium –

Fig. 1. Map of Serbia, with the marked position of the site of Mojsinje–Lugovi–Bent
Сл. 1. Мапа Србије, са уцртаним положајем локалитета Мојсиње – Лугови–Бент

from the Late Bronze Age to the Developed Iron Age, which in absolute dates covers the time from the 15th/14th to the 6th/5th century BCE. On the basis of burial rituals, categories and types of grave goods, three burial horizons were defined: horizon I belongs to the Late Bronze Age, horizon II to the Early Iron Age and horizon III to the Developed Iron Age (Nikitović et al. 2002).

The presence of multiple chronological burial stages, alongside the diversity and abundance of grave goods, positions Mojsinje as a site of significant archaeological importance for several reasons. Primarily, the significance arises from the research focusing on grave goods, as settlements are rare, and there isn't a large number of graves from the Metal Ages in the region of Čačak. Despite being more thoroughly documented than settlements, grave contexts remain a relatively underexplored category, where each discovery is crucial.

Another important factor is the site's second burial horizon, which chronologically falls within the Early Iron Age. Along with the necropolis at Stari, near Užice (Ђурић 2013), it represents one of the few cemeteries featuring Kalakača-style pottery from the beginning of the 1st millennium BCE, located

south of the Sava and the Danube rivers. Graves from mound V in Mojsinje are further highlighted by the discovery of the earliest iron objects in the broader area.

In addition to the archaeological record, which is essential for understanding the material and spiritual culture, as well as social relations in prehistoric communities, the analysis of osteological remains also plays a crucial role in understanding the burial rites within a given community. In this sense, the initial results of the re-examination of the osteological material from Mojsinje were very important¹, since they enabled us to get new facts necessary for gaining more accurate and precise knowledge of burial practices during the Iron Age in the Balkans.

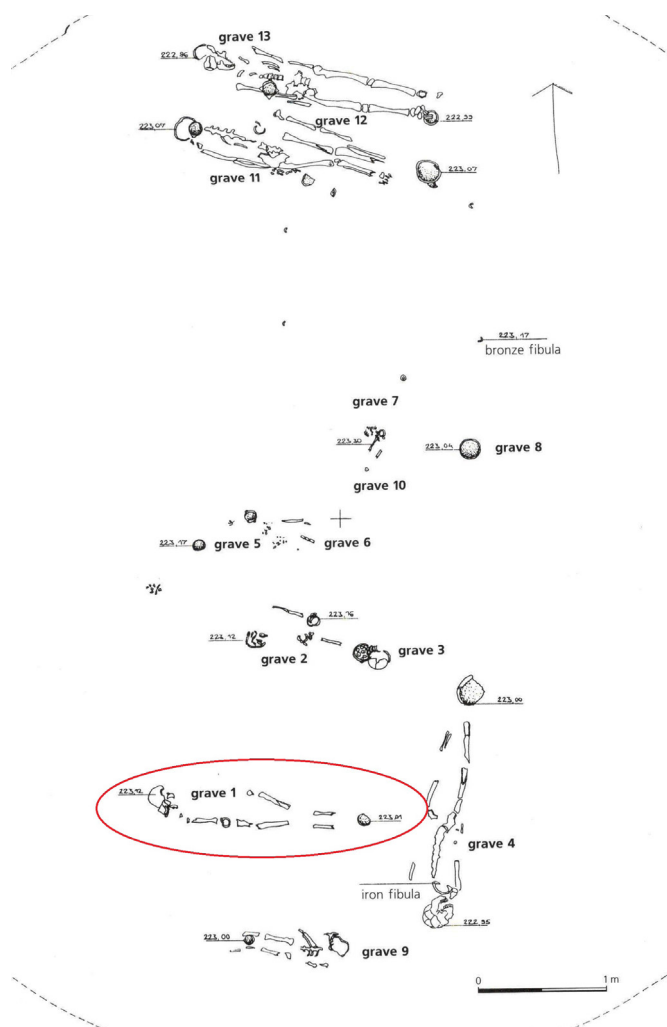
On this occasion, we will discuss new insights related to the osteological material, with a particular emphasis on grave 1 from mound V in Mojsinje, which belongs to horizon II – the Early Iron Age (10th–8th century BC). Grave 1 was discovered within sector 1 of mound V, in a group of several graves from the same phase (Fig. 2). The individual was found oriented along the W–E axis, with a vessel and an iron bracelet (Nikitović *et al.* 2002, 102). The anthropological analysis published as a separate study within the monograph on Mojsinje provides general data on the osteological material of this horizon, without specific determinations about individual graves, except one statement about grave 1 from mound V, defining the individual buried in it as female, of the dolichoid type (*Ibid*).

In the anthropological report of Z. Zoffmann (2002), kept in the documentation of the National Museum Čačak, detailed observations on grave 1 from mound V are given, regarding the state of preservation, parameters for determining sex, age and shape of the skull. On the other hand, the authors of the monograph on Mojsinje describe this grave as that of an adult female individual with a trepanation opening on the skull (Nikitović *et al.* 2002, 102, T.XIII, N°111). When analysing the material, the author questioned trepanation (she put a question mark in her notes), but later concluded it was a successful intervention based on the growth of bone around the trepanation site (Nikitović *et al.* 2002, 112).

Trepanation, which is also known as trephination or trepanning, is a surgical procedure that involves creating a hole in the skull by drilling, cutting, or scraping. This procedure is believed to be one of the oldest surgical procedures, dating back 7,000–10,000 years ago and it has been recorded in numerous pre-

---

¹ The research discussed in this article was funded by the Max Planck Society through the Max Planck Harvard Research Center for the Archaeoscience of the Ancient Mediterranean, Leipzig, and was carried out in cooperation with the National Museum Čačak (Serbia). We especially thank Prof. Dr. Philipp W. Stockhammer for his support in enabling the examination of the osteological material and Dr. Angela Mötsch for her assistance in dealing with all relevant technical and administrative issues.

Fig. 2. Mojsinje–Lugovi–Bent, Tumulus V, with grave 1 encircled in red (after Nikitović et al. 2002), which belongs to horizon II – the Early Iron Age (10th–8th century BC)

Сл. 2. Мојсиње – Лугови–Бент, Тумул V, са гробом 1 заокруженим црвеном бојом (према Nikitović et al. 2002), који припада хоризонту II – старијем гвозденом добу (10–8. век п. н. е.)

historic societies (Verano 2016, 1). It was applied for different purposes, such as treating head injuries, healing symptoms of diseases like epilepsy and headaches, and for ritual reasons (Verano and Finger 2009).

The first record of trepanation in Serbia dates back to the 19th century, as reported by Gjorgjewitj (1883, 8). However, the oldest evidence of this procedure comes from the Bronze Age necropolis at Mokrin, in Northern Banat. There have

also been instances of trepanation discovered in the Iron Age, according to Schulz (1993). Given this history, finding evidence of trepanation at the site of Mojsinje was not unexpected. However, it turns out that the “trepanation” was just a part of a normal skull, misinterpreted.

Material and methods

In October 2023, while taking samples for a further scientific analysis from the material deposited in the Museum of Čačak, it was discovered that the previous anthropological analysis contained numerous errors. Initially anticipated as a straightforward process of selecting suitable bone samples, our efforts quickly evolved into a more complex re-evaluation of the existing material. This unexpected turn not only underscores the dynamic nature of archaeological research, but also serves as the focal point of our current study.

The anthropological analysis was conducted on the skeletal remains from the necropolis of Mojsinje–Lugovi–Bent. The examination included a total of 20 graves from three different tumuli, consisting of 11 graves from Tumulus I, 1 grave from Tumulus IV, and 8 graves from Tumulus V.

The presence of bone remains of each individual was marked on a sheet with a schematic representation of the human skeleton in the anatomical position. The presence of pathological or taphonomical changes was marked on the same sheets. The presence of teeth was marked in the corresponding form – odontogram, in which, apart from the presence or *antemortem* and *postmortem* loss, pathological changes on the teeth and alveoli (caries, abscesses, dental hypoplasia, and periodontitis) were marked. For the enthesal changes, “Standardised data collection form for enthesis robusticity and enthesopathies” sheet (Mariotti *et al.* 2007) was used.

The Index of Preservation (IP) was used to calculate the degree of skeletal preservation, as proposed by Walker and colleagues (Walker *et al.* 1988, 387). It considers the preservation level of different bone groups (humerus, ulna, radius, femur, tibia, fibula, scapulas, clavicles, pelvis, sacrum, mandible, splanchnocranium, and neurocranium) by using the equation $IP = \text{bones preserved} / \text{bones considered} \times 100$.

For the sex determination of adult individuals, the methods of Walker (2005, 388–390), Buikstra and Ubelaker (1994, 19–21), and Buikstra and Meilke (1985, 422) were used, which are based on the most important morphological characteristics of the coxal and the skull.

In the present study, sex determination of non-adult individuals was not performed since secondary sexual characteristics had not been developed yet

(Ferembach et al. 1980, 523), and it has been observed that morphological methods are unreliable due to a low inter-observer agreement (Bruzek 2002, 160).

For the age estimation of adults, methods based on changes in the pubic symphyseal surface (Brooks and Suchey 1990, 235), the auricular surface of the ilium (Lovejoy et al. 1985, 19), and methods based on tooth-wear (Brothwell 1981, 71–72) were used in this study. Methods based on epiphyseal fusion, length of long bones, and tooth eruption were used for the age estimation of non-adults. Dental development is less affected by environmental and physiological conditions, such as nutrition and imbalances in hormone function because it is under strict genetic control (Konigsbers and Holman 1999, 264). It is a common agreement in the scientific community that the estimation of age based on teeth approaches more closely to chronological age than estimation based on bone fusion (Garn et al. 1959, 141; Garn et al. 1965, 232). We relied on Scheuer and Black's (2000) methods for the age estimation based on the epiphyseal fusion and length of long bones, while the method of AlQahtani (2012, 149) was used for teeth eruption.

To estimate the stature, all the measurements of the long bones were taken in millimetres using a spreading calliper, sliding calliper, and osteometric board, with an accuracy of 1 mm. The stature was calculated by using Pearson's method (1899).

Results

Unfortunately, all graves had a very poor preservation level, with a maximum preservation level of 22% and an average of 4.11%. In addition, many of the preserved bones from this context show signs of bone erosion and damaged periosteum. Namely, most metabolic and infectious diseases are followed by the formation of abnormal porosity or lesions on the periosteum. Therefore, poor preservation level greatly limits our ability to make accurate diagnoses.

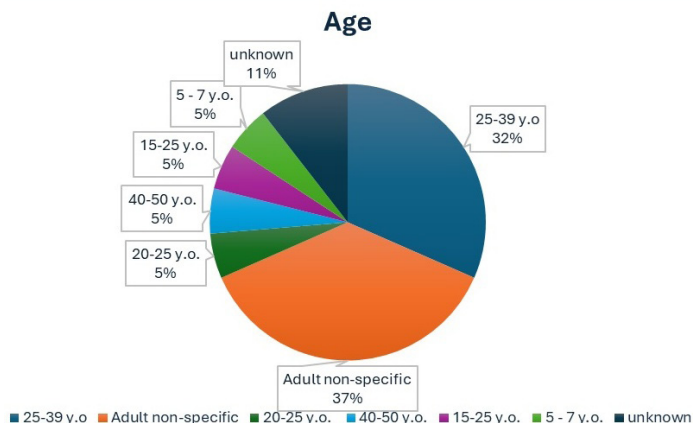
Preservation index

Tumulus I had a medium Preservation index (PI) of 4.13%, only one grave was analysed in Tumulus 4, with a PI = 0%, and the average preservation in Tumulus V was 9.64%

Minimum Number of Individuals (MNI)

The majority of the graves were single, with the exception of TV/G3, where the remains of two individuals were discovered. However, since we were not present during the excavations, we cannot confirm whether it was a double burial or a new grave cut into an old one.

Fig. 3. Distribution of age groups within the population. Poor preservation level allowed the sex estimation in only 50% of the cases

Сл. 3. Распредела старосних група унутар популације. Лоша очуваност је утицала на то да је старост било могуће утврдити само у 50% случајева

Age estimation

In 50% of the cases, we were able to estimate the age of the individuals (Fig 3). For the remainder, it was only possible to determine if the remains belonged to adults or non-adults, except for two cases, where the age could not be determined at all. The age was estimated by using dental wear for adult individuals and tooth eruption for non-adults, since dental enamel is highly durable and resilient (Lawn, Lee, Chai 2010). Enamel is the outermost layer of the tooth and one of the hardest substances in the human body. Compared to other tissues in the body, it is highly resistant to decay and decomposition.

However, we have to keep in mind that dental wear can be influenced by various factor, apart from age, such as: chewing habits (individuals who frequently consume hard or abrasive food may experience more dental wear compared to those with softer diets), bruxism (teeth grinding or clenching, often during sleep, can lead to significant dental wear over time), misalignment (misaligned or crooked teeth can experience uneven wear due to improper contact during chewing), acidic foods and drinks (consumption of acidic substances can weaken tooth enamel, making teeth more susceptible to wear), poor oral hygiene (inadequate brushing and flossing can lead to plaque build-up, which can contribute to dental erosion and wear), medical conditions (certain medical conditions or medications can affect saliva production or composition, which, in turn, can influence dental wear), genetics (some individuals may be predisposed to weaker enamel or other dental conditions that increase the likelihood of dental wear) and oral

habits (certain habits, like nail-biting or using teeth as tools, can accelerate dental wear) (Lee et al. 2012). Therefore, the results obtained have to be taken with some caution.

Non-adults

- Child (0–12 years): 1

And one individual belonged to 2 groups, being between 15 and 25 years old.

Adults

- Late adolescent / young adult (20–25 years old): 1

- Young adult (25–39 years old): 6

- Mature adult (40–50 years old): 1

- Elderly adult (+50): 0

Sex estimation

Sex could only be estimated for one adult male (grave 7, Tumulus I). The preservation level of all other adult remains was too incomplete for precise identification.

Stature

None of the long bones were completely preserved, therefore, it was not possible to estimate the stature.

Entheseal changes (EC)

Analysis of markers of occupational stress was only possible in one case (TV/G11). All preserved enthesis expressions were low (category “1”). However, due to a lack of information, it is impossible to reach a conclusion at the population level.

Taphonomic changes

Green stains were notable in 2 cases – TI/G7 and TV/G3. These colourations are the consequence of a close contact with oxidised bronze objects. Black colouration was noted in the case of TI/G10, but it is not clear what caused it.

Pathologies

The only pathology noted in this population were dental pathologies. However, this has more to do with the poor preservation level of the remains rather than the lack of diseases and fractures. A total of 5 individuals had caries, 1 individual had abscess and AMTL and 1 individual had lines of hypoplasia.

Fig. 4. Preservation level of the individual from grave 1 in the lab.

The Index of Preservation (IP) is 13.63%

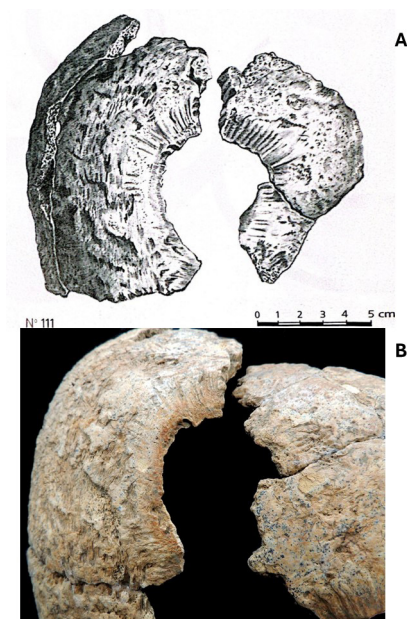
Сл. 4. Степен очуваности индивидуе из гроба 1 у лабораторији.

Индекс презервације (ИП) износи 13,63 %

“Trepanation”

The individual with “trepanation” was found in Tumulus V, grave 1, excavated in 2000. The burial contained poorly preserved remains of an adult individual, of unknown sex, aged 25–39. The Index of Preservation (IP) is 13.63% (Fig. 4). It was not possible to estimate the stature due to the poor preservation level.

This individual was mentioned in the publication (Nikitovic et al. 2002, 42) as an adult female with a skull with a trepanation hole, and this claim is “supported” by the illustration (Ibid., 149; Fig. 5a). To our surprise, the so called “trepanation” was nothing more than a wrongly reconstructed parietal bone (Fig. 5b, Fig. 6). The parietal bone articulates with the temporal bone via the squamous suture. The squamous suture is one of the most prominent sutures seen on the lateral view of the skull. It extends from the pterion (i.e. the junction of the sphenoid bone, temporal bone, frontal bone and parietal bone), to the parietomastoid suture. Along with the lambdoid suture, the squamous suture obliterates last, and it may not close completely until the age of 60 (Singh et al. 2004). This bilateral suture has grooves that appeared to be man-made to the anthropologist. Still, the lack of understanding of the basic human anatomy raises concerns about the validity of other analyses.

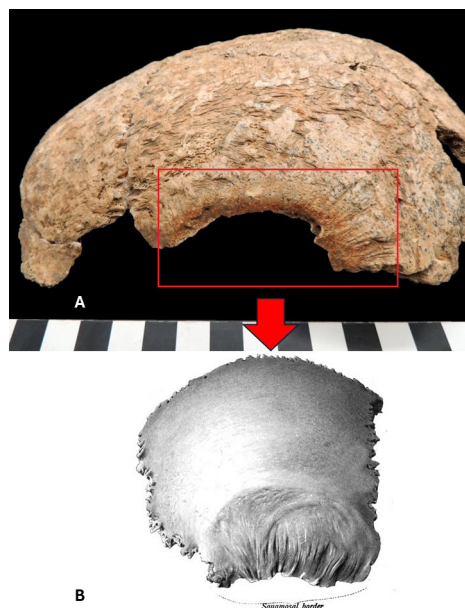

Fig. 5. a. Illustration of the so-called trepanation, from Nikitovic et al. 2002; 149, Plate XIII, n 111. **b.** The actual skull remains, placed in the same position as it is represented in the illustration, showing that the so-called “trepanation” was just a squamous suture

Сл. 5. а. Илустрација такозване трепанације, преузето од Nikitović et al. 2002; 149, табла XIII, н. 111. **б.** Стварна лобања остаје постављена у истом положају као што је приказана на илустрацији, показујући да је такозвана трепанација била само сквамозни шав

Discussion

The difference between the obtained results is remarkable when comparing the old and the new anthropological analysis (Table 1). In the previous analysis, age and sex were estimated in many more individuals than it was possible to do now. Initially, we assumed that the material was in better condition during the first analysis or that some of the material got lost in the meantime. However, upon examining the photographs and drawings from the field, we can conclude that the state of preservation was no better in the past than it is now. Additionally, much of the material was not even washed, but embedded in soil blocks instead. Therefore, we doubt that any detailed analysis was possible under those conditions and we noted many mistakes in the analysis. For instance, permanent teeth with broken roots from TI/G18 were mistakenly identified as deciduous, leading to an adult individual being misclassified as a child. Additionally, in two cases, despite a very poor preservation level and with only minute fragments present, individuals TI/G10 and TI/G16 were estimated to be non-adults, aged 10–15 and

Fig. 6. a. Skull of the individual from grave 1 in the anatomical position. The red square represents the zone that is articulating with the temporal bone. **b.** Representation of the parietal bone with *sutura squamosa* from *Atlas and textbook of human anatomy* by Johannes Sobotta (1909), page 151, Fig. 140

Сл. 6. а. Лобања индивидуе из гроба 1 у анатомском положају. Црвени квадрат представља зону која се спаја са темпоралном кости. **б.** Приказ паријеталне кости са *sutura squamosa* из „Atlas and textbook of human anatomy” („Атласа и уџбеника анатомије човека”), by Johannes Sobotta (Јоханеса Соботе) из 1909, стр. 151, сл. 140

8–10 respectively, based solely on the size of the fragments. This method cannot be considered reliable. Incorrect determinations of sex were made as well in many cases. It seems that most of the sex estimation was assumed based on the grave goods. These assumptions were often based on analogies from other cultures or sites, which may not be necessarily applicable in each case. Additionally, gender stereotypes played a role in these assumptions, where certain types of grave goods were automatically associated with a specific gender.

The recent anthropological analysis was very limited by the state of preservation of the material. As a result, we could not draw many conclusions about this population. However, the value of this analysis is reflected in the reexamination of the material which shows that the conclusions drawn from the anthropological analysis conducted in the early 2000s were incorrect. Despite the limitations of the material, this new analysis underscores the importance of revisiting previous research to ensure its accuracy.

Tumulus 1	IP	AGE	SEX	DENTAL PATHOLOGIES	OTHER PATHOLOGIES
G1	4.5%	25-39	/	3 caries	
G1	/	adultus	M	0	
G2	0%	+25	/		
G2	/	/	/		
G5	0%	/	/		
G5	/	/	/		
G7	4.5%	25-39	M?	8 AMLT, 1 caries, hypoplasia, abscess, unusual dental wear	
G7	/	adultus	F	cyst, AMLT	
G9	9%	40-50	/	calculus	
G9	/	maturus	/		
G10	4.5%	+25			
G10	/	10-15	/		
G12	4.5%	25-35	/	0	
G12	/	juvenil-adult	F	0	
G14	9%	+25	/		
G14	/	adultus-maturus			
G15	9%	25-39	/	2 caries	
G15	/	adultus		0	
G16	0%	/	/		
G16	/	10-15	/		
G17	0%	/	/		
G17	/	adultus-maturus	F		
G18	0%	/	/		
G18	/	8-10	/		

Tumulus 4	IP	AGE	SEX	DENTAL PATHOLOGIES	OTHER PATHOLOGIES
G1	0%	/	/		
-					
Tumulus 5	IP	AGE	SEX	DENTAL PATHOLOGIES	OTHER PATHOLOGIES
G1	13.63%	25-39	/	/	0
G1	/	adultus	F		trepanation
G3	4.5%	25-39	/	2 caries	
G3	/	adultus	F	0	
G4	9%	40-50	/		
G4	/	31-40	M		
G6	1%	15-25	/		
G6	/	3-4	/		
G9	9%	6±1	/		
G9	/	5±			
G11	11%	+25	/		
G11	/	maturus	M		
G13	18%	25-39	/	2 caries	
G13	/	adultus	F	0	

Table 1. Comparative results obtained during the previous analysis (anthropologist: Zsuzsanna Zoffmann) and the new analysis (anthropologist: Nataša Šarkić). Older results are shown in white, and new results are shown in green. To estimate the age, Z. Zoffmann used age categories: *juvenilis* (15–20), *adultus* (21–40), *maturus* (41–60) and *senilis* (61–70+), except in situations where it was possible to estimate the age more closely. In the analyses of N. Šarkić, numerical values were used to indicate the age range. In cases where it was not possible to estimate the age more precisely, but it was clear that the individual was an adult, “+25” was used

Табела 1. Упоредни резултати добијени приликом старе анализе (антрополошкиња: Жужана Цофман) и нове анализе (антрополошкиња: Наташа Шаркић). Старији резултати приказани су у белој, а нови у зеленој боји. За процену старости код Ж. Цофман коришћене су старосне категорије: јувенилис (15–20), адултус (21–40), матурус (41–60) и сенилис (61–70+), осим у ситуацијама када је могуће приближније проценити узраст. У анализама Н. Шаркић су коришћене нумеричке вредности које означавају распон година. У случајевима кад старост није било могуће прецизније проценити, али је јасно да се ради о адулту, уписивало се „+25”

Our ultimate objective is to gain a deeper understanding of the burial community of Mojsinje by studying kinship patterns, migration patterns, responses to ecological and social changes, and sex estimations. We plan to achieve this by bioarchaeological studies with DNA analyses, which will provide a vast amount of data and help us expand our knowledge, despite the limitations of taphonomical factors.

Conclusion

The reexamination of the human osteological remains from Mojsinje has revealed that many of the interpretations we have previously taken for granted may be in need of a revision. Despite being excavated 25 years ago, this site has provided invaluable insights thanks to a modern methodology and approach. In today's archaeological practice, skeletal remains are considered a valuable source of information. Unfortunately, older practices of reburial have deprived us of much knowledge that we could have today, with the development of modern science and technology. Therefore, it is important to highlight and advocate for the preservation of the osteological material. Preserving the remains allows sampling of isotopes and aDNA, which was previously unavailable. Additionally, the material could be restudied if there is a justified need for it.

Anthropological analysis can offer valuable insights into the lives of individuals and past populations. However, we need to exercise caution when publishing conclusions that are not entirely certain or verifiable. Such conclusions may lead to misinterpretations of the past. Therefore, we must ensure that our conclusions are well-supported to avoid any potential inaccuracies in our understanding of history.

REFERENCES

- AlQahtani, S. J.** 2012. The London Atlas: developing an atlas of tooth development and testing its quality and performance measures. Doctoral dissertation, Queen Mary University of London.
- Brooks, S. and Suchey, J. M.** 1990. Skeletal age determination based on the os pubis: a comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods. *Human evolution* 5: 227–238.
- Brothwell, D. R.** 1981. Digging up bones: the excavation, treatment, and study of human skeletal remains. Cornell University Press.
- Bruzek, J.** 2002. A method for visual determination of sex, using the human hip bone. *American Journal of Physical Anthropology: The Official Publication of the American Association of Physical Anthropologists* 117(2): 157–168.

- Buikstra, J. E. and Mielke, J. H.** 1985. Demography, diet, and health, in: eds. Gilbert R. I., Mielke J. H. *The analysis of prehistoric diets*, 360–422. Orlando: Academic Press.
- Buikstra, J. E. and Ubelaker, D. H.** 1994. *Standards for data collection from human skeletal remains: Proceedings of a Seminar at The Field Museum of Natural History, organized by Jonathan Haas*, Arkansas Archeological Survey Research Series No. 44, Arkansas Archeological Survey, Fayetteville.
- Ђурић, Ј.** 2013. Грбови из раног бронзаног и старијег гвозденог доба на биритуалној некрополи у Стапарима код Ужица (истраживања у 1958. години), *Ужички зборник* 36: 73–106.
- Ferembach, D.** 1978. A propos des Magdaléniens et des Mésolithiques. Influence possible de modifications du milieu sur l'évolution morphologique. *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris* 5(3): 239–247.
- Garn S. M., Lewis A. B. and Kerewsky R. S.** 1965. Genetic, nutritional, and maturational correlates of dental development. *J Dent Res* 44(1): 228–242.
- Garn S. M., Lewis A. B. and Polacheck D. L.** 1959. Variability of tooth formation. *J Dent Res* 38(1): 135–148.
- Gjorgjewitj, V.** 1883. *Die Entwicklung der öffentlichen Gesundheitspflege im serbischen Königsreiche vom XII Jahrhundert an bis 1883*, Berlin: Max Pasch
- Konigsberg, L. and Holman, D.** 1999. Estimation of age at death from dental emergence and implications for studies of prehistoric somatic growth. *Cambridge studies in biological and evolutionary anthropology*: 264–289.
- Lawn, B. R., Lee, J. J. W. and Chai, H.** 2010. Teeth: among nature's most durable biocomposites. *Annual Review of Materials Research*, 40, 55–75.
- Lee, A., He, L. H., Lyons, K. and Swain, M. V.** 2012. Tooth wear and wear investigations in dentistry. *Journal of oral rehabilitation* 39(3): 217–225.
- Lovejoy, C. O., Meindl, R. S., Pryzbeck, T. R. and Mensforth, R. P.** 1985. Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: A new method for the determination of adult skeletal age at death. *American Journal of Physical Anthropology* 68: 15–28
- Mariotti, V., Facchini, F. and Belcastro, M. G.** 2007. The Study of Entheses: Proposal of a Standardised Scoring Method for Twenty-Three Entheses of the Postcranial Skeleton. *Collegium antropologicum* 31(1): 291–313.
- Nikitović, L., Stojić, M and Vasić, R.** 2002. *Mojsinje, a Bronze and Iron Age Mound Necropolis*. Čačak: National Museum Čačak; Belgrade: Archaeological Institute.
- Pearson, K.** 1899. Mathematical contributions to the theory of evolution. On a form of spurious correlation which may arise when indices are used in the measurement of organs. *Proceedings of the Royal Society of London* 60(359–367): 489–498.
- Scheuer, L. and Black, S.** 2000. Development and ageing of the juvenile skeleton. *Human osteology in archaeology and forensic science*: 9–22.
- Shulz, M.** 1993. Spuren unspezifischer Entzündungen an prähistorische und historischen Schädeln, *Anthropologische Beiträge* 4/a-b, Basel: Aesch.
- Singh, P., Oberoi, S. S., Gorea, R. K. and Kapila, A. K.** 2004. Age estimation in old individuals by CT scan of skull. *Journal of Indian Academy of Forensic Medicine*, 26(1), 10–13.

- Sobotta, R. H. J.** 1911. *Atlas and text-book of human anatomy* (Vol. 3). Saunders.
- Verano, J.** 2016. Differential diagnosis: trepanation. *Int J Paleopathol.* 14, 1–9.
- Verano, J. W. and Finger, S.** 2009. Ancient trepanation. *Handbook of clinical neurology* 95: 3–14.
- Walker, P. L.** 2005. Greater sciatic notch morphology: Sex, age, and population differences, *American Journal of Physical Anthropology* 127(4): 385–391.
- Walker, P. L., Dean, G., and Shapiro, P.** 1991. Estimating age from tooth wear in archaeological populations. *Advances in dental anthropology*. New York: Wiley-Liss, 169–178.
- Walker, P. L., Johnson, J. R. and Lambert, P. M.** 1988. Age and sex biases in the preservation of human skeletal remains. *American Journal of Physical Anthropology*, 76(2), 183–188.
- Zoffmann, Z. K.** 2002. Anthropological Material from Mojsinje, in: Nikitović, L. Stojić, M, Vasić, R. *Mojsinje, a Bronze and Iron Age Mound Necropolis*, 123–125. Čačak: National Museum Čačak; Belgrade: Archaeological Institute.

Данијела Хајлман

Институт за праисторијску и протоисторијску археологију и провинцијску римску археологију, Лудвиг Максимилијан Универзитет, Минхен

Катарина Дмитривић

Народни музеј Чачак

Наташа Шаркић

Aita Bioarchaeology, Барселона

ЗНАЧАЈ РЕВИЗИЈЕ АНТРОПОЛОШКОГ МАТЕРИЈАЛА СА СТАРИХ ИСКОПАВАЊА: СЛУЧАЈ „ТРЕПАНАЦИЈЕ”, МОЈСИЊЕ – ЛУГОВИ–БЕНТ (15/14–6/5 ВЕК ПНЕ)

Кључне речи: *биоархеологија, медицинске процедуре, археологија Балкана, праисторија, бронзано доба, гвоздено доба, хумка*

Локалитет Лугови–Бент у Мојсињу код Чачка, у Западној Србији, састојао се од пет тумула у којима је сахрањивање практиковано током једног миленијума – од касног бронзаног доба до халштатског периода. Археолошка истраживања спровођена су 1997, 1998. и 2000. године. Том приликом је извршена антрополошка анализа скелетних остатака, који су, заједно са осталим материјалом са некрополе, публиковани 2002. године.

У октобру 2023. године, док су узимани узорци за ДНК анализе, за потребе пројекта насталог у сарадњи Института за еволуциону антропологију *Макс Планк* и Народног музеја у Чачку, откривено је да је претходна антрополошка анализа садржала бројне грешке. Као резултат тога, одлучено је да се уради ревизија антрополошке анализе.

Антрополошка анализа је, нажалост, била веома ограничена због лоше очуваности материјала. Стога не можемо извући много закључака о овој популацији. Међутим, вредност ове анализе огледа се у поновном прегледању материјала, који је показао да су закључци изведени из антрополошке анализе спроведене почетком двехиљадитих били нетачни. Изгледа да првобитна анализа није била довољно егзактна, а приметно је и недовољно познавање анатомије. На пример, трајни зуби са сломљеним коренима погрешно су идентификовани као млечни, односно децји, много пута је погрешно утврђен пол покојника/це, а шавови на темпоралној кости (*sutura squamosa*) помешани су са знацима трепанације.

Физичка антропологија је млада дисциплина, још увек у повоју. Методологије се и даље усавршавају, а некада скупе методе (попут ДНК

анализе и анализе изотопа) постају све доступније. Циљ овог рада је да се укаже на значај правилног чувања остеолошког материјала за будућу анализу.

Антрополошка анализа може понудити вредан увид у животе појединаца и прошлих популација. Међутим, морамо бити опрезни када објављујемо закључке који нису сасвим сигурни или проверљиви. Такви закључци могу довести до погрешног тумачења прошлости. Стога морамо осигурати да наши закључци буду добро подржани како бисмо избегли било какве потенцијалне нетачности у нашем разумевању историје.

РАНОВИЗАНТИЈСКИ И РАНОСРЕДЊОВЕКОВНИ НАЛАЗИ И НАЛАЗИШТА НА ПОДРУЧЈУ ОПШТИНЕ БРУС

Душан Рашковић

Беч

e-mail: raskovic.dusan@gmail.com

Прегледни рад

Примљено: 1. 5. 2024.

УДК: 904(497.11)''04/10''

Прихваћено: 23. 7. 2024.

Апстракт: *Намера овог рада је да, на основу материјалних остатака који се чувају у Народном музеју Крушевца, представи рановизантијска и раносредњовековна налазишта на подручју општине Брус. Истина, реч је о различитим хронолошким периодима и различитим културно-историјским околностима, али издајамо управо та два археолошка периода као важан део музејске збирке у Крушевцу. Захваљујући брдовитој конфигурацији терена, бруски крај је простор на коме, у два периода, од 5. до 7. века и од 9. до 11. века, настају насеља на висовима, са којих потичу археолошки налази, који се чувају у крушевачком музеју. Део археолошког материјала, као што је алат са локалитета Градиште у Дупцима и налази са локалитета Градиште у Великој Грабовници, до сада није помињан у археолошкој литератури и употпуњава слику о археологији овог дела Србије. Локалитет Градиште у Паљевитици по први пут се уопште помиње у литератури.*

Кључне речи: *Копаоник, Расина, Градишта, утврђена насеља, рана Византија, рани средњи век*

Општина Брус се налази у брдско-планинском подручју на југу централне Србије. Са својих 605 км² обухвата четири географске релативно одвојене просторне целине различитих рељефних карактеристика. У највећој мери то је брдски крај југозападних падина Копаоника. Део општине и само место Брус налази се у долини горњег и средњег тока реке Расине. Делимично бруска општина обухвата и виноградарски крај Александровачке жупе, а у једном мањем делу и западне падине Великог Јастрепца.

Планинско подручје општине Брус издиже се од истока према западу, из долине реке Расине и њених притока, реке Блаташнице и Жуњске реке, до самог Копаоника. То је типично поткопаоничко подручје набраног рељефа, где се брда преплећу са кањонима планинских речица, пењући се до највиших планинских врхова. Висинске разлике општине Брус су знатне. Од 271 м надморске висине у селу Златари, на обали реке Расине, до 2017 м на Панчићевом врху, највишој планинској тачки Копаоника.

Административне границе општине Брус делимично су и природне границе источних падина Копаоника. На јужном и југозападном делу, бруска општина се наслања на топлички крај, и то у вишем, изворишном делу реке Топлице. На западу је бруска општина ограничена врховима Копаоника, на северу је жупско виногорје и на истоку бруски крај се наслања на падине Великог Јастрепца.

Уводне напомене

Оснивање Националног парка 1981. године и развој туризма на планини Копаоник повећало је и археолошко интересовање за подручје општине Брус. Тако се током осамдесетих и деведесетих година 20. века интензивирала присутност надлежног Завода за заштиту споменика културе из Краљева на територији свих општина које у својим границама захватају и делове Копаоника, па и подручју општине Брус (Богосављевић-Петровић 1995, 58–72; Стојановић 1995, 72–78; Тошић 1996, 131–143). Налазишта на којима превладавају периоди рана Византија и рани средњи век дошла су у први план захваљујући карактеристичним топонимима као што су: Градиште, Градац, Јеринин град, Кула или Црквиште, што је олакшало рад током проспекције терена и резултати су убрзо уследили. Може се чак рећи да је, захваљујући раду Регионалног завода за заштиту споменика културе из Краљева и Народног музеја Краљево, а мало је припомогао и Народни музеј Крушевац, бруски крај током првих година 21. века постао археолошки занимљив када је реч о рановизантијском и раносредњовековном периоду.

Ипак сондажна археолошка ископавања спроведена су само на два налазишта из периода који су предмет интересовања овог рада, Градац у Горњим Левићима и Градиште на брду Гобеља, у атару Мале Грабовнице, а само на једном налазишту, на вишеслојном касноантичком и рановизантијском локалитету Небеске столице, спроведена су систематска археолошка ископавања.¹ Истражена је и црквица на Дубу у селу Мала Врбница, где су пронађени фрагменти камене декоративне пластике, датовани у 5–6. век.

Што се тиче античке археологије, односно оног периода који претходи периоду касне антике и рановизантијском периоду, на подручју општине Брус археологија није имала већих резултата. Рудна богатства области Копаоника свакако су интересовала Римљане. Копаоник је богат лежишти-

¹ Рановизантијска археологија наметнула се у раду Народног музеја Крушевац током припрема за изложбу „Рановизантијска насеља у Крушевачком окружју”, отвореној у мају 2000. године; док су истраживања локалитета Небеске столице, започета 1998. године, рановизантијску археологију поставиле у фокус пажње Регионалног завода за заштиту споменика културе из Краљева.

ма олова и цинка, гвожђа, молибдена, мангана, живе, док се као пратећи елемент у овим лежиштима јавља сребро (Васовић 1988, 11–13). Ипак и поред све истражености недостаје археолошки материјал који би теренске остатке експлоатације руда повезао са раним античким периодом (Богосављевић, 1989, 86–93; Михаиловић 1997, 147–158). У оквиру римске провинције Горње Мезије деловало је неколико рударских области и може се веровати да је и бруски крај био сама граница рударског региона Метала Дарданија (*Metalla Dardania*), дарданске рударске области, са седиштем у селу Сочаници на Ибру недалеко од Лепосавића, римском Муниципијуму ДД (*Municipium DD*) (Чершков 1970, 80; Душанић 1980, 28).

Што се тиче подручја општине Брус, прва археолошка запажања о остацима рударства и металургије сежу у 1954. годину, када током археолошких рекогносцирања бруске околине у археолошком записнику Д. Срејовић и Н. Тасић наводе: „На огранцима Копаоника, у близини Брзећа, Домишевине, Радманова, Гвоздца, Левића и Сребрнца, налазе се остаци старих рударских копова и трагова шљаке. Становници ових места не памте да је на овим местима икада раније копана руда и сматрају да су то римски рудници. Помињу да се око јама налази бакарни новац. Данас се око ових рудишта не могу констатовати материјални остаци из римског времена” (Рашковић 2003, 50).

Управо како наводе Срејовић и Тасић, недостају конкретне и поуздане археолошке потврде које би помогле у покушају да појединачно, по појединим локацијама, датujemo остатке старог рударства на подручју Бруса. Колико је било развијено римско рударство на подручју Бруса, тешко је говорити без систематских археолошких ископавања. Последња ископавања остатака рударства на локалитету у Метођу, из 2023. године, такође нису дала елементе за датовање (Марић 2024, 100–101). Ипак знајући за резултате истраживања локалитета Зајачак на западном Копаонику, можемо рачунати са великом вероватноћом да је и на источним падинама било римских рударских активности (Томовић и Богосављевић-Петровић, 1996, 107–115). Мора се приметити да на подручју Бруса нема много налаза из класичног римског периода принцепата, односно успоставе и ширења римске власти на Балкану, у периоду од 1. до 3. века. Ипак ретки појединачни налази упућују на римско присуство на подручју општине Брус још у раном времену римског присуства на Копаонику. У збирци Народног музеја Крушевац, налазимо две изразито профилисане римске бронзане фибуле 1–2. века које потичу са локалитета Градиште у Великој Грабовници (Рашковић 2014, 34). Током археолошких ископавања локалитета средњовековног манастира Милентија, без било каквог античког контекста, пронађена је римска фибула са шарниром, блиска Ауциса фибула-

ма, датована у 2–3. век (Рашковић 2014, 34). Ископавања су обухватила релативно уску површину манастирског простора, уз леву обалу Башићке реке, десне притоке Расине, на коме се простирао манастир. Место налаза фибуле и сам манастир налазе се неколико стотина метара од Расинске долине.

Расина, река која извире у побрђу под брдима Жељина и Гоча, на саставку Велике и Бурмашке реке и међу брдима копаоничке подгорине ствара уску речну долину, која завршава свој ток у широкој плодној равници код Крушевца. Дужина речног тока је 92 км (Милић 1964, 31–56). Нас у овом прегледу археолошких локалитета интересује горњи и средњи ток Расине у саставу бруске општине. У горњем току, од Митровог Поља, Расина тече према југу уском долином између брдских изданака Копаоничког планинског система. Како ток Расине, код села Разбојна, скреће према северу ка Крушевцу и Западној Морави, тако у својеврсном полукругу Расина окружује Крушевачку котлину и плодну Александровачку жупу те одваја плодни низински крај од брдског залеђа.

Под горњим током Расине подразумевамо део реке од Митровог Поља до Бруса, а за средњи ток узимамо простор од Бруса до лактастог скретања реке код Разбојне. Притоке реке Расине кроз овај брдовит поткопаонички терен, али и оне које се спуштају низ падине Великог Јастрепца, долазе са десне обале реке. Долине притока које вијугају међу брдима, са геостратешког гледишта значајне су због комуникација које се, ако се прате токови река и речица, лепезасто спуштају у Расинску долину. То су и комуникације које се пењу према Копаонику и преко Копаоника и комуникације које спајају Расину са Топлицом. То су речице, реке и уски кањони као што су, Грабовничка река, Грашевачка река, Стрмачка река, Батотска река, Блаташница и Сувајска река и потоци који стварају вододерине, као у случају засеока Мошуте у селу Дупци. Сама Расинска долина је важна комуникација која спаја долине Западне Мораве са Копаоником. Управо су комуникације које користе уске стазе кроз речне долине важне због кориштења рудних богатстава Копаоника, иако су пољопривреда, а нарочито сточарство били важни за живот насеља на подручју Бруса. Налази пољопривредног оруђа и звона клепетуша на локалитетима рановизантијских и раносредњовековних насеља на висовима томе иду у прилог.

Козник

Најважније утврђење на горњем току Расине је средњовековни град Козник, или како га још називају – Јеринин град (922 м). Смештен на око 9 км северно од Бруса, делом у атару села Град, у општини Брус, а делом у атару села Грчак, у општини Александровац. Дакле, локалитет утврђења Козник

деле општине Брус и Александровац, јер општинска граница пролази баш преко самог локалитета. Утврђење суверено контролише околни крај и Расинску долину, са селима, Будиловина, Милентија и Рибаре. Подно Козника пролази важан пут, који прати реку Расину и који спаја долину Западне Мораве, у окружју Врњачке Бање, са Копаоником. О важности овог пута говори податак о постојању дербенда Брезовица, који се помиње у турском дефтеру из 1516. године (Амедоски 2023, 382). Рановизантијско утврђење насеље на локалитету Градац у селу Брезовица указује колико рановизантијски путни правци, као и османски путеви, прате трасе природних комуникација (Рашковић 2014, 239–240). Надомак Козника пролази и траса пута који спаја Расину са долином Ибра, преко Кознице, Плоче и Јелакца, за Јошаничку Бању. Село Бела Стена, како се некада звало село Плоча, било је такође дербендско село, према турском дефтеру из 1516. године, што је јасна потврда о значају Козника у контроли комуникација поткопаоничког краја (Амедоски 2023, 386).

Археолошка ископавања Регионалног завода за заштиту споменика из Краљева показала су да Козник, моћна средњовековна тврђава, са седам кула, системом снабдевања водом са четири бунара и црквом унутар бедема, није само средњовековно утврђење.² Завичајни музеј Жупе у Александровцу, уз помоћ надлежног завода за заштиту споменика из Краљева, данас води бригу о Кознику, па у новије време и организује археолошка ископавања овог локалитета. Тако су под руководством Ђ. Јанковића подузета мања сондажна ископавања, приликом којих је пронађен и касноантички-рановизантијски слој на Кознику. Исто је примећено током археолошких ископавања локалитета Козник, 2022. године, под руководством археолога Д. Булића.³ У збирци Центра за културу општине Брус чува се једно мање гвоздено цртало, део механизма плуга, које датујемо у касноантички-рановизантијски период, пронађено на Кознику.

О значају Козника и његовог стратешког положаја у каснијем периоду, у времену српске средњовековне државе, говори и присуство средњовековних црквених објеката у непосредној близини тврђаве. Манастир Милентија је један од ретких археолошки истражених локалитета, а постоје наговештаји и о његовој обнови. У суседном селу Будиловина, на основу набраног терена, са западне стране непосредно поред пута Брус–Милентија, види се да постоје наговештаји површинских остатака неког објекта. У делу Расинске долине,

² Материјал пронађен током првих ископавања на Кознику налази се у Народном музеју Крушевац и очекујемо да музеј у скорије време приреди изложбу са резултатима тих ископавања.

³ Када резултати ископавања буду публиковани, видећемо колики је значај рановизантијских и раносредњовековних слојева на Кознику.

на потезу од Козника до Бруса, међу брдима која ограничавају речну котлину, једно од доминантних и историјски најзанимљивијих јесте брдо имена Шанац (727 м), у атару села Мало Рибаре, које раздваја реку Расину и реку Вратарицу. Овај топоним можемо повезати са градњом помоћних шанчева Павла Цукића 1807. и 1808. године током Првог српског устанка. Павле Цукић је у овом периоду саградио више шанчева на стратешким положајима окренутим према Топлици, коју су у то време у већини настањивали Арнаути. Арнаути су из Топлице у Александровачку жупу продирали и реком Вратарицом или Лесеновачком реком као 1808. године, када су Јанковом клисуром ушли у долину Расине и Лесеновачком реком упали у село Мала Врбница, где су запленили стоку и одвели 30 заробљеника (Перуничих 1971, 17). Занимљив је и назив једног од брда до Шанца, брда Гледалиште (754 м).

Догађаји из Првог српског устанка свакако немају конкретну везу са нашом темом, која се односи на рановизантијски и раносредњовековни период, али показује правце кретања у прошлости. Комуницирање током турског периода није било на већем нивоу од начина комуницирања касноантичког или средњовековног периода. Због тога је било важно контролисати промет не само долином реке Расине него и долинама речица које се спуштају углавном са десне расинске обале.

Градиште у селу Велика Грабовница

Градиште у селу Велика Грабовница (951 м) један је од локалитета утврђених насеља на висовима у долини једне од притока на десној страни реке Расине (Т. 1, 1). Подно брда Градишта пролазе две речице, већа Грабовничка река, десна притока Расине, и мањи поток Ланишница, лева притока Грабовничке реке. Две речице теку уз подножје Градишта и окружују га. Занимљиви су топоними суседних брда око Градишта, Пепелиште (931 м) и Молитвиште (690 м). Р. Павловић, када говори о Великој Грабовници, наводи да је у Падинама, на десној страни долине реке Велике Грабовнице откопана стара црквина. Високо над црквиштем је Градиште. На врху брда су остаци обурваних зидова неког мањег утврђења. Око утврђења су неравнине и купишта ломљеног камена. Камење је било спајано – „заваривано” – кречним малтером (Павловић 2020, 36).

На основу до сада познатих пронађених материјалних остатака можемо претпоставити да је реч о насељу са континуитетом од времена класичног римског периода до рановизантијског периода. Датовање одређујемо на основу налаза новца и неколико археолошких предмета који се чувају у Народном музеју Крушевац.

Налази новца пронађени на овом локалитету обухватају период од 2. века до краја 4. века, односно од сестерција Фаустине Млађе и денара Каракале до ковања царева Валентинијана и Валенса. Недостају уобичајени налази новца на оваквим локалитетима, датовани у рановизантијски период. Међутим, како су на овом локалитету пронађена два сестерција, Фаустине Млађе и Гордијана I Африканца, који су због величине и сличне тежине са рановизантијским фолисима могли бити коришћени на овом локалитету током 6. века (Т. 2, 1 и 2), постоји вероватноћа оптицаја новца током рановизантијског периода и на Градишту у Великој Грабовници.

У селу Велика Грабовница, на положају Зарепак, недалеко од Градишта, пронађен је солидус Јустинијана I, што иде у прилог томе да би на Градишту у Великој Грабовници требало очекивати рановизантијски археолошки слој (Рашковић 2011б, 176).

Као што је већ речено, у збирци Народног музеја Крушевац налазе се две изразито профилисане римске фибуле датоване најкасније у 2. век, које потичу са локалитета Градиште у Великој Грабовници. Најзанимљивији предмет који потиче са овог локалитета у збирци крушевачког музеја јесте умбо штит, кружног облика, конусног тела и шиљатог врха, који с обзиром на место налаза припада рановизантијском периоду (Т 3. 1).

Градиште у селу Брзеће

Највећа притока реке Расине је Грашевачка река. Дуга око 25 км, важна је комуникацијска карика на простору који гравитира Брусу. Данас уз Грашевачку реку иде најважнији комуникацијски правац из Расинске долине према туристичким центрима Копаоника, али и за горњу Топлицу. Пут води од Бруса ка Брзећу, а одатле постоји природна веза према југу и Лепосавићу, односно Сочаници, римском Муниципијуму ДД (*Municipium DD*). Грашевачка река настаје под брдом Градиште (1298 м), спајањем Беле реке и Брзећке реке. Идеалан положај Градишта над Брзећем, са кога су се могле контролисати рударске активности Ливађа и Радманова, док у ужем окружју, на Белој реци и на Брзећкој реци, налазимо шљакишта и остатке топioniца, наводили су нас на претпоставку о постојању археолошког налазишта на овој стратешкој локацији. (Богосављевић-Петровић 1995, 58–72). Међутим, то нису потврдила наша запажања на самом Градишту у Брзећу јер, нажалост, на локалитету не постоје баш никакви трагови људских активности, тако да локалитет можемо помињати само као потенцијално археолошко налазиште.

Рапорито брдо у селу Влајковци

Низводно од Радманова, у брдском подручју које гравитира десној обали Грашевачке реке, на простору два суседна села Влајковци и Шошићи више је потенцијалних, али још неиспитаних археолошких локалитета. Међу бројним потенцијалним локацијама само за налазиште Рапорито брдо можемо говорити о јасним остацима археолошког налазишта. Наиме на десној обали Грашевачке реке код Влајковаца, на месту где се долина сужава, уздижу се Рапорито брдо, на чијем се врху налазе рушевине утврђења. У свом извештају о рекогносцирању 1954. године Д. Срејовић и Н. Тасић коментаришу: „Утврђење се састоји из два дела (две куле) које су на растојању од око 200 м и на различитој висини. Зидови су од камена и малтера, али има и зидова од опеке. На падинама је мноштво фрагмената римског посуђа” (Рашковић 2003, 49). Реч је о висовима, познатим као Кула и Караула, на којима се налазе, како каже Р. Павловић, два мања утврђења, дебелих, јаких, у знатној мери порушених зидова, саграђених од нешто тесаног камена и опека (Павловић 2020, 41). Због великог нагиба терена приступ је изузетно тежак, а данас се не виде одломци керамике какве су некада видели Срејовић и Тасић. У простору на потезу од Влајковаца, преко Шошића и Жарева, води један од путева који спаја два паралелна речна тока – Грашевачку реку и Топлицу. Такође за овај путни правац изградња шанца током Првог српског устанка представља аргумент о прометној важности. Наиме Павле Цукић је 1808. године и у Шошићима подигао шанац, како већ рекосмо, за спречавање упада Арнаута у Жупски крај (Перуничкић 1971, 17). Реч је о путном правцу који од Грашевачке реке, преко Жарева, води ка обали Топлице, према Судимљи и Трећак, у висини локалитета знаковитог имена Кула. На том правцу разасути су неистражени висови, на око 1100 до 1200 м, занимљивих назива, купастих облика, као што су: Црквиште 1124 м, Владичин гроб, Велика гробница 1116 м, Плочник 1205 м и Врата 1072 м. Занимљива је топонимија локалитета, који бар заслужују археолошки обилазак, ако не сондажно ископавање. Сетимо се да локалитет Црквиште на Небеским столицама није привлачио никакву пажњу све док археолог Гордана Гаврић није почела археолошка ископавања.

Градиште у селу Паљевштица

Река Паљевштица или Мала Река, како се још назива у доњем току, лева је притока Грашевачке реке. На њеној левој обали, недалеко од утока Мале Реке у Грашевачку реку, налази се висински локалитет Градиште (1055 м). Реч је о археолошком налазишту у атару села Паљевштица, неда-

леко од кућа Стојановића. Локалитет се налази у зони брда на левој обали Грашевачке реке, у висини познатог природног феномена Кљунац. Налазиште је занимљиво због налаза материјалне културе, као што су гвоздене стрелице и ножеви, који се чувају у крушевачком музеју.

Градиште у Паљевштици има комуникацијску везу са Расинском долином управо Грашевачком реком, која се улива у Расину на месту где се развило садашње политичко седиште читавог краја.

Градиште у селу Жиљци

Низводно од утока Паљевштице у Грашевачку реку, у селу Жиљци на левој обали Грашевачке реке налазимо још један топоним Градиште. Реч је о висинском локалитету, изнад леве обале Грашевачке реке, али као у случају Градишта у Блажеву, на локалитету не налазимо никакве археолошке трагове, тако да га не можемо убројити у археолошка налазишта.

На највећем проширењу речне долине, на утоку Грашевачке реке у Расину, развио се Брус, централно савремено насеље горњег дела Расинске долине. У самом Брусу нема сигурних материјалних доказа о животу старијег насеља на овом месту. Према Р. Павловићу, испод става Расине и Грашевачке реке издигла се велика висока плавина слагањем материјала што су их реке нанеле. На највишем заравњеном делу плавине налазила се стара црквина „Код Дрена”. На том месту је 1836. године саграђена нова црква „На Брусу”, посвећена Преображењу Господњем. Иначе за турске владавине Брус је био „јалија”, испаша за овце засеока Мале Грабовнице а по присаједињењу крушевачке нахије у Србији кнеза Милоша почиње насељавање места „На Брусу” (Павловић 2020, 48). Са простора самог Бруса, тачније порте Цркве Светог Преображења Господњег, потиче случајан налаз римског денара, ковање цара Веспазијана, датиран у 72–73. годину, пронађен 1966. године (Рашковић 1998, 112).

Градиште на брду Гобелја у селу Мала Грабовница

На јужном прилазу Брусу, долина Расине се сужава, обилазећи око брда Гобелја, брда на левој обали реке, у атару села Мала Грабовница (Т. 1, 2). На купу највише тачке на Гобелји, која носи назив Градиште (517 м) налазе се остаци утврђеног насеља, за које је још Р. Павловић установио да се на Градишту (Гобелји) налазе незнатни остаци мањег утврђења зиданог каменом и опеком (Павловић 2020, 46).

Као резултат археолошког ископавања локалитета на Гобелји може се сумирати да покретни археолошки материјал углавном садржи уломке керамике. Метални предмети су малобројни и хронолошки неосетљиви. Уситње-

ни фрагменти стаклених посуда су такође атипични. Археолошка ископавања дефинисала су два археолошка слоја. Старији, рановизантијски слој од 5. до 7. века, са налазима фрагмената керамике, трбуха и рамена већих амфора од светлоцрвене и жућкасте пречишћене земље са чешљастим орнаментом. Млађи археолошки слој на Гобелји је раносредњовековни слој од 9. до 11. века, са налазима као што су кухињски лонци, рађени на ручном витлу од псковите глине, мрке боје печења (Богосављевић–Петровић и Рашковић 2001, 99–121). Украшавани су појасевима водоравних или таласастих линија, урезаних на врату, рамену и трбуху посуда, или су, што је реткост на овом локалитету, без украса, као у случају мањег реконструисаног суда крушевачке музејске збирке (Т.3, 3). Аналогије керамици са Гобелје код Бруса налазимо на налазиштима раног средњег века у Србији где је сличан материјал датован у раздобље 9–11. века (Радичевић 2015, 285–308; Špehar 2015, 71–93).

У подножју Градишта налази се Црква Свете Петке, која према налазима декоративних одломака, пронађених приликом рашишћавања остатака старе цркве, има корене у средњем веку. Из околине ове цркве потиче фолис Константина IX Мономаха (1042–1050) (Рашковић 2020, 271). С тим у вези треба поменути налаз златника, номизма хистаменон Исака, који се у Народном музеју Београд води као налаз из Бруса (Radić i Ivanišević 2006, 196).

Градишта на Батотској реци, код Никољаче

У средњем делу расинске долине, речни кањони притока на десној обали Расине такође су дубоко завучени у брдовит пејзаж. Долине тих речица омогућавале су лакше контакте Расине са Топлицом, било према Јеринином граду у селу Влахиња, или према утврђењу на брду Каљаја, у атару села Гргуре. Дубоке речне долине су заштита рановизантијских и раносредњовековних насеља, али то су и правци који су обезбеђивали комуницирање са суседним насељима и већим центрима.

Пут који се у Лепенцу одваја од Расинске долине, пратећи Батотску и Стрмачку реку према југу, једна је од природних веза Расинске долине и долине Топлице. Пратећи налазишта и топониме, уз долину Батотске реке увиђамо важност овог терена, јер не само да се код засеока Никољаче у селу Батоте налази локалитет Градиште (863 м), него је у Никољача на Батотској реци у вековима османске власти било дербендско село познато у изворима као Св. Никола – Казиклу (Амедоски 2023, 363). Градиште код Никољаче нисмо обишли, али може се претпоставити да се уклапа у слику осталих утврђених насеља у непосредној околини и да је логична претпоставка да је реч о археолошком налазишту.

Правац Стрмачком и Батотском реком, као природна веза Топлице и Расине, у свим епохама морала је бити штићена. Тако је било и за време Првог српског устанка, када је Павле Цукић 1807. године, на узвишењу, данашњем брду Шанац (738 м), изнад Лепенца, опкољеног Батотском реком и реком Речицом, изградио шанац (Перуничкић 19971, 17).

Градиште код манастира Стрмац, у селу Батоте

О важности водотока Батотске и Стрмачке реке, које се надовезују једна на другу, у рановизантијском периоду сведочи Градиште у Стрмачкој реци, смештено на вису изнад манастира Стрмац (660 м), дубоко завученом у долину Стрмачке реке. Локалитет је занимљив због налаза најмање два умбо штита, који се налазе у крушевачком музеју и датована су у рановизантијски период (Т. 4, 3). У крушевачком музеју чувају се два већа гвоздена кључа, дужине 12,3 цм и 13,9 цм, и краковима савијеним улево, карактеристична за 6. и почетак 7. века (Т. 4, 1 и 2). Ту су нађена и два гвоздена звона клепетуше и једна мања коса (Т. 4, 6). На падинама под утврђењем Градиште налазимо остатке веће пећи. Мислимо да је реч о керамичкој пећи, иако то нисмо сасвим поуздано утврдили.

Градиште у селу Дупци

Градиште у селу Дупци, у засеоку Мошуте (591 м), висински је локалитет, издуженог облика у смеру од севера према југу, вишеслојног утврђеног насеља. Са источне стране локалитета тече мањи поток, а са западне је углавном сува вододерина. За Градиште у засеоку Мошуте можемо рећи да се по географским карактеристикама не издваја од околног побрђа, међутим, издваја га велики број археолошких предмета који се налазе у археолошкој збирци Народног музеја Крушевац. Данас се на локалитету могу видети низови гомила разбацаног камења, остаци објеката и фортификација.

Судећи према нама доступним налазима, континуитет насељавања на овом положају датujemo од 4. до 11. века. Да ли је превише слободно Мошуте поменути у размишљањима у вези са убицањем Муџијани кастелума (*Mutiziani castellum*) са Прокопијевог пописа утврђења у оквиру области Наисуса, можда би требало да лингвисти просуде (Баришић [прев. Прокопије] 1955, 53–71). Вероватно је реч о утврђеном насељу које је у другој половини 4. века настало као насеље за привремено склониште – рефугијум, које се током 5. и 6. века развило у највеће насеље у средњем току Расине и Александровачке жупе. Градиште у Мошутама нема велику прометну ни

стратешку важност. Насеље је одмакнуто од ивице Расинске долине и не истиче се као доминантна стратешка тачка, тако да је могло настати као рефугијум током периода Сеоба народа.

Довољан је један обилазак овог налазишта да би се видело да је реч о уистину великом утврђеном насељу, о чијем значају говори како величина, тако и налази који потичу са овог налазишта. Крушевачки музеј у својој збирци има читаву збирку предмета који потичу са локалитета у Мошутама, као што су фибуле и копче, типични лични украсни предмети из рановизантијског периода (Тошић и Рашковић 2007, 179–195). Датовање налаза новца који потиче са локалитета у Мошутама показује след историјских догађања током Сеобе народа. Налази новца ковања цара Валенса и Валентинијана указују нам да је рефугијум на Градишту у Мошутама кориштен у време рата против Гота, који симболизује пораз код Хадријанопоља 378. године. Након продора Хуна у Србију четрдесетих година 5. века, дошло је до застоја у оптицају новца. Обнови новчане привреде требаће готово пола века до привредног опоравка насеља на висовима. Међу најраније датованим налазима новца, на обновљеним тзв. рановизантијским утврђеним висинским насељима, јесте налаз солидуса цара Зенона 474–491. године пронађен на локалитету Градиште у селу Дупци (Bugarski 2021, 248). Налази новца цара Анастасија, Јустинијана I и Јустина II, на овом локалитету, указују да је рефугијум током рановизантијског периода прерастао у важно насеље.

Са простора овог локалитета потичу бројни употребни предмети који указују на привредне делатности и занатство, што је осигуравало опстанак на овим просторима. Занатски производи, пољопривредна оруђа, звона клепетуше, многобројне различите стрелице, фибуле и копче уобичајени су налази на висинским утврђеним насељима који су пронађени и на локалитету Градиште у селу Дупци.

Међу пронађеним алаткама истичу се благо закривљени, српасти, ножеви који се могу определити као алат за кожарску делатност, дужине од 20,4 до 16,6 цм (Т. 5, 1–4). Занимљиви су налази четири гвоздена предмета непознате намене, дужине од 8,2 до 5,9 цм (Т. 6, 1–4). Кресива су са специфичном криволинијском профилацијом, у два случаја са сачуваним алкама за качење, причвршћеним на шарнир. Та два кресива су украшена, једно кружним и друго косим урезима (Т. 6, 1 и 2). Коначно на Градишту у Мошутама пронађен је и катанац цилиндричног облика, са делом браве за закључавање (Т. 3, 2). Тешко је тачно датовати те металне употребне предмете, због недостатка података о контексту налаза. Бројни су налази са локалитета у Мошутама датовани у рановизантијски период, али налаз дела

коњских жвала, датован у прелаз 10. у 11. век (Т. 3, 4), говори да се у Мошутама налазе и предмети који сведоче о повратку Византије на Копаник (Бугарски 2014, 79).

Градиште у Јанковој клисури код села Разбојна

Од села Дупци, односно села Разбојна и Равни, река скреће на север и ту почиње доњи и равничарски ток реке Расине. Захваљујући монографији села Разбојна дошли смо до податка о топониму Градиште (Ђорђевић 2000, 29–30). Локалитет се налази на десној обали реке Блаташнице, десне притоке реке Расине, и припада засеоку Мала Разбојна. Реч је о локалитету на самом улазу у Јанкову клисуру, који река Блаташница штити са свих страна, осим са источне. Мало тога је остало да се види на локалитету, јер су мештани разнели грађевински материјал. Како нема налаза на основу којих бисмо датовали ово утврђено насеље, можемо према аналогима са осталим налазиштима истог типа рачунати с могућношћу да припада низу рановизантијских и раносредњовековних насеља у непосредном суседству. Судећи према савршеном положају на самом улазу у Јанкову клисуру, ово утврђено насеље играло је велику улогу у контроли ове стратешке комуникације, која је пролазила кроз клисуру. Под Градиштем се налази и прелаз преко реке Блаташнице. Комуникација реком Блаташницом, кроз Јанкову клисуру, био је главни путни правац, а и данас је, на путу Прокупље–Крушевац. То нам потврђује и добро познати римски натпис с посветом Аполону пронађен у Јанковој клисури (Петровић 2007, 92–93).

Код села Равни, река Блаташница се улива у реку Расину, која тече пратећи подјастребачка брда, према Крушевцу. Бројна су археолошка налазишта и на том делу реке, али тај део речног тока углавном је изван граница бруске општине, осим мањег дела око данашњег вештачког језера у атару селу Златари.

Градиште у селу Златари

Општина Брус једним делом обухвата и југозападне падине планине Велики Јастребац. На самом западном крају Јастрепца, у атару села Златари, на купастом брегу званом Градиште, на саставку Сувајске реке и Градишког потока, налазе се остаци утврђеног насеља. Насеље је завучено у кањон у побрђе Јастрепца у кањону Сувајске реке, још једне од десних притока реке Расине. Насеље је највероватније настало као утврђени рефугијум, димензија 37,5 x 75 м, у складу са карактеристикама терена, елипсоидног је облика. Дебљина зидова од ломљеног камена износи 1,85 м. Видљива

Сл. 1. Градиште, Златари, остаци куле

Fig. 1. Gradište, Zlatari, remains of a tower

су два улаза, на јужној и источној страни, који су широки око 2 м. Поред источног улаза су остаци петоугаоне куле, високи и до 1 м (сл. 1). Малтер је употребљен само на појединим местима, док је већи део зидан без малтера. У унутрашњости утврђења препознају се остаци објеката.

Током проспекције терена локалитета није пронађен ниједан одломак керамике или било какав други налаз, али у археолошкој збирци Народног музеја Крушевац налази се појасна копча пронађена на самом локалитету (Рашковић 2020, 352–253).

Што се тиче положаја Градишта у Златарима, реч је о положају склоњеном од главне комуникације, која иде реком Расином, и он се не истиче у рељефу међу околним брдима. Ипак не треба занемарити могућност комуницирања према Топлици и месту Блаце брдским путевима који иду преко западног дела Великог Јастрепца. То је тзв. Вински пут којим се обилазила Јанкова клисура. На супротној обали Сувајске реке, насупрот Градишту. Налазе се остаци велике средњовековне некрополе са већим каменим плочама. Некропола се налази на падини брега у три нивоа, са данас видљивих отприлике 15 камених плоча (Рашковић 2011а, 162).

За развој и на крају опстанак касноантичких насеља у овом географском окружју, велику улогу игра могућност комуницирања. Конкретно истичемо значај комуницирања реком Топлицом, која је Копаоничку подгорину спајала са путном станицом *Ad Fines* код Куршумлије.

Градац у селу Горње Левиће

Градац у селу Горње Левиће (1089 м) један је од локалитета који свој стратешки значај црпи из предности положаја на стратешком месту под врховима Копаоника, као почетка и исходишта важне комуникације. До локалитета Градац долази се управо узводно уз реку Топлицу и једним делом уз Ђерекарску реку. Приликом првих обилазака овог локалитета погрешно смо лоцирали налазиште Градац у атар села Ђерекаре. Наиме пут према локалитету, па и према селу Горње Левиће, када се прати Лукашка река, одваја се од пута Брус–Блажево, кроз атар Ђерекара. Како се локалитет налази надомак кућа Белића, тако се сам локалитет назива и Белицка чука. Р. Павловић наводи да се у подножју Градца виде комади воденичког камена из мајдана на брду (Павловић 2020, 180).

Градац се налази на доминантној тачки изнад комуникације Брус–Блажево (Т. 1, 3). То утврђење контролише путне правце који су пресецали планински масив Копаоника. Сагледавајући ширу слику географске позиције локалитета, видимо да је Градац у Горњим Левићима удаљен око 35 км од Куршумлије, односно од римске путне станице *Ad Fines*. Како Градац и *Ad Fines* спаја река Топлица, логична је претпоставка да се у рановизантијском периоду Топлицом комуницирало, када већ за то постоје природни услови. О томе говоре и бројна Градишта уз реку Топлицу, нарочито на десној обали реке, али то излази из географског оквира нашег рада. Добри услови комуницирања са Копаоником су вероватно и разлози што се *Ad Fines* развио не само у значајну путну станицу већ и рударски центар (Петровић 2007, 92–93). Могућност комуницирања готово од самог места копања руде, са магистралним друмом који води према Нишу, вероватно је био једна од повољности за подстрек развоју античког рударства.

Градац се налази у подножју највиших делова Копаоника, Небеских столица, где се налази рудник Запланина и где су на планинским падинама бројне пинге и шљакишта, остаци старог рударења (Мркобрад 1991, 47–48). Градац у Горњим Левићима комуницирао је и са римским рударским центром Муниципијумом ДД (*Municipium DD*). Наиме, они су ваздушном линијом удаљени један од другог, око 22 километра. Истина, то је дугачак пут преко планине, али интерес који је осигуравала експлоатација руда био је мотив за који тежак планински пут није представљао већу препреку. Тај је интерес мотивисао и Дубровчане да се у средњем веку крећу истим путевима Копаоника (Тошић, Трифуновић и Филиповић 1999–2000, 175–176). Пут се преко Блажева и села Боранци, па и надомак средњовековног рударског центра Копориће, спушта у Ибарску долину и село Сочаницу, односно рим-

Сл. 2. Градац, Горњи Левићи, објекат II, просторија са питосима

Fig. 2. Gradac, Gornji Levići, building II, room with *pithoi*

ски Муниципијум ДД (*Municipium DD*). У селу Боранци, у општини Брус, бележимо топоним „Калдрма”, који се односи управо на део тог пута који води према Ибарској долини.

Градац у Горњим Левићима је налазиште већег насеља, са моћним утврђењем, димензија 215 x 160 м, са одбрамбеним зидовима ширине до 2,30 м, и са подграђем на западним падинама утврђења. Унутар утврђеног дела насеља налазио се систем стамбених и привредних објеката. Током краћих археолошких ископавања августа и септембра 2005. године, откривени су делови четири у камену, са малтером или блатом, зидана објекта (Гаврић, Рашковић и Булић 2014, 60). Делимично откривени објекат II зидан је у бла-ту без малтера, а подницу је чинила заравњена стена (сл. 2). Просторија је највероватније служила као спремиште за храну, судећи према деловима неколико великих керамичких судова – питоса, пронађених унутар просто-рије (сл. 3). У објекту I, између осталих налаза, приликом истраживања, пронађена је керамика типична за 6. век и време Јустинијанове грађевинске обнове, и један комад новца, фолис Јустина I. (Т. 2, 3). На месту где је још 1963. године приликом копања сеоског учитеља пронађен гроб, на источној страни мањег платоа, унутар сонде 5 x 5 м пронађена је отларна апсида, те-мељни остаци ранохришћанског црквеног објекта, објекат III.

Народни музеј Крушевац је у два наврата 2003. и 2013. године добио на поклон скупине налазе металних, углавном занатских предмета, прона-

Сл. 3. Градац, Горњи Левићи, питоси (Народни музеј Крушевац)

Fig. 3. Gradac, Gornji Levići, *pithoi* (National Museum Kruševac)

ђених на локалитету Градац.⁴ Реч је о предметима пољопривредног и дрводелског алата, коњаничке и коњске опреме и једној копчи. Предмети које је том приликом добио крушевачки музеј, као што су, косе, српови, тестере, стругач, показују интензивност и разноликост привредног живота у овом утврђеном насељу.⁵

Два скупна налаза оруђа и коњске опреме, са истог локалитета, можда припадају истој растуреној остави. У овој множини предмета истичу се гвоздена копча, пар готово идентичних мамуза и гвоздене коњске жвале (Т. 7, 1–3). Димензије мамуза су: дужина веће мамузе 15,7 цм, док је нешто мања мамуза дужине 13,9 цм. Димензије жвала су: дужина 21,9 цм, ширине пречага, 13,5 и 13,9 цм. На основу датације коњских жвала, оставу из Горњих Левића датујемо у другу половину 10. и прву половину 11. века (Бугарски 2014, 80).

Треба рећи да је крушевачки музеј на поклон добио и неколико одломака керамике са плитким урезима украса валовнице на рамену суда, такође пронађених на локалитету Градац у Горњим Левићима.

⁴ Предмете су поклонили Р. Аксентијевић из Каоника и И. Тутулић из Крушевца.

⁵ Предмети ће бити публиковани приликом објављивања резултата археолошких ископавања из 2005. године.

Током археолошког ископавања локалитета Градац, августа и септембра 2005. године, поред налаза као што су одломци керамичких судова и понеког одломка стаклених посуда, датованих у рановизантијски период, пронађени су и метални предмети за свакодневну употребу, слични оним предметима који потичу са овог локалитета, а који су се већ налазили у музејској збирци. Два гвоздена раоника и једна мотика, уз већ присутне предмете у музеју у Крушевцу, употпунили су слику пољопривредног алата овог налазишта. Поред тога, током ископа пронађено је издужено кресиво са кружним, мало оштећеним, отвором за качење, пронађен је и предмет у облику длета и кука за кантар.

Керамички одломци које датујемо у рани средњи век, пронађени током ископавања у Горњим Левићима, малобројни су и уситњени, али се препознају урезане валовнице и украс ситних уреза, на површини судова.

Археолошка ископавања, иако је отворено тек неколико сонди, ипак потврђује већ постојеће претпоставке да је рановизантијско утврђење у Горњим Левићима, било живо насеље, прави трговачки и радионички центар, са ковачким и дрводељским, па и стакларским радионицама. Такође је тих неколико уситњених одломака керамике, пронађених током археолошких ископавања, потврдило и постојање слоја раног средњег века на овом утврђеном висинском налазишту.

Дуб у селу Мала Врбница

У атару села Мала Врбница, на самој граници са Александровачком жупом, године 1998, истражени су темељи једнобродне камене цркве. У зони шута, изван апсиде пронађени су фрагменти камене декоративне пластике, за који се може претпоставити да су чинили ентеријер цркве, датовани у 5–6. век. Живот на Дубу се није завршио у рановизантијском периоду, већ је потрајао и касније, о чему сведоче, наушница из 11/12. века, откривена у слоју шута са спољне стране северозападног угла припрате, прстење из 15/16. века, откривено у другом откопном слоју у наосу, и крст из 19. века, откопан у слоју шута, уз северни зид објекта⁶ (Тошић и Рашковић 2007а, 42; Тошић и Рашковић 2007б, 183; Тошић и Рашковић 2008, 222).

Небеске столице

Последње налазиште на подручју општине Брус које издвајамо у овом прегледу локалитета јесу Небеске столице, локалитет смештен готово

---

⁶ Материјал са ископавања цркве на Дубу у Малој Врбници чува се у Народном музеју Крушевац.

на врху Копаоника, под самим Панчићевим врхом. Локалитет Небеске столице налази се на доминантном платоу, на надморској висини од 1800 м, и то дословно на самој административној граници са Косовом и Метохијом.

Вишегодишња истраживања, од 1998. до 2014. године, Регионалног завода за заштиту споменика културе из Краљева, под руководством археолога Гордане Гаврић, изнела су на видело остатке комплекса објеката са базиликом, који се датују у период од 4. до 6. века. Током истраживања откривена је и старија фаза живљења, потврђена проналаском касноантичких објеката у оквиру којих је пронађен римских новац⁷ (Тошић и Рашковић 2007, 27–45). Континуитет живота на овом положају може се реконструирати на основу прегледа налаза новца током вишегодишњих ископавања. На Небеским столицама пронађено је укупно 150 комада. Реч је примерцима ковања, од новца 2. века, односно једног примерка ковања Хадријана, до ковања 6. века, једног примерка ковања Анастасија I (Рашковић и Гаврић 2011, 445–452). Археолошка ископавања на локалитету Небеске столице открићем црквеног објекта, базилике са остацима мозаика, најбоље показују важност подручја општине Брус, односно источних падина Копаоника, у касноантичком и рановизантијском периоду.

Закључне напомене

На крају овог прегледа налазишта на подручју општине Брус јасно је да је бруски терен, захваљујући конфигурацији смештен између планина Велики Јастребац и Копаоник, место где су концентрисана утврђена рановизантијска и раносредњовековна насеља на висовима. Укупно стање истражености ових налазишта није на завидном нивоу, али истраживачи су прикупили довољно теренских података.

Рановизантијски период је процес пресељења насеља на висинске положаје погодне за организовање одбране (Милинковић 2015, 258–263). Хунска најезда четрдесетих година 5. века променила је римски начин живота. Напуштају се низинска насеља и насеља која је тешко фортификационо осигурати (Милинковић 2015, 46–111). Обнову, након периода од пола века, налазимо готово искључиво на локалитетима висинских утврђених насеља. Појединачне и скупне налазе новца датирани од краја 5. до почетка 7. века, на терену бруског краја, налазимо углавном међу остацима висинских утврђених насеља. Најчешће је реч о случајним налазима, али налази новца тог периода су и резултат археолошких ископавања. Навешћемо пример налаза бронзаних фолиса 6. века током археолошких ископавања локалитета бру-

⁷ Резултати ископавања налазишта на Небеским столицама тек треба да буду публиковани.

ске општине као што је Градиште у селу Горње Левиће, под Копаоником, и локалитета Небеске столице, на Копаонику.

Сличан процес везујемо за период раног средњег века, конкретно за повратак Византије на источне падине Копаоника, након византијске пре-власти над Бугарима, на читавом Балкану и у Србији у 10. и 11. веку.

Приликом археолошких ископавања и рекогносцирања Регионалног завода за заштиту споменика из Краљева, сакупљене су информације помоћу којих је било могуће приказати преглед налазишта општине Брус у рановизантијском и раносредњовековном периоду. Уз то Народни музеј Крушевац је прикупљајући случајне налазе оруђа и оружја од гвозђа, са рановизантијских и раносредњовековних налазишта општине Брус, створио велику збирку гвоздених предмета која употпуњава слику о тим налазиштима.⁸

Локалитете тако датујемо углавном преко налаза новца или преко карактеристичних металних предмета, јер то чини већину прикупљеног археолошког материјала. Међутим, ипак преко ретких прикупљених керамичких одломака током рекогносцирања и много више током археолошких ископавања, таква датовања су употпуњена и тим специфичним археолошким изворним материјалом. Пронађена керамика употпуњава слику живота на једном висинском налазишту с краја античког периода или почетка средњег века.

Налази одломака амфора типичних за 6. век сведоче да су се утврђена насеља на висовима у околини Бруса организовано снабдевала уљем и вином. Транспорт амфора у условима брдских комуникација свакако је био добро организован и скуп подухват. То нам говори да су брдске стазе и путеви кроз речне долине и кањоне служили својој сврси током рановизантијског периода, од 5. до 7. века. Ископавања локалитета Градац у Горњим Левићима и Градиште на брду Гобеља код Бруса показују да су амфоре биле уобичајена „амбалажа” за транспорт и чување, углавном вина и уља. Пронађени су одломци више различитих амфора у више археолошких сонди, на оба налазишта (сл. 4). И поред све сложености и трошкова приликом организације транспорта, јасна је значајна употреба амфора у овим насељима. На локалитету Градиште у Мошутама пронађени су површински налази одломака амфора са чешљастим украсом, тако да и тај локалитет можемо убројити у налазишта на којима треба да претпоставимо присуство амфора, као у случају Горњих Левића и на Гобељи код Бруса.

Пропаст ромејске власти у Поморављу и ишчезавање ромејског начина живота у висинским насељима, након два века борбе за опстанак, ко-

⁸ Предмета од гвозђа има толико да музејски конзерватори сасвим сигурно неће никад успети да их обраде, тако да неће бити публиковани.

Сл. 4. Градац, Горњи Левићи, одломци амфора (Народни музеј Крушевац)

Fig. 4. Gradac, Gornji Levići, fragments of *amphorae* (National Museum Kruševac)

начно ће уништити продор Авара и Словена. Током последњих деценија 6. и првих деценија 7. века, Авари ће заједно са Словенима угрозити опстанак државе Ромеја у сваком делу Балканског полуострва, а 626. године и сâм Константинополис (Hurbanić 2015, 387–404). Недостатак налаза материјалне културе друге половине 7. века и током 8. века упућује на депопулацију и иселјавање. Словенска доминација донела је крај ромејској држави Источног римског царства у унутрашњости Балканског полуострва.

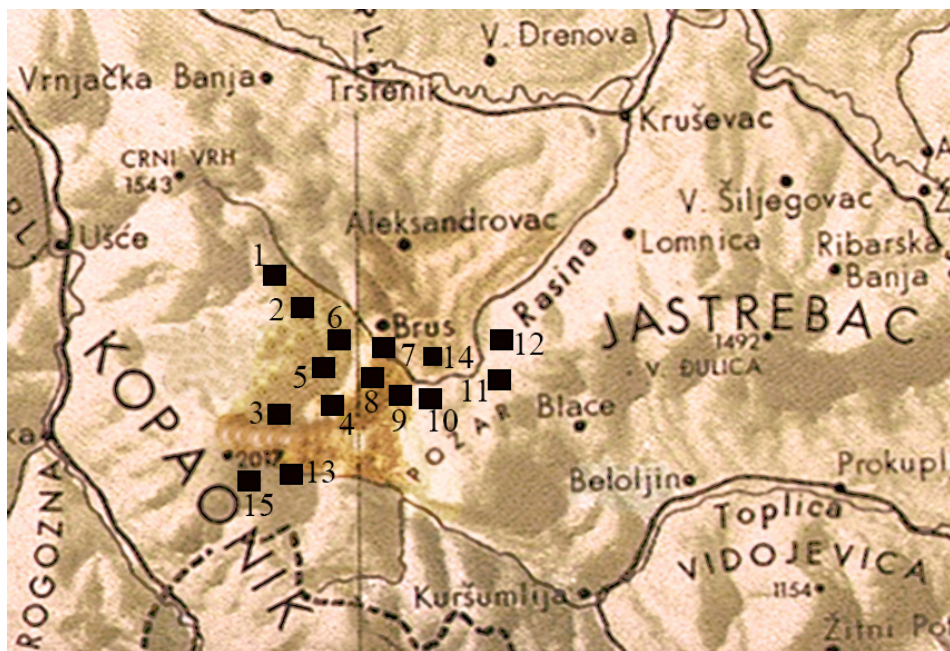
Са бугарском моћи, на нашим налазиштима раног средњег века, постепено како расте стање истражености, налазе се археолошки артефакти попут византијског новца 9. века. Континуитет непрекидног рата и присуство војске у свим временима увек прате налази новца, а тако је било и у случају бугарско-византијских ратова током 9–10. века (Радишић 2018, 134–154). Ипак живот на појединим положајима открива се и преко других материјалних остатака а не само налаза новца.

О променама епохе на локалитетима источних делова Копаоника и на брдима у околини Расинске долине, које обухвата општина Брус, сведоче одломци керамике раног средњег века, датованог у период од 9. до 11. века. Реч је налазима више одломака керамике пронађених приликом сондажних археолошких истраживања вишеслојних налазишта Градиште на брду Гобелја код Бруса и Градац у Горњим Левићима. Керамички судови украшени низовима хоризонталних и таласастих уреза пронађених током ископава-

ња ових локалитета типични су налази карактеристични за раносредњовековна налазишта у Србији (Радичевић 2003, 234–235). Таквом датовању пронађене керамике на локалитету Градац у Горњим Левићима одговарају и неки други налази. Најпре би то био скупни налаз гвоздених предмета, делова оставе, која је као поклон стигла у Народни музеј Крушевац. На такво датовање упућују датабилни предмети из оставе, у првом реду коњске жвале и пар мамуза, који су према најновијим датовањима смештени у другу половину 10. и прву половину 11. века, и то као производи византијског порекла (Бугарски 2014, 77–80).

Метални, гвоздени занатски предмети, пољопривредне алатке, који потичу са локалитета Градиште у селу Дупци, у засеоку Мошуте, а које је без контекста налаза тешко датовати, можда треба према датацији налаза коњских жвала одредити такође у раносредњовековни период 10–11. века (Бугарски 2014, 77–80). Керамика пронађена приликом археолошких ископавања на локалитету Градиште на брду Гобеља код Бруса, па и остали поменути истовремени и слични налази на другим бруским локалитетима, временски се подударају са налазом једног примерка новца из времена цара Константиана IX Мономаха, који се датује у период 1042–1050. године, а пронађен је код Цркве Свете Петке у Малој Грабовници, под брдом Гобеља. Још више о расту утицаја Византије на Копаонику и бруском крају током 11. века сведочи налаз златника, номизма хистаменон, ковање из времена Исака I 1057–1059. године, који се води као налаз из Бруса, иако највероватније потиче са неког од висинских налазишта о којима је у овом прегледу било речи.

На крају можемо констатовати да смо на подручју општине Брус дефинисали висинска насеља датована у рановизантијски период, од 4. до 6. века: Градиште у селу Мала Грабовница, Градиште у селу Дупци, Градиште у селу Велика Грабовница, Градиште у селу Паљевштица, Градиште код манастира Стрмац, Градиште у селу Златари, Градац у селу Горње Левиће. На локалитету Небеске столице истражено је налазиште објекта са рановизантијском базиликом, датованом у период од 4. до 6. века. Слично је и на локалитету Дуб у селу Мала Врбница, где су истражени остаци темеља једнобродне камене цркве а у зони шута пронађени фрагменти камене декоративне пластике датовани у 5–6. век. На локалитетима Градиште у селу Мала Грабовница, Градиште у селу Дупци и Градац у селу Горње Левиће пронађени су остаци из раносредњовековног периода, датовани у период од 9. до 11. века. Постоје индиције да остатке висинских насеља треба тражити и на Градишту у селу Разбојна, Градишту код села Никољача, Градишту у селу Жиљци и Градишту у селу Блажево.

Карта 1. Карта са локалитетима: 1. Козник, 2. Градиште, Велика Грабовница, 3. Градиште, Брзеће, 4. Рапорито брдо (Кула и Караула), Влајковци, 5. Градиште, Палјевштица, 6. Градиште, Жилџи, 7. Градиште, Гобелја, Мала Грабовница, 8. Градиште, манастир Стрмац, 9. Градиште, Батоте, 10. Градац, Мошуте, Дупци, 11. Градиште, Јанкова клисура, Разбојна, 12. Градиште, Златари, 13. Градац, Горњи Левићи, 14. Дуб, Мала Врбница, 15. Небеске столице

Map 1. Map with the sites: 1. Koznik, 2. Gradište, Velika Grabovnica, 3. Gradište, Brzeće, 4. Raporito Brdo (Kula and Karaula), Vlajkovci, 5. Gradište, Paljevštica, 6. Gradište, Žiljci, 7. Gradište, Gobelja, Mala Grabovnica, 8. Gradište, the Monastery of Strmac, 9. Gradište, Batote, 10. Gradac, Mošute, Dupci, 11. Gradište, Jankova Klisura, Razbojna, 12. Gradište, Zlatari, 13. Gradac, Gornji Levići, 14. Dub, Mala Vrbnica, 15. Nebeske Stolice

Треба нагласити да је намера овог рада да прикаже налазишта бруске општине на основу материјалних остатака који се чувају у Народном музеју Крушевац. Крушевачки музеј у свом делокругу посла има обавезу да се брине о налазима који потичу са простора бруске општине, стога се због покушаја приказа стања истражености подручја налази увек доводе у везу са налазиштима. Реч је о приказу из перспективе материјала који се налази у депоу крушевачког музеја, али наравно нису обелодањени резултати ископавања које руководиоци истраживања припремају за публикување. Треба напоменути да је аутор овог рада учествовао у истраживањима свих локалитета који се помињу у овом раду, било као један од руководилаца

истраживања, било као члан екипе истраживача, уз дозволу за публикавање од руководиоца истраживања.

Велика количина покретног археолошког материјала пронађеног током ископавања Регионалног завода за заштиту споменика културе из Краљева, који је недавно предат на чување у депо Народног музеја Крушевац, посебно материјал са локалитета средњовековног утврђења Козник и локалитета средњовековног манастира Милентија, захтева коначну обраду и публикавање. Када се и тај материјал представи археолошкој јавности, преко монографија, стручних и научних чланака, моћи ће да се сагледа потпуна слика стања истражености подручја општине Брус.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Амедоски, Д.** 2023. *Сумарни дефтер Крушевачког санџака из 1516. године*, Извори за српску историју; књ. 18. Османски извори; књ. 2. Београд: Историјски институт.
- Баришић, Ф.** (прев. Прокопије) 1955. *Византијски извори за историју народа Југославије*, I, Посебна издања САНУ, CCXLI, Београд: Српска академија наука и уметности.
- Богосављевић, В.** 1989. Увод у рударску археологију на Копаонику (облици старог рударства и металургије), *Гласник Српског археолошког друштва*, 5: 86–93.
- Богосављевић–Петровић, В.** 1995. Археометалуршки комплекси на Копаонику (методи и проблеми проучавања), *Гласник Српског археолошког друштва*, 10: 58–72.
- Bugarski, I.** 2021. Consequences of Hunnic raids and the newly-established border: An archaeological panorama of the Central Balkans (ca. 450–500), *Attila's Europe? Structural Transformation and Strategies of Success in the European Hun Period*, Budapest: 243–258.
- Бугарски, И.** 2014. Узенгија из Сврљиг'града и осврт на налазе раносредњовековне коњаничке опреме из Горњих Левића, *Ethno–Cultural Annals for the study of the culture of eastern Serbia and the neighbouring regions*, XVIII, Сврљиг: 77–80.
- Гаврић, Г., Рашковић, Д., и Булић, Д.** 2014. Археолошка истраживања локалитета Градац у селу Горње Левиће под Копаоником, у: *Српско археолошко друштво. XXXVII скупштина и годишњи скуп. Програм, извештаји и апстракт, Крагујевац, 9–14. октобра 2014. године*, ур. В. Филиповић, Д. Антоновић, 60. Београд: Српско археолошко друштво; Крагујевац: Завод за заштиту споменика културе Крагујевац.
- Душанић, С.** 1980. Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији, *Историјски гласник* 1–2: 7–55.
- Ђорђевић, М.** 2000. *Разбојна*. Београд: Културно просветна заједница Србије, Библиотека Хроника села: 29–30.

Марић, М. 2024. Прелиминарни резултати археолошких истраживања рударско-металуршког локалитета Метође на Копаонику. У: *Српско археолошко друштво. XLVII скупштина и годишњи скуп. Програм, извештаји и апстракти, Ниш, 30. мај – 1. јун 2024. године*, ур. А. Црнобрња, В. Филиповић, 89–90. Београд: Српско археолошко друштво; Ниш: Завод за заштиту споменика културе.

Milinković, M. 2011. Völkerwanderungszeitliche Funde und Befunde im heutigen Serbien unter besonderer Berücksichtigung von Gamzigrad, in: *Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste und Großvillen im Donau-Balkan-Raum*. Akten des Internationalen Kolloquiums in Bruckneudorf vom 15. bis 18. Oktober 2008, Hrsg. G. v. Bülow-H. Zabehlicky, Bonn: 12941.

Милинковић, М. 2015. *Рановизантијска насеља у Србији и њеном окружењу*, Београд: Досије студио.

Милић, Ч. 1964. Један пример изградње речне мреже на тектонском сутоку, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ* 19: 31–56.

Мркобрад, Д. 1991. Средњовековни рударски ревер у Доњој Запланини (Копаоник) – резултати почетних истраживања, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 15: 47–48.

Павловић, Р. 2020. „Копаоник – Антропогеографска испитивања”, *Копаоник, Жуна, Расина, Трстеничка Морава*, приредио Б. Челиковић, Службени гласник, Београд.

Перуничић, Б. 1971. *Крушевац у једном веку 1815–1915*, Крушевац: Историјски архив.

Петровић, В. 2007. *Дарданија у римским итинерарима (градови и насеља)*, Београд: Балканолошки институт САНУ.

Радић, В. и Иванишевић, В. 2006. *Византијски новац из Народног музеја у Београду*, Београд: Народни музеј.

Радичевић, Д. 2015. К изучению раннеславянских памятников Сербского Подунавья (вопросы хронологии и этнокультурной принадлежности), у: *Славяне на Дунае. Обретение родины*, ур. И.О. Гавритухин, Р.А. Рабинович, *Stratum plus: Археология и культурная антропология* 5: 285–308.

Радишић, М. 2018. Archaeological testimonies of Bulgarian presence in the Central Balkans during the ninth and tenth centuries, in: *Emperor Symeon's Bulgaria in the History of Europe's South-East: 1100 years from battle of Achelous*, Volume I, eds. A. Nikolov, N. Kanev, 134–154. Sofia: St Kliment Ohridski University Press.

Рашковић, Д. и Гаврић, Г. 2011. Налази новца са рановизантијских утврђења у крушевачком крају, *Зборник Народног Музеја* 20-1: 445–452.

Рашковић, Д. и Гаврић, Г. 2014. Римске и рановизантијске фибуле на источним падинама Копаоника, *Наша прошлост* 15: 33–40.

Рашковић, Д. 1998. Појединачни налази римског и рановизантијског новца Народног музеја Крушевац, *Нумизматичар* 21: 63–116.

Рашковић, Д. 2011.а Прилози познавању средњовековне топографије крушевачког краја, *Крушевачки зборник* 15: 155–183.

Рашковић, Д. 2011.6 Примери налаза новца на локалитетима рановизантијских утврђења на југу Централне Србије, *Ниш и Византија IX*: 171–185.

Рашковић, Д. 2014. Антички археолошки локалитети у широј околини Манастира Љубостиња, у: *Кнегиња Милица-монахиња Јевгенија и њено доба, Тематски зборник радова са научног симпозијума одржаног 12. септембра 2014. године у Манастиру Љубостиња*, ур. С. Мишић, Д. Јечменица, 239–240, Трстеник.

Рашковић, Д. 2020а. Делови појасних гарнитура од 5. до 7. века из Народног музеја Крушевац, *Гласник Српског археолошког друштва* 36, Београд: 352–253.

Рашковић, Д. 2020б. Примери налаза новца од IX до XIII века, *Ниш и Византија XVIII*: 265–279.

Томовић, М. и Богосављевић-Петровић, В. 1996. Зајачак–Кремићи. Касноантички археометалуршки комплекс, *Гласник Српског археолошког друштва* 12: 107–115.

Тошић, Г. 1996. Средњовековне некрополе на Западном Копанику, *Гласник Српског археолошког друштва* 12: 131–143.

Тошић, Г. и Рашковић, Д. 2007а. Ранохришћански споменици на источним падинама Копаника, *Зборник радова Византолошког института* 44/1: 27–45.

Тошић, Г. и Рашковић, Д. 2007б. Хришћански мотиви на археолошком материјалу из околине Крушевца и Алексинца, *Ниш и Византија VII*: 179–195.

Тошић, Г. и Рашковић, Д. 2008. Архе, Техне, Археологија, у: *Меморијал Драгослава Срејовића, Зборник радова III, Драгослав Срејовић и уметност*, ур. В. Јовић, 211–226. Крагујевац: Центар за научноистраживачки рад САНУ, Универзитет у Крагујевцу.

Тошић, Г., Трифуновић, М. и Филиповић, М. 1999–2000. Прилог проучавању дубровачке колоније у Ливађу, на Копанику, *Гласник Српског археолошког друштва* 15–16: 175–184.

Herwig, W. 1990. *History of the Goths*, London: University of California Press.

Hurbanič, M. 2015. Vpády Avarov na balkánske územia Východorímskej ríše, *Historický časopis* 63-3: 387–404.

Čerškov, E. 1970. *Municipium DD kod Sočanice*, Priština: Muzej Kosova; Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.

Špehar, P. 2015. Remarks to Christianisation and realms in the central Balkans in the light of archaeological finds (7th –11th c.). In: „*Caestelum, civitas, urbs*”. *Zentren und Eliten in frühmittelalterlichen Ost-mitteleuropa*, Hrsg. O. Heinrich-Tamáska, H. Herold, P. Straub, T. Vida, 71–93. Castellum Pannonicum Pelsonense 6. Budapest, Leipzig, Keszthely: Archäologischen Institut des Geisteswissenschaftlichen Forschungszentrums der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, dem Geisteswissenschaftlichen Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas e. V., dem Balatoni-Museum.

Dušan Rašković

Vienna

**EARLY BYZANTINE AND EARLY MEDIEVAL FINDINGS
AND SITES IN THE AREA OF THE MUNICIPALITY OF BRUS****Keywords:** *Kopaonik, Rasina, Gradište, fortified settlements,
Early Byzantine period, Early Middle Ages*

In the area of the municipality of Brus, in the Rasina valley, in the area around Kopaonik and Kopaonik itself, sites with Early Byzantine fortified settlements rise from the Rasina river valley to the very highest peaks of the mountain. There are sites with settlements at high altitudes: Koznik, Gradište in Velika Grabovnica, Raporito Brdo in Vlajkovci, Gradište in Paljevštica, Gradište in Mala Grabovnica, Gradište in Batote, Gradište near the Monastery of Strmac, Gradište in Dupci, Gradište in Razbojna, Gradište in Zlatari and Gradac in Gornji Levići. At those sites where trench research activities were carried out, namely, Gradac in Gornji Levići and Gradište in Mala Grabovnica, layers from the Early Middle Ages, dated into the period from the 9th to the 11th century, were found. At the site of the Neveske Stolice, buildings and an early Byzantine basilica, dated into the period from the 4th to the 6th century, were explored.

T. I 1. Панорама, Градиште, Велика Грабовница, 2. Панорама, Градиште на брду Гобелја, Мала Грабовница, 3. Панорама, Градац, Горњи Левићи
Pl. I 1. Panoramic view, Gradište, Velika Grabovnica, 2. Panoramic view, Gradište at the hill of Gobelja, Mala Grabovnica, 3. Panorama, Gradac, Gornji Levići

1

2

3

Т. II 1. Новац, сестерцијус, Фаустина Млађа, Градиште, Велика Грабовница,
2. Новац, сестерцијус, Гордијан I, Велика Грабовница 3. Новац, фоллис, Јустин I,
Горњи Левићи (Народни музеј Крушевац)
Pl. II 1. Coin, sestertius, Faustina the Younger, Velika Grabovnica, 2. Coin, sestertius,
Gordian I, Velika Grabovnica 3. Coin, follis, Justin I, Gornji Levići
(National Museum Kruševac)

T. III 1. Умбо штит, Градиште, Велика Грабовница, 2. Делови катанца, Градиште у Мошутама, код села Дупци, 3. Мањи лонац, Градиште на брду Гобелја, Мала Грабовница, 4. Део коњских жвала, Градиште, Мошуте, у селу Дупци (Народни музеј Крушевац)

Pl. III 1. Shield umbo, Gradište, Velika Grabovnica, 2. Pieces of a padlock, Gradište at Mošute, near the village of Dupci, 3. Small pot, Gradište at the hill of Gobelja, Mala Grabovnica, 4. Piece of horse bits, Gradište, Mošute, in the village of Dupci (National Museum Kruševac)

T. IV 1. Гвоздени кључ, Градиште, код манастира Стрмац, 2. Гвоздени кључ, Градиште, код манастира Стрмац, 3. Умбо штит, Градиште, код манастира Стрмац, 4. Гвоздено звоно, Градиште, код манастира Стрмац, 5. Гвоздено звоно, Градиште, код манастира Стрмац, 6. Коса, Градиште, код манастира Стрмац (Народни музеј Крушевац)

Pl. IV 1. Iron key, Gradište, near the Monastery of Strmac, 2. Iron key, Gradište, near the Monastery of Strmac, 3. Shield umbo, Gradište, near the Monastery of Strmac, 4. Iron bell, Gradište, near the Monastery of Strmac, 5. Iron bell, Gradište, near the Monastery of Strmac, 6. Scythe, Gradište, near the Monastery of Strmac (National Museum Kruševac)

T. V 1. Гвоздени српасти нож, Градиште, Мошуте у селу Дупци, 2. Гвоздени српасти нож, Градиште, Мошуте у селу Дупци, 3. Гвоздени српасти нож, Градиште, Мошуте у селу Дупци, 4. Гвоздени српасти нож, Градиште, Мошуте у селу Дупци (Народни музеј Крушевац)

Pl. V 1. Sickle-shaped iron knife, Gradište, Mošute, in the village of Dupci, 2. Sickle-shaped iron knife, Gradište, Mošute, in the village of Dupci, 3. Sickle-shaped iron knife, Gradište, Mošute, in the village of Dupci, 4. Sickle-shaped iron knife, Gradište, Mošute, in the village of Dupci (National Museum Kruševac)

T. VI 1. Предмет непознате намене, Градиште, Мошуте у селу Дупци,
2. Предмет непознате намене, Градиште, Мошуте у селу Дупци, 3. Предмет
непознате намене, Градиште, Мошуте у селу Дупци, 4. Предмет непознате
намене, Градиште, Мошуте у селу Дупци (Народни музеј Крушевац)

Pl. VI 1. Item of unknown use, Gradište, Mošute, in the village of Dupci, 2. Item
of unknown use, Gradište, Mošute, in the village of Dupci, 3. Item of unknown use,
Gradište, Mošute, in the village of Dupci, 4. Item of unknown use, Gradište, Mošute,
in the village of Dupci (National Museum Kruševac)

T. VII 1. Мамуза, Градац, Горњи Левићи, 2. Мамуза, Градац, Горњи Левићи,
3. Коњске жвале, Градац, Горњи Левићи (Народни музеј Крушевац)

Pl. VII 1. Stirrups, Gradac, Gornji Levići, 2. Stirrups, Gradac, Gornji Levići,
3. Horse bits, Gradac, Gornji Levići (National Museum Kruševac)

ПРСТЕЊЕ РАНОАРПАДОВСКОГ ПЕРИОДА У ВОЈВОДИНИ И КАРПАТСКОМ БАСЕНУ: ИМИТАЦИЈЕ И ЛОКАЛНЕ КРЕАЦИЈЕ

Милица Радишић

Археолошки институт, Београд

e-mail: mveselic@gmail.com

Оригинални научни рад

Примљено: 16. 5. 2024.

УДК: 904:739.2(439-13-89)''08/10''

Прихваћено: 23. 7. 2024.

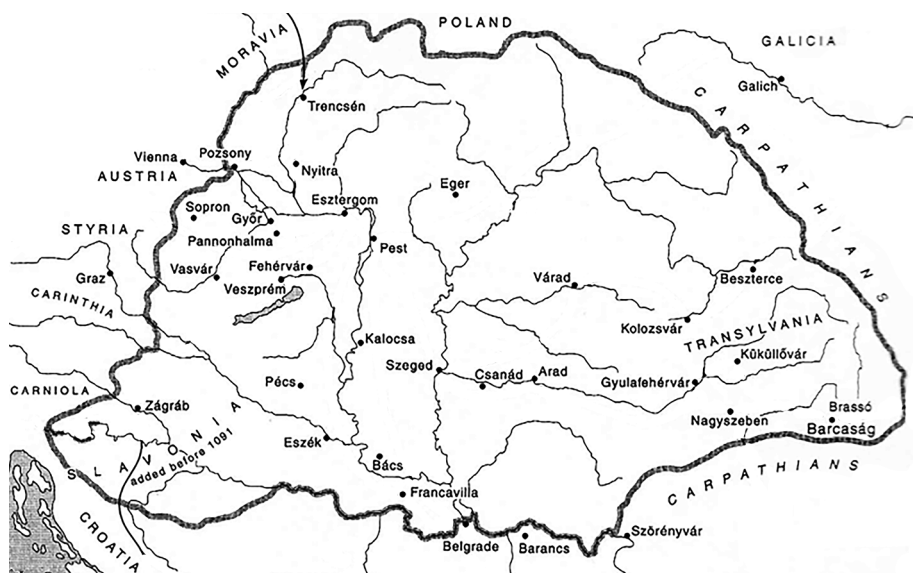
904:739.2(497.113)''08/10''

Апстракт: Током формирања угарске државе, крајем 10. и у 11. веку, у Панонији је створен јединствен културни и занатски амбијент у коме је обликована особена материјална култура, чији се трагови налазе у бројним истраженим насељима и некрополама. На простору данашње Војводине, који је припадао оновременој јужној Угарској, прате се исти археолошки феномени као у другим деловима Карпатске котлине. У некрополама се налази накит еклектичног стила на коме се препознају различити елементи локалног порекла и они из окружења. На основу тумачења вишеслојних карактеристика накита стиче се увид у укус средине и производне трендове, али се такође могу непосредно сагледати и шири културни и друштвено-економски процеси у региону. Овом приликом, намера је да се размотре стилске, производне и употребне одлике три сродне групе прстења – прстење тракасте карике са калотастом главом, односно са касетом за украсни камен и прстење у виду алке са групама гранула које подражавају две претходне форме. Прва група представља импортоване византијске предмете, друга и најбројнија јесу имитације и стилске мешавине византијских и централноевропских предложака, али са јасним локалним одликама. Трећу групу чини најједноставније прстење које у целини представља локалне креације.

Кључне речи: прстен, касета, гранулација, филигран, некрополе, арпадовски период, Угарска, Војводина, Византија, Европа

Одлике материјалне културе из некропола раноарпадовског периода: метални накит

Формирање угарске државе променило је геополитичку слику источне централне Европе и уједно је довело до значајних демографских и културних промена. Досељене мађарске групе су се брзо стопиле са домаћим становништвом, које је већином чинила мешавина преосталих Авара и Словена. Крајем 10. века долази до централизације власти у региону, успостављањем доминације мађарске династије Арпадовића, која ће владати

Сл. 1. Територија мађарске државе у 11. веку
(према: Berend 2001, 18, map 1; дорада М. Радишић)

Fig. 1. Territory of the Hungarian state in the 11th century
(after: Berend 2001, 18, map 1; adapted by M. Radišić)

неколико столећа. Мађарска је стицањем статуса краљевине 1000. године за владе Стефана I (997–1038) обезбедила посебно место у свету европских држава. Од пресудног значаја за даљи опстанак и развој државе било је прихватање хришћанства посредством мисија из Рима, мада су Мађари раније имали контаката и са византијским хришћанством. Угарски краљеви су, уживајући подршку папе и немачких царева, осим црквеног извршили и територијално уређење земље поделом на управно-административне јединице (жупаније) (Bakay 2008; Berend 2008).

Наведеним процесима била је обухваћена територија данашње Војводине, која је припадала угарској краљевини, у чије су границе биле укључене и области данашње Мађарске, Румуније, Словачке, Аустрије, Хрватске и Босне (сл. 1). Простор Бачке, између Дунава и Тисе, најраније је припојен Угарској, а био је организован у две жупаније – Бачку и Бодрошку (Györffy 1963; Ћирковић 2017, 99). Делови Баната су били подељени између четири жупаније – Чанадске, Тамишке (касније Торонталске), Ковинске и Крашовске, при чему је првопоменута најранија, заснована око 1030. године. Већина стручњака сматра да су остале жупаније формиране тек у првој или другој трећини 12. века (Györffy 1987; Чемере 2016, 82–83, 86–88, са литературом). У Ковину се налазило средиште истоимене жупаније, док се у Дупљаји код

Беле Цркве у новије време убицира крашовски жупанијски центар (Чемере 2016, 177–178, 331). Једино је Срем био под наизменичном влашћу Угарске и Византије (Коматина и Коматина 2018).

У новонасталим политичким околностима на територији Карпатске котлине формирана је културна средина јединствених материјалних обележја, чији се трагови налазе у бројним истраженим насељима и некрополама. Будући да ће у раду бити речи о скупинама накита, фокус је на некрополама раноарпадовског периода.¹ Досадашња истраживања показују да се на размеђу првог и другог миленијума умножавају гробља на читавом простору Паноније, што се најчешће доводи управо у везу са процесима који су пратили стварање угарске државе (Curta 2006, 191–192; Filipeš 2015, 214, 338). Према ранијим статистичким подацима, у Карпатском басену је евидентирано око 1.500 локалитета, односно око 30.000 гробова из 10–11. века (Langó 2005, 188; Mesterházy 2013, 489–490). Овај податак је ревидиран у недавној студији Ласла Ревеса, који је анализирао око 850 налазишта источно од Дунава у Карпатском басену (Révész 2020, 473–481).² На некрополама које обично броје од једне до неколико стотина гробова, обављано је скелетно сахрањивање у редовима; присутне су различите фунерарне праксе, попут парцијалног сахрањивања коња, прилагања оружја и опреме, стављање прилога у храни у виду комада меса и у керамичким посудама, као и стављање новчића. Од 12. века некрополе се по правилу налазе уз црквене објекте (Gáll 2010, 266–270). На војвођанском простору делимично је истражено неколико некропола (Богојево, Сента, Јазово, Сремска Ми-

¹ Арпадовски период (Árpád-kor, Arpad period, Arpadian age) назив је за историјско раздобље које је трајало од краја 9. века, када су се Мађари вођени Арпадом, родоначелником династије, доселили у Панонију, све до завршетка владавине краља Андрије III, 1301. године (Вакау 2008, 545). У археолошкој литератури доња хронолошка граница арпадовског раздобља се најчешће схвата у ужем смислу, од оснивања краљевства почетком 11. века, док се 10. столеће сагледава као време „мађарских освајања” (Hungarian Conquest period), које претходи консолидацији региона под угарском влашћу. Та подела је оправдана и у смислу евидентних разлика у археолошкој грађи између два столећа, мада поједини облици материјалне културе 11. века улазе у употребу у касном 10. столећу (види: Langó 2005, 177. и даље; Langó 2010). У хрватској, румунској и словачкој стручној литератури често је у употреби и појам *бјелобрдска култура*, уведен у литературу двадесетих година прошлог века. На некрополи у Бијелом Брду код Осиека крајем 19. века је истражен велики број гробова са налазима који су истраживачима служили за препознавање истих појава у окружењу. Током сопствених изучавања материјала у Војводини и Карпатској котлини, у оквиру рада на докторској дисертацији и у наставку истраживања у истој области, увидели смо потребу критичког односа ка ранијој терминологији, у којој су читава раздобља именована према једном (епонимном) локалитету. Зато смо се одлучили да надаље користимо појам „арпадовски”, који јасније описује епоху (Radišić 2023a; Радишић 2023b).

² Није нам познато да ли је сачињена ревизија бројности локалитета западно од Дунава, у Трансданубији.

тровоица), а две у целости, у Батајници (Шпехар и Стругар Бевц 2016) и у Веришићу код Суботице (Szekeres and Szekeres 1996), док знатна количина грађе потиче из уништених и недокументованих налазишта (Станојев 1989; Радишић 2020).

Велики број гробова на раноарпадовским некрополама садржи накит и елементе одеће, па се може рећи да је узорак грађе веома квалитетан и погодан за студијско изучавање порекла, стила и технологије израде предмета. Међутим, такве врсте истраживања су још увек у повоју, а опсежне синтезе о појединим групама налаза малобројне. С друге стране, приметан је значајан пораст броја публикација са интегрално презентованим материјалом из некропола, нарочито у мађарској научној средини, које се недовољно користе у широј научној заједници због језичке баријере.³ Репертоар налаза чине карике за оглавље, наушнице, ниске и привесци, торквеси, наруквице и прстење, уз различите врсте металних украса за одећу, који су синтетизовани у незаобилазној студији Јохена Гизлера (Giesler 1981, 103–133, Taf. 1–4).⁴ У односу на истовремени византијски, кијевско-руски, отонски или викиншки круг, који садрже разноврсне ансамбле накита и елемената одеће различитог квалитета и стила, занатске израђевине из оновремене Угарске генерално су скромније израде. Најзаступљенији је бронзани ливени накит и јувелирски производи од жице, уз елементе изведене искуцавањем лима (Takács 2012, 43–44). Ипак, стиче се утисак да је удео накита од сребра или посребрених комада значајнији него што се обично наводи приликом процена о општем квалитету материјала из овог раздобља. Накит је обликован посредством разноврсних традиција које нису лако препознатљиве на први поглед, што представља посебан изазов за истраживаче. Неретко су мишљења око генезе типова и стилова различита, јер су поједине групе накита међусобно веома сличне на ширим територијама. С тим у вези, постоје дилеме око дефинисања увезених и домаћих производа на угарској територији, при чему су луксузнији предмети, попут прстења и наушница најчешће сматрани импортом из Византије (Mesterházy 1991; Mesterházy 1993). Међутим, и друге групе артефаката, од бронзе, имају паралеле у византијском културном кругу, што показује да су подручја централне Европе и Балкана била знатније повезана (Bollók 2012; Lángó 2016; Lángó and Türk 2004). На основу квалитета и начина израде, као и према декоративним детаљима, наслућује се постојање

³ Доступност мађарских публикација и часописа у електронском облику је изванредна.

⁴ Гизлерова студија захтева допуну типова јер је у међувремену светлост дана угледала велика количина нове грађе. У овај преглед су, осим локалних производа, уврштени и предмети који представљају импорт, попут прстења са плочастом главом са урезаном представом птице и прстења са куполастом главом (види сл. 2/37, 38а).

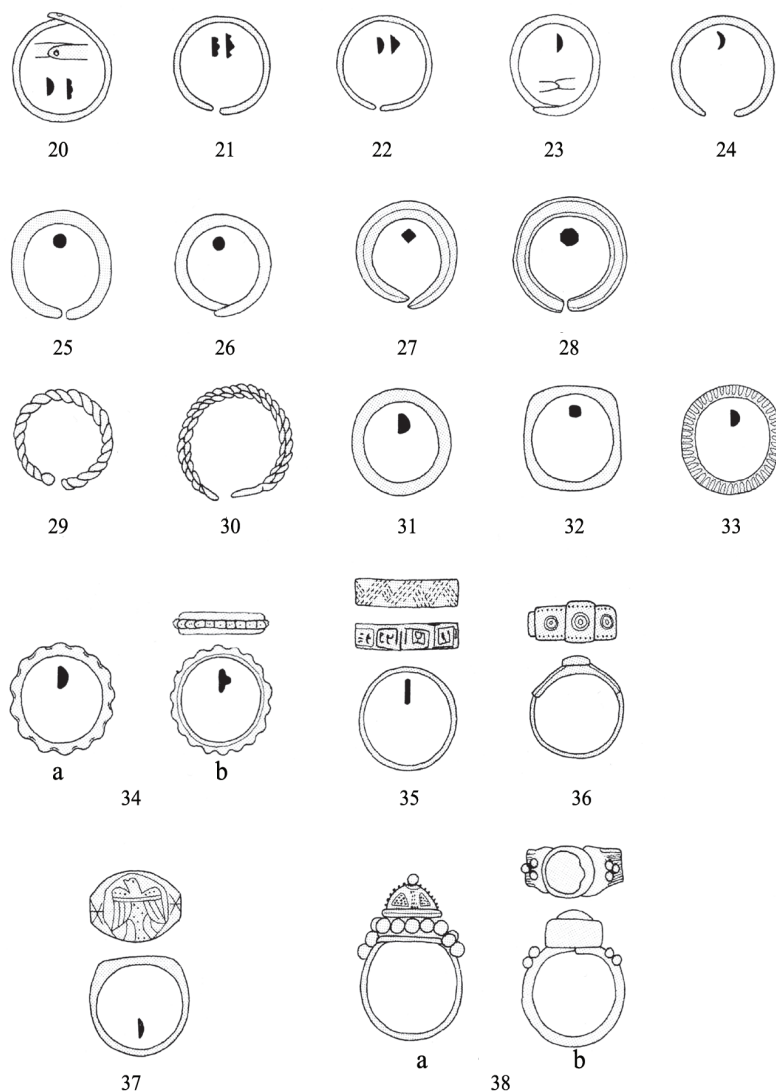
интензивне производње предмета од метала у панонским радионицама, што је сасвим разумљиво за једну такву средину као што је новооснована угарска краљевина. На трагу ове претпоставке је и анализа налаза која следи у даљем тексту. О самим радионицама и траговима јувелирског заната у Угарској готово да нема археолошких трагова. Претпоставља се, као и другде, да су деловали путујући мајстори, који су задовољавали потребе становништва продајући накит на тржницама (Takács 2012, 44).

У оквиру репертоара накита коришћеног током раноарпадовског раздобља посебно се истиче прстење, које се често затиче у гробовима, некада и по више комада. Преовладава прстење у виду отворене или затворене карике, глатке или рељефне површине, израђено ливењем, од лима или уплетене жице. Малобројни су типови са благо наглашеном главом и декорисаном кариком (сл. 2). Посебну групу налаза чини прстење са испупченом, куполоasto (калотасто) обликованом главом или касетом за украсни камен (Giezler 1981, типови 38a, b), које је широко распрострањено у Панонији (сл. 9). Према оквирној статистици изведеној из доступних података познато је више од 130 налаза. Са територије Војводине потиче свега неколико примерака, о којима ће даље бити више речи.

У недавно објављеној синтези луксузног прстења из средње и југоисточне Европе, чешког колеге Шимона Унгермана, примерци са испупченом калотастом главом приписани су типу А, док је прстење са касетом за украсни камен уврштено у групу F (Ungerman 2017, 33–38, 43–47, 58–61, 65–68). Прстење из Карпатске котлине у споменутом прегледу није добило значајније место, будући да се на основу картираних налазишта стиче представа о томе да је мање заступљено него у другим регијама⁵ (Ungerman 2017, 62–63, Abb. 29⁶), што не одражава реалну слику. Садржајнији осврт на предметно прстење пружила је монографија Жељка Деме о Лијевој Бари (Deme 2009, 522–528), док се краћи прегледи, без значајнијих закључака о морфологији и стилу прстења налазе и у другим публикацијама које обрађу-

⁵ Верујемо да је разлог томе језичка баријера и ограничена доступност мађарских издања у време припреме студије или пре одлука аутора, који се није фокусирао на детаљну каталогизацију налазишта и налаза, већ на тумачење генезе облика. На овом месту се никако не жели умањити квалитет Унгерманове студије, која, напротив, представља један од најопсежнијих и најпоузданијих прегледа налаза ове врсте у Европи.

⁶ На мапи је, међу малобројним картираним комадима из Мађарске, наведено и прстење са касетом на којој су четири крстасто распоређена испупчења од лима (Салтово тип: Ungerman 2017, 56, Abb. 25) – облик донет из источне Европе приликом мађарског насељавања Паноније, чије је тежиште употребе у првој половини 10. века (Horváth 2005; Radišić and Uzelac 2024). Мишљења смо да ова врста није у генеалогској вези са нешто познијим прстењем са круном, које је тема овог рада.

Сл. 2. Типови прстења у Карпатској котлини (према: Giesler 1981, Taf. 4)

Fig. 2. Types of rings in the Carpathian Basin (after: Giesler 1981, Taf. 4)

ју налазе из некропола 10–11. века у Карпатској котлини (на пример: Giesler 1981; Kovács 1994; Tomićić 2019). Намера овог прилога јесте да се истакну одлике раноарпадовског прстења као посебне скупине, односно да се оно упоредно сагледа са сродним материјалом из околних средина у циљу пре-

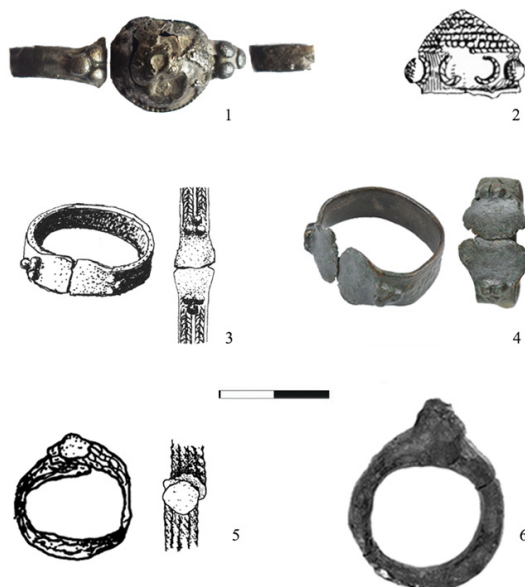
познавања локалног манира производње и специфичности самих украса. Овом приликом није могуће издвојити јасне варијанте,⁷ већ се тежи ка уочавању трендова на накиту на основу којих се наслућују извесне регионалне одлике у ширем просторном контексту.

Прстење са испупченом калотастом главом

Реч је о украсима који недвосмислено представљају импорт из византијских области, где су документоване бројне паралеле панонским комадима. Знатно је мање заступљено него примерци са лежиштем за украсни камен (сл. 2/38а; сл. 9/а). Одлику ове скупине представља тракаста карика и испупчена, шупље ливена глава у виду купе или калоте са крупном гранулом на врху (Bikić 2010, 109–110).

Хронолошки најранијим примерцима у Карпатској котлини могао би припадати један налаз из Војводине. У питању је прстен из гроба 9 некрополе у Јазову (локалитет Пролетерска улица) на северу Баната, која се на основу инвентара датује приближно у другу трећину или другу половину 10. века (Станојев 1989, 46–47, 51, кат. бр. 251; Радишић 2020, 93–95, 311). Апликације за одећу ромбоидног облика од сребра са позлатом, које су красиле горњи део одеће покојнице из јазовске некрополе, карактеристичне су за раномађарски хоризонт, пре арпадовског периода, и обично се датују у прве две трећине 10. века (Радишић 2020, 251–252, са литературом). Јазовачки прстен је израђен од сребра у техникама искуцавања и гранулације; данас је у фрагментованом стању (сл. 3/1). Украс на глави је изведен од ситних гранула распоређених у троугаоним пољима, а на врху је удубљење за крупну гранулу, која није сачувана. По три плjosната испупчења (за која нисмо сигурни да ли су изливени са кариком или накнадно аплицирани у виду правих гранула) налазе се на раменима прстена, уз обруч главе. Према начину декорације јазовачки прстен сасвим одговара балканским налазима (уп. Јовановић 1988а, сл. 13–22; Манева 1992, 86, Т. 80–81; Григоров 2007, 62–63, обр. 69/10–12; Petrinec 2009, 243–244; Bikić 2010, 109–111, сл. 83–84). Готово је идентичан прстену из Бигренице код Јагодине (Јовановић 1988а, 265, сл. 18; Крстић 1997, 338, бр. 28, сл. 8, Т. III.1; Додић 2020; види сл. 6/1). Налази са Балкана се махом датују у последње деценије 10. и рани 11. век. Велика већина прстења је концентрисана на подручју Косова и Метохије, што се може објаснити близином рудника и извориштем сребра, а непосред-

⁷ Неуједначен квалитет података из расположиве литературе, као и фрагментованост материјала, не дозвољавају систематизацију у јасно одређене варијанте у оквиру основних група. Овај преглед ће вероватно бити допуњен и ревидиран након детаљнијег увида у налазе.

Сл. 3. Прстење са калотастом главом и касетом за уметак у Војводини: 1. Јазово – Пролетерска улица, гроб 9 (документација Народни музеј Кикинда), 2. Бач, из недокументоване некрополе (према: Gubitza 1910, 170), 3. Богојево – Бибоја улица, гроб 5 (према: Станојев 1989, 27, кат. 124), 4. Богојево – Бибоја улица, гроб 33 (према: Узелац 2023, 128–129, кат. 38), 5. Војловица – Хумка, гроб 5 (према: Станојев 1989, 42, кат. 210), 6. Батајница – Велика хумка, ван гроба (према: Шпехар и Стругар Бевц 2016, 88, сл. 7.10/3)

Fig. 3. Rings with a callote-shaped head and a bezel for a decorative inlay in Vojvodina: 1. Jazovo – Proleterska Ulica, grave 9 (Documentation of the National Museum Kikinda), 2. Bač, undocumented cemetery (after: Gubitza 1910, 170), 3. Bogojevo – Biboja Ulica, grave 5 (after: Станојев 1989, 27, кат. 124), 4. Bogojevo – Biboja Ulica, grave 33 (after: Узелац 2023, 128–129, кат. 38), 5. Vojlovica – Humka, grave 5 (after: Станојев 1989, 42, кат. 210), 6. Batajnica – Velika Humka, disturbed grave (after: Шпехар и Стругар Бевц 2016, 88, сл. 7.10/3)

но и значајним економским потенцијалом и занатским вештинама популација које су насељавале те просторе (Bikić 2010, 111–112).

Један фрагментовани налаз потиче са девастиране некрополе у Бачу. У питању је сребрна калота прстена, са украсима од ситних гранула по горњој површини и крупним гранулама у бази, које су опточене филигранском жицом (сл. 3/2). Овај давнашњи налаз је познат само на основу цртежа (Gubitza 1910, 170, fig. h; Станојев 1989, 115, кат. 107). Жељко Демо је исправно претпоставио да се ради о глави прстена (Demo 2009, 522, п.

509). Прстење са калотастом главом чији је обруч декорисан крупним лоптастим детаљима налемљеним на базу од жице, а цела горња површина прекривена ситним гранулама, познато је са налазишта у Румунији и Украјини (Ungerman 2017, 60, Abb. 28/4–6). Такви комади нису евидентирани на балканским налазиштима.

Речено је да се прстење са калотастом главом ретко јавља у панонским некрополама 10. века, с тим да је приметна извесна концентрација у јужнијим областима, пре свега у југозападној Панонији и хрватском Подунављу (Demo 2009, 521–522, Т. 7/1–4; Tomićić 2003, 555, сл. 4/4; Demo 2014, 73–75, kat. 22.1, 22.2; види: сл. 9/21, 27–28, 54). Раскошан примерак из гроба 15 некрополе у Свињаревацима у Хрватској, са филигранским плетеницама на обручу и базом калоте која носи налемљене крупне грануле (сл. 5/1), датован је, на основу аналогног налаза из чувене оставе накита у Диногецији, позније него сродан прстен из Лијеве Баре са филигранским латицама на калоти – у другу четвртину или другу трећину 11. столећа⁸ (Demo 2014, 74–75). Сличном времену највероватније припада готово идентичан примерак из Звонимирова, открит у богато опремљеном женском гробу са девет наушница тзв. волинског типа и једним прстеном од уплетене жице (Tomićić 2003).

Најједноставнији комад, који можда подражава раскошно прстење, је сте масиван гвоздени прстен са купастом главом из Батајнице (Шпехар и Стругар Бевц 2016, 88, сл. 7.10/3, Т. VII/4; види сл. 3/6), без одговарајућих паралела.

Можемо да претпоставимо да малобројност оваквог прстења упућује на ексклузивност коју је оно имало међу становништвом угарске државе, а истој станак копија или имитација (за разлику од форме са касетом) посредно указује на ограничене занатске вештине мајстора у Угарској (уп. Radišić, forthcoming). Примерци о којима је било речи могли су бити набављени посредством трговине или у контактима друге врсте већ током 10. века, када су доспевале и друге врсте византијске робе на панонско подручје (уп. Langó 2013).

Прстење са касетом (оквиром) за украсни уметак

Прстење са касетом је имало широку употребу током средњег века у великом делу Европе, нарочито у централним и југоисточним областима, које припадају зонама византијског зрачења. Питање његовог порекла је сагледано у контексту претражавања облика насталог још у античком периоду, који је због једноставне и утилитарне функције опстао вековима (Бикић

⁸ Мишљења смо да је неопходан опрез у датовању појединачних елемената остава јер оне често садрже драгоцености које су произвођене у различитим временским оквирима и дуго чуване.

2002, 244–245; Поповић 2016, 85). У раздобљу од краја 10. до 12. века такво прстење је представљало популарну врсту украса и у Карпатској котлини (сл. 9/б, ц). Оно има тракасту карику, која је сасвим ретко округлог пресека, и касету за украсни уметак од стакла, камена или чак грумена земље. Алка и оквир за уметак не чине целину, већ је оквир налемљен и налази се изнад линије алке. На примерцима луксузне израде, код којих је касета уоквирена једноструким или вишеструким венчићима гранула, тај горњи сегмент прстена се може назвати и круна (Bikić 2010, 105–107). Елементи попут три крупне грануле на раменима и филигранска декорација која прекрива карику доводе у везу ову групу са сродним, претходно коментарисаним прстењем калотасте главе.

Према досадашњој евиденцији, прстење са лежиштем за украсни уметак потиче са две војвођанске некрополе. Два бронзана прстена нађена су у гробовима 5 и 33 некрополе на локалитету Бибоја улица у Богојеву, у западној Бачкој (Станојев 1989, 24–25, 27, 29, кат. бр. 124, 148; Узелац 2023, 126–129, кат. бр. 37–38). Богојевско прстење има изливену карику украшену подужним низовима псеудофилигранских плетеница и групе од три грануле на раменима, док касета са украсом није сачувана на оба примерка. Проширени и раскуцани крајеви алке представљају базу за причвршћивање касете (сл. 3/3–4, сл. 4). Некропола, чији је један део истражен крајем 19. века, датује се на основу гробних инвентара у последње деценије 10. века. На некрополи су евидентирани и елементи номадских одлика, попут стрељачке опреме и делова коњског скелета (Радишић 2020, 67–70, 317). У споменутих гробних целинама, од којих је у једној била сахрањена мушка, а у другој женска индивидуа, нађене су нарукнице, S-карике и једноставно прстење у виду затворене алке, стандардни репертоар у оновременим некрополама.

Прстен без очуване главе, у форми алке нарербрене површине завршене пљоснатим проширењима за фиксирање касете (сл. 3/5), нађен је у гробу 5 некрополе у банатској Војловици, на локалитету Хумка–азотара (Станојев 1989, 40, 42, кат. бр. 210). По свој прилици је реч о дужој употреби прстена, након што су овакви предмети изашли из моде. Војловачка некропола садржи накит који се може приписати византијској, а делом и угарској производњи 12. века (Радишић 2020, 160–161, 294, 335), што је позније него што је случај са већином осталог прстења са касетом које се обрађује. Територијално блиски, и чини се сродни, комади потичу са некрополе на Великом Градцу у Доњем Милановцу, са десне обале Дунава, која се датује у последње деценије 11. и прву половину 12. века (Радичевић 2007, 91, сл. 1/7–9). Прстење је приказано у цртежу, у ситној размери, али се чини да

Сл. 4. Богојево – Бибоја улица, прстен из гроба 5, детаљи
(према: Узелац 2023, 127, кат. 37)

Fig. 4. Bogojevo – Biboja Ulica, grave 5, details (after: Узелац 2023, 127, кат. 37)

је пре реч о примерцима угарског него византијског радионичког порекла. Један прстен има плитку бронзану касету са уметком од црног стакла, која је ојачана бронзаном жицом у доњем делу (Минић 1970, 243, сл. 31, 35, 37), као код неких комада из некропола северно од Саве и Дунава. Друга два прстена немају касету, али су саставци тракасте карике проширени, док су на једном прстену на раменима видљиве по три грануле.⁹ Слично прстење без главе потиче примера ради и са некрополе Гласија у Нишу (Ерцеговић-Павловић 1977, 95, 98, Т. VI/5, XI/9) и гробаља Велекинце (Фидановски 2010, Т. VIII/г. 51, Т. XI/3) и Матичане на Косову (Jovanović and Vuksanović 1981, Y240/7, Y245/12), у којима има налаза северне провенијенције: дугмад печуркастог облика, каричице, дводелни привесци и карактеристично прстење у виду алке наребрене површине (Радишић 2020, 401–403).

⁹ На угарску провенијенцију овог прстења могу да указују и други налази са некрополе који имају паралеле у Панонији: затворени, ливени прстен који имитира прстење од две уплетене жице, карактеристично печуркасто дугме са режњевитом површином и сребрни новац краља Ладислава I (Минић 1970, 244, 247, сл. 29, 27, 36; Радичевић 2007, 94, сл. 1/10).

Сл. 5. Примери прстења са калотастом главом и касетом у Карпатској котлини: 1. Свињаревци–Студенац, Хрватска (према: Demo 2014, 74, kat. 22.2), 2. Елен–Нађигедер диле, Мађарска (према: Horváth 2023b, 1. kép), 3. Саболч, Мађарска (према: Kovács 1994, 89, Abb. 28/1), 4. Гатер, Мађарска (према: Mesterházy 1991, 159, 8. ábra 2–3), 5. Осијек – Бијело Брдо, Хрватска (према: Brunšmid 1904, 41, sl. 7/2b; Bojčić 2009, 43, kat. 52), 6. Халимба–Череш, Мађарска (према: Horváth 2023b, 4. kép), 7. Вуковар – Лијева Бара, Хрватска (према: Demo 2009, 648, Pl. 19/3), 8. Леткеш–Теглаегете, Мађарска (према: Horváth 2023b, 2. kép), 9. Лешенцеиштванд, Мађарска (према: Horváth 2023a, 192, 28. tábla 8), 10. Кенезле–Фазекасуг II, Мађарска (према: Horváth 2019, 100, 5. tabla 12), 11. Печ–Вашаш, Мађарска (према: Horváth 2023b, 7. kép), 12. Бешењетелек–Тепелпуста, Мађарска (према: Révész 2008, 12. tábla 5), 13. Мајша–Удвари ретек, Мађарска (према: Kiss 1983, 162, 75. ábra 20), 14. Осијек – Бијело Брдо, Хрватска (према: Brunšmid 1904, 41, sl. 7/3a,b), 15. Хурбаново–Бохата, Словачка (према: Rejholcova 1976, Tab. V/69, 17), 16. Сухопоље–Клишковац, Хрватска (према: Tomićić 2019, 486, sl. 7–8), 17. Саболч, Мађарска (према: Kovács 1994, 89, Abb. 28/2), 18. Фијад, Мађарска (Nemeskéri, Lipták and Szöke 1953, Pl. LV/6), 19. Деска, Мађарска (према: Mesterházy 1991, 159, 8. ábra 5–6)

Fig. 5. Rings with a calotte-shaped head and a bezel for a decorative inlay in the Carpathian Basin: 1. Svinjarevci–Studenac, Croatia (after: Demo 2014, 74, kat. 22.2), 2. Ellend-Nagygyödör dúlő, Hungary (after: Horváth 2023b, 1. kép), 3. Szabolcs, Hungary (after: Kovács 1994, 89, Abb. 28/1), 4. Gátér, Hungary (after: Mesterházy 1991, 159, 8. ábra 2–3), 5. Osijek – Bijelo Brdo, Croatia (after: Brunšmid 1904, 41, sl. 7/2b; Bojčić 2009, 43, kat. 52), 6. Halimba-Cseres, Hungary (after: Horváth 2023b, 4. kép), 7. Vukovar – Lijeva Bara, Croatia (after: Demo 2009, 648, Pl. 19/3), 8. Letkés-Téglaégető, Hungary (after: Horváth 2023b, 2. kép), 9. Lesenceistvánd, Hungary (after: Horváth 2023a, 192, 28. tábla 8), 10. Kenézlő-Fazekaszug II, Hungary (after: Horváth 2019, 100, 5. tábla 12), 11. Pécs-Vasas, Hungary (after: Horváth 2023b, 7. kép), 12. Besenyőtelek-Tepélypuszta, Hungary (after: Révész 2008, 12. tábla 5), 13. Majs-Udvari rétek, Hungary (after: Kiss 1983, 162, 75. ábra 20), 14. Osijek – Bijelo Brdo, Croatia (after: Brunšmid 1904, 41, sl. 7/3a,b), 15. Hurbanovo – Bohatá, Slovakia (after: Rejholcova 1976, Tab. V/69, 17), 16. Suhopolje-Kliškovac, Croatia (after: Tomićić 2019, 486, sl. 7–8), 17. Szabolcs, Hungary (after: Kovács 1994, 89, Abb. 28/2), 18. Fiad-Képuszta, Hungary (Nemeskéri, Lipták and Szőke 1953, Pl. LV/6), 19. Deszk, Hungary (after: Mesterházy 1991, 159, 8. ábra 5–6)

Репертоар прстења северно од Саве и Дунава, са тла средњовековне Угарске, чине налази који се разликују према облику и величини касете, врсти уметка, додацима на раменима и око касете, као и према изгледу алке (сл. 5/2–18). Најбројнији су комади са кружном касетом, док су малобројни они са четвороугаоним оквиром. Такође, касета може бити дубока, тако да се украс незнатно види изнад горње линије лежишта, или је чешће плитка тако да уметак доминира. Најједноставнији примери прстења су без класичне касете, већ украс уоквирује један или два комада жице.

Прстење квалитетније израде има касету опточену филигранском жицом и крупним гранулама, који доприносе раскошном изгледу украса (сл. 5/2–4). Нешто већа концентрација сребрног прстења¹⁰ бележи се у северним и северозападним панонским областима, посебно уз велику окуку Дунава (сл. 9/1–8). Кружно решена лежишта могу бити опточена жицом са гранулираним куглицама, попут примерка из некрополе у Сабољчу (Szabolcs) (Kovács 1994, 33–34, Abb. 7/95/1, Abb. 28/1; види: сл. 5/3). Нарочито је интересантан прстен из некрополе у Елену (Ellend-Nagygyödör dúlő) који има високо постављени зелени камен у касети опточеној дуплим уплетеним жицама, испод

¹⁰ Познат нам је тек један златан налаз, откривен приликом претрживања земљишта детекторима за метал у области Бихар, на истоку Мађарске <https://maszol.ro/belfold/Kozepkori-aranygyure-bukkant-az-erdoben-egy-varadi-ferfi> (приступљено 29. 02. 2024). Прстен је састављен од уобичајених елемената групе – карике са филигранском плетеницом и налемљеном круном од, чини се, златног лима искуцаног на матрици, који се састоји од кружне главе са бордуром и по три групе крупнијих гранула са обе стране, изнад рамена алке. Дакле, предмет нема класичан уметак већ је у самом средишту главе кружно лимено испупчење. Златни налази раноарпадовског периода представљају изузетне појаве у материјалу Карпатске котлине, и углавном је реч о тзв. S-карикама за укашавање оглавља.

Сл. 6. Примери прстења са калотастом главом и касетом на Балкану и у централној Европи: 1. Јагодина–Бигреница, Србија (према: Додић 2020), 2. Исакча, Румунија (према: Dumitriu 2001, Taf. 18/3), 3. Старе Мјесто – Шпиталки, Чешка (према: Ungerman 2017, 43, Abb. 15), 4. Микулчице–Костелиско, Чешка (према: Ungerman 2017, 46, Abb. 18/1, 4), 5. Воден (Едеса), Грчка (према: Ungerman 2017, Abb. 27/6), 6. Матичане–Брег, Србија (према: Археолошко благо КМ 1988, кат. 357), 7. Велико Градиште, Србија (документација Народни музеј Пожаревац), 8. Трњане, Србија (према: Марјановић–Вујовић 1984, Таб. XXXVI/1), 9. Ниш–Гласија, Србија (према: Поповић 2016, 85, сл. 41), 10. Бадовац – Бадовачко поље, Србија (према: Археолошко благо КМ 1988, кат. 378), 11. Бжецлав–Поханско, Чешка (према: Ungerman 2017, 45, Abb. 17), 12. Београдска тврђава – Доњи град, Србија (према: Bikić 2010, 109, сл. 82), 13. Лихоцевес, Чешка (према: Ungerman 2017, 44, Abb. 16/1), 14. Призрен–Врбница, Србија (према: Археолошко благо КМ 1988, кат. 381), 15. Келн, Немачка (Schulze-Dörrlamm 1992, 443, kat. 18), 16. Слушков, Пољска (Duczko, Kędzierski, Kollinger and Wyczółkowski 2022, 150, fig. 8)

Fig. 6. Rings with a calotte-shaped head and a bezel for a decorative inlay in the Balkans and Central Europe: 1. Jagodina–Bigrenica, Serbia (after: Додић 2020), 2. Isaccea, Romania (after: Dumitriu 2001, Taf. 18/3), 3. Staré Město – Špitálky, Czech R. (after: Ungerman 2017, 43, Abb. 15), 4. Mikulčice – Kostelisko, Czech R. (after: Ungerman 2017, 46, Abb. 18/1, 4), 5. Voden (Edessa), Greece (after: Ungerman 2017, Abb. 27/6), 6. Maticane–Breg, Serbia (after: Археолошко благо КМ 1988, кат. 357), 7. Veliko Gradište, Serbia (Documentation of the National Museum Požarevac), 8. Trnjane, Serbia (after: Марјановић-Вујовић 1984, Tab. XXXVI/1), 9. Niš–Glasija, Serbia (after: Поповић 2016, 85, сл. 41), 10. Badovac – Badovačko Polje, Serbia (after: Археолошко благо КМ 1988, кат. 378), 11. Břeclav – Pohansko, Czech R. (after: Ungerman 2017, 45, Abb. 17), 12. Belgrade Fortress – Lower Town, Serbia (after: Bikić 2010, 109, sl. 82), 13. Lichoceves, Czech R. (after: Ungerman 2017, 44, Abb. 16/1), 14. Prizren–Vrbica, Serbia (after: Археолошко благо КМ 1988, кат. 381), 15. Köln, Germany (Schulze-Dörlamm 1992, 443, kat. 18), 16. Słuszków, Poland (Duczko, Kędzierski, Kollinger and Wyczółkowski 2022, 150, fig. 8)

које је низ крупних гранула (Horváth 2023b, 2. ábra). Нађен је са кованицом Стефана I (997–1038), који га датије (сл. 5/2, сл. 9/6). Њему налазимо сличност са прстеном из Исакче (Isaccea) у Румунији (Dumitriu 2001, 57, Taf. 6/9, 18/3; види сл. 6/2).¹¹ Раскошан примерак из Гатера (Gáter) има два венца гранула изнад којих су постављене две танке уплетене жице, тако да целокупна круна прстена изгледа степенасто ако се гледа са стране (Mesterházy 1991, 158–159, 8. ábra 2–4; види сл. 5/4). Једна малобројна група прстења коју смо уочили на локалитетима у Осијеку и Вуковару, својом масивном ливеном касетом на којој се налази отвор за уметак (сл. 5/5), као да имитира описане форме са крунама опточеним различитим детаљима (Brunšmid 1904, 41, sl. 7/1–2; Војчић 2009, 43, kat. 52; Demo 2009, 525, 648, Pl. 19/4).

Несвакидашњи примерак од сребра из некрополе у Леткешу (Letkés-Tégláégető) има оквир без лимене подлоге (сл. 5/8), већ га формирају два реда дебље уплетене жице, које су биле довољне за фиксирање камена (Bakay 1978, 118–119, LIV/22; Horváth 2023b¹², 2. ábra), док се на цртежу сличног прстена из Чакајовца у Словачкој види парче лименог држача изнад линије горње жице (Ungerman 2017, 66, Abb. 32/7). Налаз из Леткеша је необичан

¹¹ Прстење са круном је иначе релативно бројно и у областима јужне и источне Румуније, које нису припадале оквирима угарске краљевине. Међу примерцима има више оних који одају сличности са материјалом у Панонији него са налазима јужно од Дунава (уп. Dumitriu 2001, 57, Taf. 18/4, 37/11, 22, 25, 66/9–10(?), 20–21, 86/6, 89/9–10, 18). Три прстена из Крајове (Craiova) у Олтенији (Taf. 89/9–10, 18) чија круна са гранулама има четири танка држача за уметак вероватно представљају нешто позније примере, будући да имају и другачију алку, кружног пресека.

¹² Подаци и илустрације из чланка Ципријана Хорвата објављеног на веб-страници користе се уз дозволу аутора, из имејл-преписке 20. и 21. 03. 2024. године.

јер његова карика има одлике луксузнијег прстења, док га једноставна глава и групе од по три грануле са обе стране оквира за камен приближавају скупини сведенијег прстења, о којој ће даље бити више речи. Фрагментовани сребрни примерци код којих је очувана само карика са аплицираним филигранским плетеницама познати су из Вуковара (Demo 2009, 649, Pl. 20/3) и Лешенцеиштванда (Lesenceistvánd, сл. 5/9) (Horváth 2023a, 140, 192, 28. tábla 8). Примећује се да је мотив плетеница нарочито заступљен на прстењу са касетом у Чешкој (сл. 6/3–4, 11).

Алка прстења је могла бити декорисана и на другачије начине. На споменутом прстену из Саболча украшена је једноструком, набораном жицом у виду S-спирале између две уске плетенице на ивицама (сл. 5/3), а на прстену из Гатера су у средишту алке аплициране две раширене преплетене жице (сл. 5/4). Фрагментован прстен из Хурбанова (Hurbanovo) у Словачкој има сребрну алку са сличном филигранском декорацијом (Rejholcova 1976, 194, Tab. I/14). Описани детаљи од fine жице нису нам познати на прстењу из панонског окружења, што би могло да упућује на то да је реч о израђевинама угарских занатлија које су познавале високе занатске технике. Ни други луксузан прстен из Саболча, са правоугаоном плитком касетом опточеном гранулама и филигранским плетеницама на обручу (Kovács 1994, 44–45, Abb. 11/170/2, Abb. 28/2; види: сл. 5/17), као и примерак из Фијада (Fiad) (Nemeskéri, Lipták and Szöke 1953, 275, Pl. LV/6; види: сл. 5/18) немају паралеле у византијском нити централноевропском материјалу. Касета фрагментованог прстена из Деске (Deszk) са уметком од безбојног стакла, уоквирена украсима од приљубљених конусних украса који имитирају навоје жице, нађена у гробу са два комада новца Стефана I¹³ (Mesterházy 1991, 159, 8. ábra 5–6; види сл. 5/19), сродна је донекле са прстеном из некрополе Бадовац – Бадовачко поље на Косову (Археолошко благо КМ 1998, кат. 378). Реч је о изузетном златарском раду, са доста детаља у филиграну и гранулацији (сл. 6/10). Примерак из Деске је изливен у бронзи и заправо oponaша елементе прстена са бадовачке некрополе. Ниски конусни мотиви од навоја жице, који уоквирују касету, са крупним гранулама на врху, кресе и прстен из Гатера.

Може се констатовати да примерци са четвртасто обликованом касетом опточеном гранулама представљају реткост на Балкану и у целини делују другачије од панонских (уп. Bikić 2010, 108, sl. 81/2, 4; Поповић 2016, 85, сл. 41). На њима су углови касете заобљени тако да делимично одају и утисак овалне форме, а украс од гранула који је уоквирује масивнији је од

¹³ Наведимо да је један прстен са касетом опточеном гранулама нађен са два новца истог владара и у Ходоњу (Hodonу) у Румунији: Gáll 2013, 230, 102. tabla/2/3. Обруч прстена је декорисан низовима спирално набране жице.

густо распоређених гранула, попут илустрованих примерка из Трњана код Пожаревца и Ниша (сл. 6/8–9). Налаз из Ниша је приликом публикавања описан као изузетно луксузан производ, чији је обруч (карика) изливен, а фасунг (уметак) направљен од сребрног лима и уоквирен широким гранулама, заравњене површине (Ерцеговић-Павловић 1977, 91, 96, Т. VIII/5, XV/4). Њему сасвим одговара, примера ради, један истовремени налаз из некрополе 11. века, у месту Залау (Zaláu) у Румунији, који такође има плави уметак. Наводи се да је прстен изливен у сребру (Gáll 2013, 546, 293. tábla 3/1).

У односу на описане варијанте, издаваја се прстење једноставније израде, углавном од бронзе, чија касета није уоквирена украсним детаљима, а карика је неукрашена или је рељефне површине са подражавањем украса (сл. 9/ц). Оно је у највећем броју евидентирано у западној и југозападној Панонији (сл. 9/9–11, 13, 18–19, 22, 24–24, 29–31, 53), али је „расуто” и у другим областима Карпатске котлине. И ово прстење се углавном датује у последње деценије 10. и прве деценије 11. века (Giesler 1981, 111–113, Taf. 4/38.b; Demo 2009, 528). Ливене варијанте су нарочито бројне у међуречју Саве и Драве (Томиčić 2019, 174–178, карта 18, тип G.38b). Оне се разликују од сребрних примерака према ливеној карици на којој је представљена имитација филигранског украса, а на раменима је присутан детаљ у виду три псеудогрануле у троугаоном распореду (сл. 4). Оквир за уметак је, како се показује код очуваних примерака, увек кружног или овалног облика; бронзане варијанте са четвороугаоним лежиштем нису нам познате.

На некрополама се најчешће документује један до неколико примерака прстења са касетом, док је у Бијелом Брду и Вуковару нађено укупно око 50 налаза. Са некрополе Лијева Бара у Вуковару потиче чак 31 комад, а из Бијелог Брда код Осијека преко 15 примерака (Brunšmid 1904, 41–42, sl. 7/1–3, 6; Demo 2009, 525), што их чини налазиштима са највећим узорком прстења у Карпатској котлини. Прстење је углавном израђено у бронзи или лошем сребру, а због скромне технике ливења и лошег лемљења често му недостаје глава, односно лежиште за уметак од украсног стакла или грумена запечене земље. На тракастој карици је ливењем најчешће изведена имитација филигранских плетеница, док мали број има паралелне жлебове или је неукрашен (Demo 2009, 503, fig. 43a/3.3a, 3.b, 3.d; 527, fig. 47). Претпоставка је да се управо у овој области налазио центар за производњу; зато је у хрватској литератури предложено именовање типа прстења Вуковар – Бијело Брдо (Demo 2009, 523–528). Иако бројност налаза не мора бити пресудна у тумачењу региона израде предмета, у контексту недостатка трагова златарске делатности 10–11. века у Карпатској котлини (уп. Takács 2012, 44) чини

нам се да је у овом случају упадљива концентрација налаза у микрорегији Осијек–Вуковар ипак веома индикативна. Прстење из гробова 5 и 33 некрополе у Богојеву стилски је веома блиско прстењу групе Вуковар – Бијело Брдо, па се може претпоставити да управо потиче из прекодунавских радионица у данашњој Хрватској или југозападној Мађарској.

Касете прстења могу бити цилиндричне и високе, као на примерку из велике некрополе Халимба–Череш (Halimba-Cseres) (сл. 5/6). У том случају горња површина уметка незнатно надвисује линију лежишта (Török, 1962, 153, T. XLIV/; Horváth 2023b, 4. kép), баш као и на немалој групи прстења са јужног и источног Балкана, које на цилиндричној касети каткад има и аплициране украсе од жице (Манева 1992, 86–87, T. 82; Григоров 2007, 62, тип VIII, обр. 69/2–5; Ungerman 2017, 66, Abb. 32/2–3, 9–12; види сл. 6/5). Међутим, за разлику од примерка из Халимбе, који на раменима изливене карице има изведена три испупчења (псеудогрануле), на балканским коадама рамена алке прстења са високом круном немају наглашена рамена на тај начин. Прстење са високом круном је познато и на чешким налазиштима. Примерак са некрополе у Микулчицама има цилиндричну круну опточену жицом на врху, а на карици је изведена крупна плетеница и рамена су наглашена гранулама (сл. 6/4), док је другачији комад са цилиндричном, нешто дубљом касетом посутом ситним гранулама откривен и у Старом Месту. Оба комада припадају великоморавском хоризонту 9. века или можда 10. stoleћу (Ungerman 2017, 45–47, Abb. 18/1–4, Abb. 19).

Неколико комада са Лијеве Баре има лежиште чији горњи руб није раван, већ су изведени троугаони испусти (Demo 2009, 278–279, 648, Pl. 19/3; види сл. 5/7), што је манир такође познат у традицији великоморавског занатства, где се такво решење касете јавља на прстењу, али и на привесцима (Great Moravia 2014, 360, 378, cat. 143, 174; види сл. 6/11). Прстење са круном изведеном на исти начин откривено је и на некрополама у Шаретудварију (Sárrétudvari) (Nepper 2002, 297, 291. tábla 165/6) и Мајши (Májs) (Kiss 1983, 162, 75. ábra 17). Сви наведени примерци имају жицу у бази касете која је додатно учвршћује. Други прстен са некрополе у Мајши има ниску цилиндричну касету којој недостаје уметак (сл. 5/13), тако да је видљиво да она нема базу, већ је украсни камен лежао директно на карици изведеној од уплетене жице (Kiss 1983, 162, 75. ábra 20). Премда је прстење од уплетене жице често заступљено на раноарпадовским некрополама (сл. 2/29–30), наведени прстен са круном представља реткост, а неколико аналогична потиче са некропола у Бугарској, Македонији и Грчкој (Манева 1992, T. 82; Григоров 2007, 199, обр. 69/7–8; Ungerman 2017, 66, Abb. 32/1).

Сасвим је необичан фрагментовани прстен из некрополе у Кенезлу (Kenézlő-Fazekaszug II), на коме су рамена, уместо гранулама, наглашена малим лименим сферама опточеним филигранском жицом (Horváth 2019, 62–63, 88, 5. табла 12). Глава у виду ниске калоте у целисти је од метала, која имитира уметак (сл. 5/10). Прстен је нађен у гробу детета, вероватно мушког пола, које је било сахрањено са деловима појасне опреме и парцијалним скелетом коња. Према величини која не одговара детету, закључује се да је прстен представљао гробни дар. Протумачен је као производ који потиче из византијско-балканског милеа, мада нам нису познати идентични комади из тог круга.¹⁴ Истражени део некрополе у Кенезлу се датује приближно у прву половину 10. века (Horváth 2019, 98–99). Ово би био најраније датован примерак у нашем прегледу, мада се наведено датовање мора узети с резервом, јер је истражен мањи део некрополе.¹⁵

У појединим случајевима срећу се комбинације луксузних и сведених елемената, па је алка прстена направљена у квалитетном сребру и са суптилним филигранским украсом, док је глава једноставна, у виду плитког бронзаног лежишта и скромног уметка. Такав је прстен из Русовца (Oroszvár) у Словачкој (Horváth 2014, 161–162, 84. табла. 17) или раније спомињан комад из Леткеша, са држачем од две жице уместо касете (сл. 5/8). Поједини примерци имају сасвим плитак и неукрашени оквир, некад са жицом у дну касете, а карика је недекорисана (Kiss 2000, 246–247, 79. табла 20/14; Gáll 2013, 330, 690, 166. табла 3; Horváth 2023a, 165, 1. табла 6; Horváth 2023b, 7. кеп; види сл. 5/11), баш као код сличних примерака са централног Балкана (Археолошко благо КМ 1998, кат. 356–357, 361, 373, 397; Фидановски 2010, Т. VIII/г. 13/1, 3, г. 42/1; види сл. 6/6–7). Код најједноставнијих решења уметак држи тек једна танка жица, што показује примерак из Бешењетелека (Besenyőtelek-Terélypuszta) (сл. 5/12). Потоњи прстен је нађен у гробу мушке индивидуе (Révész 2008, 57, 12. табла 5). Прстење по свему судећи није било искључиво везано за сахране жена и особа децјег узраста, што показује и налаз из Богојева, уз још неколико њих из некрополе Лијева Бара (Demo 2009, 44–45/gr. 14, 324–325/gr. 379, 328–329/gr. 386). Напоменућемо да је манир сахрањивања мушких истакнутих чланова заједнице са прстењем био присутан у ранијем раномађарском хоризонту гробаља, из прве половине 10. века (уп. Radišić and Uzelac 2024).

¹⁴ Овај прстен је близак групи налаза са ниском калотом која опонаша уметак са украсом, познатој са некропола на источном Балкану: Григоров 2007, 60, обр. 67/1–4, тип VI.2.

¹⁵ Осим тога, у гробу су нађене три појасне апликације, а не цео појас (Horváth 2019, 6. табла 8–10), што би могло да указује да је реч о продуженој употреби украса и познијем датовању гробног контекста. Метални делови појасева остају у употреби у Карпатској котлини и до почетка 11. века.

Речено је да се прстење са круном налази у малом проценту на некрополама, јер је вероватно представљало луксузну имовину, која није била свима доступна. Приликом прегледања инвентара раноарпадовских некропола увиђа се да највећи број прстења представља отворено прстење у виду алке различитог пресека и дебљине, које је неукрашено, или врло скромне декорације. Ипак, има примера да је у појединим богатије опремљеним гробним целинама присутно по неколико украса за руке. Наведимо пример гроба 225 из Бијелог Брда (Ercegović 1958, 168, 170, sl. 16–22), у коме је уз фрагментовани прстен са круном нађено још четири затворена/отворена прстена-алке тракастог или пуног пресека. Бројније прстење је такође документовано у појединим некрополама на Косову, где су и откривени налази панонског порекла, што је раније већ споменуто. Грбови 16 и 46 из Матичана садржали су наушнице, велике ниске перли, наруквице, по седам или осам комада прстења, неколико привезака и дугмади. Прстење је различито – једноставно у виду карике са урезима и оно раскошније, са куполастом главом или уметком (Jovanović and Vuksanović 1981, Y240, Y245; Јовановић 1988b, 23–25, сл. 8–19), управо попут целина у југозападној Панонији.

На крају ћемо се осврнути и на јединствен налаз у нашем прегледу, сребрни прстен из некрополе Хурбаново–Бохата (Hurbanovo-Bohatá) у Словачкој. Прстен има ситну кружну касету са распоређеним гранулама око ивице, у коју је стављен декоративни камен (сл. 5/15). Карика прстена је другачија од осталих примерака – начињена је од три приљубљене жице, али на раменима се налази уобичајен украс од три грануле (Rejholcova 1976, 198, 213, obr. 25, Tab. V/69/17). У гробу није било других налаза на основу којих би се проценило уже датовање, а некропола припада оквиру од средине 10. до почетка 12. века. Аналоган примерак, са крупнијом касетом и гранулама које је уоквирују (сл. 6/14) потиче из средњовековне некрополе у Врбници код Призрена (Археолошко благо КМ 1998, кат. 381). Овај облик представља дијахрону и широко распрострањену појаву у накиту, јер се веoma слични комади, додуше малобројни, налазе у некрополама аварског и великоморавског/поствеликоморавског периода, али и на раносредњовековним некрополама у Бугарској. Каткада су израђени у злату (Ungerman 2017, 43–44, 66, Abb. 15, 32/5–6). Као сродан примерак навели бисмо један прстен из Бијелог Брда у Осијеку (сл. 5/14), који у плитком оквиру од псеудогранула има уметак. Карика је пак тракаста као код већине налаза из групе прстења са касетом (Brunšmid 1904, 41–42, sl. 7/3¹⁶).

¹⁶ Из описа прстења се сазнаје да је глава композитна, сачињена од оквира са уметком, што се на илустрацији не може јасно видети „... na sastavu obijuh krajeva prilotala bi se od slična lima načinjene kapice, u koje se ukivalo stakleno zrno” (Brunšmid 1904, 42).

Слични примерци чија глава асоцира на цвет са кружно распоређеним латицама, са декорацијом од емаља у касети, потичу из Немачке (сл. 6/15). Датовани су у 11. столеће (Schulze-Dörrlamm 1992, 443). Илустративан је и комад из Чешке, по свој прилици такође из 11. века, са безбојним стаклом уметнутим у кружно лимено лежиште опточено групама пирамидално налемљених куглица (Ungerman 2017, 44–45, Abb. 16/1; види: сл. 6/13). Позније прстење из 12. века, у сличној форми, познато је са славонских локалитета у Ђакову (Bojčić 2009, 49, kat. 72) и Сухопољу (Tomčić 2019, 485–486, sl. 5, 7–8; види сл. 5/16). Наведимо и златан прстен са режњевитом кариком и малом касетом из тзв. оставе 2 у Слушкову (Ślusków) у Пољској, чије је похрањивање датовано новцем у почетак 12. столећа (Duczko, Kędzierski, Kollinger and Wyczółkowski 2022, 150–151, fig. 10; види: сл. 6/16). У сваком случају, узорак прстења поуздано датованог у 12. век веома је скроман.

Прстење са групама гранула на карици

Прстење са групама гранула на карици нема аналогije у окружењу, тако да недвосмислено представља локалне креације мајстора из Угарске. Реч је о, на први поглед, једноставним израђевинама којима се подражава прстење са главом у виду калоте или са касетом. Карика је пуноливена или тракаста, са отвореним крајевима који се додирују или су продужени и преклопљени. Пуноливена карика је правоугаоног или кружног пресека (сл. 7). Ово прстење нема посебно моделовану и изражену главу и рамена, већ су у горњем делу карике груписане грануле једнаких димензија у три групе, с тим да је понекад крупнија гранула у средишту. Према облику саме алке прстење одговара Гизлеровим типовима 25–28 (сл. 2), али варијанта са гранулама до сада није била посебно разматрана у типологијама и прегледима налаза из панонских некропола. Прстење је израђивано од квалитетног метала, искључиво од сребра, уз један примерак од злата. Од десет познатих налаза њих пет потиче са војвођанских локалитета (сл. 9/д; 46–48, 55, 57).

Прстен са некрополе Фаркаш тања у Сенти на средишту карике има заземљену гроздасту скупину од 12 или 13 једнаких гранула, а са обе стране, на раменима, налазе се по три грануле, што је уобичајен детаљ и код коментарисаних скупина (сл. 7/3). Нађен је у гробу 8, заједно са две S-карике. Некропола се на основу нумизматичких и других налаза датује приближно у другу и трећу четвртину 11. века (Foltiny and Korek 1946, 171, 13. tabla 8; Радишић 2020, 84–85, Узелац 2023, 139–141, kat. 44). У ранијим синтезама овај налаз је био уврштен у групу византијског прстења, као примерак јед-

Сл. 7. Прстење са групама гранула на карици у Војводини (1–5) и Карпатском басену (6–11): 1. Мајдан–Манастириште (према: Недељковић 2023, 26), 2. Панчево–Ливаде (према: Ђорђевић и Ђорђевић 2018, 9, кат. 2; Đorđević and Đorđević 2023, 162, Pl. 5/8), 3. Сента – Фаркаш Тања (према: Узелац 2023, 139–140, кат. 44), 4. Сремска Митровица – локалитет 4 (према: Паровић–Пешикан 1981, 183, Т. III/1), 5. Верушић–Азотара (према: Szekeres and Szekeres 1996, Т. XXXII/76.1), 6. Шаркадкерестур–Чапхати, Барна-тања, Мађарска (према: Medgyesi 2015, 129, 135), 7. Хајдусобосло–Аркошхалом, Мађарска (према: Nepper 2002, 38, 32. tábla 3), 8. Шомођасало–Нађ-арок, Мађарска (према: Horváth 2023a, 53, 17. kép 3), 9. Балтонмађарод–Балатонхидвег, Мађарска (према: Horváth 2023a, 53, 17. kép 1), 10. Халимба–Череш, Мађарска (према: Horváth 2023a, 53, 17. kép 2), 11. Алба Јулија, Румунија (према: Gáll 2013, 38. tábla. 22.2)

Fig. 7. Rings with clusters of granules on a hoop in Vojvodina (1–5) and the Carpathian Basin (6–11): 1. Majdan–Manastirište (after: Недељковић 2023, 26), 2. Pančevo–Livade (after: Ђорђевић и Ђорђевић 2018, 9, кат. 2; Đorđević and Đorđević 2023, 162, Pl. 5/8), 3. Senta–Paphalom (after: Узелац 2023, 139–140, кат. 44), 4. Sremska Mitrovica – site 4 (after: Паровић–Пешикан 1981, 183, Т. III/1), 5. Verušić – Azotara (after: Szekeres and Szekeres 1996, Т. XXXII/76.1), 6. Sarkadkeresztúr–Csapháti-legelő, Barna-tanya, Hungary (after: Medgyesi 2015, 129, 135), 7. Hajdúszoboszlo–Árkoshalom, Hungary (after: Nepper 2002, 38, 32. tábla 3), 8. Somogyaszaló–Nagy-árok, Hungary (after: Horváth 2023a, 53, 17. kép 3), 9. Balatonmagyaród–Balatonhídvég, Hungary (after: Horváth 2023a, 53, 17. kép 1), 10. Halimba–Cseres, Hungary (after: Horváth 2023a, 53, 17. kép 2), 11. Alba Iulia, Romania (after: Gáll 2013, 38. tábla. 22.2)

ноставне израде који подражава круну (Bikić 2010, 108, sl. 81), са чиме бисмо се сложили. Међутим, ова врста не припада византијском већ угарском радионичком кругу.

Сенђанском прстену веома наликује примерак из некрополе у Сремској Митровици који пак има мању групу гранула у средини, која не долази до изражаја у односу на оне на раменима (сл. 7/4). Прстен је нађен у гробу са паром сребрних (тзв. волинских) гроздоликих наушница и једном S-кариком, те се може датовати у пуни 11. век (Паровић-Пешикан 1981, 183, Т. III/1; Радишић 2020, 110–112). Фрагментован налаз са некрополе у Верушићу код Суботице, пуног и овалног пресека карике, украшен је невестито израђеним гранулама, неједнаког облика, које немају облу већ заравњену површину (сл. 7/5, сл. 8), што може да указује на невестит рад, али и на дугу употребу прстена, с обзиром на фрагментованост. Нађен је у гробу женске особе у чијој је шапи био положен нечитљиви сребрни новчић, највероватније из друге половине 11. века, попут осталих нумизматичких налаза из млађе фазе некрополе (Szekeres and Szekeres 1996, 39, Т. XXIII/76/1; Радишић 2020, 131–133).

Налаз са локалитета Манастириште у Мајдану представља једини примерак из групе који је израђен од злата (сл. 7/1). Прстен има тању карику на коју су налемљене три једнаке групе од осам или девет ситних гранула, које су, као и на верушићком прстену, спљоштене и заравњене (Недељковић 2023, 26). Нађен је у гробу 618 на вишеслојној некрополи око цркве изграђене у 11–12. веку, која је заснована на већ постојећем гробљу (Недељковић 2023, 7–11). Потиче управо из старијег хоризонта, из гробне целине 618 документоване испод млађег гроба 612.¹⁷ Приликом чишћења скелета, у пределу груди је откривен сребрни новац, највероватније мађарски, о чијем читању немамо података. Међутим, с великом вероватноћом се може претпоставити да се ради о кованици друге половине 11. века, јер је пракса прилагања новца на грудима, у руци или у устима покојника била нарочито карактеристична за тај период убрзане монетаризације и учвршћивања хришћанства у Мађарској (Gáll 2010, 269; Радишић 2023b).

Напоследку, један интересантан примерак потиче из девастираног гроба прве фазе сахрањивања на вишеслојној некрополи Панчево–Ливаде, која је датована новцем Стефана I (Ђорђевић и Ђорђевић 2018, 9, кат. бр. 2; Ђорђевић and Ђорђевић 2023, 161–162, Pl. 5/8; Радишић 2020, 161–163).

¹⁷ Документација са ископавања, теренски дневник од 15. и 17. јуна 2015. године и техничка документација са истраживања (Покрајински завод за заштиту споменика културе Суботица). Захваљујемо колегиници Неди Мирковић-Марић из Покрајинског завода на уступљеним подацима.

Сл. 8. Прстен из гроба 76 у Верушићу (документација Градског музеја Суботица)
 Fig. 8. Rings from grave 76, Verušić cemetery (Documentation of the City Museum Subotica)

Прстен има танку کاریку отворених и преклопљених крајева, чија је горња површина у потпуности прекривена пљоснатим гранулама (сл. 7/2). У средишту је истакнута група гранула са једном мало крупнијом у центру, а са стране, на раменима прстена је симетрично распоређено по пет-шест украса. На овај начин прстен је у целини добио изглед који заиста подсећа на раскошно прстење са круном.

Уочили смо један сличан налаз са истакнутом средишњом гранулом (сл. 7/6) на некрополи у Шаркадкерестуру (Sarkadkeresztúr-Csapháti-legelő, Barna-tanya), која је добро датована налазима мађарског новца 11. века (Medgyesi 2015, 129, 135). Навешћемо и сродне примере из Хајдусобосла (Hajdúszoboszlo-Árkoshalom) (Nepper 2002, 66, 32. tábla 3; види: сл. 7/7), Шо-мођасала (Somogyaszaló-Nagy árok) и Балатонмађарода (Balatonmagyaród-Balatonhídvég) (Horváth 2023a, 52–53, 17. kép. 1, 3; види: сл. 7/8–9). Прстен из гроба 490 у Халимби (сл. 7/10) нађен је са сребрном кованицом Ладислава I (1077–1095) (Török 1962, 169, Taf. LXXXVII; Horváth 2023a, 52, 17. kép. 2). Усамљени примерак који на средини کاریке има тек четири груписане грануле (сл. 7/11) потиче из некрополе у Алба Јулији (Gyulafehérvár-Brândușei utca) у Трансилванији (Gáll 2013, 690, 38. tábla. 22.2; 312. tábla 3e).

У тумачењу порекла ове форме прстена, укратко ћемо се осврнути на прстење у виду неукрашене (мање или више масивне) алке отворених и стањених крајева, које представља једну од најбројнијих врста раноарпадовског прстења у Панонији (сл. 2/25–28). Израђивано је у бронзи и сребру. Када је реч о подручју Војводине, највише познатих комада потиче из Бачке (Станојев 1989, кат. бр. 105, 267, 517, 614), затим из банатских некро-

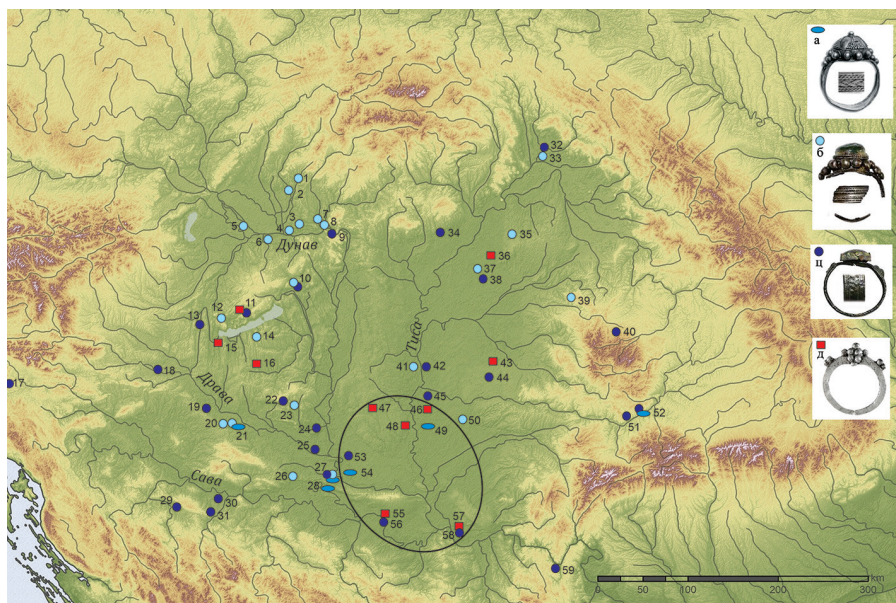
пола (Kovács 1992, 46, 60, 10. kép/115, 14. kép/1–2; Ђорђевић и Ђорђевић 2018, 10–11, кат. бр. 5–6), али су забележени и у Срему (Шпехар и Стругар Бевц 2016, 88, сл. 7. 10/2). Веома слично прстење од бронзе, сребра и злата, распрострањено је у областима централне и западне Европе, на подручју Светог римског царства и средњовековне Енглеске (Schulze-Dörlamm 1992, 442, Nr. 20–21; Johnson 2014, Cat. 13, 75, 115, 124, 136, 157, 168, 170, 200, 204, 234). Осим тога, бројно масивно прстење, различитих величина и пресека, отворене или затворене карике, израђено од сребра или олова, налази се у викиншким оставама на северу Европе. Тамо се због веће тежине ови предмети тумаче и као монетарно средство (Hinton 2005, 149–159, fig. 5. 5; 158–159, fig. 5; Hårdh 2016, 18, fig. 4). Треба потцртати чињеницу да овај вид прстења није познат у земљама византијског круга, те да је очито реч о предлошцима из западноевропског и северноевропског окружења, које је ушло у употребу у Карпатску котлину крајем 10. или почетком 11. века. Уочено је да је прстење нарочито карактеристично за време ближе средини 11. века (Tomičić 1990, 89–90). Мајстори су у Угарској на том предлошку креирали описано прстење са групама гранула, које, судећи по бројности, није заживело у већој мери. Тешко је рећи да ли је у питању промена моде и занатског стила, јер од почетка 12. века у моду улазе друге форме прстења, или тај украс није задовољавао укус средине као прстење са касетом.

Закључак

Прстење са испупченом (калотастом) главом и са касетом произвођено је у различитим областима централне и југоисточне Европе, али према тренутном нивоу познавања грађе још увек није могуће поузданије утврђивање праваца и импулса преношења предлога из једне регије у другу. Потешкоће проистичу због дијахроних појава у накиту и неуједначеног, често недовољно стратифицираног, узорка материјала између регија (уп. Ungerman 2017, 75–78; Ungerman 2020, 290–291). У вези са три групе прстења о којима је овом приликом реч, ипак се може сумирати неколико главних закључака. Најраскошнији примерци са калотастом главом (сл. 3/1–2, сл. 9/а) нису били израђивани у угарским радионицама. Због многих директних паралела на византијској територији, несумњиво је реч о производима који су стизали у Угарску из суседства као својеврсне драгоцености, о чему сведочи њихова малобројност у панонским контекстима.

Према нашем мишљењу прстење са касетом је углавном било локалне израде, али су поједини комади, због сродности са балканским налазима, можда приспели из тих области. За такву врсту експертизе су потребна ин-

Сл. 9. Дистрибуција прстења у Карпатској котлини (саставила М. Радишић, подлога карте: <https://www.hisgeoarch.eu/>; означена приближна територија Војводине): а. прстење са испупченом калотастом главом / пример из Звониминова, Хрватска (према: Tomićić 2003, 555, sl. 4/1), б. прстење са касетом за уметак, луксузне израде / пример из Елена (Ellend-Nagyödör dűlő), Мађарска (према: Horváth 2023b, 1. kép), ц. прстење са касетом за уметак, једноставније израде / пример из Мајша (Majs-Udvari rétek), Мађарска (према: Horváth 2023b, 3. kép), д. прстење са групама гранула на карици / пример из Сенте-Фаркаш Тања, Србија (према: Узелац 2023, 139–140, кат. 44). 1. Костољани под Трибечом, Словачка; 2. Чакајовце, Словачка; 3. Хурбаново, Словачка; 4. Комарно, Словачка; 5. Русовце, Словачка; 6. Ђер, Мађарска; 7. Леткеш, Мађарска; 8. Соб, Мађарска; 9. Пишишмарот, Мађарска; 10. Секешфехервар, Мађарска; 11. Халимба, Мађарска; 12. Лешенцеиштванд, Мађарска; 13. Алшонемешапати, Мађарска; 14. Фијад, Мађарска; 15. Балатонмађарод, Мађарска; 16. Шомођасало, Мађарска; 17. Птуј, Словенија; 18. Крањ, Словенија; 19. Клоштар Подравски, Хрватска; 20. Сухопоље, Хрватска; 21. Звониминово, Хрватска; 22. Печуј, Мађарска; 23. Елен, Мађарска; 24. Мајша, Мађарска; 25. Бијело Брдо, Хрватска; 26. Таково, Хрватска; 27. Вуковар, Хрватска; 28. Свињаревци, Хрватска; 29. Гомјеница, Босна и Херцеговина; 30. Кочићево, Босна и Херцеговина; 31. Петошевици, Босна и Херцеговина; 32. Кенезле, Мађарска; 33. Саболч, Мађарска; 34. Бешењетелек, Мађарска; 35. Хајдушамшон, Мађарска; 36. Хајдусобосло, Мађарска; 37. Пушпокладањ, Мађарска; 38. Шаретудвари, Мађарска; 39. Залау, Румунија; 40. Клуж, Румунија; 41. Гатер, Мађарска; 42. Сентеш, Мађарска; 43. Шаркадкерестур, Мађарска; 44. Сабалкиђош, Мађарска; 45. Деска, Мађарска; 46. Мајдан, Србија; 47. Верушић, Србија; 48. Сента, Србија; 49. Јазово, Србија; 50. Ходоњ, Румунија; 51. Бландијана, Румунија; 52. Алба Јулија, Румунија; 53. Богојево, Србија; 54. Бач, Србија; 55. Сремска Митровица, Србија; 56. Мачванска Митровица, Србија; 57. Панчево, Србија; 58. Војловица, Србија; 59. Доњи Милановац, Србија

Fig. 9. Distribution of finger rings in the Carpathian Basin (made by M. Radišić, map source: <https://www.hisgeoarch.eu/>; the approximate territory of Vojvodina is marked): a. rings with calotte-shaped heads / ring from Zvonimirovo, Croatia (after: Tomićić 2003, 555, sl. 4/1), b. rings with bezels for decorative inlays, crafted using luxurious techniques / ring from Ellend-Nagygyödör dűlő, Hungary (after: Horváth 2023b, 1. kép), c. rings with bezels for decorative inlays, made in a modest manner / ring from Majs-Udvari rétek, Hungary (after: Horváth 2023b, 3. kép), d. rings with clusters of granules on a hoop / rings from Senta-Farkaš Tanja, Serbia (after: Узелац 2023, 139–140, кат. 44). 1. Kostol'any pod Tribečom, Slovakia; 2. Čakajovce, Slovakia; 3. Hurbanovo, Slovakia; 4. Komárno, Slovakia; 5. Oroszavár, Slovakia; 6. Győr, Hungary; 7. Letkés, Hungary; 8. Szob, Hungary; 9. Pilismarót, Hungary; 10. Székesfehérvár, Hungary; 11. Halimba, Hungary; 12. Lesenceistvánd, Hungary; 13. Alsónemesapáti, Hungary; 14. Fiad, Hungary; 15. Balatonmagyaród, Hungary; 16. Somogyaszaló, Hungary; 17. Ptuj, Slovenia; 18. Kranj, Slovenia; 19. Kloštar Podravski, Croatia; 20. Suhopolje, Croatia; 21. Zvonimirovo, Hungary; 22. Pécs, Hungary; 23. Ellend, Hungary; 24. Majs, Hungary; 25. Osijek, Croatia; 26. Đakovo, Croatia; 27. Vukovar, Croatia; 28. Svinjarevci, Croatia; 29. Gomjenica, Bosnia and Herzegovina; 30. Kočičevo, Bosnia and Herzegovina; 31. Petoševci, Bosnia and Herzegovina; 32. Kenézlő, Hungary; 33. Szabolcs, Hungary; 34. Besenyőtelek, Hungary; 35. Hajdúsámson, Hungary; 36. Hajdúszoboszló, Hungary; 37. Püspökladány, Hungary; 38. Sár-rétudvari, Hungary; 39. Zalău, Romania; 40. Cluj, Romania; 41. Gátér, Hungary; 42. Szentes, Hungary; 43. Sarkadkeresztúr, Hungary; 44. Szabadkígyós, Hungary; 45. Deszk, Hungary; 46. Majdan, Serbia; 47. Verušić, Serbia; 48. Senta, Serbia; 49. Jazovo, Serbia; 50. Hodoni, Romania; 51. Blandiana, Romania; 52. Alba Iulia, Romania; 53. Bogojevo, Serbia; 54. Bač, Serbia; 55. Sremska Mitrovica, Serbia; 56. Mačvanska Mitrovica, Serbia; 57. Pančevo, Serbia; 58. Vojlovica, Serbia; 59. Donji Milanovac, Serbia

тердисциплинарна истраживања која би укључивала археометријске анализе са пореклом сировине. Показано је да сличних налаза има и у источним и јужним областима Румуније, које нису припадале средњовековној Угарској, док се у Чешкој не уочавају примерци који у већој мери одговарају панонском прстењу, али поједини детаљи одају повезаност између занатских средина. Ово тим пре јер је реч о територијално блиским областима између којих су сасвим очекивани културни и трговачки контакти. Знатнија концентрација налаза западно од Дунава дозвољава претпоставку о производним средиштима прстења са круном управо у тим регијама (сл. 9). О извориштима метала коришћеним за израду раноарпадовског накита готово да нема података, док је за раније производе, из периода мађарских кретања по Европи, коришћена сировина из пљачкашког плена, или добијена откупом заробљеника и данком којим су се владари осигуравали од њихових упада (Révész 2014, 87–90; Bollók 2015, 78).

Одсуство стандардизације у изгледу прстења упућује на већи број радионичких центара (занатлија), који су били упознати са различитим јувелирским техникама, облицима и дизајном накита. Комбиновањем неколико

стилова заправо су створене хибридне форме прстења. То најбоље показује манир израде карике украшене филигранским плетеницама, и код сребрних и бронзаних (изливених) примерака (сл. 3/3–4, сл. 4, сл. 5/2, 5, 6–9, 18, уп. и Демо 2009, 527, fig. 47), по узору на карике раскошних византијских примера са куполостом круном и високом касетом (сл. 5/1, 6/10). За разлику од панонских, балкански примери прстења са касетом углавном имају глатку карику или жлебове на њима (сл. 6/5–7), односно попречне урезе у два реда (Bikić 2010, 107, sl. 80/2, 6–8, sl. 81/4). Поствеликоморавски примерци са касетом из Чешке такође имају украсе у виду плетеница на карици (сл. 6/3–4, 11). Инспирација за елементе на прстењу из ове средине препознаје се и у детаљима попут изрезане круне у виду троугаоних испуста (сл. 6/11), које су заступљене на прстењу из западне Мађарске (сл. 5/7). Особен је и детаљ од три грануле (псевдогрануле) које истичу рамена прстена (сл. 5/6–9, 15), што је такође превасходно карактеристика најлуксузније скупине прстења са куполостом круном. Употреба жице као оквир касете је, за сада, позната само код примерака у Панонији, који су се стицајем околности очували, јер претпостављамо да овакав начин учвршћивања украса није био функционалан (сл. 5/8, 11). Квалитетно прстење од сребра из Паноније се у поређењу са примерима из великоморавског и византијског златарства не би могло оцени-ти као рад врхунског квалитета, мада неколико комада има сложену орнаментику, за које за које нисмо утврдили директне аналогije (сл. 5/2–4, 16–17).

Стиче се утисак да је на Балкану нешто заступљеније прстење са испупченом куполостом главом него са касетом за уметак (уп. Археолошко благо КМ 1998; Григоров 2007; Јовановић 1998; Манева 1992), што се може констатовати и за подручје Велике Моравске, где је откривена велика количина луксузног накита (уп. Ungerman 2017; Ungerman 2020).¹⁸ Разлог за афинитет панонске средине према прстењу са касетом лежи у једноставнијем процесу производње, јер је за израду прстења са испупченом металном главом било неопходно доста ситних детаља да би се декорисала калота, што је у случају друге групе надомешћено једним украсним уметком. Генерално се примећује да је прстење доста фрагментовано, налажено без касете, што говори и о скромнијем квалитету металних сировина и техника спајања детаља на накиту, док је балканско прстење откривено у генерално бољем стању, мада и тамо има изузетака.¹⁹

¹⁸ На овом нивоу познавања грађе из Чешке не можемо да утврдимо да ли је и у којој мери произвођено једноставно прстење са круном западно од карпатског лука.

¹⁹ Види у одељку о прстењу са круном, оштећене примерке са некропола на Косову и у Нишу. Поједини комади због своје ексклузивности били су у дужој употреби, о чему сведочи прстен из Винче, на коме је изгубљени стаклени уметак замењен скромнијим решењем од комада римске *terrae sigillatae* (Марјановић-Вујовић 1984, 110, са литературом).

Својеврсну хибридизацију форми представља новодефинисана група прстења са пуноливеденом кариком и групама гранула, код којих су облик и начин израде карике у вези са западноевропским и северноевропским миљеом, а специфично обликоване грануле поређане по карици подражавају декорацију прстења са калотастом главом или касетом. Реч је о малобројним налазима који представљају несвакидашњи облик накита, који је уско специфичан за простор угарске државе (сл. 7).

Неколико презентованих налаза из Војводине у потпуности се уклапа у репертоар прстења раноарпадовског периода. Мали узорак налаза не дозвољава доношење закључка о улози војвођанског простора као транзитне зоне између Угарске и Византије, како би се очекивало, али је извесно да је за Мађаре он представљао значајну интересну сферу због проходности ка Балканском полуострву. Познати су угарски упади на Балкан између тридесетих и раних седамдесетих година 10. века (Moravcsik 1970, 55–61, и даље; Antonopolusos 1993). Током 11. века, контакти између северних и јужних простора су, осим кроз византијско-угарске односе у Срему, били остваривани и приликом неколико мађарских освајања Београда, Ниша и Софије, а у једној епизоди су стигли и до Скопља (Гај-Поповић 1978; Стојковски 2009). На вековним трасама кретања дуж Великог и Јужног Поморавља, куда су се одвијале и ове акције, вероватно је успостављена чвршћа друштвена и економска комуникација између унутрашњости централног Балкана и регија северно од Дунава, чији је резултат била и размена знања о техникама и стиловима израде накита. Уочене сличности са прстењем у балканској унутрашњости су веома индикативне у том смислу. Друге елементе материјалне културе на некролама на Косову и Метохији и у Нишу које имају везе са угарском сфером (уп. Радишић 2020, 401–403; Радишић 2024) потребно је детаљније размотрити у будућности.

БИБЛИОГРАФИЈА

Antonopolusos, P. T. 1993. Byzantium, the Magyar Raids and Their Consequences. *Byzantinoslavica* 54/2: 254–267.

Археолошко благо КМ. 1998. *Археолошко благо Косова и Метохије: од неолита до раног средњег века. Каталог*, ур. Н. Тасић, Београд: Галерија Српске академије наука и уметности.

Bakay, K. 1978. *Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén / Gräberfelder an der Eipel aus der Zeit der ungarischen Landnahme und staatsgründung*. Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága.

- Bakay, K.** 2008. Hungary, in *The New Cambridge Medieval History Volume III c. 900–1024*, ed. T. Reuter, 536–552. Cambridge: Cambridge University Press.
- Berend, N.** 2001. *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c.1000 - c.1300*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Berend, N.** 2008. Hungary in the eleventh and twelfth centuries, in *The New Cambridge Medieval History Volume IV c. 1024–1198*, eds. D. Luscombe and J. Riley-Smith, 304–316. Cambridge: Cambridge University Press.
- Бикић, В.** 2002. Антички узори у средњовековном накиту XI–XII века на тлу Србије, у: *Трећа југословенска конференција археолога*, ур. Љ. Максимовић, 237–247. Београд: Византолошки институт САНУ; Крушевац: Народни музеј.
- Bikić, V.** 2010. *Vizantijski nakit u Srbiji: modeli i nasleđe*. Београд: Arheološki institut.
- Bojčić, Z. (ur.)** 2009. *Seoba naroda i srednji vijek. Vodič kroz stalni postav*. Osijek: Arheološki muzej.
- Bollók, Á.** 2012. A. Bollók, Byzantine missions among the Magyars during the later 10th century?. in *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence Vol. II*, eds. M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin and P. Špehar, 131–144. Kraków - Leipzig – Rzeszów – Warszawa: Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Bollók, A.** 2015. From Carolingian Europe to its Periphery and Back Again. A Brief Contribution to the Study of the Last Phases of Carolingian Metalwork and the Western European Booty of the Ancient Hungarians. in *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 42, eds. S. Brather, U. Müller and H. Steuer, 77–116. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Brunšmid, J.** 1904. Hrvatske sredovječne starine. *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* n. s. VII (1903–1904): 30–97.
- Гај-Поповић, Д.** 1978. Оловна була мађарског краља Саломона. *Годишњак града Београда XXV*: 163–167.
- Gáll, E.** 2010. The analysis of churchyard cemeteries in Transylvania from the 11th–13th centuries. From the pagan cemetery to the Christian churchyard (Preliminary results), in *Recent Studies on Past and Present I. Human Heritage and Community: Archaeology in the Carpathians and Lower Danube Area From Prehistory to the Early Medieval Age. Transylvanian Review XIX/56*, eds. R. Băjenaru, G. Bodi, C. Opreanu and V.V. Zirra, 265–286. Cluj: Center for Transylvanian Studies and the Romanian Academy.
- Gáll, E.** 2013. *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsletei /10th and 11th century Burial sites, Stray finds and Treasures in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat*. SZTE Régészeti Tanszék; MNM; MTA BTK Régészeti Intézet, Szeged; Budapest.
- Giesler, J.** 1981. Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur (Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken). *Præhistorische Zeitschrift* 56/1: 4–167.
- Григоров, В.** 2007. *Метални накити от Средновековна България (VII–XI век)*. София: Национален археологически институт и музей – БАН.

- Great Moravia** 2014. *Great Moravia and the Beginnings of Christianity*, ed. P. Kouřil, Brno: Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Czech Republic.
- Gubitz, K.** 1910. Bácsi honfoglaláskori sírletekről. *Archaeologiai Értesítő* XXX: 169–172.
- Györffy, G.** 1963. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza = Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae* I. Budapest: Akadémiai kiadó.
- Györffy, G.** 1987. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza = Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae* III. Budapest: Akadémiai kiadó.
- Demo, Ž.** 2009. *Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdske kulture: Vukovar – Lijeva Bara (X–XI. stoljeće)*. Zagreb: Arheološki muzej.
- Demo, Ž.** 2014. *Zlato i srebro srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Zagrebu / Gold and Silver of the Middle Ages in the Archaeological Museum in Zagreb*. Zagreb: Arheološki muzej.
- Додић, С.** 2020. *Средњи век у археолошким збиркама Завичајног музеја Јагодина*. Каталог изложбе (деплијан). Приједор: Музеј Козаре.
- Duczek, W., Kędzierski, A., Kollinger, K. and Wyczółkowski, D.** 2022. A New Late Viking-age Hoard from Poland: Coins and Gold Jewellery as Evidence for the History of Central Europe. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 52: 145–156.
- Dumitriu, L.** 2001. *Der mittelalterliche Schmuck des Unteren Donauebietes im 11.-15. Jahrhundert*. București: Muzeul Național de Istorie a României.
- Ђорђевић, Ј. и Ђорђевић, В.** 2018. *Ливаде код Панчева. Средњовековна црква и некропола на енеолитској хумци. Резултати археолошких истраживања 2009–2014. године*. Панчево: Народни музеј.
- Ђорђевић, Ј. and Ђорђевић, В.** 2023. “Livade-Đurđevac” near Pančevo. Results of archaeological research of medieval churches and necropolises 2009–2013. *Analele Banatului* XXXI: 157–179.
- Ercegović, S.** 1958. Neobjavljeni grobni nalazi iz Bijelog Brda. *Starohrvatska prosvjeta* III/6: 165–186.
- Ерцеговић-Павловић, С.** 1977. Средњовековна некропола у Нишу. *Старинар* XXVII (1976): 83–100.
- Јовановић, В.** 1988а. Прилог проучавању прстена Стефана Првовенчаног, у: *Студеница и византијска уметност око 1200. године*, ур. В. Кораћ, 257–270. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Јовановић, В.** 1988b. Археолошка истраживања средњовековних споменика и налазишта на Косову, у: *Зборник Округлог стола о научном истраживању Косова*, ур. П. Ивић, 17–60. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Jovanović, V. and Vuksanović, Lj.** 1981. Maticane, Necropole de X^e et XIe siècle. *Inventaria Archaeologica* 25: Y 239–248.
- Johnson, C. A.** 2014. *A Typological Assessment of Late Anglo-Saxon and Viking-Age Finger-Rings From Britain Dating from AD 600-1100*, MA in Artefact Studies Dissertation, UCL London 2014.

- Коматина, И. и Коматина, П.** 2018. Византијски и угарски Срем од X до XIII века. *Зборник радова Византолошког института* LV: 141–164.
- Kiss, A.** 1983. *Baranya megye X-XI. századi sírleletei*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiss, G.** 2000. *Vas megye 10-12. századi sír- és kincsleletei*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
- Крстић, С.** 1997. Средњовековни накит из збирке Завичајног музеја у Јагодини. *Гласник Српског археолошког друштва* 13: 329–348.
- Kovács, L.** 1992. A Móra Ferenc Múzeum néhány régi, 10–11. századi leletanyagáról: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábe (Csóka). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1992/1: 37–74.
- Kovács, L.** 1994. *Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs*. Budapest: Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae.
- Langó, P.** 2005. Archaeological research on the conquering Hungarians: A review, in *Research on the prehistory of the Hungarians: A review*, ed. B. G. Mende, 175–340. Budapest: Hungarian Academy of Sciences.
- Langó, P.** 2010. A kora Árpád-kori temetők kutatása (Research into Cemeteries from the Early Árpadian Age), in *A középkor és a korai újkor régészete Magyarországon (Archaeology of the Middle Ages and the early modern period in Hungary)*, vol. I, eds. E. Benkő and Gy. Kovács, 445–469. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete.
- Langó, P.** 2013. Relations between the Carpathian Basin and South East Europe during the 10th century. The evidence of the minor objects. *Dissertationes Archaeologicae* 3/1: 321–330.
- Langó, P.** 2016. Salamon gyűrűi” Pajzs alakú, kiszélesedő, díszített fejű pántgyűrűk a x. századi Kárpát-medencei emléanyagban/ “King Solomon’s rings” decorated rings with widening bezel and rings with rhombic head” in *Beatus Homo Qui Invenit Sapientiam Ünnepi Kötet Tomka Péter 75. Születésnapjára*, eds. T. Csécs and M. Takács, 387–408. Győr: Nyomdai kivitelezés: PALATIA Nyomda és Kiadó Kft.
- Langó, P. and Türk, A.** 2004. Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn. Adatok a szíjbefűzős bizánci csatok és a délkelet-európai kapcsolatú egyszerű mellkeresztek tipológiájához / Landnahmezeitliche Gräber in Mindszent-Koszorús-dűlő. Angaben zur Typologie der trapezförmigen byzantinischen Schnallen und einfachen Kreluzanhänger mit südosteuropäischen Beziehungen. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica* X: 365–457.
- Манева, Е.** 1992. *Средновековен накит од Македонија*. Скопје: Републички завод на заштита на спомениците на културата.
- Марјановић-Вујовић, Г.** 1984. *Трњане. Српска некропола (крај XI – почетак XIII века)*. Београд: Народни музеј.
- Medgyesi, P.** 2015. *Honfoglalók a békési tájakon. Békés megye jelentősebb 10–11. századi sírleletei*. Békéscsaba: Munkácsy Mihály Múzeum.
- Mesterházy, K.** 1991. Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben II (Gegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10.–11. Jhs. II). *Folia Archaeologica* 42: 145–177.

Mesterházy, K. 1993. Régészeti adatok Magyarország 10-11 századi kereskedelméhez / Archaeological data to the commerce of Hungary in the 10th-11th centuries. *Századok* 127: 450–468.

Mesterházy, K. 2013. Das Gold der landnehmenden Ungarn (10. Jh.), in *Macht des Goldes. Gold der Macht: Herrschaft- und Jenseitsrepräsentationen zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donauraum*, eds. M. Hardt and O. Heinrich-Tamáska, 483–498. Weinstadt: Bernhard Albert Greiner.

Минић, Д. 1970. Средњовековна некропола на Великом Градцу код Доњег Милановца. *Старинар* XX/1969: 233–248.

Moravcsik, Gy. 1970. *Byzantium and the Magyars*. Amsterdam: Adolf M. Hakkert; Budapest: Akadémiai Kiadó.

Недељковић, З. 2023. *Манастириште у Мајдану*. Суботица: Међуопштински завод за заштиту споменика културе.

Nemeskéri, J. Lipták, P. and Szöke, B. M. 1953. Le cimetière du XIe siècle de Képuszta. 1. La description des decouvertes. 2. Le cimetière de Képuszta. Resultats archéologiques des fouilles. 3. L'analyse typologique de la population de Képuszta au moyen age. *Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* III: 205–370.

Nepper, I. M. 2002. *Hajdú-bihar megye 10-11. századi sírleletei*. Budapest: Déri Múzeum.

Паровић-Пешикан, М. 1981. Средњовековна некропола у Сремској Митровици. *Старинар* XXXI: 179–191.

Поповић, И. 2016. Сјај римског украса и накит средњег века, у: *Византијско наслеђе и српска уметност I. Процеси византинизације и српска археологија*, ур. В. Бикић, 79–90. Београд: Српски комитет за византологију, Службени гласник, Византолошки институт САНУ.

Petrinec, M. 2009. *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.

Радичевић, Д. 2007. Ка прецизнијем датовању средњовековног гробља на Великом Градцу. *Гласник Српског археолошког друштва* 23: 87–102.

Радишић, М. 2020. *Средњовековно археолошко наслеђе на југу карпатско-панонског простора: „бјелобрдски комплекс” у Србији*. Докторска дисертација, Филозофски факултет универзитета у Београду, Одељење за археологију.

Radišić, M. 2023a. On how justified the term Bijelo Brdo culture is in medieval archaeology, in *6th International Scientific Symposium in honour of Stjepan Gunjača. Political and Social Structures in Early Medieval Central, South and Eastern Europe (9th – 15th centuries). Book of Abstracts*, 8–11 November, Split, Croatia, 30–31. Split: Museum of Croatian Archaeological Monuments.

Радишић, М. 2023b. Новац као гробни прилог у некрополама арпадовског периода у Војводини – надрегионална перспектива, у: *Српско археолошко друштво XLVI скупштина и годишњи скуп. Програм, извештаји и апстрактни*, Сомбор, 25–27. мај 2023. године, прир. А. Црнобрња, В. Филиповић, 48. Београд: Српско археолошко друштво; Сомбор: Градски музеј.

Радишић, М. 2024. Археолошки подаци о угарском утицају на централном Балкану у 11. и 12. веку, у: *Српско археолошко друштво. XLVII скупштина и годишњи скуп. Програм, извештаји и апстракти*, Ниш, 30. мај – 1. јун 2024. године, прир. А. Црнобрња, В. Филиповић, 89–90. Београд: Српско археолошко друштво; Ниш: Завод за заштиту споменика културе Ниш.

Radišić, forthcoming. M. Radišić, Why Did it Become so Popular? Twisted Jewellery from the Formative period of the Hungarian State in the Carpathian Basin, in *United Europe of Things 2*, eds. M. Lewis, J. Sawicki, M. Vargha, forthcoming.

Radišić, M. and Uzelac, V. 2024. The Southernmost Exceptional Archaeological Discovery from the Hungarian Conquest Period: the Significance of Several Finds from the Bačka Region (Serbia). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2024, in press.

Révész, L. 2008. *Heves megye 10-11. századi temető*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.

Révész, L. 2014. *The Era of the Hungarian Conquest. Permanent Exhibition of the Hungarian National Museum*. Budapest: Hungarian National Museum.

Révész, L. 2020. *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig*. Budapest: Martin Opitz Kiadó.

Rejholcova, M. 1976. Pohrebisko z 10. a 11. storočia v Hurbanove-Bohatej. *Slovenska Archeologia* XXIV-1: 193–234.

Szekeres, L. and Szekeres, Á. 1996. *Szarmata és XI. századi temetők Verusicsón. Subotica – Azotara*. Szabadka: Logos.

Станојевић, Н. 1989. *Некрополе X–XV века у Војводини*. Нови Сад: Археолошко друштво Војводине.

Стојковски, Б. 2009. Ниш у византијско-угарским односима у XI и XII веку, у: *Ниш и Византија VII*, ур. М. Ракоција, 383–394. Ниш: Град Ниш. Универзитет у Нишу, Нишки културни центар.

Schulze-Dörrlamm, M. 1992. Schmuck, in *Das Reich der Salier 1024 – 1125*, in *Katalog zur Ausstellung des Landes Rheinland-Pfalz, Veranstalter vom Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz*, ed. W. Böhme, 110–176, 254–282, 330–404, 427–450. Sigmaringen: Jan Thorbecke.

Takács, M. 2012. Crafts in the Árpád-era, in *The History of Handicraft in Hungary*, ed. J. Szulovszky, 39–53. Budapest: Hungarian Chamber of Commerce and Industry.

Török, Gy. 1962. *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Тomičić, Ž. 1990. Tragom novijih istraživanja Bjelobrdske kulture u slavonskom dijelu Podravine. *Prilozi Instituta za arheologiju* 7: 85–106.

Тomičić, Ž. 2003. Grob odličnice iz ranosrednjovjekovnog groblja Zvonimirovo – Veliko polje kraj Suhopolja. *Opuscula Archaeologica* 27: 549 – 560.

Тomičić, Ž. 2019. *Bjelobrdski kulturni krug. Groblja 9. do 13. stoljeća u međurečju Mure, Drave, Dunava i Save*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Požega: Zavod za umjetnički rad u Požegi.

Ћирковић, С. 2017. Краљевска жупанија Бодрошка, у: *Историја Сомбора. Град кроз векове*, ур. В. Јерковић, М. Петровић, 95–108. Сомбор: Градска библиотека „Карло Бијелички”.

Узелац, В. 2023. *Круг живота и смрти. Каталог прстења из средњовековне археолошке збирке Градског музеја Сомбор / The Circle of Life and Death. The Catalogue of Rings from the Medieval Archaeological Collection of the Sombor City Museum.* Сомбор: Градски музеј.

Ungerman, Š. 2017. Prachtfingerringe im frühmittelalterlichen Mähren (9.-10. Jahrhundert). Bemerkungen zur Chronologie und Provenienz des großmährischen Luxus schmucks. *Přehled výzkumů* 58/2: 19–95.

Ungerman, Š. 2020. Luxury Finger Rings, in *Great Moravian Elites From Mikulčice*, ed. L. Poláček et al., 287–291. Brno: Czech Academy of Science, Institute of Archaeology.

Фидановски, С. 2010. *Велекинце: римска и средњовековна некропола.* Београд: Музеј у Приштини (са измештеним седиштем); MNEMOSYNE – Центар за очување наслеђа Косова и Метохије.

Filipец, К. 2015. *Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća.* Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.

Foltiny, I. and Korek, J. 1946. A csecstói középkori templom és temetők. *Az Alföldi Tudományos Intézet évkönyve* I (1944–1945): 149–190.

Hårdh, B. 2016. *The Perm’Glazov rings. Contacts and Economy in the Viking Age between Russia and the Baltic Region.* Lund: Lund University.

Hinton, D. 2005. *Gold and Gilt, Pots and Pins. Possessions and People in Medieval Britain.* Oxford: Oxford UP.

Horváth, C. 2005. Hólyagos és négygömbös feju gyuruk honfoglalás kori sírokban/ Special Rings Found in the Graves Dating to the Time of the Settlement of Hungarians in the Carpathian Basin. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 2004: 121–148.

Horváth, C. 2014. *Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék.

Horváth, C. 2019. *Régészeti tanulmányok a Bodroghöz 10–11. századi településtörténetéhez.* Budapest: Magyarságkutató Intézet.

Horváth, C. 2023a. *Honfoglalás és kora Árpád-kori sírok, temetők és szórványleletek a Nyugat-Dunántúlon II.* Budapest: Magyarságkutató Intézet.

Horváth, C. 2023b. https://mki.gov.hu/hu/hirek-hu/minden-hir-hu/honfoglalas-es-kora-arpad-kori-ekszereink-ii?fbclid=IwAR3exuu_bua2wyPyUtDG7j5gdoG1NDafKr9fxFObIOLRaUKd8yr8Y8LWfBo (приступљено: 29. 02. 2024)

Curta, F. 2006. *Southeastern Europe in the Middle Ages 500–1250.* Cambridge University Press.

Чемеpe, З. 2016. *Утврђења и фортификације на тлу Баната од 10. до 16. века.* Докторска дисертација, Филозофски факултет универзитета у Новом Саду, Одсек за историју.

Шпехар, П. и Стругар Бевц, Н. 2016. *Батајница – Велика хумка. Раномађарска некропола.* Београд: Музеј града.

Milica Radišić

Institute of Archaeology, Belgrade

EARLY ARPAD PERIOD RINGS IN VOJVODINA AND THE CARPATHIAN BASIN: IMITATIONS AND LOCAL CREATIONS

Keywords: *ring, bezel, granulation, filigree, cemeteries, Arpad period, Hungary, Vojvodina, Byzantium, Europe*

During the formation of the Hungarian state in the Carpathian Basin, a unique cultural and craft environment emerged, giving rise to a material culture with distinctive features that have yet to be comprehensively studied. In the region of present-day Vojvodina, which was a part of southern Hungary at the time (fig. 1), similar archaeological phenomena can be observed as in other parts of the Carpathian Basin. This paper examines three related groups of rings that were in circulation in this area from the mid-10th century to the end of the 11th century, a period known as the early Arpad period, named after the Árpád dynasty that ruled Hungary for several centuries. Among the jewellery repertoire, rings with a calotte-shaped head or a bezel for a decorative stone occupy a special place, representing the most luxurious types of hand ornaments in the cemeteries (fig. 2/38a, b).

The first group comprises Byzantine luxury rings featuring a calotte-shaped head adorned with filigree and granulation (fig. 9/a). In addition to examples from Jazovo and Bač, dated to the slightly earlier period of the second third or the second half of the 10th century (fig. 3/1–2), there are known pieces from Croatia dating to the 11th century (fig. 5/1). The rarity of such rings suggests their exclusivity among the Pannonian population, and the absence of copies or imitations – unlike the form with a bezel – indirectly indicates the limited technical skills of craftsmen in medieval Hungary.

Rings with a bezel designed for a decorative inlay were a widespread type of hand adornment (fig. 9/b, c). These rings were crafted in silver or bronze using techniques such as embossing, casting, filigree, and granulation. Silver rings typically feature richly decorated bezels and hoops (fig. 5/2–4, 8, 17–18), whereas bronze rings generally have undecorated hoops or decoration made by casting. The stone setting on bronze rings was formed from sheet metal, usually without additional decoration, and often held in place by only a single wire (fig. 5/6–7, 11–13). Bronze examples frequently lack a head with a decorative insert, as observed in rings from Bogojevo and Vojlovica in Vojvodina, which belong to the Vukovar – Lijeva Bara type, defined by Željko Demo (fig. 3/3–5, fig. 4). This

jewellery represents a stylistic blend of Byzantine and Central European influences (cf. fig. 6), with distinct local characteristics such as single or double (pseudo) filigree braids or spirally coiled wire on the hoop, bezels with triangular cutouts on the top, and wires used as frames for inlays. High-quality silver examples are more numerous in the north of the Carpathian Basin, while bronze variants dominate in the western and south-western regions (fig. 9). The period of highest use for these rings ranges from the late 10th to the mid-11th century.

The third group of rings, characterised by a hoop with a cross-section and clusters of granules, represents a local creation that blends two traditions and styles from European crafts milieux. The hoops, with open and tapered ends, resemble rings from the Western and Viking-Age circles, while the granules on the upper surfaces mimic the design of luxurious rings with bezels (crowns). In addition to finds from Vojvodina (fig. 7/1–5), several examples from present-day Hungary have been documented (fig. 7/6–11). This type of ring is dated to the second half of the 11th century.

In the Balkans, rings with calotte-shaped heads appear to be more common than those with settings for inserts. This trend is also observed in Great Moravian cemeteries, where a large quantity of luxurious jewellery has been documented. The preference for rings with settings in the Carpathian region can be attributed to their simpler production process. Creating rings with raised metal heads required intricate details to decorate the calotte, whereas rings with settings were decorated by a single insert, sometimes even just a lump of baked clay in the absence of decorative glass. Generally, it has been noted that many of these rings are quite fragmented and found without their inlays, indicating a modest production quality. We believe that most rings were produced in the Hungarian milieu and were not Byzantine imports. These finds hold great potential for more detailed comparative studies of jewellery from the Early and High Middle Ages, particularly in a regional context, and for understanding the socio-economic landscape of the early Hungarian state.

ЈЕЛЕЧ НА РОГОЗНИ – ДОСАДАШЊА САЗНАЊА

Ирина Кајтез

Републички завод за заштиту споменика културе

Владан Видосављевић

Музеј „Рас” Нови Пазар

e-mail: irina.kajtez@heritage.gov.rs

Оригинални научни рад

Примљено: 14. 5. 2024.

УДК: 904:623.1(497.11)“11/15”

Прихваћено: 23. 7. 2024.

904:725.96(497.11) 902.2(497.11)

Апстракт: *Средњовековно утврђење Јелеч налази се на планини Рогозни, која је још од антике била извор драгоцених рудних богатстава. Утврђење се састоји од Горњег, Средњег и Доњег града. За сада је позната и локација оближње некрополе, а претпоставља се и положај Подграђа. Први пут је поменут у 13. веку, а сасвим је извесно да је саграђен током ранијих векова. Након доласка Османлија, Јелеч остаје под њиховом контролом, а постаје и средиште истоимене нахије, све до средине 16. века када је напуштен. Утврђење никад није археолошки истраживано, нити су његови остаци у потпуности документовани. Остаци утврђења су у веома лошем стању, како због природних процеса који доводе до његове разградње, тако и честог раскопавања и уништавања од трагача за драгоценостима. Због тога је неопходно евидентирати и документовати све видљиве остатке утврђења и његове околине. Аутори текста су геодетски снимили габарит утврђења и документовали све видљиве структуре, као и део некрополе у подножју утврђења. Међутим, ово су само први кораци у већем подухвату који би требало да обухвати комплетно документовање утврђења и његове околине недеструктивним методама и теренском проспекцијом.*

Кључне речи: *Јелеч, утврђење, средњи век, османско доба, некропола, девастација, Рогозна, двор*

На око 25 км југоисточно од Новог Пазара леже остаци утврђеног средњовековног града Јелеча (сл. 1). Смештен је на једном од највиших врхова планине Рогозне – Великом кршу, на 1262 м надморске висине. Око 2 км југоисточно од Јелеча се налази највиши врх Рогозне, Црни врх, са својих 1504 м надморске висине. Планина Рогозна је комплексног геолошког састава, али је вулкански рељеф доминантан. Ова планина је веома богата периодичним и сталним водотоковима и бројним изворима, а као последица вулканских активности бројни су термоминерални извори на њеним обронцима (Новопазарска бања, Вуча, Бањска и др.) (Petrović et al. 2023, 214–215). Предео у

Сл. 1. Изглед утврђења снимљен са југозападне стране

Fig. 1. The fortress, photographed from the south-west

коме је настао Јелеч је богат олово-цинканим рудишима. У старом и средњем веку на њима је експлоатисана среброносна руда са мањим или већим примесама злата. Османлије су планину Рогозну звали *Gümüş Dağ* (Гимиш Даа), или Сребрна планина, а на картографским приказима 16. века среће се под називом *M(onte) Argentato* (Irpen 1892, 132; Петровић 1984, 41; Томовић 2007, 65). Рогозна је била један од најстаријих српских средњовековних рудника, у коме су, поред локалног становништва, пословали и Саси и Дубровчани. На локалитету Лескова Глава, који се налази на Бањској реци, поред сребра и олова производило се и гвожђе (Катић и Катић 2010, 197–198, 210). Приликом теренских обилазака екипа Музеја „Рас” је у више наврата од локалних шумара и дрвосеча добила информације о траговима старог рударења. Реч је о запуњеним рударским окнима на које су шумари наилазили приликом пробијања путева за сечу шума на Рогозни у околини Меденовца и на Црном врху, односно у непосредној околини Јелеча (Документација Музеја „Рас”). Информација је идентична оној коју су пренели рудари рудника Црнац на источној страни Рогозне, 2017. године, када су саопштили да су приликом савремених радова пресецали древне рударске ходнике, који су били прилично уски, и да је у њима руда била најсјајнија.

Покрај Јелеча су пролазили значајни путеви, који су вероватно наслеђени од античких времена. Један је водио ка Брњацима, у долину Ибра, неколико километара југоисточно од Јелеча, где је био двораци краљице Јеле-

Сл. 2. Степеници уклесни у стену на прилазу Горњем граду са источне стране

Fig. 2. Stairway carved into the bedrock at the approaching path to the Upper Town, from the eastern side

не Анжујске (Јиречек 1990, 187). Даље низ Ибар се стизало до Косовске Митровице и Звечана. Други пут је ишао североисточно од Јелеча и водио је из долине Рашке ка Бањској и Звечану. На формирање ових путева вероватно су утицали и бројни рудници за које се зна да су експлоатисани од античких времена, па чак и у време османске власти. Североисточно од Јелеча су се, према дубровачким путописима из 1530. године, испирали злато и сребро (Петровић 1984, 41).

Јелеч је данас окружен скоро потпуно одумрлим селима Беланска, Војковиће, Батке, Отес и Грубетиће. Ова села су донедавно била изолована од главних путних праваца, што је утицало на смањење броја становника и сточног фонда. С временом је вегетација освајала обрадиве површине, пашњаке и голети, тако да је данас Јелеч готово потпуно обрастао густом шумом и шикаром. У народу је познат као Јеринин крш или Велики град (Zdravković 1955, 181; Петровић 1984, 131; Петровић 2010, 228).

До утврђења се најлакше стиже земљаним путем од села Војковиће, који заобилази Јелеч са источне стране. Од овог пута, до Горњег града, једини могући прилаз је стрмом падином са источне стране, док су са остале три окомите литице. На источној падини су на више места видљиви остаци стазе усечене у стену, која се од подножја до Горњег града кретала цикцак линијом. Остало је видљиво и неколико степеника, такође уклесаних у сте-

ну, који су олакшавали приступ утврђењу на стрмим деоницама и превојима (слика 2). До Јелеча се може стићи и са западне стране, из правца села Грубетиће и Отес и тада се најпре улази у Доњи град. Утврђење се може поделити на три целине – Горњи, Средњи и Доњи град, док се непосредно испод њега налазе некропола и Подграђе (Ћулафић 1982, 226).

Историјски подаци и истраживачки радови

Не зна се тачно време подизања Јелеча. Према М. Поповићу, положај, величина утврђења као и начин зидања, могли би његов настанак одредити у прву половину 12. века у оквиру византијског фортификационог система доба Комнина (Роровић 1991, 178; Поповић 2006, 193). Иако П. Ж. Петровић као најранији писани помен Јелеча помиње Јована Кинама (Петровић 1984, 130), у овом историјском извору не налазимо такав податак.

Након пропасти тврђаве Рас, која је дефинисана слојем пожара и налазима новца краља Стефана Радослава (1228–1233) кованим у њој, у првим годинама четврте деценије 13. века (Роровић 1999, 306) Јелеч остаје једини, познат науци, утврђени град у Рашкој.¹ Познато је да су српски краљеви након силаска тврђаве Рас са историјске сцене још пола века владали из Рашке. Након Милутиновог преузимања престола у Дежеви 1282. године, центар српске државе премешта се ка Косову. Током тог времена, могуће је да је управо Јелеч имао улогу владарског рефугијума, као једино утврђење у Рашкој (Поповић 2000, 245; Поповић 2006, 195). К. Јиречек наводи да је владар обично одлазио у градове Јелеч и Звечан (Јиречек 1990, 256). На то је скренуо пажњу М. Поповић (Поповић 2000, 245) док В. Ћулафић наводи и то да је у Јелечу био двор краља Уроша I (1243–1276), нажалост не дајући податке о извору те информације (Ћулафић 1982, 225).

Први поуздани датум када се Јелеч помиње везан је за краља Драгутина (1276–1282) и догађаје који су се одиграли 1282. године. Архиепископ Данило II говори: „Када је јездио неким послом с властелом својом под градом Јелечем, павши са коња сломи ногу своју” (Данило Други 1988, 59). Након овог догађаја „била је велика узбуна и жалост у његову отацству што је њихов господар тако рањен...”. Краљ Драгутин након тога „посла посланике своје ка своме најмлађем брату Милутину, говорећи му: 'Брзо дођи ка мени, јер имам велико тајно саветовање с тобом.' А он чувши за његову такву болест, брзо пође ка њему, и дошавши му у место звано Дежево, у области рашке жупе, и ту учини велико ридање и плач над својим братом” (Данило Други 1988,

¹ Поред Раса и Јелеча, у Рашкој је постојао још један утврђени град на локалитету Градина у Постењу, али, нажалост, не располажемо поузданим подацима када је он напуштен.

59–60). У данашњој Дежеви се исте, 1282. године, одржао велики државни сабор на коме је краљ Драгутин абдицирао у корист млађег брата Милутина (1282–1321). Сматра се да се државни сабор, на коме је краљ Драгутин абдицирао, одржао на месту где су пронађени остаци цркве која потиче из 13. века (Калић и Поповић 1985, 144–146). У Светостефанској хрисовуљи, писаној између 1314. и 1316. године, приликом даривања своје задужбине манастира Бањска, Милутин помиње „и под Јуслечем село Гошево” (Ковачевић 1890, 4). Село Гошево и данас постоји и налази се северозападно од Јелеча. Након пропасти српског царства и борби властеле око престола, Јелеч се налазио у саставу државе хумског кнеза Војислава Војиновића, а кратко је био и у рукама његовог синовца жупана Николе Алтомановића (Михаљчић 1969, 156).

Убрзо после Маричке битке 1371. године умро је цар Урош, што је довело до поделе државе између обласних господара. Крајеви око Новог Пазара су највећим делом припали области Бранковића (Динић 1978а, 68). Звечан, Јелеч и Глухавица су освојени након слома отпора Вука Бранковића, што је означило потпуну власт Османлија у овој области (Динић 1978б, 172–173). Пад Вука Бранковића доводи се у везу са битком на Ровинама (Динић 1978б, 158–159), што смешта освајање ових тачака вероватно у 1396. годину. Кадија у Глухавицу долази већ 1396. године, док се кефалија у Звечану помиње 1399. године (Динић 1978б, 172–173). Око Јелеча су се водиле тешке и дуготрајне битке, због чега су га Османлије назвале „кућа освајања”, епитет који је 1453. године добио и Константинопољ (Катић и Војводић 2020, 129, нап. 7). Б. Курипешкић је у првој половини 16. века видео „градић” Јелеч на каменитом брду, са кога се „kršćani, kad još Bosna bijaše u njihovih rukuh, junački boriše s Turci” (Matković 1881, 171), што говори о живом сећању након више од једног века на отпор који је Јелеч пружао Османлијама. У време османске владавине, по Јелечу је названа административно-управна област вилајет Јелеч², која је, према попису из 1455. године, имала преко 100 насеља (Премовић-Алексић 2014, 176). Наводи се и да Јелеч постаје најјаче турско утврђење у тој области (Šabanović 1959, 32).

Године 1434. помиње се Шаин Жуњевић из Подјелеча, који се задуживао у Дубровнику, што би био први помен Подјелеча у писаним изворима. Од 1434. године па до почетка 16. века у дубровачким документима помиње се више Јелечана који су се бавили трговином сољу, оловним оксидом и јазавичјим кожама. Такође, из дубровачких извора се сазнаје и о процесу исламизације пословних људи Подјелеча, која је узела маха током 16. века (Храбак 1988, 98–100).

² Читава област Бранковића и старе Рашке била је подељена у четири вилајета – Звечан, Јелеч, Рас и Сјеница (Šabanović 1959, 33).

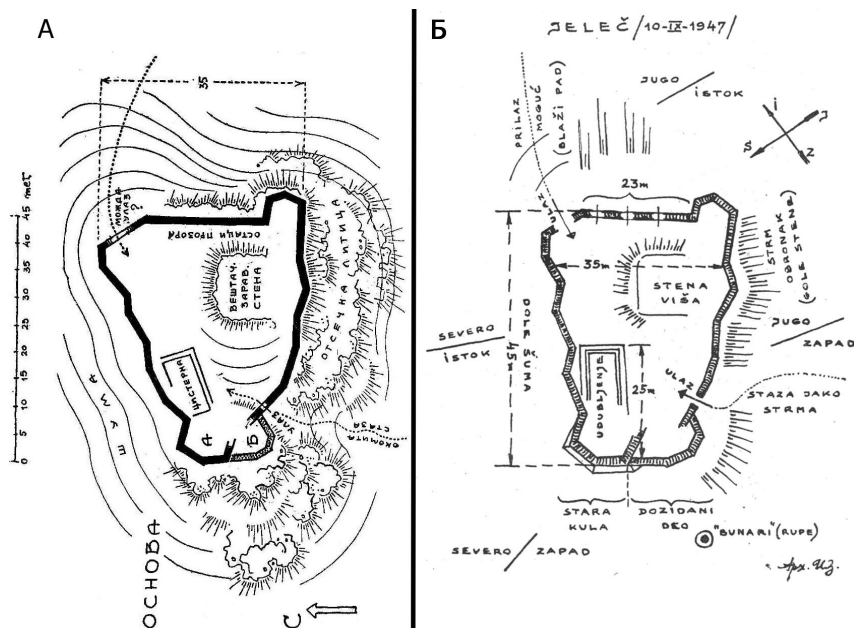
Према Х. Чар-Дрнда стална војна посада Јелеча је 1455. године бројала 17 чланова (Чар-Дрнда 1988, 70). Из збирног катастарског пописа Крајишта Иса-бега Исхаковића из исте године, сазнајемо да су становници села Црномир, данас непознатог, служили као дунђери који су одржавали град Јелеч, као и то да је Јелеч имао имама коме је био додељен тимар (Šabanović 1964, 5, 57). Имами којима су додељивани тимари вршили су службу у граду откад је потпао под турску власт па до његовог напуштања (Husić 2000, 211; Husić 2010, 161–162). Према попису, у Јелечу је у то време био субаша, управник вилајета, извесни Искендер, припадник личне пратње (гулам) Иса-бега (Katić i Vojvodić, 87; Šabanović 1964, 36). Познато је да је од средине 15. века османска посада у Јелечу била наоружана артиљеријом – топовима. Године 1463. Извесни Карађоз из Пловдива добија као тимар два села како би обављао тобџијску службу у граду (Михаљчић 1969, 156). Војна посада Јелеча није била бројна, а сви посадници су били муслимани из разних крајева Османског царства. Године 1468. заједно са ђехајом, замеником заповедника тврђаве, бројала је 18 чланова, а 1489. године 21 члан. Почетком 16. века на челу тврђаве се налази диздар и тада је посада бројала 22 члана (Чар-Дрнда 1988, 70).

Посада града Јелеча је распуштена 9. јула 1540. године и тада је донета заповест да се приходи које су уживали посадници Јелеча пребаце у Јајце, и од тада се Јелеч више не помиње у пописима (Husić 2000, 211). Око пола века касније, 1620. године, наилазимо на податак да „и в те дни сагради се град на Рогозну и у Плав(оу)” (Стојановић 1923, бр. 6590), што би, по П. Ж. Петровићу, била последња обнова града за време Аустро-турских ратова (Петровић 1984, 131). Међутим, извесније је да је реч о неком другом, мањем утврђењу, које је обезбеђивало неки од рудокопа на Рогозни. Мало је вероватно да савременику који је оставио овај запис није било познато име Јелеча.

Путописци 19. века Јелеч помињу само у пролазу. Ами Буе помиње његово постојање међу селима у близини Новог Пазара 1854. године (Boué 1854a, 186; 1854b, 141), а положај утврђења у околном пејзажу описао је А. Гиљфердинг 1858. године (Гиљфердинг 1972, 134, 149).

Остаци града Јелеча до сада никада нису систематски истраживани. Прве техничке податке о Јелечу оставили су архитекте И. Здравковић и А. Дероко (Дероко 1951, 114–115, 117–118; Zdravković 1955, 181–183; Здравковић 1970, 21–25). На приложеним скицама и код Здравковића и Дерока приказане су само основе Горњег града (сл. 3). На обе скице уочавају се исти запажени елементи и карактеристике утврђења. Изражена је полигоналност бедема, као и куле на северозападном и југоисточном делу Горњег града. На северозападној кули јасно су одвојене две фазе градње. Уцртани су улази са

Сл. 3. Скице Горњег града А. Дерока (А) (Дероко 1951, сл. 98) и И. Здравковића (Б) (Zdravković 1955, 183)

Fig. 3. Sketches of the Upper Town, by A. Deroko (A) (Дероко 1951, сл. 98) and I. Zdravković (Б) (Zdravković 1955, 183)

североисточне и северозападне стране, „удубљење” односно „цистерна” у северозападном, као и вештачки заравњена стена у југоисточном делу града. Такође, наглашено је и постојање остатака прозора на источном бедуу, који се данас не могу потврдити. Дероко прилаже и нешто детаљнији приказ улаза, односно капије са северозападне стране (Дероко 1951, сл. 37).

Иако су обојица архитеката дали основе само Горњег града, Здравковић даје подробније теренске податке и кратак опис остатака утврђења. Он помиње постојање Средњег, односно „малог града” са три бунара (Zdravković 1955, 181). Из Здравковићевог описа сазнајемо да су зидови и куле Горњег града били очувани у висини од преко 10 м, а да се на угловима града налазе куле полигоналних облика које леже на стени. У јужном зиду³ описује остатке прозора, па овај простор везује за дворану која се налазила унутар града, што је податак који наводи и Дероко (Дероко 1951, 118; Zdravković 1955, 181). Такође, даје опис „одаје” унутар града дубине 3 м за коју сматра да је тамница или цистерна. Изван града, на прилазној деоници

³ Обојица аутора наводе да је у питању јужни зид, међутим, ради се о зиду са источне стране утврђења, што се и на њиховим скицама може уочити.

са јужне стране, препознао је остатке једне грађевине зидане на исти начин и од истог камена као и утврђење, што је Здравковића навело на закључак да су зидани у исто време. За ову грађевину претпоставио је да је служила као воденица на погон ветра или коњске вуче (Zdravković 1955, 181–182). Приликом скорашњих обилазака терена такав објект није потврђен.

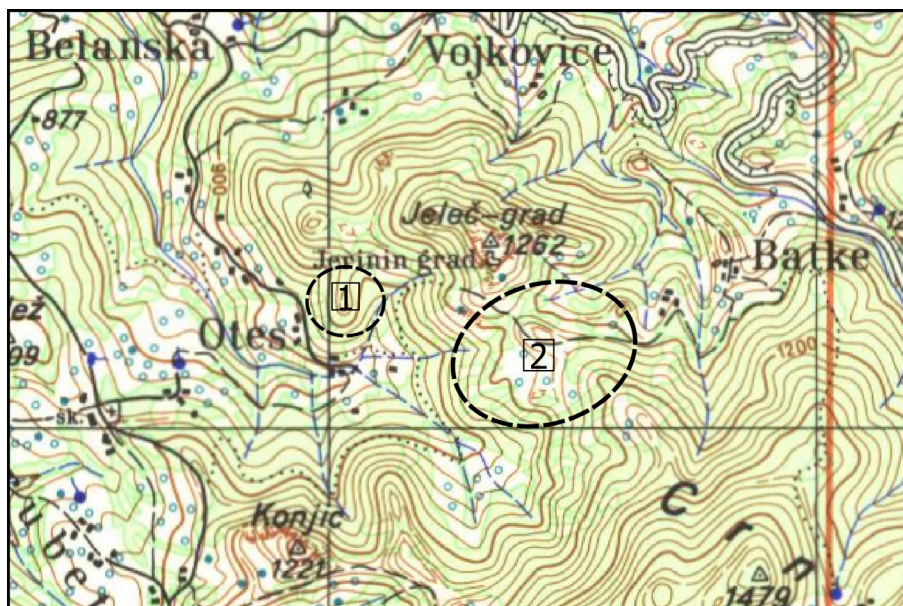
М. Кашанин је о Јелечу оставио само сажете, већ познате историјске податке, које налазимо у његовом недовршеном рукопису (Иванић 2014, 179, 412). Међутим, из Кашанинових белешки и материјала драгоцене су фотографије Јелеча из прве половине 20. века (Иванић 2014, сл. 73–77).⁴ На њима се може сагледати стање појединих елемената утврђења, као и његовог непосредног окружења. Евидентно је да је у прошлости цело окружење Јелеча, па и сам град, било под неупоредиво мањом вегетацијом него што је данашње стање. Фотографија северозападне капије Горњег града (Иванић 2014, сл. 76) представљена је обрнуто, као у огледалу, али би се рекло да је била боље очувана него данас. Северозападна кула (слика 7) сагледива је у потпуности, док је данас скоро цела обрасла у вегетацију. Унутрашње лице источног бедема Горњег града, на коме су И. Здравковић и А. Дероко описали „прозоре”, било је много више од коте тла, као што је то данас случај и самим тим сагледивије за претпоставку о њиховој функцији (Иванић 2014, сл. 75).

Податке о Јелечу оставио је и етнолог П. Ж. Петровић, који је рашке крајеве први пут обишао 1929. године (Петровић 1984, 9), а предео око града Јелеча 1931, 1932. и 1937. године. Он описује остатке града Јелеча, или Јерининог града, или, како га још и назива, Великог града, који су смештени на Великом кршу. У његово време, од града се сачувало зидно платно које опкољава простор на Кршу, које је на неким местима високо и до 15 м. Унутар града Петровић је видео остатке сасвим порушених зграда од којих су на површини остали видљиви темељи. Такође, наводи и податак да су по граду често копали муслимани из Новог Пазара у потрази за драгоценостима (Петровић 1984, 130–132).

Најпотпунији опис града Јелеча и сачуваних остатака грађевина и целина у Горњем, Средњем, Доњем граду, Подграђу као и непосредној околини утврђења дао је В. Ћулафић.⁵ Поред тога, прикупио је од локалног становништва легенде и предања везане за Јелеч. Посебно је драгоцена Ћула-

⁴ Кашанин је за своју студију прикупио фотографије средњовековних утврђења, а за Јелеч наводи да га је фотографисао А. Дероко 1947. године (Иванић 2014, 31, 412).

⁵ Вукман Ћулафић је био управник тадашњег Градског музеја (Музеја „Рас” Нови Пазар) и професор историје у селу Дојевићу код Новог Пазара. Бавио се истраживањем прошлости и становништва Рашке области и севера Црне Горе и своја веома корисна запажања о темама којима се бавио углавном је објављивао у зборницима радова *Симпозијум Сеоски дани Срећена Вукосављевића*.

Сл. 4. Положај Јелеча са непосредном околином и некрополом (1)
и оквирним положајем Подграђа (2)

Fig. 4. Position of Jeleč, with the immediate surroundings, necropolis (1)
and assumed position of the suburb settlement (2)

фићева скица са положајем свих до тада њему познатих остатака грађевина и шире околине утврђења са положајем цркве, гробља и насеља (сл. 4). При опису Доњег града, он помиње грађевине које се слабо разазнају на терену, осим једне, коју поистовећује са „дворцем” Горњег града. У Доњем граду описује испусте које замењују куле у обимним бедемима који су имали одбрамбену сврху, као и улаз у Доњи град брањен са две куле. Улаз у Доњем граду се налази са југозападне стране, до кога води пут. Ћулафић је једини истраживач који помиње и непосредно окружење утврђења, Подграђе са остацима објеката, цркву, гробље, али и остатке објеката који су регистровани на оближњем Црном врху (Ћулафић 1982, 225–231).

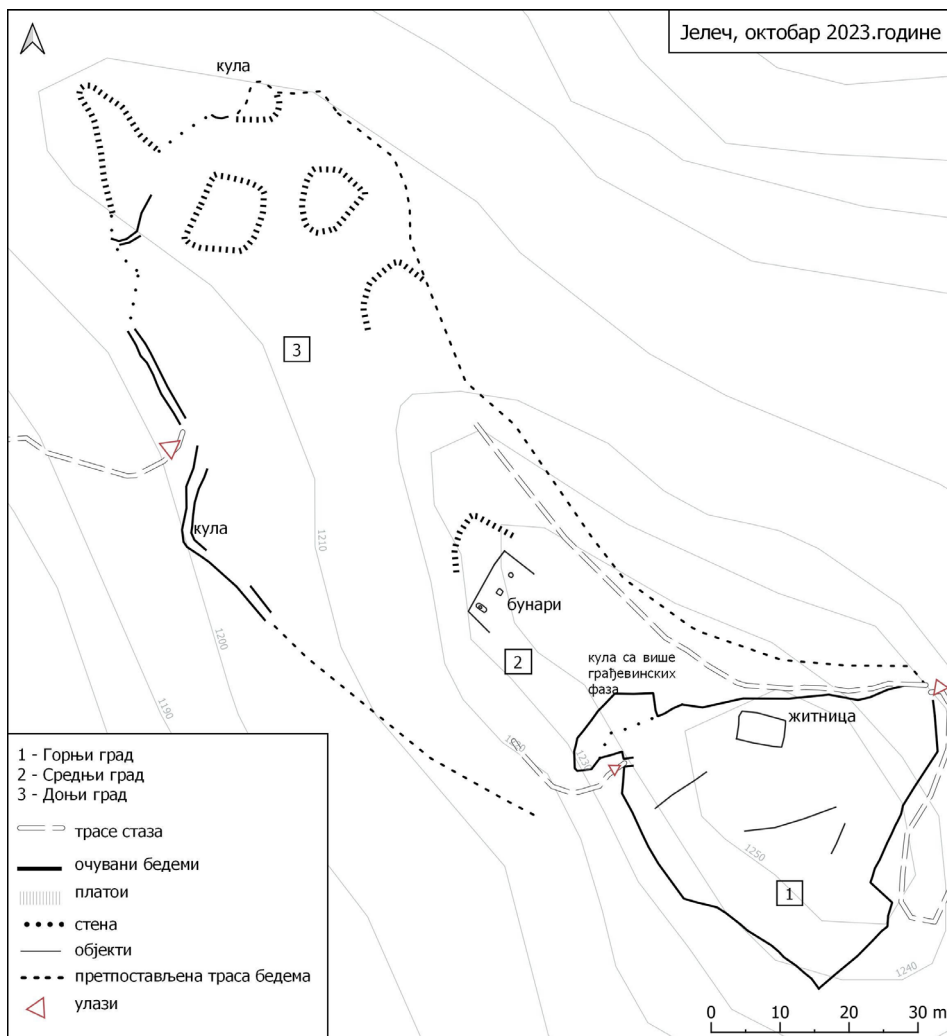
У најскорије време започета су и петрографска истраживања овог утврђења, јер осим што је Јелеч проглашен за споменик културе од великог значаја, он је такође и важан објекат геонаслеђа.⁶ Ова пилот-истраживања,

⁶ Важност овог локалитета запажена је у првим годинама настанка и рада служби заштите споменика културе, па је као Средњовековни град Јелеч проглашен спомеником културе 1947. године, а категорисан као непокретно културно добро од великог значаја 1979. године. Такође, Завод за заштиту природе Србије препознао је град Јелеч и околне вулканске купе као значајне геоморфолошке објекте геонаслеђа у оквиру палеовулканског рељефа (Gavrilovich et al. 1998, 73).

започета на иницијативу аутора и сарадника са Рударско-геолошког факултета и Геолошког завода Србије, тичу се одређивања састава камена и везивних материјала коришћених за изградњу утврђења. Приликом истраживања је анализирано пет узорака градивног и везивног материјала који потичу са Горњег града (Radisavljević et al. 2022, 212–213). У току су и анализе водонепропусног малтера житнице, а резултати свих ових студија даће потпунију слику о провенијенцији и начину употребе градитељских материјала.

Као што је раније поменуто, утврђење и његова непосредна околина обрасли су густом шумом, између осталог и због депопулације ових простора и недостатка стокe која је испашом регулисала бујност вегетације. Видљива оштећења на бедемима проузрокована су природним условима попут ширења вегетације, температурних разлика и воде. На многим местима малтер је потпуно испран, што убрзава деградацију зидова. Од видљивих структура, најбоље су очувани бедеми Горњег града, у оквиру којих је и кула, на којој је видљиво више грађевинских фаза. Најугроженији су бедеми Доњег града, који се из наведених разлога осипају и еродирају, а аутори су, приликом више обилазака терена, приметили свеже одваљене делове зидова. Ниједан надземни објект унутар утврђења није видљив или препознатљив. Читава површина Доњег града је под дебљим слојем лишћа и хумуса, испод кога су се могуће очували остаци објекта, чему сведоче понеки видљиви делови зидова од ломљеног камена, инкорпорираних у стене, као и гомиле камена које потичу од зидова грађевина. Осим тога, велику опасност граду представљају трагачи за драгоценостима који активно раде на прикупљању материјала. Проблем није само одношење предмета од метала већ и то што трагачи раскопавају и поткопавају бедеме и остатке објекта. Приликом последњег обиласка терена током новембра 2023. године, аутори су документовали оштећења и укопе на северозападној капији Горњег града.

Због веома лошег стања у коме се утврђење налази, и након прикупљених података из литературе и документације Музеја „Рас”, аутори овог рада су дошли на идеју да, у мери у којој је то могуће, убицирају позиције објекта и осталих структура унутар и ван зидина утврђења. За потребе таквог једног пројекта било би неопходно, у првом кораку, неструктивним методама (теренском проспекцијом, лидар скенирањем, геофизичком проспекцијом, прибављањем архивских аерофотографских снимака и др.) прикупити што више података. Један од циљева би био и технички документовати габарит утврђења, снимити његову прецизну позицију, трасе бедема и евентуално позиције сачуваних објекта унутар утврђења, услед недостатка оваквог једног свеобухватног плана Јелеча. Пошто комисија Министарства

Сл. 5. План утврђења

Fig. 5. Plan of the fortress

културе Републике Србије није препознала хитност овог подухвата 2023. године на конкурс за финансирање и суфинансирање пројеката из области археолошког наслеђа, аутори су самоиницијативно извели геодетско снимање видљивих остатака Јелеча, које је спроведено у јесен 2023. године. Хитност овог подухвата је утолико већа пошто је закључено да Јелеч рапидно пропада и све више зараста у шуму и шипражје, што, поред осталих природних процеса али и активности трагача за драгоценостима, доприноси његовој девастацији.

На основу ових мерења су по први пут прецизно документовани и геопозиционирани преостали делови утврђења, испраћене су трасе некадашњих бедема и осталих структура (сл. 5).

Резултати најновије проспекције

По дужој оси, оријентисаној правцем југоисток–северозапад, дужина утврђења износи укупно око 172 м, док се по краћој оси, север–југ његова дужина креће у распону 35–50 м.

Горњи град

Као што је поменуто, од подножја до врха, односно Горњег града најлакше се стиже са источне стране, веома стрмим прилазом, на коме се на више места уочавају трагови цикцак стазе и степеника усечених у стену. Тај пут прилази утврђењу дуж источног обимног зида да би се у североисточном углу дошло до претпостављене капије.⁷ Горњи град је полигоналне, трапезоидне основе и малих је димензија, приближно 50 x 35 м, дужом осом правца исток–запад, смештен на највишем врху Великог крша.

Цео простор Горњег града је адаптиран нивелисањем, засецањем и заравњивањем стена како би се добила већа корисна површина за изградњу објеката. Данас је тешко говорити колико их је било, јер је скоро цела његова површина обрасла у растиње и вегетацију. Међутим, јасно се виде остаци неколико грађевина који се манифестују као удубљења у рељефу, а спорадично се уочавају и остаци зидова.

Најбоље очувани остаци једне грађевине се налазе уз северни обимни зид, коју су претходни истраживачи определили као цистерну или тамницу (сл. 6) (Zdravković 1955, 181). Грађена је засецањем стене на јужној и делимично на источној и западној страни, а на осталим местима је озидана каменим блоковима уз употребу кречног малтера. Њене димензије износе приближно 5 x 6 м, али се дубина не може тачно утврдити због наталоженог шута и хумуса током времена – тренутно измерена дубина објекта је око 3 м. На западном и источном зиду још увек су видљиви трагови водонепропусног црвенкастог малтера, којим је цела унутрашњост ове грађевине била оплаћена. На неколико места у свежем малтеру су утиснуте хоризонталне линије (сл. 6). Грађевина је млађа од обимног зида на који се наслања, јер се у североисточном углу не види конструктивна

⁷ Претходни аутори који су се бавили истраживањем Јелеча на овом месту су помињали постојање капије. Међутим, садашња ситуација на терену не омогућава поуздану идентификацију капије, због тога што је бедем на том месту оштећен.

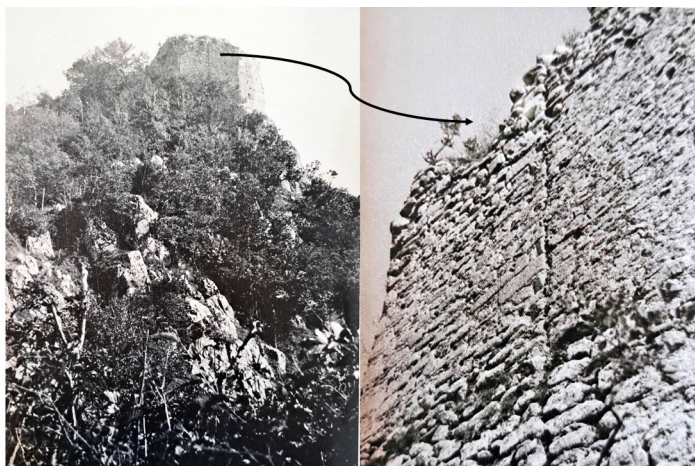
Сл. 6. Изглед источне половине житнице (лево) и хоризонталне линије на малтеру на западном зиду житнице (десно)

Fig. 6. Eastern part of the granary (left), and horizontal lines carved into the granary mortar on the western wall (right)

веза између источног зида грађевине и обимног зида. На основу визуелне опсервације водонепропусног малтера може се рећи да његова структура подсећа на водонепропусни малтер из житнице тврђаве Рас (Ровић 1999, 199–200). С обзиром на то да се у Средњем граду, смештеном западно од Горњег, налазе бунари, или цистерна са сантрачима, а у једном од њих се током Ћулафићевих обилазака још увек видела вода (Ћулафић 1982, 226), можда бисмо грађевину у Горњем граду могли одредити и као житницу, што би разјаснила једино археолошка истраживања. Као и житница тврђаве Рас, житница тврђаве Јелеч би по капацитету превазилазила потребе саме тврђаве.

Као што је поменуто, претходни истраживачи су запазили остатке прозора у источном бреду Горњег града и претпоставили да се на том месту налази објект (Дероко 1951, 118; Здравковић 1955, 181). Данас су на том месту видљиви само већи отвори у зиду, можда простор за постављање топова, или последица распадања зидова. У оквиру Горњег града на више места су уочени блокови сиге, а на једном од њих је видљив жлеб, или удубљење у виду крста, за који се за сада не може тврдити да ли је конструктивне или декоративне функције. Констатовани су и блокови сиге обрађени тако да су чинили део свода неке од грађевина, или лучно изведених пролаза, које је запажао и Ћулафић (Ћулафић 1982, 226).

У северозападном делу Горњег града, поред куле са више грађевинских фаза, постоји још један пролаз – капија, од кога су се сачували веома добро клесани доврћници. Пролаз је водио до стазе која се спуштала низ јужну, доста стрму падину, тако да је вероватно реч о алтернативном

Сл. 7. Северозападна кула Горњег града са више фаза
(према: Иванић 2014, сл. 73 и 74)

Fig. 7. North-western tower of the Upper Town, with several building phases
(Иванић 2014, сл. 73 and 74)

(тајном) пролазу у случају опсаде, за евакуацију. Сам пролаз је доста узак, ширине је 1,25 м, што је још један податак који иде у прилог констатацији о споредном пролазу.

Горњи град, бар видљиви остаци обимног зида и житнице, грађени су од правилно тесаних блокова кварцлатита уграђених у лицама и на превојима (Radisavljević i dr. 2022, 212–213), док језгро чине ломљени комади камена везани кречним малтером (тзв. трпанац). На више места су видљиви сантрачи, негативи дрвених греда, које су биле постављене кроз зидове подужно и попречно, у виду роштиља. Спајане су гвозденим клиновима. Очувана висина обимног зида је неједнака и креће се од 4–5 м на источном делу па до 12 м, колико износи висина куле са неколико фаза градње у северозападном делу тврђаве. Ова кула је за сада једини објекат Горњег града за који се може констатовати да има неколико фаза градње. На спољном лицу куле уочава се спојница која се може пратити читавом њеном висином (сл. 7), а фазе се јасно могу издефинисати и у маси куле. За ову кулу, из времена позније фазе, односно надоградње, Г. Симић само хипотетички, због недовољне истражености и штурих података, претпоставља да би могла представљати главну, бранич, односно донжон кулу града Јелеча. Кула би припадала типу главних кула неправилног облика малих димензија карактеристичних за неприступачна утврђења која се везују за најранији период њиховог појављивања, односно 13–14. век (Симић 2014,

87, 148). У случају Јелеча, међутим, уколико се говори о облику који кула добија у познијој фази, поставља се питање времена њене доградње, што је могло бити и за време османске власти, те онда не би могло бити речи о средњовековном типу бранич куле.

Средњи град

Под Горњим градом, са његове западне стране, смештен је Средњи град, од кога је висински нижи за око 25 м. До њега се најлакше долази стазом која води уз северни бедем Горњег града са његове спољне стране. До њега се може доћи и кроз поменути улаз на северозападној страни Горњег града, узаном стазом која води уз спољашње зидове куле. Средњи град заузима врло мали простор неправилно троугаоног облика, оквирно димензија 12 x 12 x 12 м, који сачињавају један вештачки заравњен плато и остаци објекта у оквиру кога се налазе бунари. Од објекта се могу испратити само трасе зидова, и његове димензије приближно износе 5,5 x 10,3 м, дужом осом оријентисан правцем североисток–југозапад. Објекат је током свог постојања вероватно био преправљан, што се уочава код северног зида, где се јасно могу пратити две фазе, односно два правца пружања лица зида. Југоисточно од објекта уздижу се окомите стене ка Горњем граду. У оквиру објекта налазе се три бунара. Над отвором јужног бунара пречника 50 цм лежи већа камена плоча – сантрач димензија 1,6 x 1 м, кружно перфорирана на месту његовог отвора. Над плочом је некада вероватно стајала дрвена конструкција за извлачење воде из бунара. Остала два бунара, средњи и северни, немају такву плочу на отвору, или се она није очувала. Грађени су од већих притесаних камених блокова, пречника отвора од 50 до 70 цм. Бунари привлаче пажњу трагача за драгоценостима, јер се сваки пут око њих уочавају свеже ископане јамице, или је из њихове унутрашњости извађен неки камен. Ћулафић наводи да су мештани затрпали два бунара како стока не би упадала у њих (Ћулафић 1982, 226).

Доњи град

Северозападно од Горњег и Средњег града пружа се Доњи град. У питању је издужен неправилан простор оквирно димензија 90 x 45 м, који је у просеку нижи за преко 60 м од Горњег града. Читав простор је зарастао у веома густу шуму. На површини тла је током целе године присутан дебљи слој лишћа, тако да се грађевинске структуре у оквиру Доњег града веома тешко уочавају. Запажа се неколико заравњених платоа мањих или већих димензија, а понегде и остаци зидова рађених ломљеним каменом везаних

Сл. 8. Део бедема у Доњем граду код улазне капије

Fig. 8. A part of the rampart in the Lower Town, at the gate

кречним малтером. Као што је већ поменуто, карактеристичан за читаво утврђење је начин зидања у коме се природно окружење искоришћава у нај-већој могућој мери. Осим заравњених платоа, који су изведени засецањем стенске основе како би се добила равна хоризонтална површина, стена је искоришћена и у свом изворном облику на местима на којима се појављује на траси зидова или бедема, а зидање је на овим местима у функцији испуне празног простора. То се најбоље уочава код јужног обимног зида дебљине 2,20 м (сл. 8), али спорадично и на објектима унутар Доњег града. Јужни обимни зид је знатно боље очуван од северног, али је и он у веома лошем стању. У овом делу бедема налази се и капија до које се долазило путем којим се блажим успоном од југозапада прилазило Доњем граду. Капија ширине око 4 м врло је једноставно решена и вероватно је била засвођена. На месту где се налазила капија зид је доста нагнут ка споља под тежином земље и због испраног малтера, а поткопале су га и јазбине дивљачи, као и трагачи за драгоценостима, па ће се неминовно у не тако далекој будућности обрушити. На доста места су у структури зида видљиви хоризонтални и вертикални сантрачи – остаци дрвеног роштиља.

У оквиру Доњег града Ћулафић је препознао 6 или 7 полукружних испуста у бедуу који су замењивали куле (Ћулафић 1982, 227, 230). Аутори су током обилазака локалитета уочили само два таква испуста, односно куле

Сл. 9. Фрагменти керамике и металних предмета пронађени
у земљи коју су ископали трагачи за драгоценостима

Fig. 9. Pottery sherds and metal objects from the ground excavated by treasure hunters

које се могу препознати на Ћулафићевој скици. У питању је испуст-кула источно од улаза у Доњи град, чији се полукружни облик може назрети са унутрашње стране бедема. Друга испуст-кула препозната је на супротној, северној страни Доњег града, где је видљив сегмент трасе бедема који лучно одступа од правца његове трасе. На овом простору, у конфигурацији терена се уочава и кружни удубљени плато.

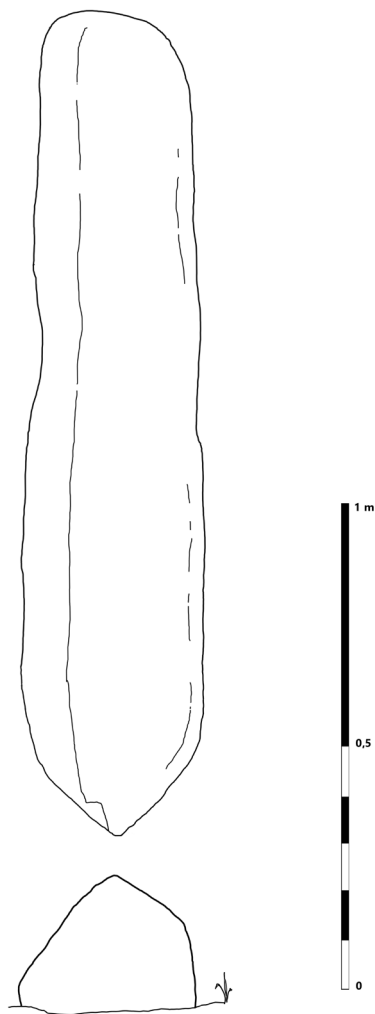
Најзападнија тачка Доњег града представља троугаони плато највеће ширине 9 м, а дужине око 20 м, на коме се најбоље уочавају интервенције на заравњавању стене. Овај плато се налази у непосредној близини капије, а са две стране је окружен окомитим летицама.

Покретни налази са утврђења Јелеч су врло малобројни. Приликом рекогносцирања екипе Музеја „Рас” 2012. године прикупљено је неколико фрагмената керамике и металних предмета из укопа који су за собом оставили трагачи за драгоценостима. Фрагменти се не могу са прецизношћу хронолошки одредити, мада се оквирно могу сместити у период позног средњег века (сл. 9). Једино би се за једну у целини очувану хоризонталну дршку могло предложити нешто прецизније датовање (сл. 9–3). Хоризонталне дршке налик овој јављају се на зделама, а налазе се у равни обода или испод њега. Глеђосане су, као и остатак посуде којој припадају. Ове зделе су често украшене у зграфито техници, док је на самим дршкама најзаступљенији мотив утиснутих концентричних кругова (Зечевић 2003, 91–92). Налаз са Јелеча је трочлана дршка са три полукружна проширења, на којој се глеђ очувала само у траговима (могуће је да је фрагмент горео), док други видови украшавања нису присутни. Аналогију овом примерку налазимо у материјалу 14–15. века пронађеном у порти Петрове цркве (Зечевић 2003, 80, Т. III/2). Зделе са водоравном дршком јављају се у периоду 13–15. века и припадају групи луксузних предмета, са могућом култном наменом. Углавном се срећу у манастирским комплексима, а једино се, ван манастирских целина, издвајају појединачни налази из Сталаћа, Маглича и Београдског града (Bajalović-Hadžić-Pešić 1981, 68; Зечевић 2003, 83; Popović 2012, 163). Из тог разлога, налаз са Јелеча би, иако нађен ван контекста, имао значајну улогу у разумевању важности и карактера овог утврђења у средњовековним оквирима.

Некропола

На око 500 м југозападно од утврђења, на врху, седлу и падинама брда подно града, изнад потеса Отес, налази се некропола (сл. 4), прецизно приказана и на Ћулафићевој скици. Због веома бујне вегетације није могуће утврдити границе њеног распрострањања. Приликом обилазака терена евидентирано је седам плоча, од којих су пет откривене *in situ*, док су две дислоциране, највероватније услед активности трагача за драгоценостима. Дужине плоча се јављају у распону од 60 до 220 цм, а ширине од 26 до 54 цм. Највећа измерена висина је 34 цм, али није могуће у потпуности сагледати висине плоча јер су утонуле у тло и вегетацију. Већина плоча је аморфног или правилнијег правоугаоног издуженог облика, док су уочене и оне троугаоног пресека, које, по предложеној типологији Ј. Ердељан, спадају у групу ниских плочастих слемењака (Ердељан 1995, 45–46, сл.10) (сл. 10). Од некрополе до улаза у Доњи град се може испратити зарасла стаза која пролази кроз густу шуму, а представља остатке некадашњег пута ка утврђењу.

Сл. 10. Надгробник типа плочасти
сlemeњак са некрополе

Fig. 10. Tombstone of the recumbent
slab with a two-sloped surface type
from the necropolis

Подграђе

У Подграђу Јелеча, које се налазило источно и југоисточно од Горњег града у његовом подножју, на већем заравњеном платоу се и даље могу уочити остаци више грађевина. У питању је површина коју одликује благо заталасан терен, који уоквирују висока брда и Црни врх, највиши врх Рогозне. У оквиру Подграђа још увек се одржао топоним Спасовица, у коме је П. Ж. Петровић препознао Цркву Св. Спаса, која се помиње у летописним белешкама (Петровић 1984, 130). То потврђују и мештани села Војковиће.⁸ Осим тога, на самој површини тла није могуће разазнати објекте у конфигурацији терена. Из тог разлога, убикација Подграђа и структура у оквиру њега могла би се извести применом неструктивних метода као што су Лидар или геофизичка проспекција терена, која би се употребила теренском проспекцијом и пробним бушењима терена.

***

Подстакнути причама, легендама и догађајима који су се одиграли у сливу реке Рашке током средњег века, везаних за лозу Немањића, данас Јелеч највише при-

влачи пажњу планинара. Ни њихова активност, углавном у Горњем граду, не пролази без деструктивних трагова, па чак је и безбедност због урушавања зидова нарушена. Сudeћи по траговима које остављају иза себе, није

⁸ Захваљујемо Оливери Тимотијевић пореклом из села Војковиће на датим информацијама.

ни мали број оних који метал-детекторима све више уништавају овај недовољно проучен споменик културе и природе, раскопавајући га у потрази за драгоценостима.

Ово нису само савремене тенденције, јер је Јелеч био мета радозналих и кроз минуле деценије, чак је и Ћулафић забележио да „се сваке године нешто руши” (Ћулафић 1982, 227). Осим тога, природни утицаји као што су, на првом месту, вегетација, а затим дејство воде, мраз и температурне осцилације неминовно разграђују како везивну тако и градивну компоненту бедема и осталих структура. Због дебљег слоја лишћа и хумуса не може се претпоставити број нити стање објеката у оквиру утврђења.

Значај овог утврђења, иако у потпуности неистраженог, огледа се у неколико аспеката. Саграђено је у вековима рударски активној зони, непосредно поред битних трговачких путева. Иако време подизања Јелеча није познато, према карактеристикама утврђења, као и писаним изворима, очигледно је да се у њему може пратити континуитет живота од средњег века, можда и као једног од византијских утврђења, до дубоко у време Османлија. Као једно од утврђења које је наставило живот до у 16. век у рукама Османлија, своју важност показује и тиме да се по њему назива читава административна област. Као средњовековно седиште доводи се у везу са краљем Драгутином, а налаз дршке која припада типу зделе са хоризонталним дршкама даје му на још већем значају, с обзиром на то да су овакви налази у градовима и утврђењима за сада веома ретки.

„До данас Јелеч није био предмет никаквих археолошких истраживања нити конзерваторских интервенција, па се о њему као споменику културе мање зна него о неким другим нашим средњовековним градским утврђењима. Његов историјски значај заслужује бригу конзерватора и наше друштвене заједнице”, (Станић, 1979, 9) речи су Р. Станића, који је пре више од 40 година о овом важном локалитету имао иста запажања која се могу пренети и на данашње време. Свим преживелим споменицима средњовековне Рашке, током последњих неколико деценија, истраживачи и службе заштите културних добара посветили су пажњу, али Јелеч је, вероватно због веома неприступачног положаја, изостао из таквих пројеката. Његово рапидно пропадање указује на хитност реаговања свих институција које се баве проучавањем и заштитом културних добара. Губимо прилику да један средњовековни град, потенцијално рефугијално седиште српских владара 13. века, за почетак документујемо савременим, недеструктивним методама.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Bajalović-Hadžić-Pešić, M.** 1981. *Keramika u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd: Muzej grada Beograda.
- Boué, A.** 1854a. *Recueil d'itinéraires dans La Turquie d'Europe*. Tom premier, Vienne.
- Boué, A.** 1854b. *Recueil d'itinéraires dans La Turquie d'Europe*. Tom second, Vienne.
- Gavrilovich, D., Belij, S. and Mijovich, D.** 1998. Inventory of geomorphological heritage of Serbia as a base for protection of geomorphological features, *Geologica Balcanica* 28, 3–4, 71–76.
- Гиљфердинг, А.** 1972. *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево.
- Данило Други** 1988. *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд: Просвета, Српска књижевна задруга.
- Дероко, А.** 1951. *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд: Просвета.
- Динић, М.** 1978a. Југозападна Србија у средњем веку, у: Ћирковић, С. ур., *Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије*, Београд, 68–83.
- Динић, М.** 1978b. Област Бранковића, у: Ћирковић, С. ур., *Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије*, Београд, 148–177.
- Ердељан Ј.** 1995. *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*, Археолошки институт Београд, посебна издања 31, Нови Пазар: Музеј „Рас“.
- Zdravković, I.** 1955. Kratki terenski podaci o našim gradovima, *Vesnik Vojnog muzeja* 2, 181–189.
- Здравковић, И.** 1970. *Средњовековни градови у Србији*, Београд.
- Зечевић, Е.** 2003. Прилог проучавању здела са водоравном дршком, *Новопазарски зборник* 27, 73–106.
- Иванић, Б.** прир. 2014. *Милан Кашанин, Градови и дворци у средњовековној Србији*, Београд: Народни музеј.
- Ирпен, Т.** 1892. *Novibazar und Kossovo: das alte Rascien, eine Studie*, Wien.
- Јиречек, К.** 1990. *Историја Срба, политичка историја до 1537. године*, Књига I, Београд: ЗМЈ.
- Кајтез, И. и Видосављевић, В.** 2023. Јелеч на Рогозни – досадашња сазнања, *Српско археолошко друштво, јесењи састанак средњовековне секције*, Котор, 1–3. децембар 2023. године, програм и апстракти, 29–30.
- Калић, Ј. и Поповић, М.** 1985. Црква у Дежеву, *Старинар* XXXVI, 115–149.
- Катић, С. и Катић, Т.** 2010. Рудник Жежна и рударство Рогозне и Подбуковица у 16. веку, *Историјски часопис*, књ. LIX, 197–224.
- Катић, Т. и Војводић, У.** 2020. Границе жупе и нахије Рас у средњем и раном новом веку (14–16. век), *Историјски часопис*, књ. LXIX, 127–155.
- Katić, T. i Vojvodić, U.** 2021. Transformation of the Medieval Urban Landscape: from Medieval Ras to Ottoman Novi Pazar, *Using Landscape in the Middle Ages in the Light of Interdisciplinary research*, Proceedings of the 6th International Scientific Conference on Medieval Archaeology of the Institute of Archaeology, Zagreb, 6th June 2019, 83–90.

- Ковачевић, Љ.** 1890. Светостефанска хрисовуља, *Споменик Српске Краљевске Академије* IV: IX–XII, 1–23.
- Matković, P.** 1881. *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI veka, II, Putovanje B. Kuripešića, L. Nogarola i B. Ramberta*, Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga LV, Zagreb.
- Михаљчић, Р.** 1969. Јелеч, у: Малетић, М. ур. *Нови Пазар и околина*, Београд, 155–158.
- Мушовић, Е.** 1981. Нахија Јелеч у XVI веку, *Новопазарски зборник* 5, 41–75.
- Petrović, D., Milinčić, M., Vukočić, D., Milinčić, U., and Potić, I.** 2023. Evaluation and Valorization of Geoheritage of the Mount Rogozna Area (Serbia), *Journal of Earth and Environmental Sciences*, February 2023, Vol. 18, No. 1, 213–224.
- Петровић, Ж. П.** 1984. *Рашка, антропогеографска проучавања I*, Етнографски институт САНУ.
- Петровић, Ж. П.** 2010. *Рашка, антропогеографска проучавања II*, Нови Пазар: Музеј „Рас“.
- Роровић, М.** 1991. Les forteresses de systeme defensive byzantine en Serbie au XIe–XIIe siècle, *Старинар* XLII, 169–185.
- Роровић, М.** 1999. *Tvrđava Ras*, Arheološki institut SANU.
- Поповић, М.** 2000. Владарско боравиште Стефана Немање у Расу, *Зборник радова Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*, Научни скупови САНУ, књ. XCIV, Одељење историјских наука, књ. 26, 233–247.
- Поповић, М.** 2006. Замак у српским земљама позног средњег века, *Зборник радова Византолошког института* XLIII, 189–207.
- Роровић, М.** 2012. *Maglički zamac*, Beograd: Arheološki institut.
- Премовић-Алексић, Д.** 2014. *Археолошка карта Новог Пазара, Тутина и Сјенице*, Нови Пазар: Музеј „Рас“.
- Radisavljević, M., Srećković Batočanin, D., Vidosavljević, V. i Kajtez, I.** 2022. Jeleč grad – još nepriznat objekat geonasleđa, *Zbornik apstrakata, XVIII kongres geologa Srbije*, Divčibare, 1–4. jun 2022, 212–213.
- Симић, Г.** 2010. *Донжон куле у фортификацији средњовековних градова*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Станић, Р.** 1979. Средњовековни град Јелеч, *Ибарске новине* 1369, Краљево 15. 11. 1979, 9.
- Стојановић, Љ.** 1923. *Стари српски записи и натписи, књига IV*, Сремски Карловци: Српска краљевска академија.
- Томовић, Г.** 2007. Косово и Метохија на старим кратама од XV до XVIII века, у: Михаиловић, К. (ур.), *Косово и Метохија: прошлост, садашњост, будућност*, зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Београду, 16–18. марта 2006. год., 61–71.
- Ћулафић, В.** 1982. Јелеч – Јеринин град, центар Јелеч жупе, *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића X*, 225–231.
- Храбак, Б.** 1988. Рашки пазари у XV и XVI веку, *Наша прошлост* 3, 77–119.

Husić, A. 2000. Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 49, 189–229.

Husić, A. 2010. O imamskoj službi u tvrđavama Bosanskog sandžaka u 15. i prvoj polovini 16. stoljeća, *Radovi filozofskog fakulteta u Sarajevu*, Knjiga XIV/1, 149–172.

Чар-Дрнда, Х. 1988. Из прошлости Јелеча, *Новоназарски зборник* 12, 69–72.

Šabanović, H. 1959. *Bosanski pašaluk*, Sarajevo: Svjetlost.

Šabanović, H. 1964. *Krajište Isa-bega Ishakovića, zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Orijentalni institut Sarajevo.

Irina Kajtez

Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia, Belgrade

Vladan Vidosavljević

“Ras” Museum, Novi Pazar

JELEČ ON MOUNT ROGOZNA – PRESENT EVIDENCE

Keywords: *Jeleč, fortress, Middle Ages, Ottoman Period, necropolis, devastation, Mount Rogozna, castle*

The Medieval fortress of Jeleč is located on Mount Rogozna, about 25 km south of Novi Pazar. Mount Rogozna has been an important mining point, since it is rich in various ores – gold, silver, and iron. It has been known as Gümüş Dağ in Turkish, meaning Silver Mountain, and we see Rogozna marked as M(onte) Argentato on 16th-century maps. This fact has certainly been one of the reasons why the fortress of Jeleč was built at the site, watching over important roads. The precise period in which the fortress was built is unknown, it could date as far as the first half of the 12th century, as one of the points in the Komnenian fortification system. However, the first written source mentioning Jeleč dates back to the second half of the 13th century, in the context of events leading to King Dragutin’s passing down power to his brother Milutin. After the Ottoman conquest of Serbian medieval lands, Jeleč was an important fortification, in which the Ottoman army remained until the 16th century.

The fortress of Jeleč consists of the Upper, Middle and Lower Town, a necropolis and a settlement beneath the walls, identified by earlier scholars. The Upper Town was described and sketched by architects in the first half of the 20th century, but Jeleč was never a subject of a more detailed research. The beginning of one such project, which would involve non-destructive prospection, including LiDAR, prior to archaeological research, is urgent since the fortress remains are in extremely bad condition. One of the reasons for this is the old and newly grown lush vegetation, environmental conditions, and frequent activities of treasure hunters as well. As one of the first steps, the authors of this paper have recorded visible remains of the whole fortress with a GNSS RTK receiver, and thus, the whole surface and shape of the fortress were recorded for the first time. In the Upper Town, there are remains of a granary, a small, possibly secret passage, towers, of which one has several building phases and areas with flattened ground rock. The Middle Town consists of a plateau which includes a building with 3 wells. In the Lower Town, several plateaux can be distinguished. No vis-

ible structures survive in the area of the Lower Town, but plateaux and rock piles covered with thick layers of leaves and ground indicate their existence and position. Outer walls have been preserved on several spots, and two round extensions have been identified within them which could have served as towers. A specific method of building was used, which includes the incorporation of natural rock within structures, combined with stone masonry.

The only artefacts collected from the fortress come from the areas excavated by treasure hunters. The collection consists only of several pieces of pottery sherds and two cleats. However, an indicative piece of a horizontal-type handle can be dated into the period of the 13th–15th century. Handles like this belong to a specific type of bowls, probably used for cult purposes. These bowls are a rare find, typically belonging to monastic and church complexes, with only two known pieces which come from urban areas, from Stalać and Belgrade.

A necropolis was also recorded on a hill south-west of the fortress. Seven gravestones were found, of amorphous and semiregular shape, some of which belong to the recumbent slab with a two-sloped surface type.

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА ЈУГОИСТОЧНИХ ПАДИНА ПЛАНИНЕ КОСМАЈ

Велибор Катић

Музеј града Београда, Београд

Немања Марковић

Археолошки институт, Београд

e-mail: velibor.katic@mgb.org.rs | Прегледни рад

Примљено: 30. 3. 2024. | УДК: 904(497.11)

Прихваћено: 23. 7. 2024. | 902.2(497.11)

Апстракт: У раду су приказани резултати археолошких рекогносцирања Музеја града Београда (археолошка збирка Музеја Младеновца) југоисточних падина планине Космај. Тежиште је усмерено на праисторијске и римске локалитете, док су средњовековни публиковани 2020. године. Откривено је 26 локалитета, од којих један припада раном неолиту, седам бронзаном добу, пет старијем гвозденом добу, два млађем гвозденом и II римском периоду. Већина локалитета је смештена на благим падинама изнад долина мањих водених токова, или на узвишењима и уз изворе воде пратећи географски приступачне правце комуникација. Судећи према површинским налазима: фрагментима керамичких посуда и делова архитектуре, тј. камену и лепу у случају праисторијских локалитета, и камену, лепу и опекама у случају римских, на свим локалитетима су констатовани остаци насеља. Међу њима, по положају и простирању, посебно се издваја вишеслојни локалитет Брљочевац, који је смештен у подножју брда Кошутница на доминантној, високој заравни лепезастог пружања. Током кампање сондажног рекогносцирања обављеног 2022. године, на рубној зони локалитета уз северну страну макадамског пута и на позицији уоченог и делимично уништеног објекта постављена је сонда I. У сонди облика рова 5,00 x 1,00 м откривени су остаци укопа објекта I, а очувани део био је неправилног облика и укопан у здравицу светлобраон боје. Испуна истраженог дела објекта је слој сиво-браон боје у којем је била велика количина уситњеног лепа, пепела, фрагмената керамике, животињских костију и неколико крупнијих каменова који се везују за конструктивне елементе објекта. На основу положаја и хронолошког опредељења на локалитету Брљочевац откривено је насеље највероватније градинског типа из периода на прелазу из касног бронзаног у гвоздено доба.

Кључне речи: Космај, рекогносцирања, сондажна ископавања, бронзано доба, гвоздено доба, римски период

Увод

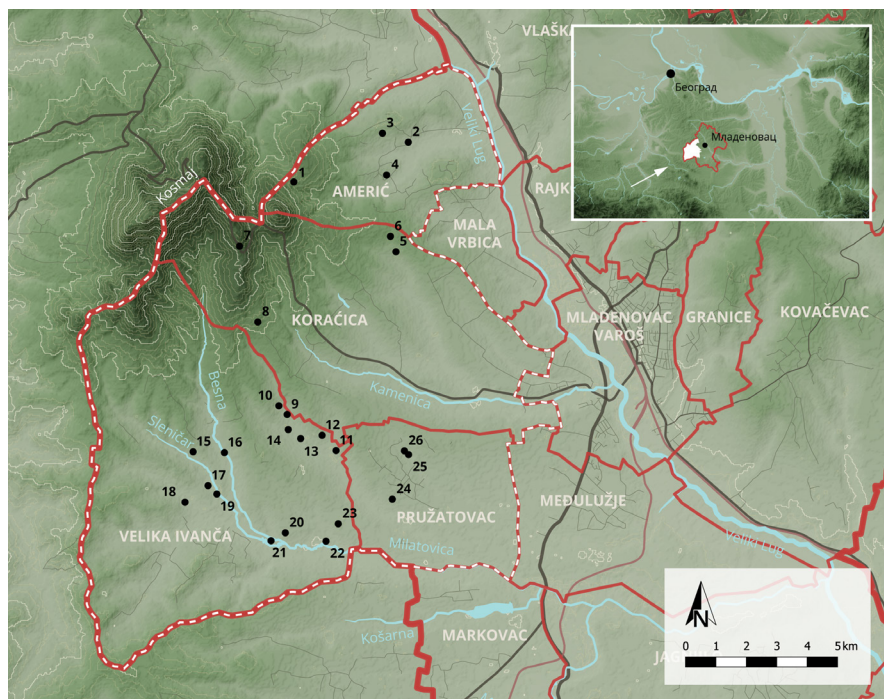
Планина Космај је смештена у северном делу Шумадије на око 50 км јужно од Београда, и преко ње прелази административна граница између

Сл. 1. Поглед на југоисточне падине планине Космај са брда Варовнице
(стрелица показује положај брда Кошутница)

Fig. 1. View of the south-eastern slopes of Mt. Kosmaj from the hill of Varovnice
(the arrow shows the position of the hill of Košutica)

ГО Младеновац и ГО Сопот. Космај се састоји од неколико међусобно повезаних висова и гребена који чине орографски склоп око највишег врха ове планине (626 м). Спада у групу острвских планина. Космај се протеже од југозапада према североистоку и већи део планине је благо повијен према северозападу. Планина се састоји од венаца Лупоглава са Ковијоном, Велики Космај, Мали Космај и Кошутница. Космај је разбијен тектонским процесима, а местимично и деловањем спољашњих сила, највише флувијалним ерозијама и денудацијом. На крајњем југозападном делу Космаја се налази Лупоглава, са надморском висином од 462 м. На Лупоглаву се ка југозападу ослања Ковијона (368 м). За Лупоглаву и Ковијону су карактеристичне благо нагнуте стране и благо заобљени врхови. Падине ових врхова се ка западу спуштају у долину Тресија и Самца (Колубарски слив) и истоку у долину реке Бесне (Јасенички слив). Долина потока Самца преко превоја Седлар раздваја Велики Космај од Лупоглаве. Велики Космај (626 м) највиши је и највећи по површини, а заузима средишњи део планине. Преко тектонске удолине Вилиног корита, Велики Космај се североисточно спаја са Малим Космајем (други назив Малован). Бели камен са 545 м надморске висине највиши је врх Малог Космаја. На североистоку Мали Космај прелази у благе косе Степојевац и Медвеђак. Наведене косе се спуштају према горњим притокама Великог Луга, Кастаљанском потоку, Зубанској реци и

Сл. 2. Положај праисторијских и римских локалитета на југоисточним падинама планине Космај: 1. Брљочевац, 2. Река, 3. Река–Селиште, 4. Грабовац, 5. Дрење 1, 6. Дрење 2, 7. Пландиште, 8. Мијовац, 9. Превале 1, 10. Превале 2, 11. Турчић 1, 12. Турчић 2, 13. Турчић 3, 14. Турчић 4, 15. Сленичар, 16. Чуковац, 17. Ливаде, 18. Ливаде–Школа, 19. Врановац, 20. Врело, 21. Милатовица, 22. Голубац, 23. Водице, 24. Забој, 25. Јабланица 1 и 26. Јабланица 2

Fig. 2. Position of prehistoric and Roman sites on the south-eastern slopes of Mt. Kosmaj: 1. Brljočevac, 2. Reka, 3. Reka–Selište, 4. Grabovac, 5. Drenje 1, 6. Drenje 2, 7. Plandište, 8. Mijovac, 9. Prevale 1, 10. Prevale 2, 11. Turčić 1, 12. Turčić 2, 13. Turčić 3, 14. Turčić 4, 15. Sleničar, 16. Čukovac, 17. Livade, 18. Livade–Škola, 19. Vranovac, 20. Vrelo, 21. Milatovica, 22. Golubac, 23. Vodice, 24. Zaboј, 25. Jablanica 1, and 26. Jablanica 2

реци Трнави. Мали Космај се преко тектонске удолине Вилино корито и косе Стевановац повезује са Кошутicom (464 м) (сл. 1) (Глишић 2002 48–49; Катић и Марковић 2020, 17–18).

Простору југоисточних падина Космаја обухваћеном овим радом припадају атари следећих села на територији ГО Младеновац: Амерић, Кораћица, Велика Иванча и Пружатовац. У оквиру граница надведених села, зона проспекције терена је између координата $44^{\circ}15'65''$ – $44^{\circ}15'71''$ и $20^{\circ}30'16''$ – $20^{\circ}30'26''$ (сл. 2). Досадашња сазнања о археолошком наслеђу на наведеном простору везана су за средњовековну епоху и темеље се

на обављеним систематским и сондажним археолошким ископавањима, као и на подацима прикупљеним током вишедеценијске проспекције терена и случајним налазима (Катић и Марковић 2017; Поповић 1981; Симић 1986). Детаљна презентација локалитета из периода од раног средњег века до раног модерног доба публикована је недавно у монографији *Археолошко наслеђе Младеновца од раног средњег века до раног модерног доба*, Младеновац (Катић и Марковић 2020). У овом раду тежиште истраживања је усмерено на праисторијски и римски период са ревизијом локалитета откривених приликом археолошких рекогносцирања обављеним током 2007, 2009, 2016. и 2017. године.¹ Циљ је да се допуни археолошка карта Младеновца локалитетима из праисторијских и римског периода.² Кроз формирање потпуне документације о евидентираним локалитетима, као и кроз истраживања зона у оквиру назначених координата, које до сада нису биле обухваћене испитивањем, добија се прецизнија археолошка карта живота и трајања насеља Поткосмаја на територији општине Младеновац.

Приказ локалитета

Село Амерић

Брљочевац – КО Амерић, потез Брљочевац: кат. парцеле 1511–1518

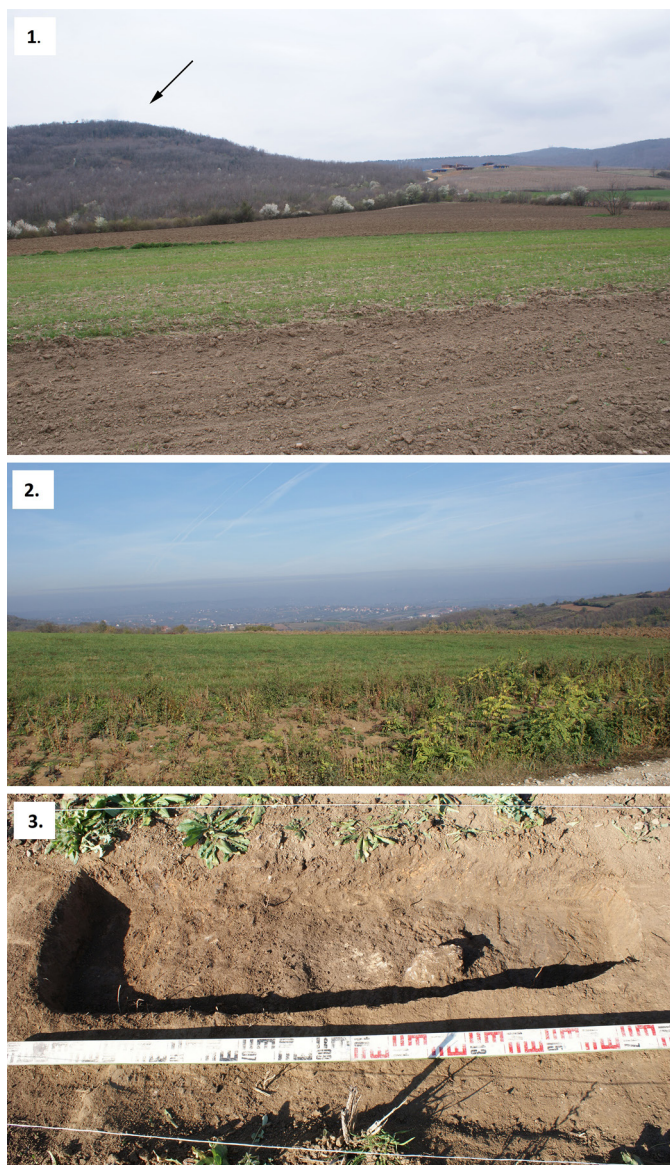
Праисторијски локалитет се налази на потезу Брљочевац, у југозападном делу с. Амерић, на греди која га спаја са брдом Кошутица. Чини га пространа зараван са благим падом ка западу и југу, а са западне стране пролази сеоски пут Амерић–Кошутица. Са западне стране праисторијског насеља евидентирано је постојање средњовековног насеља из 13–14. века (Катић и Марковић 2020, лок. 1).

Налази са површине терена, крупнијих и ситнијих грудви горелог зидног набоја и ситнијег ломљеног камена, упућују на зоне уништених објеката. Површина праисторијског насеља на којој су уочени трагови објеката и постојање културног слоја овалног је облика. Источно од ове зоне, на десетак метара, уочава се траса са коадима крупнијег и ситнијег ломљеног камена у ширини око 5 м. Она управно пресеца и спушта се са обе стране греде, у дужини од неколико стотина метара, па се може претпоставити да су ово остаци одбрамбеног бедема.

¹ Археолошка рекогносцирања су обављена у оквиру програма рада Музеја града Београда под руководством Велибора Катића.

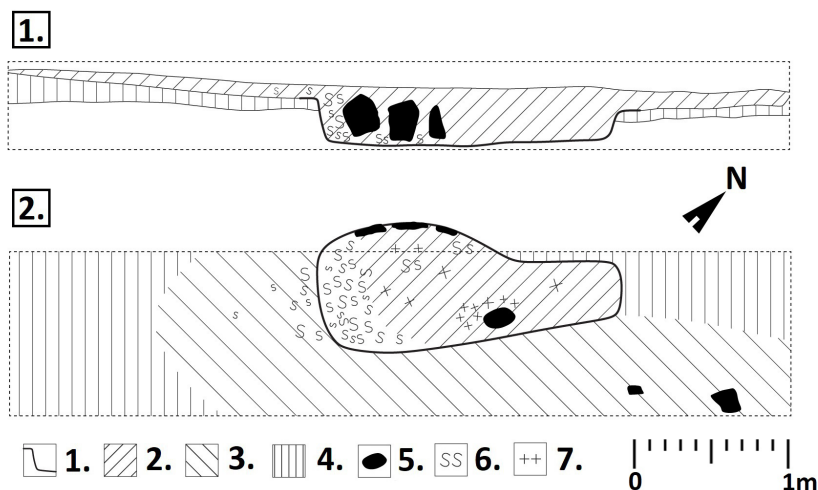
² За историјат археолошких истраживања територије Градске општине Младеновац види: Катић и Марковић (2020, 25–32).

Сл. 3. Бронзанодобни локалитет Брљочевац: 1. поглед са севера (стрелица показује положај брда Коштутица), 2. Поглед са локалитета Брљочевац на долину реке Велики луг, 3. Поглед са југоистока на основу укопа у откопном слоју 2 и део северозападнoг профила сонде 1/2022

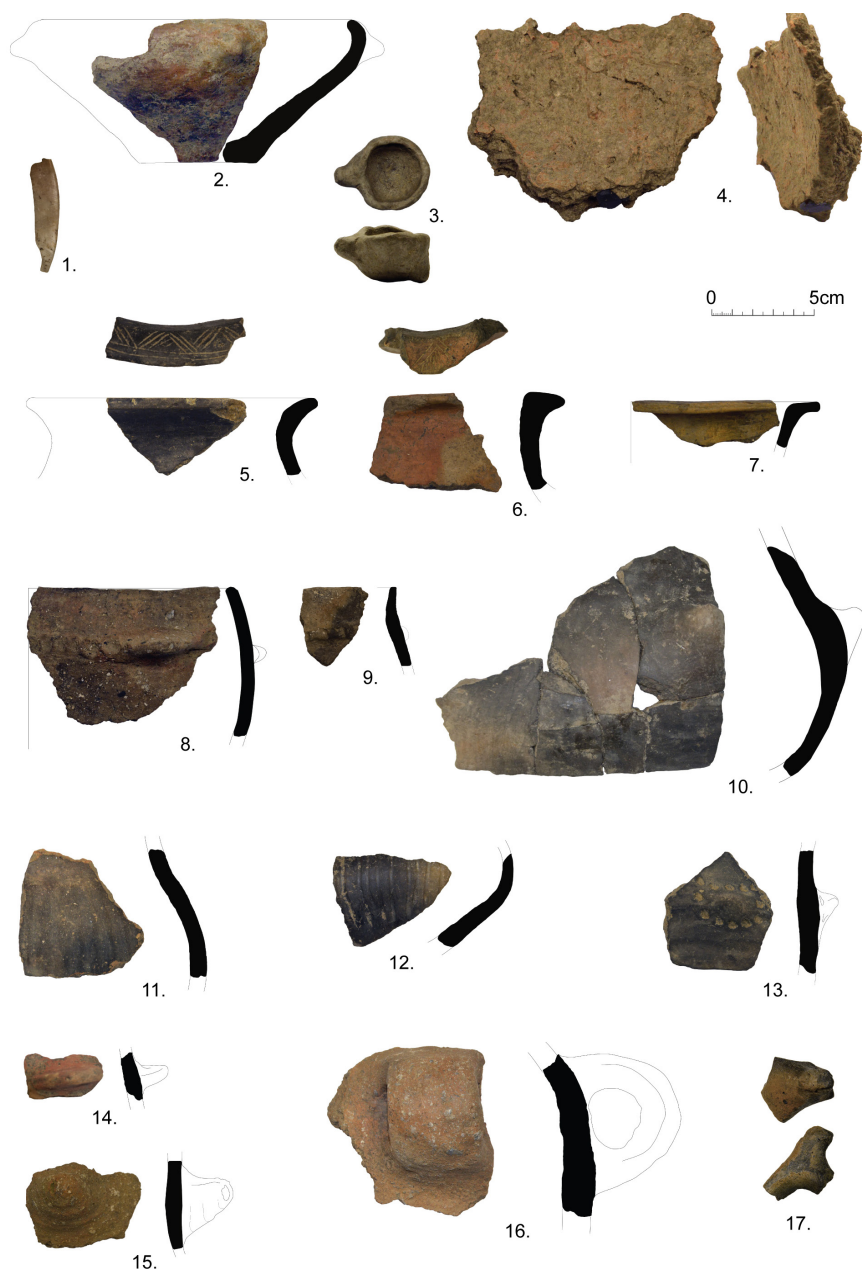
Fig. 3. The Bronze Age site of Brljčevac: 1. view from the north (the arrow shows the position of the hill of Košutica), 2. view of the Veliki Lug river valley from the site of Brljčevac, 3. view from the south-east on the base of the excavation layer 2 and part of the north-western profile of Trench 1/2022

Сл. 4. Сонда 1/2022: 1. северозападни профил, 2. основа сонде; легенда: 1. укуп, 2. сива земља, 3. сивомрка земља, 4. жутомрка – здравица, 5. камен, 6. горела земља и 7. пепео

Fig. 4. Trench 1/2022: 1. north-western profile, 2. the base of the trench; legend: 1. burial, 2. grey soil, 3. grey-brown soil, 4. yellow-brown soil – archaeologically sterile soil, 5. stone, 6. burnt soil, and 7. ash

Археолошки је истражена само сонда I/2022, на месту где је уочен оштећени објекат при просецању локалног пута у зони локалитета. Откривен је објекат 1, чији је надземни део у већој мери уништен, са јамом неправилног облика укопаном у здравици светлобраон боје (сл. 3). Укуп је испуњен сиво-браон земљом у којој је било доста уситњеног лепа, пепела, фрагмената керамике и неколико крупнијих каменова који се везују за конструктивне елементе, базе стубова и зидова највероватније пећи у објекту (сл. 4 и 5). Нађено је и више животињских костију, а издваја се алатка израђена од очњака (кљове) дивље свиње (сл. 5. 1). Да је укуп припадао највероватније пећи, потврђује већа количина крупнијих и ситнијих лучних комада горелог земљаног набоја са калоте пећи (сл. 5. 4), као и гаражи. Са северне стране у укупу су *in situ* очувана два већа плочаста камена са траговима горења и указују да је површина укопаног дела пећи, ложишта, била обложена каменом. Фрагменти керамике из сонде се везују за лонце или зделе са површинама цигластобраон, сиве или црне боје. Бројније су посуде цигластобраон боје, грубље фактуре и рађене од глине са додатком каменчића и песка, а код појединих је коришћен уситњен бели кристаласти камен. Финија фактура и глачање површина су углавном изражени код

Сл. 5. Брљочевац: налази из сонде 1/2022: 1–5, 7, 8, 10–13;
површински налази: 6, 9, 14–17

Fig. 5. Brljočevac: findings from Trench 1/2022: 1–5, 7, 8, 10–13;
surface findings: 6, 9, 14–17

посуда сиве или црне боје. Код мањих и већих лонаца карактеристични су хоризонтално проширени ободи, украшени линеарним урезима са мотивом шрафираних троуглова и цикцак линија (сл. 5. 5–7). Код мањих благобиконичних лонаца, са вертикалним и заобљеним ободом, на прелазу врата у трбух изведена је пластично моделована трака, из које су извучене језичасте дршке украшене вертикалним зарезима (сл. 5. 8 и 9). Код здела се уочавају хоризонтално проширени ободи, као и ободи повијени ка унутрашњости посуде, а на једном већем фрагменту зделе на рамену су се налазиле мање рожасте дршке (сл. 5. 10). Трбуси лонаца и здела, најчешће црно глачаних, украшавани су хоризонталним, вертикалним или лучним канелурама, а ређе линеарним мотивом (сл. 5. 11–12). Од дршки заступљене су тракасте, језичасте и рожасте. Бројне сличности налазимо у керамици гвозденог доба Ia са Пањевачког рита у облицима посуда, стилу орнаментисања канеловањем и мотивима украшавања обода (Стојић 2004, Т. 2). Издваја се налаз минијатурне посуде са калотастим дном, чију намену је тешко дефинисати, а обликом би се могла везати за тип веће кашике (сл. 5. 3). Слични облици су познати са локалитета Пањевачки рит (Стојић 2004, Т. XXXVI/18, Т. LIV/15) и Селиште – Ждрело (Стојић и Јаџановић 2008, 363–364, Т. CLXIV/24–26).

На површини насеља керамика је слична налазима из истраженог објекта, али су заступљеније посуде грубљих површина, најчешће рађених са примесама крупнијег и ситнијег камена. Од украса су најчешће заступљене ребрасте траке, а линеарни урези вишеструких хоризонталних линија, и на једном фрагменту и мотива гирланде. Налази предмета од камена су малобројни, а издваја се очувано длето-секира језичастог облика и један брусни камен коцкастог облика са траговима употребе.

По стилско-типолошким карактеристикама керамички материјал са Брљочевца садржи елементе настале на традицији старијих културних група, параћинске и брњичке. Њихове одлике су најизраженије код моделовања дршки украшених канеловањем (сл. 5. 15), са вертикалним цилиндричним испупчењем, као и дршке у кругу убода из објекта 1 (сл. 5. 13) сличне налазу из Медијане (Bulatović et al. 2021, 65, plate II/14). Утицаји подунавских група су заступљени одликама типа Гава–Белегиш, канеловањем, посудама типа урни и хоризонтално проширеним ободима и често украшених урезаним мотивом (сл. 5. 11–12). Налазиште се оквирно датује у прелазни период из касног бронзаног у гвоздено доба (Br C/D-На A1, према Рајнекеовој периодизацији) и припада кругу насеља гвозденог доба Ia. Насеља су у овој фази подизана на важним стратешким местима (Stojić 1986, 100–101), позиција коју Брљочевац има на простору источног Поткосмаја и Кошутце.

Река – КО Амерић, потез Река: кат. парцеле бр. 1836, 1852; потез Селиште: кат. парцела бр. 607

Локалитет се налази у зони спајања потока Грабовац и Плоче, који формирају поток Река. Његов већи део се налази на благој заравни, у подножју северне стране брда Подвис, на потезу Река. Трагови насељавања се уочавају и са северне стране потока Плоче, на потезу Селиште, а најбројнији су на мањој тераси у горњој зони падине и јужно од Кошутичке улице, која пролази грebenом брега.

На површини се налази на фрагменте браон-сиве и црне праисторијске керамике. Израђена је од глине са додатком песка и ситних каменчића, али и у комбинацијама само са песком или каменчићима, а код неких посуда примеса је добијана уситњавањем камена. Глачање површина се запажа код мањег броја фрагмената, углавном посуда црне боје. Ободи су са заобљеном усном или са равно засеченом горњом површином која може бити проширена. Карактеристичан је фрагмент обода зделе са рубом повијеним ка унутрашњости посуде и са хоризонтално засеченом горњом површином. Малобројни налази дршки припадају типу оних језичастих. Од облика посуда заступљени су лонци, а мањи број фрагмената се везује за зделе. Два фрагмента лонца на трбуху имају широку ребрасту траку са косим зарезима. На основу карактеристика керамичке продукције насеље је опредељено у млађе бронзано доба.

Река – Селиште – КО Амерић, потез Река: кат. парцеле бр. 1854, 1854; потез Криводол: кат. парцеле бр. 582, 583, 592; потез Спасовина: кат. парцеле бр. 616–625; потез Селиште: кат. парцеле бр. 610–615

Потоци Плоче и Река локалитет деле на два дела, јужни на потезу Река и северни на потезима Селиште, Спасовина и Криводол. Део локалитета на потезу Река је у североисточном подножју брда Подвис, педесетак метара од потока Грабовац. Већи део локалитета се налази на потезима Селиште, Спасовина и Криводол. Они су на јужној падини брда, а по чијем грбену пролази Кошутичка улица, која их одваја од потеза Шиб. По средини падине је валовита зараван на којој се налази већи број површинских бунара и изворишта. Налазиште се спушта до Старошколске улице и потока Плоче и Река.

Локалитет има остатке римског провинцијског насеља, које је од 2. до 4. века имало неколико фаза развоја. Површина налазишта на потезу Река се издваја изразито тамном бојом земље, скоро црном, у односу на окружење, где је земља браон нијанси. Ова зона налазишта је мањих димензија, 30

х 30 м, и у оквиру ње су бројни комади тегула и фрагментована керамика. Керамика је углавном црвене боје, а малобројнији су сиво-црне. Вероватно се на овој локацији налазио објекат римског газдинства.

На потезима Селиште, Спасовина и Криводол, на већој површини се наилази углавном на фрагменте керамике. Највећи број налаза је на заравни падине, где се уочавају зоне у којима су се вероватно некада налазили објекти. Њихове позиције се издвајају тамносивом земљом са налазима комада опеке, тегула, ситнијих и крупнијих грудви лепа, као и већег броја фрагментоване керамике. Керамика на потезу Криводол је изразито сивкастоплавичасте боје и рађене на брзом ножном витлу, док је на Селишту и Спасовини углавном тамносиве боје и ређе цигластоцрвене. Може се претпоставити да се старије насеље формирано у нижим зонама долине с временом помера и ка вишим kotaма падине са западне стране потока Река. За овај локалитет би се могао везати и случајан налаз са територије села Амерић – два денара, од којих је један Трајанов (Гарашанин и Гарашанин 1951, 151–152; Црнобрња 1978, 206).

Грабовац – КО Амерић, потез Грабовац: кат. парцеле бр. 1767, 2153, 2155, 1764/1, 3, 4; потез Голубово поље: кат. парцела бр. 1764/2

Локалитет се налази са јужне стране потока Грабовац и западно од асфалтног пута Мала Врбица – Амерић, на потезу Грабовац. Терен чини падина са нагибом ка северу. Неколико парцела уз сам ток потока забележено је за потез Селиште, док је са супротне стране потез Мандре. Са јужне стране потока, на мањој заравни по средини падине, уочава се зона земље знатно тамније боје и у њој се налазе материјални остаци који упућују на постојање објекта. Запажа се већа количина ситнијих комада тегула и опека, ситнији ломљени камен и грудве гореле земље. Педесетак метара северо-источно од зоне објекта, у долини потока и уз асфалтни пут, запажају се места тамније земље са већом количином ситнијих грудви црвено гореле земље и већим бројем ситнијих фрагмената касноримске керамике израђене на ножном витлу.

Може се претпоставити да се на средини падине налазио главни објекат испод ког се формирало мање насеље у оквиру римског газдинства током 3/4. века.

Кораћица

Дрење 1 – КО Кораћица, потез Дрење: кат. парцеле бр. 131/1, 2, 123/1, 2

Локалитет се налази на потезу Дрење у источном делу села Кораћице, на падини западно од косе Штрковица. Трагови насељавања су изражени

на шпицу падине брега оријентисаног ка југу и потезу Добре воде. Са источне стране падине и локалитета налази се неколико извора.

На мањој површини наилази се спорадично на ситније фрагменте керамике грубе фактуре. Површине посуда су браон или окер боје, а језгро је углавном црне. Израђена је од непречишћене глине и има аналогије са керамиком са других налазишта старијег неолита са територије Младеновца. Нађен је и један мањи опсидијански резач троугластог облика.

Дрење 2 – КО Кораћица, потез Дрење: кат. парцеле бр. 101–104, 111, 115–118, 122

Локалитет се налази на потезу Дрење у источном делу села Кораћице и подножју косе Штрковица, на падини оријентисаној ка југозападу.³ Налазиште је на валовитом терену са падом ка југу, а у његовом средишту је блага депресија сезонског потока правца север–југ. Са јужне стране локалитета налази се неколико извора и бунара.

Са источне стране мање депресије и недалеко од сталног извора, на већој површини и дужине 200–300 м, спорадично се наилази на фрагменте касноантичке керамике. Са северне стране ове зоне налази се мање узвишење које по количини грађевинског материјала – комади опеке (дебљине 5–6 цм), тегула, камена и малтера – упућује да се на овој позицији налазио већи објект. Са ове позиције је и један фрагмент хидрауличног малтера, креча са додатком мрвљене опеке. Значајни су и налази мањих подних плочица од печене глине ромбоидног облика са лучним странама (сл. 7. 10), које упућују на површину поплочану у техници мозаика. У зони објекта бројни су фрагменти керамике, а са ове позиције откупљен је предмет израђен од бакарног лима за који се претпоставља да би могао бити део римског оклопа – нарамница (сл. 7. 8). Нађено је и неколико фрагмената равног стакла, могуће од прозорских окулуса.

На падини с друге стране депресије, наспрам уоченог објекта, налази се интензиван касноантички културни слој у дужини око 50 м. Већа количина кровног покривача, тегула и имбрекса тањих зидова указује на постојање објекта са јужне стране ове зоне. На обе позиције керамику углавном чине фрагменти кухињских посуда, лонци, зделе, поклопци израђених на ножном витлу и тањих зидова, углавном тонова сиве боје.

Првенствено налази грађевинског материјала упућују на закључак да се на овом налазишту налазе остаци римске насеобине, могуће виле рустике из 3/4. века.

³ На топографској карти 1: 50000 локација је као крај убележена под именом Бело Поље, назив под којим је локалитет забележен 2007. године.

Пландиште – КО Кораћица, потез Пландиште: кат. парцела бр. 1288, 1299, 1456, 1458, 1459/7

Локалитет се налази на јужном обронку Космаја на потезу Пландиште у северозападном делу села Кораћице. Чини га коса која повезује брдо Оглавци и средишњи врх Космаја. Гребеном косе пролази асфалтни пут Младеновац–Космај, који пресеца локалитет. Са источне стране Ловачког дома је оштра падина – зид јаме старог каменолома.

Налазиште је на простору викенд-насеља и на површини није било могуће уочити археолошке трагове живота на овом месту. Извор информација је Влада Спасојевић, који је при уређењу своје парцеле седамдесетих година 20. века прикупио и сачувао део археолошког материјала. Налазио је фрагменте римске керамике и бронзани новац са прве половине 4. века (Константин, Констанције II). По његовом казивању, при изградњи других објеката, од његове викендице ка објекту Ловачки дом, такође се наилазило на материјал и објекте римског периода.

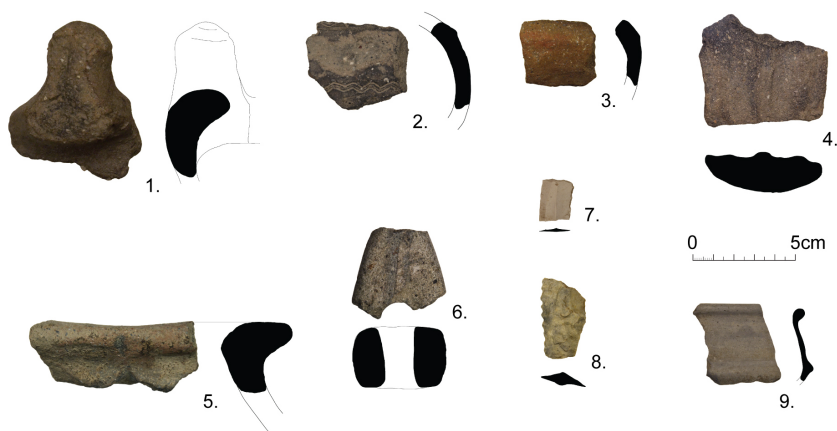
Мијовац – КО Кораћица, потез Мијовац: кат. парцела бр. 2300, 2311–2313

Локалитет се налази на потезу Мијовац у Петкајском крају села Кораћице. Чини га коса која се спушта од брда Оглавци ка потезу Брда, између потока Турчић и Мијовац (притока Алинца). Гребеном косе пролази асфалтни пут (Ул. Петкајска) и са његове источне стране, око 50 м, наилази се на трагове из римског периода. Са супротне стране пута и у подножју брда је извор Врело, од ког настаје поток Турчић.

На валовитој заравни са благим падом ка потоку Мијовац и са земљом светлежуге до браон боје издваја се зона тамније сиве земље, пречника 50–60 м. На овој површини се уочава појава ситнијег ломљеног камена, а спорадично се наилази на ситније комаде опеке и тегула, као и већи број фрагмената керамике. Са западне стране локалитета у кругу од 10 м запажа се већи број крупнијих и ситнијих грудви црвено гореле земље.

Керамику углавном чине лонци и зделе сиве боје, а ређе браон или цигласто црвених тонова. Већи проценат је израђен од глине са додатком песка и ситнијих каменчића, док је мањи број од пречишћене глине. Код разгнутих обода лонаца профилације указују на употребу поклопаца, што потврђују и малобројни налази. Фрагменти трбуха и дна са израженим канелурама на унутрашњој страни посуда упућују да су израђене на ножном витлу.

Може се претпоставити да је на овом месту крајем 3. или у првој половини 4. века настало мање римско газдинство у оквиру пољопривредних делатности.

Сл. 6. Површински налази: Врановац: 1, 8; Ливаде–Школа: 2, 5;
Турчић 2: 3, 4; Превале: 6; Голубац: 7; Водице: 9

Fig. 6. Surface findings: Vranovac: 1, 8; Livade–Škola: 2, 5;
Turčić 2: 3, 4; Prevale: 6; Golubac: 7; Vodice: 9

Велика Иванча

Превале 1 – КО Велика Иванча, потез Турчић: кат. парцеле бр. 2376/1–2, 2375, 2378/1–2

Локалитет се налази на југоисточној падини брда и потеза Превале, између потока Превале и Турчића. Гребеном брда пролази сеоски пут правца северозапад–југоисток, а са јужне стране спаја се са сеоским путем Кораћица–Пијаца (Велика Иванча). На неколико стотина метара северозападно од налазишта је заселак Велике Иванче и Улица Стублине.

Североисточно од гребена на благој падини ка потоку Турчић, површине око 100 x 50 м, запажа се појава ситнијег ломљеног камена, уситњених комада горелог зидног набоја и већег броја фрагментоване керамике. Керамика је грубе фактуре израђена од глине са додатком ситнијих каменчића и песка. Површине посуда су у нијансама светлосиве до цигластоцрвене, ретко црне, а језгра су најчешће тамнија и црне боје. Углавном је атипична и неукрашена, а фрагменти дебљих зидова се везују за употребу већих лонаца. Нађен је и један већи део секире са перфорацијом за дршку (сл. 6. 6), израђене од сивог камена, и део плочастог жрвња од крупнозрног камена.

На основу површинских запажања на овом месту вероватно се налазило мање насеље бронзаног доба.

Превале 2 – КО Велика Иванча, потез Турчић: кат. парцела бр. 2305/1

Локалитет се налази на потезу Турчић и јужном крају брда Превале, на падини ка потоку Турчић. Смештен је на благој заравни југоисточне падине брда и са источне стране Улице Стублине, на месту где се завршава асфалтни део и улица прелази у сеоски пут.

На благој падини брда ка потоку Турчић земља је светложуто до браон боје, а на њој се издваја зона сиве са остацима римског периода у кругу 50–60 м. Наилази се на крупнији и ситнији ломљени камен и спорадично на ситније комаде опеке и тегула.

Керамику углавном чине лонци и зделе сиве боје, а ређе браон или цигластоцрвених тонова. Код обода лонаца профилација указује на употребу поклопаца. Дршке су тракастог облика, најчешће са подужно и пластично моделованим ребрима. Малобројни фрагменти са плитким канелурама на унутрашњости посуда упућују да су рађене на ножном витлу.

Вероватно се на овом месту налазио објекат мањег касноантичког газдинства.

Турчић 1 – КО Велика Иванча, потез Турчић: кат. парцеле бр. 2461, 2462/1, 2452, 2448/1, 2449/1

Локалитет је на потезу Турчић, са источне стране истоименог потока, а са западне је његова утока поток Косарлија. Налази се на ниској падини оријентисаној ка југозападу, која се издваја изразито црном бојом земље. У овој зони су се почетком 20. века налазили рудници угља.

На површини се налазе фрагменти грубе и fine праисторијске керамике. Груба је рађена од глине са додатком ситнијих каменчића и дебљих је зидова, а фина је сиве и сиво-браон боје, танких зидова и израђена на витлу од пречишћене глине. Неколико фрагмената обода показује да су кратки и благо разгнути. Ови налази се везују за аутохтоно становништво предримског или раноримског периода.

Турчић 2 – КО Велика Иванча, потез Турчић: кат. парцеле бр. 2435–2437, 2439

Локалитет се налази на пространој и благо усталасалој равни са јужне стране брда. Са његове југозападне стране протиче Турчић, а са североисточне поток Косарлија, и они се спајају у јужном подножју брда.

На падини ка ушћу два потока спорадично се наилази на фрагменте керамике. На заравњеном платоу изнад падина, на шпицу брега оријентисаном ка југу, уз бројне фрагменте керамике уочавају се зоне са већом количином ситнијих и крупнијих комада горелог зидног набоја, као и појава ситнијег ломљеног камена. Керамика је груба, са примесама каменчића и песка, а

најчешће је сиво-браон тонова боје печења. Дршке су тракасте и правоугаоног пресека, а једна је квадратног пресека (сл. 6. 3). Дршка која је припадала великом лонцу подужно је канелована са две широке канелуре у средини и бочно од њих са по једном ужом (сл. 6. 4). Један фрагмент трбуха посуде тањих зидова је украшен низом плитких убода оштрим алатом. Локалитет се на основу керамичких налаза може одредити у старије гвоздено доба.

Турчић 3 – КО Велика Иванча, потез Турчић: кат. парцеле бр. 2406, 2407

Налази се на широкој заравни у подножју јужне падине брда. Испод заравни падина се спушта ка југу и долини, око 100 м од потока Турчић.

Трагови насеља се уочавају на пространој тераси изнад долине са североисточне стране потока Турчић. У дужини око 100 м наилази се на ситније фрагменте керамике, а на јужном делу се у кругу око десетак метара запажа већа количина грудви лепа, као и ситнијег ломљеног камена и фрагмената тегула. То упућује на постојање објекта на овој позицији.

Керамика је сиве боје рађена на витлу (сл. 7. 4). Заступљени су лонци са профилисаним ободима за поклопце (сл. 7. 3), што потврђује и налаз неколико уломака поклопаца. Тамнобраон керамика је грубља и рађена је од глине са додатком веће количине каменчића. Уз керамику је нађено неколико слитака олова, али и један купасти комад са перфорацијом који је служио за усадник или за спајање архитектонских елемената. Локалитет се оквирно датује у 3/4. век.

Турчић 4 – КО Велика Иванча, потез Турчић: кат. парцеле бр. 2568/2, 2567/3

Налази на североисточној падини виса којим пролази асфалтни пут Младеновац – Велика Иванча, Улица Турчић. У доњој зони падине уочава се мања тераса, на којој су откривени археолошки остаци, а око 100 м удаљене од потока Турчић.

На површини је видљив облик узвишења са већом концентрацијом гореле земље и ситнијим ломљеним каменом. На међи између наведених парцела се налази неколико изораних и избачених крупних каменова. Уочава се и појава фрагмената тегула и опеке. У зони објекта запажа се већа количина крупнијих и ситнијих фрагмената керамике. Уз финију керамику израђену на витлу јавља се и груба, а боја варира од сивих до тамнобраон тонова. Нађен је и један добро очувани керамички пршљенак (сл. 7. 11), са ваљкастим доњим делом, док је горњи део купастог облика. Налази дршке патере (сл. 7. 13), луковице крстасте фибуле, оловног предмета облика пирамиде и једне гвоздене мотике, уз керамичку продукцију, локалитет одређују у 3/4. век. Вероватно се на овој позицији налазио већи објекат римског пољопривредног газдинства.

Сленичар – КО Велика Иванча, потез Сленичар: кат. парцеле бр. 1406/1, 1416, 1417/1421

Локалитет се налази на потезу Сленичар, са југозападне стране истоименог потока, по средини падине на терасастој равни и источно уз потез Прокоп.

На терену су на неколико места уочене мање зоне са концентрацијом ситнијих комада горелог зидног набоја, вероватно на позицијама објеката. У овим зонама се уочава и већи број ситнијих фрагмената керамике. Посуде су рађене од печене глине са додатком песка и ситнијих каменчића, а боја печења је сиво-браон тонова. Усне обода лонаца и здела су хоризонтално за-сецани или заобљени, а обод једне зделе је благо повијен ка унутрашњости посуде. Код неколико фрагмената на трбуху је аплицирана ребраста трака, а једна је украшена косим зарезима. На основу ових налаза локалитет се оквирно опредељује у старије гвоздено доба.

Чуковац – КО Велика Иванча, потез Чуковац: кат. парцеле бр. 2816, 2818, 2819, 2826, 2827

Локалитет се налази са обе стране потока Бесна и око стотинак метара јужно од моста у центру села. Западни део локалитета се налази у зони заравњене терасе по средини падине испод сеоског гробља Металка, а источни је непосредно изнад равни долине са источне стране потока.

На мањој површини са обе стране потока Бесна налази се спора-дично на ситније фрагменте керамике. Керамика је грубе фактуре и тањих зидова, израђена од глине са додацима ситнијих каменчића и углавном је сивих или браон тонова. Може се претпоставити да се овде налазило мање праисторијско станиште из периода старијег гвозденог доба.

Ливаде – КО Велика Иванча, потез Сленичар: кат. парцеле бр. 3125, 3132, 3134; потез Ливаде: кат. парцеле бр. 3997

Локалитет се налази са западне стране потока Сленичар, на источној падини брега између потока Сленичар и Мали Луг. Трагови насељавања се запајају на више суседних позиција, у дужини око 300 м, и око ушћа Малог Луга у Сленичар на потезу Ливаде. У односу на окружење, које је браон-жуте боје земље, зоне са културним слојем се издвајају тамносивом бојом земље у којој се налази археолошки материјал.

На површини се уочавају ситније грудве лепа, ситнији ломљени камен и мање зоне са присуством веће количине пепела. Керамика је рим-ска провинцијска локалне производње сиве боје и са тоновима браон или црне боје. Ободи лонаца су најчешће профилисани за употребу поклопаца

Сл. 7. Површински налази: Ливаде: 1, 2, 12; Турчић 3: 3, 4; Јабланица 2: 5; Милатовица: 6, 7, 9; Дрење 2: 8, 10; Турчић 4: 11, 13

Fig. 7. Surface findings: Livade: 1, 2, 12; Turčić 3: 3, 4; Jablanica 2: 5; Milatovica: 6, 7, 9; Drenje 2: 8, 10; Turčić 4: 11, 13

(сл. 7. 1), а нађен је и један већи фрагмент поклопца (сл. 7. 2). На површини је нађено и неколико металних предмета. Гвоздени будак упућује на пољопривредну делатност, а два мања комада бронзане шљаке на могуће топљење бронзе. Нађен је и један мањи бронзани кључ са оштећеном квадратном алком рукохвата (сл. 7. 12). Мањи фрагмент крупнозрног гранита са равном радном површином вероватно је припадао ручном жрвњу. Локалитет се оквирно датује у 3/4. век.

Ливаде–Школа – КО Велика Иванча, потез Ливаде: кат. парцеле бр. 3701, 3963, 3968/2, 3702/1, 3703/1, 3704–3706, 3707/1–2, 3758, 3717/1–3, 3716, 3717/3

Локалитет се налази са западне стране потока Мали Луг, код места његовог утока у поток Сленичар, а са северне стране пресеца га асфалтни пут Велика Иванча – Раниловић (Ул. Дурмиторска). Трагови насељавања се уочавају у нижим зонама валовите падине у долини Малог Луга у дужини око 500–600 м, а централни део локалитета се налази на падини испод сеоске школе.

На површини се налази на ситније комаде горелог кућног набоја и фрагменате керамике, а у западном делу налазишта и на комаде гвоздене шљаке. Керамика је израђена од глине са додатком каменчића и песка. Најбројнија је сиве боје печења, али се јавља и у браон-црвенкастим тоновима. Посуде грубе фактуре су најзаступљеније, док се глачање површина запажа код мањих лонаца и здела. Мањи лонци имају благо разгранте обод, а код једног великог лонца обод је пуног троугластог пресека (сл. 6. 5). Посуде су украшаване линеарним урезима водоравних линија или шрафираним троугловима, а користи се и ребраста трака. Код здела се запажа повијање обода ка унутрашњости посуда, а на једном фрагменту изведене су хоризонталне канелуре. На трбуху једне зделе урезане су две траке вишеструких цикцак линија или валовница (сл. 6. 2). Сличан мотив налазимо на бројним локалитетима у Поморављу, као што су Селиште–Дубока (Stojić 1986, Т.16), Врбица–Драгоцвет (Stojić 1986, Т. 18/11–12) и Пањевачки рит (Стојић 2004, 127, Т. СХI/1). На основу историјске интерпретације М. Стојића ова фаза насеља се опредељује у ранију фазу старијег гвозденог доба Ic (Стојић 2004, 51–52).

Врановац – КО Велика Иванча, потез Врановац: кат. парцеле бр. 4125/1, 4126/3; потез Ливаде: кат. парцеле бр. 4000/1, 4004, 4005

Локалитет се налази на потезу Врановац, јужно на неколико стотина метара од ушћа Малог Луга (Равни Луг) у поток Сленичар и у северном подножју брда Трново и Врановац. Терен је са југозападне стране потока Мали Луг, уз саму равну долину, на благом и валовитом узвишењу са падом ка југоистоку. Део налазишта је и са супротне стране потока Мали Луг на шпицу брега и на потезу Ливаде.

Груба керамика је израђена од глине са додатком каменчића, припада праисторији и указује на постојање мањег станишта. Издваја се фрагмент зделе са малом језичастом дршком, изнад које је линеарно урезан двоструки „V” мотив и фрагмент дршке лонца са цилиндричним испупчењем купастог врха, постављеног на месту споја обода и дршке (сл. 6. 1). Мањи део фраг-

ментоване камене алатке, са ретуширањем назубљене радне ивице, могао би се везати за алатку типа тестере (сл. 6. 8). Локалитет је на основу налаза опредељен у старије гвоздено доба.

Врело – КО Велика Иванча, потез Врело: кат. парцела бр. 4370/3; потез Врановац: кат. парцеле бр. 4372/2, 4377, 4378

Локалитет се налази у источном подножју Трновог брда на најнижој тераси изнад долине потока. Са југоисточне стране локалитета налази се корито Саревачког потока, који је правца запад–исток и одваја Трново брдо од потеза Липар. Са југоисточне стране, на око 100 м, поток се улива у Милатовицу.

У североисточном углу садашње парцеле, а по катастру у северозападном углу кат. парцеле бр. 4372/2, у кругу око пола метра нађено је више крупнијих уломака праисторијске керамике. Она је дубоким орањем изорана и вероватно се налазила у оквиру објекта или отпадне јаме. Израђена је од глине са додатком веће количине крупних каменчића, углавном беле боје. Грубе је фактуре и у пресеку је изражена црна боја, док су спољне површине браон-сиве до црне боје. На терену се спорадично налази на сличне фрагменте грубе керамике и издвојено је једно силексно језгро. На овом месту се налазило мање праисторијско насеље, које се може оквирно датовати у бронзано доба.

Милатовица – КО Велика Иванча, потез Милатовица: кат. парцеле бр. 4530–4532, 4527, 4528; потез Обршина: кат. парцеле бр. 4076, 4079, 4080

Локалитет се налази са источне стране долине где потоци Бесна и Сленичар утоком формирају речицу Милатовица. По средини пролази сеоски пут Велика Иванча – брдо Липар (село Стојник), правца север–југ, који налазиште дели на два дела.

Западни део локалитета чини зараван, која се ка северу шири у страни равни плато, а ка југозападу се завршава мањом и оштром падином. На овој површини се запажају веће зоне са тамнијом земљом, које би указивале на постојање објекта и културног слоја. На њима се уочава појава већег броја фрагмената керамичких посуда, углавном сиво-браон боје и израђених на витлу. Уз фрагменте лонаца и здела налази се и на фрагменте поклопаца. Нађен је и један цео пршљенак коничног облика израђен од глине. Налаз гвозденог цртака рала указује на пољопривредну делатност.

Источни део је на доњој половини простране падине, са налазима фрагмената керамике истих карактеристика уочених на западном делу локалитета. У подножју падине, на површини дужине око 25 и ширине до 10 м, издваја се зона са изузетно великом количином гореле земље браон-црвене боје, пепела, кровног покривача (имбрекси) и правоугаоних опека (сл. 7. 7). Налази искључу-

чиво фрагмената већих посуда (здеље, тарионици и сл.), често деформисаних при печењу (сл. 7. 6), упућивали би на објекте за специјализовану керамичарску производњу. На основу налаза опека из конструкције пећи са слојевима глеђи, зелене, жуте и изразито гореле црне, могуће је да се у овој радионици производила и глеђосана керамика. На фрагментима обода посуда облика тарионице (*mortarium*) запажа се примена глеђосања (сл. 7. 9). Посуде овог типа су добро познате са територије римске провинције Доње Паноније (Brukner 1981, 38, Т. 60, 61). Површински налази упућују да се на овом месту налазио радионички комплекс за припрему и печење глинених производа, а концентрације материјала показују да је на овом месту било више мањих целина – пећи, тарионице и сл. О конструкцији и организацији производње римских керамичарских пећи податке нам пружају оне истражене из окружења Виминацијума (Јордовић 1995; Raičković, Redžić 2005; Raičković, Vuković 2008).

Суседна парцела са јужне стране ове површине је ливада, изразито валовите површине, па се није могло уочити да ли се и на њој налазе остаци везани за уочени објекат. На двадесетак метара, југоисточно од ове зоне, налази се већа јама (бара) пречника 5–6 м. Локалитет се оквирно датује у 4. век и вероватно се на овом месту налазило римско пољопривредно-занатско газдинство.

Голубац – КО Велика Иванча, потез Голубац: кат. парцела бр. 4518

Локалитет се налази источно од лок. Милатовица и са јужне стране сеоског пута, који прати гребен брега Голубац, на парцели Ђорђа Тошића, испод куће и помоћних објеката. Најбројнији остаци насеља се уочавају на заравњеној тераси, смештеној на средини падине, испод косе брега Голубац. Терен је са падом ка југу, а испод падине протиче поток Милатовица. И у подножју падине, на већој и благо издигнутој заравни, спорадично се налази на атипичне фрагменте праисторијске керамике.

Керамика је груба и дебљих зидова, израђена од глине са примесом ситнијих и крупнијих каменчића, а углавном је браон боје и ређе сиво-црне. На основу фрагмената дршки заступљен је тип језичастих и тракастих полукружног пресека. Нађено је и неколико ножића, правоугаоног облика и трапезастог пресека, израђених од беличастог кремена (сл. 6. 7). Налази се оквирно датују у средње бронзано доба.

Водице – КО Велика Иванча, потез Водице: кат. парцеле бр. 4491, 4489/1–2, 4488/1–2, 4487, 4486/1–5, 4486/1–2; КО Пружатовац, потез Водице: кат. парцеле бр. 1192, 1193, 1195

Праисторијски локалитет се налази северозападно и јужно од извора Водице у селу Велика Иванча. Северозападни део се простире на мањој

површини у дужини око 80 м. Део локалитета јужно од извора је на нижим зонама падине и спушта се до долине сезонског потока. У висини извора је тераса са тамнијом бојом земље, која се везује за касносредњовековно насеље. Локалитет се ка југоистоку завршава на делу брда, које сече усек јаруге. С друге стране јаруге насеље се и даље простире ка југу и налази се на територији села Пружатовац. У овом делу је пространа зараван, а на трагове насељавања се наилази у дужини око 250 м.

Насеље млађег гвозденог доба је формирано на већој површини на којој се уочавају бројни фрагменти керамике грубе и финије фактуре. Груба керамика је браон и сиво-црне боје израђена од глине са додатком веће количине ситнијих каменчића и дебљих је зидова. На неколико уломака украс је изведен вертикалним гребенастим урезом. Фина керамика је танких зидова и сиве боје, израђена од пречишћене глине. Ободи су благо разгнати са заобљеним уснама, најчешће „S”-профилације. Неколико фрагмената обода биконичних здела (сл. 6. 9), са наглашеним вратом, везују се за фазу Жидовар I (Sladić 1986, 32, Т. XVIII/6). На парцелама бр. 4486/1–2 уз уломке керамике наилази се на ситније комаде оловне згуре, која би налазиште могла одредити и у 1. век нове ере.

Трајање насеља се може одредити у позну фазу млађег гвозденог доба и почетак раноримског периода (1. век пре нове ере – 1. век нове ере). Налази материјалне културе се везују за племе Скордиска, које је у овом периоду насељавало простор српског Подунавља.

Пружатовац

Забој – КО Пружатовац, потез Забој: кат. парцеле бр. 1090, 1091/1.2, 1094, 1205

Локалитет се налази на ниској заравни на јужном делу Пружатовца и североисточне стране уз долину потока Турчић. Са источне стране заравни је мања депресија са извориштима.

Површина је тамносиве боје земље, у којој се наилази на малобројне фрагменте праисторијске керамике. Израђена је од глине са додатком веће количине крупнијих каменчића, углавном беле боје. Грубе је фактуре, са површинама у нијансама од браон-сиве до црне и са пресеком црне боје. Груба и ручно израђена, може се на основу фактуре одредити у бронзано доба.

Јабланица 1 – КО Пружатовац, потез Јабланица: кат. парцеле бр. 206, 207

Локалитет се налази са југоисточне стране Пружатовца, са северне стране уз асфалтни пут Младеновац – Пружатовац – Велика Иванча, на потезу Јабланица. Праисторијско насеље је на јужном рубу простране заравни,

изнад мање падине која се спушта до тока потока Јабланица. Његов јужни део је једнослојан, а на северозападном делу изнад овог слоја су културни слојеви римског и раносредњовековног насеља (Катић и Марковић 2020, 215–218).

На појединим местима се уочавају веће концентрације црвено горелог зидног набоја и фрагмената керамике. Керамика је углавном неукрашена, а боје површина варирају од тонова окер до светлобраон боје.

Јабланица 2 – КО Пружатовца, потез Јабланица: кат. парцеле бр. 206, 207, 131, 215, 220–239; потез Земунице: кат. парцеле бр. 400, 404, 405; потез Село код куће: кат. парцела бр. 204; потез Воровничка: кат. парцела бр. 205

Локалитет Јабланица је у југоисточном делу Пружатовца и са обе стране асфалтног пута Младеновац – Пружатовца – Велика Иванча (Пружатовачка улица). У централном делу локалитета је и раскрсница Пружатовачке и Доњокрајске улице. Римско насеље прати ток Јабланице, од њеног извора па низводно око 800 м, правца северозапад–југоисток. Са северне стране пута и са обе стране потока, на потезу Јабланица, налазило се језгро насеља. Бројни трагови насељавања налазе се и са јужне стране пута, на падини западно од потока, на потезу Земунице.

Зона насеља опредељеног у 1/2. век налази се са северне стране потока Јабланица, а насеље 3/4. века је заузимало површину са јужне стране потока. Насеље 1/2. века се издваја по покретном археолошком материјалу, првенствено керамичкој продукцији грубе сиво-браон и финије сиве боје (сл. 7. 5). На супротној страни потока и насеља 1/2. века, на парцели кат. бр. 206 уочава се постојање већег објекта, виле рустике, која је вероватно подигнута у 3. веку. Зона објекта се издваја већом количином грађевинског материјала, ломљеног камена и фрагментима имбрекса, тегула и ређе опеке. Трагови живота током 3. и 4. века се уочавају само на југозападној страни потока, са обе стране виле на потезима Јабланица и Земунице.

Закључна разматрања

Југозападно подручје Космаја је у науци препознатљиво по истраженим бројним остацима римског периода везаних за експлоатацију среброносне руде олова галенита и остацима средњовековних манастира, цркава и касносредњовековних насеља и некропола (Катић и Марковић, 2017; 2020; Поповић, 1981; Поп-Лазих и др. 1992; Симић, 1986).

На основу резултата обављених археолошких рекогносцирања добијени су елементи и путокази за истраживање проблема насељености југоисточних падина Космаја током различитих периода. Налазишта се

већином налазе у долинама потока и припадају углавном једнослојним. Мањи број се може одредити у вишеслојне, али са хоризонталном стратиграфијом и делимичним преклапањем културних слојева. Примери за то су локалитети Река и Река–Селиште у Америћу, као и Јабаланица 1 и 2 у Пружатовцу.

Најстарији откривени трагови насељавања припадају старијем неолиту, документовани фрагментима керамике са локалитета Дрење 1 у Кораћици, и они су за сада усамљен налаз на овом простору. После овог насељавања за дужи период нису уочени и евидентирани трагова живота све до средњег бронзаног доба. Откривен је низ мањих насеља са карактеристичним материјалом, најчешће фрагментоване керамике и камених алатки. Носиоци настанака и развоја нових насеља у југоисточном Поткосмају су софистицираније технологије израде, у чијем се керамичком инвентару примећује разноликост форми, фактуре, орнаменталних техника.

У прелазној фази између млађег бронзаног и гвозденог доба ова зона Космаја се динамичније насељава, а својом позицијом издваја се локалитет Брљочевац, у Америћу, који се по карактеристикама може сматрати градинским насељем, могуће и утврђеним. Са доминантном позицијом вероватно је контролисао шире подручје и комуникације које су пролазиле са источне стране Космаја и брда Кошутица. Током старијег гвозденог доба долази до формирања бројних мањих насеља, али и већих као што је локалитет Ливаде–Школа у Великој Иванчи. Током старијег и млађег гвозденог доба карактеристике археолошког материјала су са културним одликама ширег окружења, а паралеле их везују углавном за простор централног Балкана и српско Поморавље и Подунавље. Може се претпоставити да је становништво млађег гвозденог доба остало у насељима и по римском освајању и током 1. века. На локалитету Водице, између села Велика Иванча и Пружатовца, уз предримску аутохтону керамику је нађена и оловна згура која се може везати за Космајске римске руднике. Почетак експлоатације рудника *Metalla Tricornensia* оквирно се датује у 1. – крај 1. века и време владавине римског цара Трајана (Борић-Брешковић и Црнобрња, 2015).

Од 2. века долази до потпуне доминације провинцијске римске материјалне културе, што се сагледава на локалитетима Јабланица 2 у Пружатовцу, Река–Селиште у Америћу и Ливаде у Великој Иванчи. Током 3. и 4. века настаје већи број налазишта, а вероватно су припадала мањим или већим пољопривредним газдинствима. То потврђују налази гвоздених пољопривредних алатки на локалитетима у Великој Иванчи. Случајан налаз жрвња из Амерића, у подножју брда Кошутице, везује се за потребе млевења жита-

рица и пољопривреду (Jovićić 2019, 161–162, sl. 4.29, sl. 4.33). Једина занатска делатност је потврђена на локалитету Милатовица, где је констатовано постојање касноантичких керамичких пећи за производњу посуда, од којих су неке биле украшене техником глеђосања.

БИБЛИОГРАФИЈА

Борић-Брешковић, Б. и Црнобрња, А. Н. 2015. *Остава сребрног римског новца из рудничке области metalla Tricornensia. Археолошко-нумизматичка студија*. Београд: Народни музеј.

Bulatović, A., Molloy B. and Filipović, V. 2021. The Balkan Aegean migrations revisited: changes in material culture and settlement patterns in the late bronze age central Balkans in light of new data, *Старинар* LXXI: 61–105.

Brukner, O. 1981. *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*. Beograd: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodine, Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Гарашанин, М. и Гарашанин, Д. 1951. *Археолошка налазишта у Србији*. Београд: Просвета.

Глишић, Р. 2002. *Јасеница морфолошко-хидролошке карактеристике*. Младеновац: Беокућа.

Јордовић, Ч. 1995. Грнчарски и цигларски центар у Виминацијуму, *Саопштења* XXVI: 95–106.

Jovićić, I. M. 2019. *Antički žrvnjevi iz rimskih provincija na tlu Srbije*. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu. (<http://phaidrabg.bg.ac.rs/o20343>)

Катић, В. и Марковић, Н. 2017. Шест векова манастира Павловац. *600 година манастира Павловац*, В. Катић, Н. Марковић (ур.). Младеновац: Градска општина Младеновац: 45–60.

Катић, В. и Марковић, Н. 2020. *Археолошко наслеђе Младеновца од раног средњег века до раног модерног доба*. Младеновац: Градска општина Младеновац.

Поп-Лазич, П., Јовановић, А. и Мркобрад, Д. 1992. Нови археолошки налази на јужним обронцима Космаја, *Гласник Српског археолошког друштва* 8: 135–143.

Поповић, М. 1981. Археолошка ископавања у Манастиру Павловцима. *Саопштења* 13: 115–125.

Raičković, A. i Redžić, S. 2005. Керамичке и опекарске пећи Виминацијума – локације „Пећине” и „Livade kod ćuprije”, *Arheologija i prirodne nauke*, vol. 1: 81–106.

Raičković, A. i Vuković, S. 2008. Керамичарска пећ са istočne nekropole Виминацијума, *Arheologija i prirodne nauke*, vol. 4: 7–13.

Симић, З. 1986. Црква у селу Велика Иванча на локалитету „Манастир”. *Саопштења* 28: 245–251.

Sladić, M. 1986. *Keramika Skordiska, latenska keramika u jugoslovenskom Podunavlju*. Beograd: Univerzitet u Beogradu.

Stojić, M. 1986. *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*. Svetozarevo–Beograd: GRO Kultura.

Стојић, М. 2004. *Пањевачки рит*. Београд: Археолошки институт.

Стојић, М. и Јацановић, Д. 2008. *Пожаревац, културна стратиграфија праисторијских локалитета у Браничеву*. Београд: Археолошки институт; Пожаревац: Народни музеј.

Црнобрња, Н. 1978. Попис и карта налаза античког новца на подручју Београда, *Годишњак града Београда*, књ. XXV: 197–209.

Velibor Katić

Belgrade City Museum, Belgrade, Serbia

Nemanja Marković

Institute of Archaeology, Belgrade, Serbia

ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF THE SOUTH-EASTERN SLOPES OF MT. KOSMAJ

Keywords: *Kosmaj, field survey, excavations, Bronze Age, Iron Age, Roman period*

The paper presents the results of the archaeological survey of the south-eastern slopes of Mt. Kosmaj, conducted by the Belgrade City Museum (archaeological collection of the Museum of Mladenovac). This survey focused on pre-historic and Roman sites, while medieval ones were presented and published in detail in 2020. Twenty-six sites were discovered, one of which was dated into the Early Neolithic, seven into the Bronze Age, five into the Early Iron Age, two into the Late Iron Age, and 11 into the Roman period. Most sites are located on mild slopes above the valleys of smaller watercourses (streams and rivers), or elevations and next to water sources following geographically most accessible communication routes. Based on the surface findings, namely, fragments of pottery and parts of building material, i.e. stone and adobe in the case of prehistoric sites, and stone, brick, and adobe in the case of Roman sites, remains of settlements were found in all the discovered archaeological sites.

Among the discovered archaeological sites, the multi-layered site of Brljočevac represented a specific archaeological site in terms of its geographical position and size. The site of Brljočevac is located at the foot of the hill of Košutica on a dominant, high, fan-shaped plateau. During the archaeological survey carried out in 2022, Trench 1 was placed on the edge of the site, along the northern side of the rocky road, and on the surface of a previously registered partially destroyed architectural construction. In Trench 1 (dimensions: 5 m x 1 m), remains of Building 1 were discovered. Building 1, with its preserved irregularly shaped part, was dug into a light brown, archaeologically sterile soil layer. The excavated part of Building 1 was filled with a layer of grey-brown colour, containing a large amount of crushed clay, ash, pottery fragments, animal remains, and several larger stones attached to the building's structural elements. Based on the geographical position and chronologic determination, it was most likely a fortified settlement type from the transition period of the Late Bronze Age to the Early Iron Age that was discovered at the site of Brljočevac.

The archaeological material dated into the Early and Late Iron Age from the archaeological sites at the south-eastern slopes of Mt. Kosmaj is analogous to those from the wider area of the Central Balkans and the Serbian part of the Danube region, and the Great Morava basin. It can be hypothesised that the population of the Late Iron Age remained in the settlements after the Roman conquest and during the 1st century. At the site of Vodice, between the villages of Velika Ivanča and Pružatovac, along with pre-Roman autochthonous pottery, lead slag was found, which can be associated with Roman mining activities at *Metalla Tricornensia* (Mt. Kosmaj). The beginning of mine exploitation is roughly dated into the 1st – end of the 1st century, i.e. during the reign of the Roman Emperor Trajan (98–117).

From the 2nd century, there was a complete dominance of provincial Roman material culture. The characteristics of the provincial Roman culture can be seen from mobile archaeological findings from the sites of Jablanica 2 in Pružatovac, Reka–Selište in Amerić and Livade in Velika Ivanča. During the 3rd and the 4th century, a larger number of sites probably represented smaller or larger agricultural farms. This is confirmed by the findings of iron agricultural tools at sites in Velika Ivanča. The accidental finding of a millstone from Amerić, at the foot of the hill of Košutica, is brought into connection with household activities. The only craft activity was confirmed at the site of Milatovica, where the existence of Late Antique pottery kilns for the production of vessels, sometimes with glazed surfaces, was registered.

The south-western area of Mt. Kosmaj is already well-known in the archaeological and historical literature due to numerous Roman period sites, linked to the exploitation of silver and lead ores, and the remains of Medieval monasteries, churches, and Late Medieval settlements and necropoles. The results of this research provide insight into the archaeological heritage of the south-eastern slopes of Mt. Kosmaj, and contribute to the archaeological map of the broader area of this mountain.

РЕЗУЛТАТИ ЗАШТИТНИХ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА У ДВОРИШТУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ 2022. ГОДИНЕ

Катарина Дмитровић

Народни музеј Чачак

Драган Ћирковић

Републички завод за заштиту споменика културе, Београд

e-mail: katarina.dmitrovic@gmail.com

Примљено: 2. 5. 2024.

Прихваћено: 15. 6. 2024.

Оригинални научни рад

УДК: 902.2(497.11)“2022”

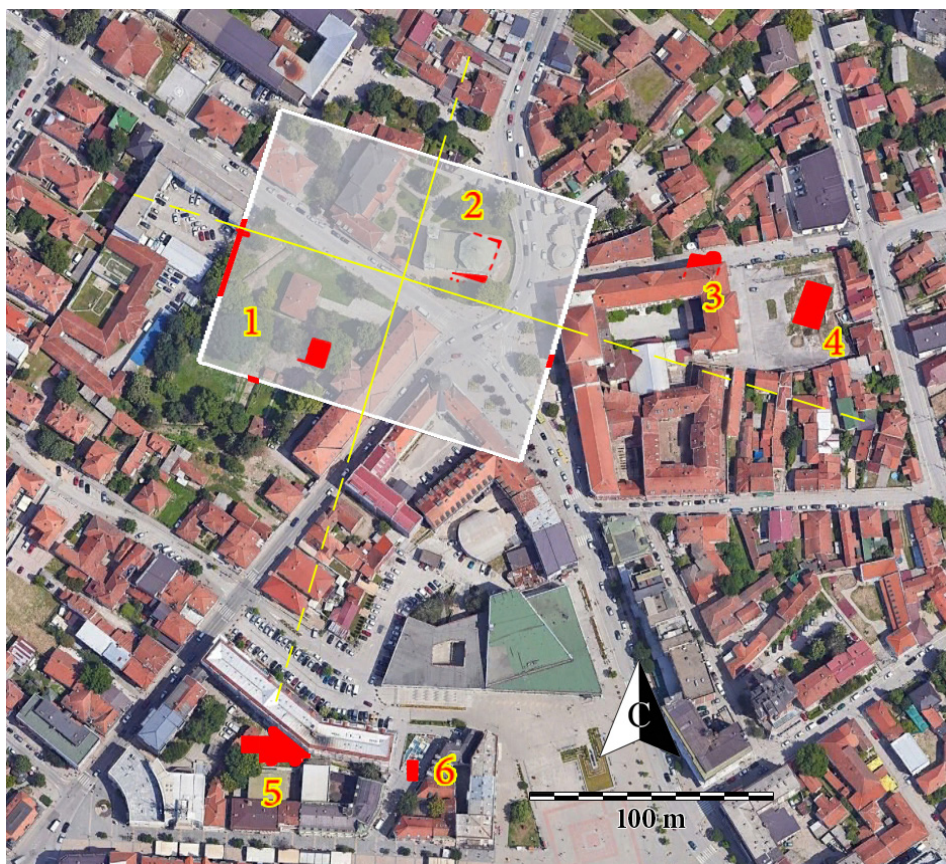
903/904(497.11)

Апстракт: У раду се презентују резултати заштитних археолошких ископавања обављених 2022. године на локалитету Двориште Музеја у Чачку. У оквиру седам сонди са проширењима дефинисано је више фаза из времена касне антике, док су налази из периода од 10/11. до 18. века ретки и најчешће измешани у слоју нивелације. Најзначајније новооткривене структуре чине темељи касноантичког бедема, једна зидана грађевина већих димензија, остаци неколико објеката лаке надземне конструкције и више јама из различитих хронолошких секвенци. Већина објеката и покретних налаза опредељује се у време од 3. до 5. века, а ископавања у старијим слојевима тек предстоје. Од посебног значаја је лабораторијска AMS C-14 анализа узорка угљенисане греде, која је датована у период 10/11. века.

Кључне речи: Чачак, двориште Музеја, касноантичко утврђење, 1–5. век н. е.

1. Увод

Археолошки налази у центру савременог Чачка више не представљају изненађење, већ се све више намећу као правило. Након више деценија истраживања у центру и на западној периферији града, може се рећи да су стратиграфија и хронологија старијих етапа насељавања већ релативно јасни. У широком спектру налазишта од праисторије до османског периода, али и времена 19. и 20. века, бројем локалитета и количином археолошке грађе издваја се антички период, о чему сведочи за сада једини презентовани локалитет Римске терме (Јеремић и Гојгић 2012). Пре ископавања терми 1970. године, о античкој прошлости Чачка знало се само на основу неколико случајних налаза. Велики замах у истраживањима започео је 1981. године у оквиру пројекта „Истраживање античких градова на подручју региона Краљево“, када је испитано више локалитета (Васић 1993). У последње две де-

Сл. 1. Карта са претпостављеним положајем античког утврђења и објектима у непосредном окружењу. Пуном црвеном бојом обележене су археолошки истражене зидане структуре, а испрекиданом правац њиховог пружања:

- 1 – Двориште Музеја; 2 – Црква Вазнесења Господњег; 3 – Мутапова улица;
4 – Двориште Гимназије; 5 – Римске терме; 6 – Римски трг

Fig. 1. Map with the assumed position of the Roman fortification and buildings in its immediate surroundings. The archaeologically investigated structures are marked with a solid red line, and the direction of their extension with dashed lines:

- 1 – Museum courtyard; 2 – Church of the Ascension of the Lord; 3 – Mutapova Street;
4 – Gymnasium courtyard; 5 – Roman baths; 6 – Roman square

ценије радови су нарочито интензивирани и резултирали су открићем низа локалитета – Порта Успења Пресвете Богородице, Суво поље, Мутапова улица, Двориште Гимназије и Римски трг (сл. 1). Упоредо са тим објављена је знатна количина грађе (Ферјанчић et al. 2008; Дмитровић, Радичевић 2009; Јеремић и Гојгић 2012; Дмитровић и Вујадиновић 2014; Исти 2015; и др.).

О периоду средњег века на простору савременог града сведоче резултати ископавања у порти Цркве Вазнесења Господњег¹ (Вукадин 1993) и некропола на Римским термама (Радичевић 2001). У изворима и литератури постоје индиције да је Црква Вазнесења Господњег подигнута над старијом црквом посвећеној Богородици (Градачкој) са краја 12. века, задужбини жупана Страцимира (Душанка Ранковић-Вучићевић 1969; Калић 1993), али то још увек није археолошки потврђено (Радичевић 2001, 36; Рајић и Тимотијевић 2021, 45).

Иако фрагментарна, досадашња археолошка грађа упућује да у Чачку постоје значајни хоризонти из времена антике и средњег века. Међутим, и даље је недовољна да би пружила одговоре на многа питања о постојању и прецизној убијацији римске бенефицијарне станице, војног логора, цивилног насеља и средњовековне владарске задужбине. У разрешавању ове комплексне теме, чини се да ће најновија археолошка истраживања на великој парцели дворишта Народног музеја започета током 2022. године, знатно проширити досадашња знања о врсти, изгледу и обиму првенствено римске агломерације на десној обали Западне Мораве. Захваљујући открићу југозападнoг дела касноантичке фортификације и објеката из више сукцесивних градитељских фаза у његовој унутрашњости, омогућено је прецизније познавање живота у периоду 3–5. века на простору Чачка.

1.1. Топографске карактеристике

Историјско језгро Чачка са Црквом Вазнесења Господњег на његовој највишој тачки припада најужем центру савременог града. На издвојеност централне градске платформе, поред природних одлика високе речне терасе испод које је у прошлости текла Западна Морава, утицало је и више узастопних нивелација насеља, међу којима је најинтензивнија била крајем 19. века (Радовановић 1993). Двориште Народног музеја обухвата југозападни део овог простора, који благо пада од североистока (▼ 241.60) ка југозападу (▼ 239.50). Ограничено је улицама Господара Јована и Цара Душана, на к. п. 438/2 К. О. Чачак, укупне површине 9317 м². У дворишту се налазе Конак Јована Обреновића и зграда Старог начелства, изузетно важна здања из 19. века, у којима су данас смештени Народни музеј и Међуопштински историјски архив у Чачку (сл. 2). Када се изузму наведени објекти, као и мање целине народног градитељства планиране за Музеј детињства, преостали и највећи део дворишта представља парковску површину.

¹ Заштитина ископавања у порти Цркве Вазнесења у Чачку обављена су у периоду 1999–2002. године у организацији Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

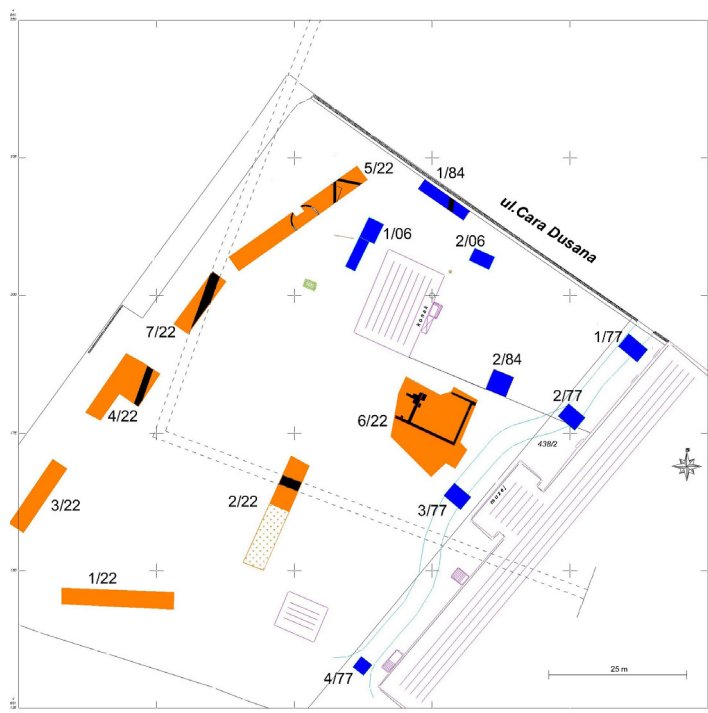
Сл. 2. Изглед ширег центра Чачка са двориштем Народног музеја у првом плану, март 2023. године (поглед ка југоистоку) (фото: С. Грбовић)

Fig. 2. View of the wider centre of Čačak with the courtyard of the National Museum in the foreground, March 2023 (view to the south-east) (photo: S. Grbović)

2. Резултати истраживања 2022. године

У току 2022. године, у дворишту Народног музеја у Чачку обављена су заштитна археолошка ископавања² на површини од 537 м². Према условима Завода за заштиту споменика културе у Краљеву распоред археолошких ископа је одређен позицијом пасареле, чија је изградња планирана ради уређења дворишта и унапређења музејских садржаја. Отворено је седам сонди, од којих су сонде 4 и 6 додатно проширене ради потпунијег откривања делимично започетих целина (сл. 3). У сондама 1 и 3 у јужном делу

² Археолошка ископавања су обављена у периоду 28. марта – 15. јула 2022. године и 3. октобра – 29. новембра 2022. године у организацији Народног музеја у Чачку. Радовима је руководила Катарина Дмитровић, музејски саветник Народног музеја у Чачку, док су стручну екипу чинили: Драган Ћирковић, археолог из Чачка, Јелена Марјановић и Марко Марјановић, археолози из Горњег Милановца. Радове су помогли и археолози Мирко Вранић и Вујадин Вујадиновић. У ископавањима су учествовали студенти археологије из Чачка Софија Крстић и Богдан Недељковић. Археолошка истраживања је у потпуности финансирао Град Чачак у оквиру програма „Град Чачак – Престоница културе 2023. године”.

Сл. 3. Ситуациони план дворишта Музеја са положајем сонди. Плавом бојом су обележене сонде истраживане 1977–2007. године, а наранџастом сонде отворене 2022. године (израдио: Р. Борисављевић; допунио: И. Дмитривић)

Fig. 3. Plan of the Museum courtyard with the position of the trenches. Trenches investigated in 1977–2007 are marked in blue, and trenches opened in 2022 are marked in orange (made by: R. Borisavljević; supplemented by: I. Dmitrović)

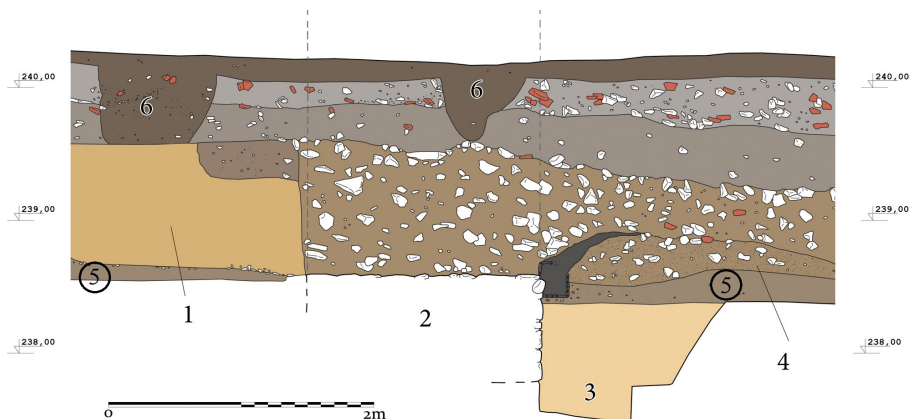
дворишта откривен је слој нивелације са скромном количином археолошког материјала. Насупрот томе, остале сонде обележене бројевима 2 и 4–7 дале су веома значајне резултате. У наредном тексту биће укратко представљене откривене целине и стратиграфија, од елемената фортификације ка њеној унутрашњости.

Делови **касноантичког утврђења** пронађени су у сондама 2 и 7. Сондом 2 је обухваћен део бедема очуван у темељној зони (▼238.60) у дужини нешто већој од 4 м, оријентисан правцем северозапад–југоисток (сл. 4). Ширина темеља од речних облутака износи 1,80 м, а његова доња кота констатована је на ▼237,80, укопана у слој светломрке песковите земље – здравице. Уз унутрашње лице бедема налазио се набој од жутомрке земље, чији ниво коришћења није утврђен будући да је срубљен приликом каснијих нивелација до коте 239.60. До истог нивоа досезала је испуна негатива бедема сачињена од камења различи-

Сл. 4. Сонда 2: 1 – остаци угљенисане греде; 2 – основа бедема; 3 – контролни ров (цртао: Д. Ћирковић)

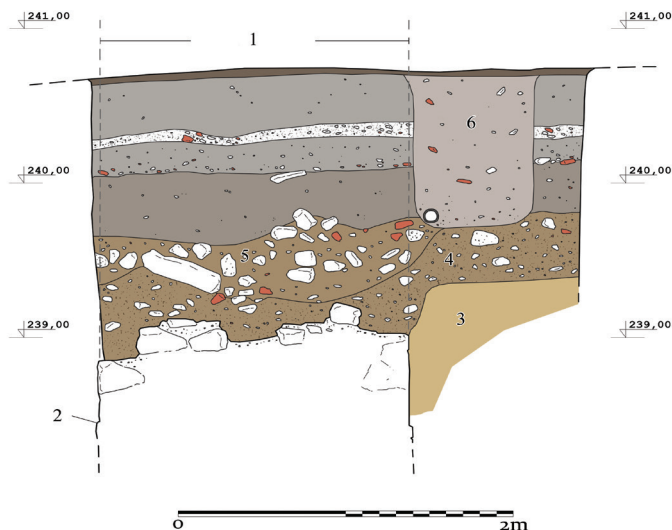
Fig. 4. Trench 2: 1 – remains of a charred beam; 2 – base of the rampart; 3 – control trench (drawn by: D. Ćirković)

Сл. 5. Источни профил сонде 2: 1 – жутомрка земља (набој); 2 – темељна зона бедема; 3 – здравица; 4 – старији слој рушења; 5 – мрка земља са гаром; 6 – уколи за савремену инсталацију (цртао: Д. Ћирковић)

Fig. 5. Eastern section of trench 2: 1 – yellow-brown soil; 2 – the foundation zone of the rampart; 3 – virgin soil; 4 – older destruction layer; 5 – brown soil with char; 6 – modern installation (drawn by: D. Ćirković)

Сл. 6. Северни профил сонде 7: 1 – бедем; 2 – темељно проширење;
3 – жутомрка земља (набој); 4 – старији слој шута; 5 – млађи слој шута;
6 – савремена инсталација (цртао: Д. Ћирковић)

Fig. 6. Northern section of trench 7: 1 – rampart; 2 – foundation extension;
3 – yellow-brown earth; 4 – older rubble layer; 5 – later rubble layer;
6 – modern installation (drawn by: D. Ćirković)

те величине и мрке земље. Овај рушевински слој протезао се ван трасе бедема ка југу у дужини од 9,5 м (сл. 5). Целом дужином спољног лица темеља бедема лежала је угљенисана греди ширине 20 цм, укопана до коте 238.45. Према њеном изгледу у источном профилу сонде, претпоставља се да су у питању дрвене греде вертикално постављене уз бедем. У неком моменту, ова дрвена конструкција је попустила и повила се на спољну страну, вероватно приликом разградње овог дела зидина. Ниво дрвене греде раздвојио је два хоризонта девастације бедема, од којих је старији ниво садржавао само касноантички, а млађи касноантички, средњовековни и османски материјал. Са спољне и унутрашње стране бедема, испод слојева рушења и набоја, дефинисан је слој мрке земље са гаром дебљине око 20 цм. У недостатку времена, до здравце се копало само од спољне стране бедема према југу, у дужини од 5,5 м, док је стратиграфија проверена контролним ровом постављеним уз источни профил сонде. Није запажено постојање одбрамбеног јарка.

Над остацима бедема у сонди 7 установљена је скоро идентична стратиграфска слика (сл. 6, 7). Откривен је део трасе бедема оријентације североисток–југозапад, чије је спољно лице испраћено у дужини од 10 м, а

Сл. 7. Бедем у сонди 7 (фото: К. Дмитривић)

Fig. 7. Rampart in trench 7 (photo: K. Dmitrović)

унутрашње 3,60 м. Ширина темеља износи 1,80 м, а у северном делу сонде местимично су очувани надземни делови од крупних, добро обрађених квадера пешчара везаних сивкастим малтером ($\nabla 239.15$). Будући да је у североисточном углу сонде констатовано да рушевински слој належе преко набоја, може се претпоставити да је овдашња горња кота набоја ($\nabla 239.40$) представљала првобитни ниво коришћења. Са спољне стране бедема, испод слоја рушења, налазио се слој светломрке земље са обланицама. Није запажено постојање остатака дрвене греде налик оној уз бедем у сонди 2.

Ситуација у сонди 4 такође указује на бар два слоја обрушавања бедема чија кота благо опада од истока ка западу. Млађи ниво се налази на коти од 239.15 до 238.75, а старији од 238.85 до 238.20. Раздваја их слој мрке набијене земље, који у неким зонама садржи елементе шута. На горњи ниво рушења директно належе слој сивомрке земље. Овом сондом са проширењима није обухваћена траса бедема већ је откривен дренажни канал – **објекат V** – оријентације североисток–југозапад (сл. 8). Изграђен је паралелно са претпостављеним правцем пружања бедема, непосредно изван граница утврђења. Објекат V представља озидани канал истражених

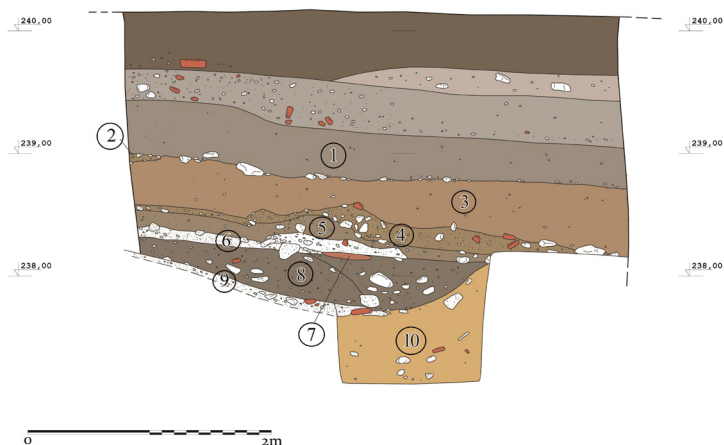

Сл. 8. Објекат V (фото: К. Дмитривић)

Fig. 8. Structure V (photo: K. Dmitrović)

димензија 7 x 1,5 м, док његови северни и јужни крајеви залазе под профиле сонде. Уочен је на коти 238.27 м, испод старијег слоја рушења фортификације. Имао је јасно омеђену источну и западну страну у виду сложених секундарно употребљених камених квадара везаних блатом, између којих је малтерисана равна површина на ∇ 238.15. Овај канал је представљао млађу фазу сазидану непосредно изнад старијег коритастиог дренажног канала ширине око 2,50 м, који је био запуњен тамномрком земљом (сл. 9). Првобитни канал је био укопан у слој жутомрке компактне земље са опеком и малтером, а његова траса је испраћена постављањем контролног рова дуж западне спољне ивице објекта V. У северозападном углу сонде ископавање је из безбедносних разлога обустављено у слоју жутомрке земље са опеком и малтером на релативној дубини од 3 м, те није забележен ниво здравице.

Објекат I се налазио у унутрашњости утврђеног простора. Откривен је у сонди 6 са проширењима, истражених димензија 6,90 x 12,15 м, дужим странама паралелан са правцем пружања јужног бедема. Плитко је фундиран, а зидови ширине 50 цм очувани су у висини два до три реда камена над темељним проширењем (најчешће притесан пешчар жуте или светлоружичасте боје), везани кречним малтером белосиве боје. Накнадно је дозидан у западном и јужном делу (сл. 10), а његови зидови се настављају под северним, јужним и источним профилима. За сада су делимично дефинисане три просторије, од којих је највећа означена као просторија 1.

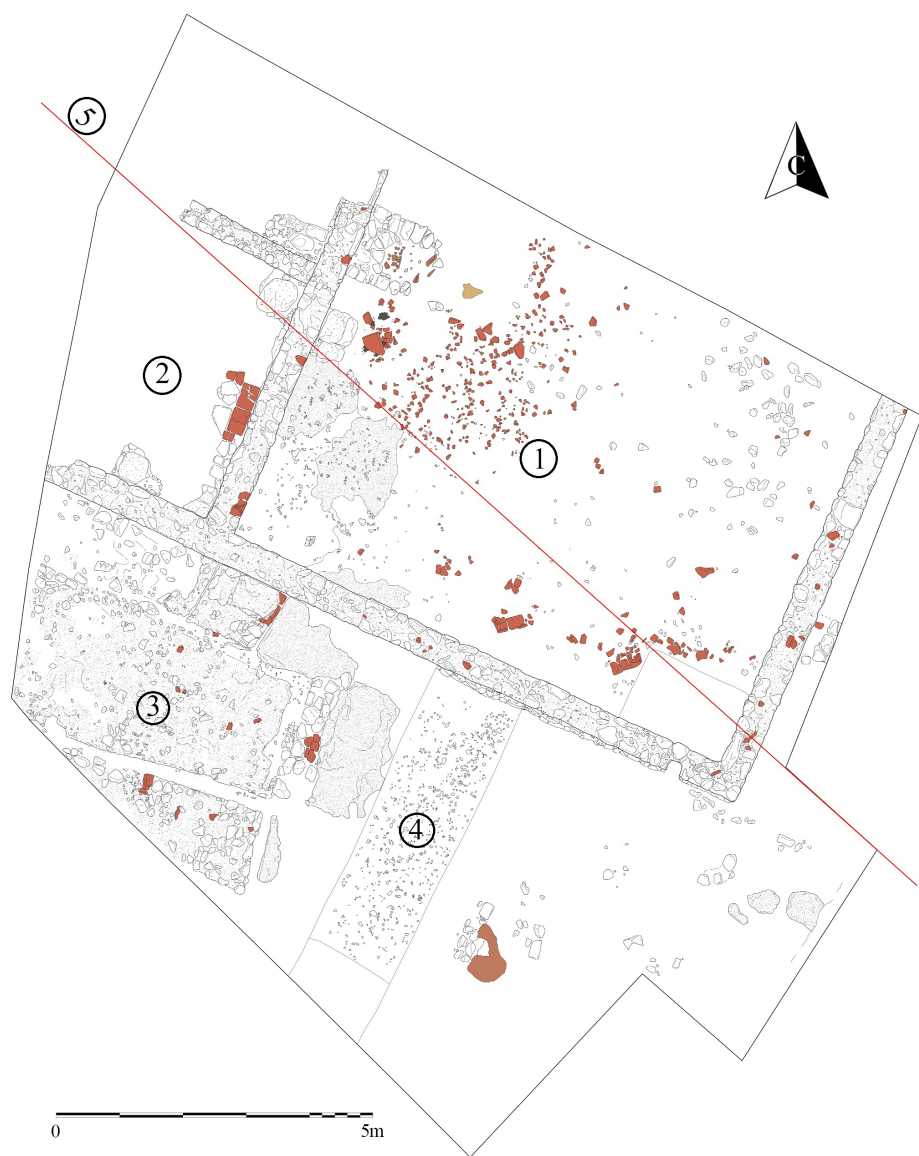

Сл. 9. Јужни профил сонде 4: 1 – сивомрка земља; 2 – млађи слој шута; 3 – мрка земља; 4 – старији слој шута; 5 – мрка са елементима шута; 6 – објекат V; 7 – печена земља; 8 – тамномрка земља са шутом; 9 – ниво малтера старији од објекта V; 10 – жутомрка (цртао: Д. Ћирковић)

Fig. 9. Southern section of trench 4: 1 – grey-brown soil; 2 – later rubble layer; 3 – brown soil; 4 – older rubble layer; 5 – brown soil with rubble elements; 6 – structure V; 7 – burnt earth; 8 – dark-brown soil with rubble; 9 – mortar level older than structure V; 10 – yellow-dark soil (drawn by: D. Ćirković)

Унутрашњост просторија 1, 2 и анекса са јужне стране (просторија 3) била је испуњена шутом од ломљеног камења, уситњених опека, тегула и имбрекса у тамномрској земљи (сл. 11). На простору источно од анекса, на слоју шута, откривено је отворено огњиште са основом од ломљених опека уоквирено крупним камењем. Шут је лежао на нивоу светлије мрке земље са местимичним траговима малтера или правилно положеним опекама, што је препознато као ниво првобитног коришћења грађевине (▼ 239.40).

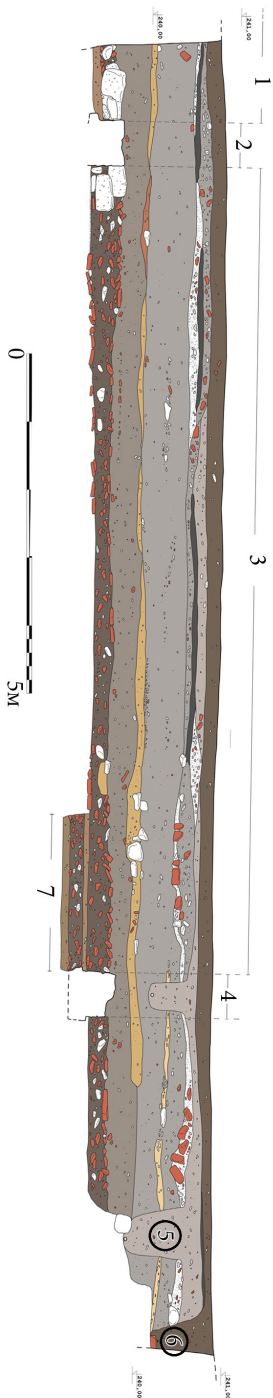
Секундарне архитектонске интервенције у виду призиданих ојачања од масивних обрађених камених блокова везаних земљом, дефинисане су на западном делу грађевине. Истом хоризонту припада и пећ полукружне основе, која се задњом страном ослања на унутрашње лице западног зида просторије 1. Од анекса (просторије 3) очувана је подница од камена и опеке у кречном малтеру са местимично очуваном малтерном површином и лежиштима за дрвене греде (▼ 239,6 м). Јужни спољни угао објекта I накнадно је оштећен укопавањем дрвених греда неког млађег објекта (IX), чија је малтерна подница само местимично очувана, будући да је оштећена великом османском јамом.

Сл. 10. Основа објекта I: 1, 2, 3 – ознаке просторија; 4 – контролни ров;
5 – контролни профил (сл. 11) (цртао: Д. Ћирковић)

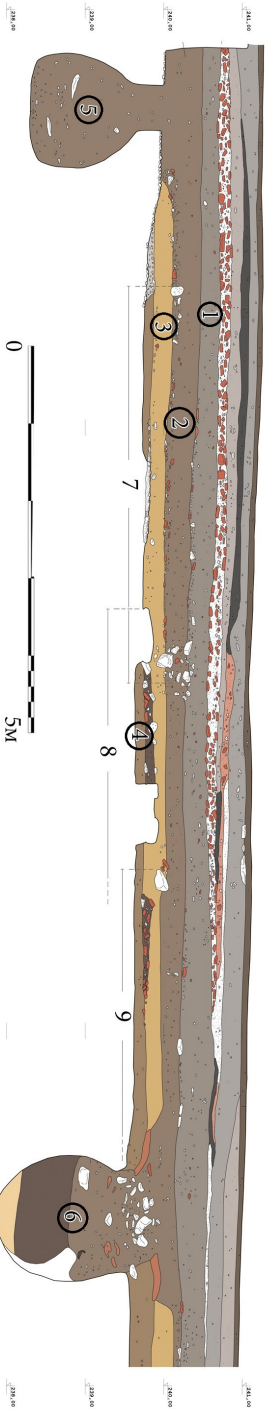
Fig. 10. Foundation of structure I: 1, 2, 3 – rooms numbers; 4 – control trench;
5 – control profile (Fig. 11) (drawn by: D. Ćirković)

Сл. 11. Североисточни профил сонде 6 којим је пресечен објекат I: 1 – просторија 2; 2 – преградни зид; 3 – просторија 1; 4 – ЛИ зид објекта I; 5/6 – савремене инсталације; 7 – контролна сонда (цртао: Д. Ђирковић)

Fig. 11. North-eastern section of trench 6, intersecting stucture I: 1 – room 2; 2 – partition wall; 3 – room 1; 4 – SE wall of stucture I; 5/6 – modern installations; 7 – control trench (drawn by: D. Ćirković)

Сл. 12. Североисточни део сонде 5: 1 – сивомрка земља; 2 – тамномрка земља са шутлом; 3 – жутомрка земља; 4 – мрка земља са гаром; 5 – јама 3/22; 6 – јама 2/22; 7 – објекат II; 8 – објекат IV; 9 – објекат III (цртао: Д. Ђирковић)

Fig. 12. North-eastern part of trench 5: 1 – grey-brown soil; 2 – dark-brown soil with rubble; 3 – yellow-brown soil; 4 – brown soil with char; 5 – pit 3/22; 6 – pit 2/22; 7 – stucture II; 8 – stucture IV; 9 – stucture III (drawn by: D. Ćirković)

Контролним ровом постављеним јужно од објекта I, правца север–југ, димензија 6,00 x 1,50 м, потврђено је постојање још најмање два старија слоја (сл. 11). Малтерном нивоу који одговара времену коришћења објекта (друга половина 4. века) претходили су старији слој шута, слој жутомрке и мрке земље и слој шљунка (▼238.95). Испод шљунка, а изнад здравице (▼238.60) налази се слој светломрке земље, на основу којег је документован најстарији хоризонт живота на овом простору.

Сонда 5 у северозападном делу дворишта показала је веома комплексну стратиграфску ситуацију. Откривено је неколико објеката и јама из различитих хронолошких фаза (сл.12, 13). **Објекат II** је правоугаона грађевина од које су делимично истражени остаци северне и западне темељне зоне у дужини од по 4 м, уочене на коти 240.44 м. Формирана је од ситног камена везаног блатом ширине 45 цм, а лежи на слоју интензивног античког шута. Њен надземни део највероватније је био од лаке грађе. Јужна темељна зона објекта II укопана је непосредно уз пећ или огњиште скоро квадратне основе од ломљеног камена и малтера, са подницом интензивно црвено запечене земље. Ова пећ је припадала нешто старијем хоризонту заједно са објектом III. Северно и јужно од објекта II истражене су две јаме – 2/22 и 3/22, укопане са нивоа тамномрке земље са елементима шута.

Јужно од објекта II делимично је истражен **објекат III**. Објекат је лежао на слоју жутомрке земље неуједначене дебљине, од 10 цм до 1 м, којим је нивелисан простор од бедема ка унутрашњости утврђења. Овај слој је откривен на котама од ▼240.10 у северном делу сонде 5 до ▼239.15 у јужном делу сонде 6. Објекат III је надземни стамбени објекат привременог карактера, кружне основе пречника око 5,4 м. Темељну зону уочену на коти ▼240.08 чини један ред крупног камења, од којих су поједини правилно исклесани квадери секундарно употребљени. Ниво коришћења и под од правилно сложене опеке су на коти ▼239.95. Са западне стране, део објекта није истражен због водоводне шахте, а источни је оштећен услед укопавања позноантичке јаме 2/22.

Испод објекта II, нивелације жутомрком земљом и објекта III делимично је истражен **објекат IV**. Особен је по употреби сполија – ломљене античке аре без очуваног натписног поља (Т. V/10) – за формирање супструкције лаких зидова. Тако конципирана основа затварала је правоугаон простор истражених димензија 1,60 x 3,60 м. Објекат је уочен на ▼240,02, а ниво коришћења – подница од слабог малтера, на ▼239,80 – лежи на слоју шљунка и мрке земље са гаром. Шут формиран над слојем поднице затворен је слојем жутомрке земље.

Сл. 13. Ортофотографија северног дела сонде 5 са објектима II и III на основи (фото: С. Грбовић)

Fig. 13. Orthophotograph of the northern part of trench 5 with structures II and III on the base (photo S. Grbović)

Слој шљунка је у први мах сматран за здравицу, те се није одмах копало испод. Међутим, након пробијања шљунка у контролном рову у сонди 6 и дефинисања старије фазе под њим, истраживању старијих слојева у сонди 5 приступило се током 2023. године. То ће бити предмет предстојећих анализа ископавања у дворишту Музеја у Чачку.

Поред описаних објеката, у јужном и централном делу сонде 5 пронађена су још два објекта и пет јама. Јамом 1а/22 обележен је делимично истражен полуукопан објекат из турског времена са базама за стубове, који је лежао над старијим, касноантичким укопом 16/22. У непосредној близини ових јама налазиле су се плиће касноантичке јаме 4 и 5, док је једину средњовековну целину представљала делимично откривена јама 6 уз источни профил сонде. Објекат VI је такође само мањим делом откривен у централном делу сонде. Овде је такође у питању укопана целина из касноантичког периода која је била затворена слојем набоја.

3. Анализа грађе

Описане слојеве и архитектонске целине са локалитета Двориште Музеја у Чачку датовали смо на основу стратиграфских запажања и стилско-типолошких особина покретне грађе, која је хронолошки и културно детерминисана аналозијама. На основу анализа резултата ископавања у 2022. години, локалитет је опредељен у период од античке/касноантичке фазе до времена аустријске окупације (3–18. век). Како би се ближе објасниле поједине секвенце, резултати анализе биће изложени пратећи стратиграфију од најмлађих ка старијим културним слојевима. За овај метод смо се одлучили јер истраживање и евалуација најстаријих хоризоната тек предстоје.

3.1. Средњовековни, османски и аустријски хоризонти

Покретни налази из слоја сивомрке земље сугеришу постојање активности у периоду између 10/11. и краја 17. века. Овај слој дебљине од 25 до 120 цм постојао је у свим сондама дворишта Музеја и јавља се на апсолутним котама од ▼240.70 (најсевернија тачка је у сонди 5) до ▼238,90 (најјужнија је у сонди 1/22). Разлика у котама и у дебљини слоја је у вези са природним изгледом и нивелацијом простора. У слоју сивомрке земље нису постојале зидане структуре, већ само покретни налази. Керамика је најбројнија врста налаза, а издвајају се уломци средњовековне и турске грнчарије.

Лонци лоптастог трбуха разгранутог обода са ситним песком у фактури, украшени валовницом и урезаним линијама (Т. I/1–4, 6–8), имају паралеле са налазима из црквене порте у Чачку и околних локалитета Кулине у

Рошцима и Градина на Јелици, датованим од 10. до 12. века (Вукадин 1993, 102, Т. IV; Радичевић 2003, 232–238, сл. 2, 3, 4). Подударности постоје и са керамиком из Бранговића, која се оквирно опредељује у 9/10. век (Арсих и Павловић 2021, 274–275, сл. 21). Керамици 16/17. века припадају жуто-глеђосан ибрик (Т. I/9), зеленоглеђосана мастионица (Т. I/11), тањир зеленоглеђосан са унутрашње стране (Т. I/12), лула (Т. I/13) и ваљкаста ножица зделе (Т. I/14), који имају директне аналогije са керамиком из Београда (Bikić 2003, 28, 52, 63, 84 *tipovi* I/13, III/10, V/3 и XIII/6). Од осталих налаза треба издвојити украшену дршку ножа од олова (Т. I/16), керамички калуп (Т. I/17), фрагменте камене колонете и касноантичке стаклене нарукнице.

Остаци угљенисаних дрвених греда уз спољно лице бедема у сонди 2 говоре у прилог секундарном коришћењу касноантичког утврђења у каснијим вековима (сл. 4, 5). Вертикалне греде уз бедем највероватније су могле припадати објекту дозиданом уз делимично очуване старије бедеме. Лабораторијски резултати C-14 AMS анализе узорка угљенисаног дрвета узетог из ове целине одредили су као период коришћења дрвета време између 897. и 1022. године,³ чиме је јасно утврђена средњовековна фаза коришћења касноантичког утврђења. Ако се има у виду да је повијена греда раздвајала старији (касноантички) и млађи ниво рушења бедема, могуће је да је средњовековни ниво коришћења био одмах над касноантичким. Ипак, приликом ископавања, по структури и налазима се није јасно издвајао.

Када се узму у обзир резултати апсолутног датовања, извесно је да се интензивнија разградња бедема није догодила пре 10. и почетка 11. столећа. Између 11. и 13. века, оближње римске терме већ су биле делимично или потпуно срушене, што потврђују средњовековни гробови полагани на зидове или делимично укопавани у њих (Радичевић 2001, 29; Радичевић 2003, 238). Гробови откривени у северном делу дворишта Музеја и у дворишту Гимназије такође су оштетили старије античке грађевине, што указује да током 15/16. века старији објекти више нису били видљиви (Бабић и Јеремић 2006, 51, сл. 7,8; Дмитровић и Вујадиновић 2014; Исти, 2015). С обзиром на масивност бедема, за сада можемо претпоставити да су се дуже очували од осталих грађевина, могуће поправљани и коришћени у различите сврхе.

Ако се има у виду одсуство архитектуре везане за слој сивомрке земље, као и измешаност материјала међу којим ни антички налази нису реткост, претпостављамо да је овим слојем у 18. веку у потпуности заравњено

³ Лабораторијска C-14 AMS анализа је обављена у Изотоптех лабораторији у Дебрецину, Мађарска. Лабораторијски код узорка DeA – 41386, Charcoal DM O.VII, yrs.BP 1072 ± 20 (1σ); 897-1022 calAD(2σ).

старије насеље. Историјске чињенице које могу да одговарају овој претпоставци везују се за формирање аустријског шанца чији се југозападни део, према предлогу архитекте М. Радовановића (Радовановић 1993, сл. 2), налазио у дворишту Музеја северно од Конака. Тиме би се слој сивомрке земље могао сматрати последицом нивелисања непосредне околине аустријског утврђења ради прегледности и одбране, током које су сви старији објекти порушени.

3.2. Касноантички хоризонти

3.2.1. *Најмлађем касноантичком раздобљу* може се приписати слој шута над малтерном подницом примарне фазе објекта I. Овај слој је дефинисан у унутрашњости просторија 1, 2 и 3 и налазио се између кота ▼239.75 и ▼239.50, просечне дебљине између 20 и 30 цм. За његово датовање најподеснији су новац Грацијана⁴, Валентинијана II или Теодосија I⁵ и можда Аркадија⁶ (Т. II/1–2), као и сребрна и бронзана игла типа стилус широко датована од позног 4. до краја 7. века (Čaval 2013, 204–207) (Т. II/4, 5). На поду анекса пронађени су керамички калем и фрагментована стаклена наруквица.

Керамику (Т. II/6–12) презентују углавном уломци лонаца са разгнутим ободом и биконичних здела грубље фактуре необрађене површине, мркосиве боје касноантичке локалне продукције. Две сличне биконичне зделе са јако профилисаним, разгнутим ободом (Т. II/6, 9) имају паралеле у Сингидунуму, у којем су типични представници кухињског посуђа 4. и почетка 5. века (Nikolić-Đorđević 2000, 36, tip I/42). Сличне примерке из 4. века налазимо у Бељини у Чачку (Цвјетићанин 1988, 106, Т 2/I/24) и у Јеринином граду у Бранговићу код Ваљева (Арсих и Павловић 2021, 260, 265, сл. 7; сл. 11). Аналогије за лонце познате су такође из Чачка и Бељине (Цвјетићанин 1988, 107–108; Т. 3 II/16; II/31, 32). У Доњој Панонији (Brukner 1981, 42, Т. 117/85,86; Т. 118/96, 98) и Ћуприји (Петковић и Тапавички-Илић 2020, 111, тип II/17) датују се у 4. век, а у Сингидунуму од друге половине 3. до почетка 5. века (Nikolić-Đorđević 2000, 66–67, tipovi II/1, 2, 3).

На основу стратиграфије, запажа се да је првобитна фаза објекта I у једном моменту нивелисана шутом, који је можда последица његовог делимичног рушења. По средини краћих зидова додати су велики камени блокови ради статичких ојачања. Тада је озидана пећ уз југозападни зид просторије 1

⁴ RIC IX Siscia 14c (Све нумизматичке налазе обрадили су археолози Марко Марјановић и Драган Ћирковић).

⁵ RIC IX 86c.

⁶ RIC IX 39 ili RIC IX 86c.

и формирано огњиште на шуту јужно од грађевине. Вероватно је током ове обнове призидан и анекс уз јужни зид (просторија 3), на шта би могао да укаже и његов ниво поднице (око ▼239.60), који је виши од нивоа малтерне поднице старије фазе у просторији 1 (▼239.35/239.40). Према томе, веома је могуће да је нивелационим слојем шута формирана супструкција поднице млађе фазе коришћења објекта I.

Покретни налази, посебно новац, међу којим су најмлађи примерци с краја 4. века, показују да су ове адаптације на грађевини извршене након опште кризе услед рата против Гота и њиховог каснијег присуства на Балкану, најраније на самом крају 4, односно почетком 5. века. Постоји могућност да су поједине интервенције настале током средњовековног периода, али се прецизније могу одредити тек након завршетка истраживања целог објекта.

У сонди 5, најмлађим касноантичким целинама могу се сматрати оне настале током формирања слоја тамномрке растресите земље са елементима шута. Овом хоризонту припадају јама 16/22 у југозападном крају сонде, јама 3/22, у којој је један од налаза чинио фрагментован коштани чешаљ (Т. II/16) типа 1 према типологији С. Петковић одређен од 4. до 6. века (Петковић 1995, 22), и могуће јама 2/22, која је пресекла објект III. Керамика из јаме 16 (Т. II/13–15) најчешће подразумева лонце локалне производње мрке боје са ситним и крупним зрнима песка, необрађене површине са паралелама истим као керамика из претходно описаног слоја шута над подом објекта I, датована у 4. и 5. век.

3.2.2. Првобитној фази објекта I припада подница просторије 1 неједнако очуваног малтерног нивоа слабог квалитета, над којом је откривен новац Валенса кован између 364. и 367.⁷ (▼239.35) (Т. II/3). Зидану је претходило нивелисање неким старијим слојем шута дебљине 15–20 цм, постављеним преко слоја набоја (горња кота 239.10/15 у јужном проширењу и ▼239.20 у ЈИ углу просторије 1).

Старији слој шута и онај коришћен за нивелисање старије фазе објекта I раздвајала је светломрка глиновита (констатована у контролном рову) и тамномрка земља са елементима шута (испод просторије 1) дебљине 5–10 цм. Она је садржавала мању количину покретне грађе, међу којом треба издвојити бронзану ламелу оклопа (Т. V/8). Налази из старијег слоја шута су малобројни због ограниченог обима истражених површина, а међу њима је хронолошки индикативна још једна ламела љуспастог оклопа (Т. V/7). Слично претходном примеру, датуме се у период 2/3. века (Vujić 2020, 51–52).

⁷ RIC IX Siscia 5B.

Истом хоризонту припадао би **објекат II**. Из његове унутрашњости потиче један керамички тег (Т. III/3), а налази из слоја тамномрке земље са елементима шута којим је затворен пружају сигурну хронолошку границу његовог коришћења и краја употребе. Они подразумевају бронзану наруквицу са проширеним крајевима типа наруквица у облику змије (Т. III/5) из друге половине 4. и прве половине 5. века (Jovanović 1978, 25, кат. 25), новац Констанција II⁸, Јулијана Апостате⁹, Валенса¹⁰, Грацијана¹¹. Један примерак новца Констанса¹² (Т. III/2) пронађен је на прелазу из набоја у тамномрку земљу. Од осталих налаза издвајају се фрагмент стаклене нарукнице, камени мортаријум, фрагмент неког од типова лучних фибула (Т. III/6) из времена позног царства (Petković 2010, 227–273) и керамика.

У Чачку и окружењу није позната аналогија за керамичку зделу калотастог облика са проширеним и задебљаним ободом, на којем су равномерно распоређена декоративна испупчења изведена убадањем (Т. III/4). Делимичне аналогије постоје на лимесу, на којем се сличне зделе шире датују од друге половине 4. до 6. века (Jeremić 2009, 79–80, Type I/25, Cat. no. 218). Лонац црвеносмеђе боје са печатним орнаментом (Т. III/8) има директне аналогије са лонцем коришћеним у функцији урне у гробу бр. 30 на некрополи у Бељини (Чачак), датованим новцем у другу четвртину и половину 4. века (Radičević i Dmitrović 2017, 230). Већи лонац сиве боје од глине са крупнијим песком необрађене површине (Т. III/7) има аналогије са лонцима из Сингидунума датованим од половине 3. до почетка 5. века (Nikolić-Đorđević 2000, 66-67, tipovi II/1,2) и Анина код Ваљева из 4. века (Арсихћ et al. 2020, 46, сл. 38). Новцем цара Грацијана могао би се оквирно одредити крај коришћења објекта II, који би се довео у везу са кризом изазваном продором Гота.

Објекат III и пећ откривена уз темељ објекта II формирани су на слоју набоја – жутомрке земље. У набоју су пронађени новац Константина¹³ кован између 330. и 333. године (Т. IV/8), Констанција II¹⁴, наребрена бронзана карика и фрагментована стаклена здела са вертикалним ребрима (Т. IV/10).

⁸ RIC VIII Rome 257.

⁹ RIC VIII (Sirmium) 80.

¹⁰ RIC 7b.2?

¹¹ RIC IX Aquileia 18b, type XIX (a).

¹² RIC VIII Siscia 183.

¹³ RIC VII Constantinople 59.

¹⁴ RIC VIII Sirmium 48.

Керамика није честа, а карактеришу је форме од добро пречишћене земље или са примесама песка, сиве и тамносиве боје. Дубока здела (Т. IV/1) типа *saccabus* из Бељине датована је од краја 3. до прве половине 4. века (Цвјетићанин 1988, 106, Т 1/1/9), док су примерци из Доње Паноније опредељени у крај 1. и 2. век (Brukner 1981, 39–40, Т. 81; Vujović 2020, 117). Групи керамике грубље израде припадају фрагмент кратке прстенасто наглашене дршке поклопца, прстенаста стопа посуде коничног реципијента (Т. IV/2, 6) и поклопац калотастог облика благо задебљаног обода (Т. IV/4). За поклопац постоје аналогије на локалитетима на Ђердапу шире датоване од краја 3. до средине 5. века (Цвјетићанин 2016, 108, тип По 32). Сиву керамику од добро пречишћене глине глачане површине, која је једна од карактеристика касноантичког доба, презентују делови једног крчага (Т. IV/5) са паралелам на Ђердапу (типови K14 и K28) (Цвјетићанин 2016, 55, 60–61, 157). За фрагмент трбуха са мрежастим глачаним орнаментом (Т. IV/7), који припада продукцији од краја 3. до прве половине 5. века, аналогије постоје у Чачку (Цвјетићанин 1988, 107, Т 2/1/21) и на Ђердапу (Цвјетићанин 2016, 74, 75, 98, Типови Л 7, 9, 75). Ову фазу затвара претходно наведен слој тамномрке земље са елементима шута и зонама црвено запечене земље са новцем кованим до краја 4. века. На основу новца из жутомрке земље уз објекат III, може се претпоставити да је ова фаза настала током обнове градова Илирика у време Константина. Однос слоја жутомрке земље према бедемима у сондама 2 и 7 представља показатељ да се ради о свеобухватном грађевинском подухвату обнове утврђења у оквиру којег настаје низ нових објеката.

Истој грађевинској фази припадала би млађа фаза **објекта V** – дренажни канал изван зидова утврђења. Новац откривен на малтерној подници овог објекта (▼238,2 м) припада емисијама кованим у периоду 360–375. године – Јулијан II Апостата, три ковања Валенса¹⁵, два Валентинијана I¹⁶ и једна монета Грацијана¹⁷ (Т. III/9). Са површине млађе фазе објекта V издвајају се стаклена чаша са плавим бобицама (Т. III/10) типична за другу половину 4. и почетак 5. века (Jeremić 2009, 145) и један цео керамички лонац (Т. III/11) сферичне форме са примесама лискуна и кварца, који има паралеле у керамичкој продукцији 4. века из Чачка (Цвјетићанин 1988, 108; Т 4/II/32,33). Изградња објекта V могла би се одредити у период обнове утврђења током друге четвртине 4. века, а престанак употребе у последњу трећину истог столећа.

¹⁵ ПН 84/22 - RIC IX Siscia 5B; ПН 97/22 - RIC 7b.2 (Siscia), LRBC 1278; ПН 112 - RIC IX Siscia 7B.

¹⁶ ПН 106/22 - RIC IX Siscia 7a var; ПН 111 RIC IX Aquileia 9a, type i(b).

¹⁷ ПН 83/22 RIC IX- 14c, Siscia, tip XVIII.

Објекат IV је затварао слој жутомрке земље испод објеката II и III, што га опредељује у фазу која претходи обнови утврђења. Странице објекта формиране су од античких сполија, а над подницом од слабог малтера налазио се слој шута. Из овог слоја издвајају се фрагмент камене пластике са волутама и више фрагмената декорисаног бронзаног лима, од којих би један (Т. V/12) могао да припада вратобрану шлема (уп. Поповић 1994, сл.1,5; Vujović 2020, 49).

Датовање објекта IV може се проценити на основу налаза из слоја мрке земље са гаром, над којим је овај објекат формиран, затим фрагмента античке аре (Т. V/10), док је *terminus ante quem* слој жутомрке са новцем Константина Великог. Слој мрке са гаром се, према налазима, опредељује до прве половине 3. века. Ара са акротеријама на врху има најближе паралеле међу споменицима из Чачка. У последње деценије 2. века датује се једна ара посвећена Јупитеру (Ферјанчић et al. 2008, 48, кат. 5), док је друга, посвећена цару Емилијану, опредељена у 253. годину (Ферјанчић et al. 2008, 50, кат. 6). Према томе, објекат IV је могуће шире датовати у другу половину 3. века, најкасније до почетка 4. века. Његово напуштање догодило се пре треће деценије 4. века и обнове утврђења.

3.2.3. Слојеви мрке земље са гаром и шљунка. Постојање античког слоја старијег од фазе којој припада објекат IV потврђено је у сондама 2, 5, 6 и 7. Овај хоризонт је препознат у слоју мрке земље са гаром који се у сонди 5, испод објекта IV местимично смењивао са шљунком (▼239.80). У сонди 2, слој мрке земље је лежао одмах испод слоја жутомрке земље – набоја северно од бедема, испод којег је истражен само делимично. Јужно од бедема прекривао је здравицу, а затворен је слојем рушења. У сонди 6 је откривен на ограниченој површини контролног рова уз јужни профил (▼239.05), између слоја шљунка и старијег слоја шута. За сада нису пронађени делови објеката везани за овај слој.

У слоју мрке земље са гаром откривена је мања количина керамике. Међу примерцима добре фактуре, издвајају се део рецепијента посуде са прстенастом стопом, наранџасте боје и глачане површине (Т. V/3), обод мањег пехара (Т. V/4) и фрагмент коничне зделе благо задебљаног увученог обода, сивомрке боје и глачане површине (Т. V/1). Пехар има паралеле са старијим формама из Чачка које трају до друге половине 3. века (Цвјетићанин 1988, Т. 7/IX/6). Аналогије за калотасту зделу познате су из Сингидунума из 2. века (Nikolić-Dorđević 2000, 35–36, tip I/41) и Винковаца од средине 2. до средине 3. века (Brukner 1981, 150, Т. 18/6). Локалној продукцији припадају лонац и поклопац грубе фактуре необрађених површина, тамномрке боје (Т. V/2, 5).

За датовање овог хоризонта индикативан је жижак (Т. V/11) из сонде 5 (▼239.60). Одређује се у тип 6 – овално јајолике светиљке малог диска према типологији С. Крунић – датован од 2. до половине 3. века (Крунић 2011, 58, 59). У Виминацијуму, жишци сличног облика припадају типу *Viminacium X B*, карактеристичном за 1/2. век (Кораћ 2018, 577, kat. 3974, 3996). Из овог слоја потичу гвоздена кука, бронзана нитна, новац позне Републике и конични пршљенак. Хронолошки осетљив бронзани прстен (Т. V/13), пронађен са спољне стране бедема у сонди 2 (▼238.37), припада типу 2 према типологији И. Поповић и датује се у 1/2. век. Већ почетком 2. века, овај тип прстења постаје масивнији (Поповић 1992, 10, 49, кат. 103–104), што може да буде индикација за старији датум нашег примерка. Аналогије из Виминацијума такође указују на крај 1. и почетак 2. века (Кораћ i Golubović, 2009, 366). У Аквинкуму се сматра за типично „римско прстење” и датује у 2. и 3. век (Facsády, Verebes 2009, 997, Figs.1, 6).

3.2.4. Слој светломрке земље испод слоја шљунка. За сада је најстарији антички хоризонт дефинисан у слоју светломрке земље испод шљунка, у јужном делу контролног рова у сонди 6. Слој шљунка је на овом простору био јако компактан и добро сабијен и чини се да је због таквих особина могао имати функцију поднице (▼238.95). Пробијањем шљунка наишло се на нов културни слој у којем је откривено свега неколико фрагмената керамике. Међу њима индикативан је фрагмент поклопца тамносиве боје и необрађене површине, декорисан жлебљењем (Т. V/9) са аналогијама из Сингидунума и Виминацијума, оквирно датованим у 2/3. век (Nikolić-Đorđević 2000, 158, tip VIII/15).

4. Фортификација

Откривени делови јужног и западног бедема недвосмислено дефинишу простор затворен њиховим трасама. Време подизања утврђења може се извести посредно, на основу стратиграфије и утврђене хронологије описаних слојева. Од значаја за његово датовање су слојеви мрке земље са гаром, шљунка и набоја. Слој шљунка није примећен уз саме бедеме, већ нешто даље ка унутрашњости утврђења, у којем је на појединим местима имао својства јако чврсто сабијене подлоге. Ако се има у виду да је шљунак делимично паралелан, а делимично испод слоја мрке земље са гаром у којој има налаза од 1. до 3. века, може се претпоставити да је шљунком извршена нивелација старијих слојева и уређена унутрашњост утврђења. Овој претпоставци иде у прилог приближна вредност коте шљунка и темељног проширења бедема. Могуће је да је слој мрке земље са гаром представљао

старији слој који је у мањем обиму измешан са шљунком приликом нивелације. За ближи датум изградње фортификације треба размотрити стратиграфски однос слоја мрке земље са гаром и темеља бедема у сондама 2 и 7. Овде се запажа да се горња кота слоја мрке земље са гаром подудара са котом темељног проширења, што указује да је темељни ров ископан кроз старији слој. Стога је очигледно да је изградња фортификације млађа од 1/2. века, а старија од почетка 4. века, како се датује слој набоја. Несигурност и превирања у Царству током 3. века представљају јаке разлоге за подизање чврстих бедема. С тим околностима може бити у вези похрањивање оставе новца у старијим слојевима на оближњим термама, у којој је најмлађи новац Филипа Арабљанина из 245/246. године (Јеремић, Гојгић 2012, 89). Ова остава, као и многе друге из времена 3. века из Горње Меизије, осликавају нестабилно време – честе узурпације, грађанске ратове и упаде варвара (Арсенијевић 2004).

Слични догађаји били су разлог оснивања Друге кохорте Делмата, за коју се зна да је у Чачку боравила од последњих деценија 2. века и почетком друге половине 3. века (Ферјанчић et al. 49,50). Присуство војске забележено је на релативно великом броју вотивних натписа. Један сведочи о присуству *Cohors VIII voluntariorum* крајем 2. века, која је вероватно привремено боравила у Чачку, док највећа количина епиграфске грађе наводи *Cohors II Aurelia nova Delmatarum milliaria equitata* (Васић 1986; Ферјанчић et al. 2008, 15–19; Лома, 2010, 118, 132; Cesarik i Glavaš 2017; Симић 2020). Помињу се и конзуларни бенефицијари, официри који су имали вишеструке дужности (Лома 2010, 126–127). Типична материјална сведочанства војне опреме још увек нису бројна, те поред ламела љуспастог оклопа и евентуално шлема, један од бољих примера чини сет бронзаног посуђа датованог од 1. до краја прве трећине 3. века (Вујовић и Дмитровић 2007). Према наведеним чињеницама, постоји могућност да је у утврђењу у центру Чачка посаду чинила ова војна јединица. Ову претпоставку додатно учвршћује и неколико опека са њеним жигом познатих одраније (Јеремић и Гојгић 2010, 59) и оних са последњих ископавања у Музеју. Није искључено да је претходила нека старија фортификација, која у досадашњим ископима није уочена.

Утврђење је обновљено и ојачано нивелацијом чврстим слојем набоја (жутомрке земље) у време цара Константина. Ова фаза је хронолошки потврђена налазима из слоја набоја којој припада објект III. Подизање утврђења и присуство војске могли су да имају важну улогу у развоју насеља ван граница бедема, на шта указују објекти откривени у његовом непосредном окружењу (сл.1).

5. Закључак

Резултати истраживања на локалитету Двориште Музеја у Чачку из 2022. године имају врло важну улогу у прецизирању стратиграфије, дефинисању врсте, обима и хронологије археолошког налазишта над којим лежи савремени град. Открићем јужног и западног бедема трасираног по ободу платоа у центру Чачка, основано су претпостављени габарити и организација утврђеног простора. Захваљујући овом резултату постаје јаснији и обим насеља ван граница утврђења (сл. 1), чиме би се могли руководити планови за наставак истраживања и заштиту целог комплекса.

Претпоставке о постојању касноантичке фортификације у центру или на западној периферији данашње територије Чачка већ су помињане и раније (Васић 1986, 28; Петровић 1993, 22–23; Ферјанчић et al. 2008, 18). Путописац Ф. Каниц је забележио зидине кастела на Јездинској реци (Каниц 1985, 537), што наводи многе истраживаче на помисао да се утврђење може лоцирати и на западу, непосредно уз јеличко побрђе и атар села Јездина. Низ локалитета са западног обода града (Васић 1983; Васић 1993; Дмитровић и Радичевић 2009) свакако указује на другу значајну античку агломерацију удаљену око 3 км од центра града.

Откривање утврђења и објеката у његовој унутрашњости у Дворишту Музеја отвара многа важна питања о карактеру и функцији касноантичког утврђеног центра и насеља које га окружује. Сложена стратиграфија и дужина трајања указују на велики значај овог простора у римској провинцијалној археологији, али и каснијим вековима.

Према свим наведеним стратиграфским и хронолошким анализама, за сада можемо издвојити четири главне развојне етапе античког и касноантичког локалитета чији је део откривен у Дворишту Музеја у Чачку. У основи се уклапају у хронолошку поделу коју је већ дефинисао М. Васић (1993), додајући јој прву, најстарију фазу¹⁸, којом се заокружује његово трајање од 1. до 5. века.

Фаза I – од 1. до половине 3. века – најстарији хоризонт античког насеља (изградња утврђења током 3. века).

Фаза II – од око половине 3. века до почетка 4. века (објекти IV и VI).

Фаза III – од првих деценија 4. века до последњих деценија 4. века (ојачавање утврђења, зидање објеката I, II, III, V).

Фаза IV – после 383. до почетка 5. века (обнова након кризе изазване готским продором, секундарна употреба објекта I, јаме 16, 2 и 3).

¹⁸ Након анализе најстаријих слојева откривених током 2023. године, могуће је да ће се одредити финије хронолошке секвенце унутар ове фазе.

Узроци прекида живота у 5. веку археолошки за сада нису документовани, али се историјски могу везати за време хунских пустошења Балкана и опште депопулације. Античко утврђење је након тога дуже времена запустело.

Чињеница је да за сада касноантички налази потпуно доминирају на свим истраженим површинама, док су средњовековни трагови ређи. Један датум добијен на основу радиокарбонског мерења скреће пажњу на насељеност унутар рушевина римског утврђења у 10/11. веку. О овој, али и каснијим средњовековним фазама сведоче уломци грнчарије из слојева рушења, без, за сада, истражених целина. Непосредна близина Цркве Вазнесења Господњег, за коју је већ шире прихваћено да је подигнута на темељима старије Страцимирове задужбине (Чанак-Медић 1993), некрополе на термама и други средњовековни налази из центра града недвосмислено потврђују јак средњовековни хоризонт у непосредној близини. Стога, чини се да су управо моћне рушевине касноантичке агломерације дале име Градцу на Морави, како је својевремено претпоставила Ј. Калић (1993, 297–298).

Пошто сагледамо наведене резултате истраживања, али и претходна знања о археолошким налазима из уже зоне савременог Чачка, јасно је да је пред истраживачима, стручном и широком јавношћу, једно изузетно налазиште. Предстојећа систематска испитивања сигурно ће допринети решавању многих важних питања о античком, средњовековном, али и каснијим периодима.

Захвалност: Овом приликом аутори изражавају велику захвалност колегама Надежди Гавриловић-Витас и Владимиру Михајловићу за несебичну помоћ током анализирања грађе и писања овог прилога.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Арсенијевић, М. 2004. Периоди похрањивања остава римског новца, *Гласник САД* 20: 225–234.
- Арсид, Р. и Павловић, Н. 2021. Стамбена архитектура и фазе развоја утврђења Јеринин град – Бранговић, *Гласник Српског археолошког друштва* 37: 253–290.
- Арсид, П., Пецикоза, В. и Павловић, Н. 2020. *Анине, житница Колубаре*. Ваљево: Завод за заштиту споменика културе.
- Бабић, А. и Јеремић, Г. 2006. Двориште Народног музеја у Чачку – истраживања 1977. године, *Зборник радова Народног музеја XXXVI*: 49–62.
- Brukner, O. 1981. *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*. Beograd: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodine, Savez arheoloških društava Jugoslavije.

- Bikić, V.** 2003. *Gradska keramika Beograda (16–17. vek)*. Beograd: Arheološki institut.
- Васић, М.** 1983. Римске терме у Беолини, *Зборник радова Народног музеја* XIII: 5–18.
- Васић, М.** 1986. Нови римски натписи нађени у Чачку, *Зборник радова Народног музеја* XVI: 23–34.
- Васић, М.** 1993. Касноантичка налазишта у Чачку и околини, у: *Богородица Градачка у историји српског народа*, ур. М. Вуловић. Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, новембар 1992, 9–18. Чачак: Народни музеј.
- Вујадиновић, В., Гојгић, А. и Павловић, Љ.** 2020. Ново откриће касноримске архитектуре у центру Чачак – локалитет „Римски трг”, *Зборник Народног музеја у Чачку* L: 13–18.
- Вујовић, М. и Дмитровић, К.** 2007. Три римске бронзане посуде из Народног музеја у Чачку. *Гласник српског археолошког друштва* 23: 315–322.
- Vujić, M.** 2020. *Rimska civilizacija na tlu Srbije*. Beograd: HeraEdu.
- Вукадин, О.** 1993. Археолошка ископавања црквене порте у Чачку, у: *Богородица Градачка у историји српског народа*, ур. М. Вуловић. Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, новембар 1992, 99–105. Чачак: Народни музеј.
- Јеремић, Г. и Бабић, А.** 2006. Двориште Народног музеја у Чачку. *Археолошки преглед* 4: 88–90.
- Дмитровић, К. и Радичевић, Д.** 2009. *Касноантичка некропола у Чачку*. Каталог изложбе. Чачак: Народни музеј.
- Дмитровић, К. и Вујадиновић, В.** 2014. Заштитна археолошка ископавања на локалитету Двориште Гимназије у Чачку – кампања 2014. године, *Зборник радова Народног музеја* XLIV: 7–19.
- Дмитровић, К. и Вујадиновић, В.** 2015. Заштитна археолошка ископавања на локалитету Двориште Гимназије у Чачку – кампања 2015. године, *Зборник радова Народног музеја* XLV: 7–15.
- Jeremić, G.** 2009. *Saldvm. Roman and Early Byzantine Fortification*. Belgrade: Institute of Archaeology.
- Јеремић, Г. и Гојгић, А.** 2010. Двориште Народног музеја у Чачку – истраживања из 1984. године у светлу нових проучавања. *Зборник радова Народног музеја* XL: 57–70.
- Јеремић, Г. и Гојгић, А.** 2012. *Римске терме у Чачку*. Прилози за историју Чачка 3. Чачак: Народни музеј.
- Jovanović, A.** 1978. *Nakit u rimskoj Dardaniji*. Beograd: Savez arheoloških društava Jugoslavije.
- Калић, Ј.** 1993. Србија у доба кнеза Страцимира, у: *Богородица Градачка у историји српског народа*, ур. М. Вуловић. Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, новембар 1992, 47–54. Чачак: Народни музеј.
- Каниц, Ф.** 1985. *Србија, земља и становништво*. Прва књига. Београд: Српска књижевна задруга.
- Korać, M.** 2018. *Oil Lamps from Viminacium (Moesia Superior)*. Belgrade: Archaeological Institute.

Korać, M. i Golubović, S. 2009. *Viminacijum, Više grobalja*, том 2. Београд: Археолошки институт.

Лома, С. 2010. *Клаудије Гал и Северови нови сенатори*. Београд: Филозофски факултет.

Petković, S. 1995. *Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije*. Београд: Археолошки институт.

Petković, S. 2010. *Rimske fibule u Srbiji od I do V veka n. e.* Београд: Археолошки институт.

Петковић, С. и Тапавички-Илић, М. 2020. Касноантичко утврђење Norreum Margi. Београд: Археолошки институт, Грађа број 11.

Петровић, П. 1993. Из епиграфске збирке чачанског музеја, у: *Богородица Градачка у историји српског народа*, ур. М. Вуловић. Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, новембар 1992, 19–28. Чачак: Народни музеј.

Поповић, И. 1992. *Прстење. Римски накит у Народном музеју у Београду*. Београд: Народни музеј.

Поповић, П. 1994. Римски парадни шлем из Брзе Паланке (Egeta), *Зборник Народног музеја XV-1*, археологија: 97–106.

Радичевић, Д. 2001. Средњовековна некропола на локалитету Терме у Чачку, *Зборник радова Народног музеја XXXI*: 23–40.

Радичевић, Д. 2003. Археолошка налазишта X–XI века у Чачку и околини, *Гласник Српског археолошког друштва* 19: 223–247.

Radičević, D. i Dmitrović, K. 2017. Late Antiquity Urns from Čačak, in: *Ante Portam Auream. Studia in Honorem Professoris Aleksandar Jovanović*, ed. M. B. Vujović, 225–238. Belgrade: Inuversity of Belgrade, Faculty of Philosophy.

Радовановић, М. 1993. Богородица Градачка у урбанистичкој структури Чачка, у: *Богородица Градачка у историји српског народа*, ур. М. Вуловић. Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, новембар 1992, 211–220. Чачак: Народни музеј.

Рајић, Д. и Тимотијевић, М. 2021. М. Храм светог Вазнесења Господњег у Чачку, Чачак: Народни музеј.

Ранковић-Вучићевић, Д. 1969. Прилог проучавању Богородице Градачке, *Зборник радова Народног музеја I*: 17–23.

Симић, А. 2020. Римске војне трупе на граници Далмације и Горње Мезије, *Зборник Народног музеја у Чачку L*: 19–40.

Facsády, P. A. and Verebes, A. 2009. Analysis of Roman Bronze Finger Rings from Aquincum, *Materials and Manufacturing Processes*, 24: 993–998.

Ферјанчић, С., Јеремић, Г. и Гојгић, А. 2008. *Римски епиграфски споменици Чачка и околине*. Прилози за историју Чачка 2, Чачак: Народни музеј.

Cesarik, N. i Glavaš, I. 2017. Cohortes I et II Milliaria Delmatarum. *Illyrica Antiqua. In honorem Duje Rendić-Miočević*. Ed. D. Demicheli. Proceedings of the International Conference, Šibenik 12th–15th September 2013, 209–222. Zagreb: Department of Archaeology Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb.

Цвјетићанин, Т. 1988. Римска керамика Чачка и околине. *Зборник радова Народног музеја* XVIII, Чачак: 103–118.

Цвјетићанин, Т. 2016. *Касноримска керамика Ђердапа*. Београд: Народни музеј.

Čaval, S. 2013. Late Antique decorative pins of the stylus type in Slovenia, *Arheološki vestnik* 64: 197–248.

Чанак-Медић, М. 1993. Нови подаци о архитектури и скулптури Богородице Градачке, у: *Богородица Градачка у историји српског народа*, ур. М. Вуловић. Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка. Новембар 1992, 81–93. Чачак: Народни музеј.

Katarina Dmitrović

National Museum Čačak

Dragan Ćirković

Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia, Belgrade

RESULTS OF RESCUE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN THE COURTYARD OF THE NATIONAL MUSEUM ČAČAK IN 2022

Keywords: Čačak, Museum courtyard, Late Roman fortification, 1st–5th century AD

An increasing number of archaeological sites in the centre of the modern city of Čačak indicates that a large site from the Roman period, whose character, stratigraphy and chronology are not clear enough, should be expected under this city (Fig. 1). Rescue excavations carried out in 2022 within the courtyard of the National Museum Čačak, almost the only area in the city centre without extensive infrastructure (Fig. 2), provided a wealth of data on the Roman and partly also the Medieval and the Ottoman period (Fig. 3).

Parts of the ramparts of a Roman fortification were discovered within trenches 2 (Figs. 4, 5) and 7 (Figs. 6, 7), preserved at the foundation level, 1.8 m wide. This fortification can be linked to the stay of the *Cohors II Aurelia nova Delmatarum milliaria equitata*, which is already well documented in epigraphic monuments from the surrounding areas (Ферјанчић et al. 2008). Inside the fortified area, the foundations of four structures, six pits, three ovens and a drainage channel were partially uncovered (Figs. 8–13). Based on the stratigraphy and analysis of the mobile material (Plts. II–V), the existence of four chronological phases has been assumed, basically confirming the periodisation proposed by M. Vasić (1993), but with the addition of one, the oldest phase.

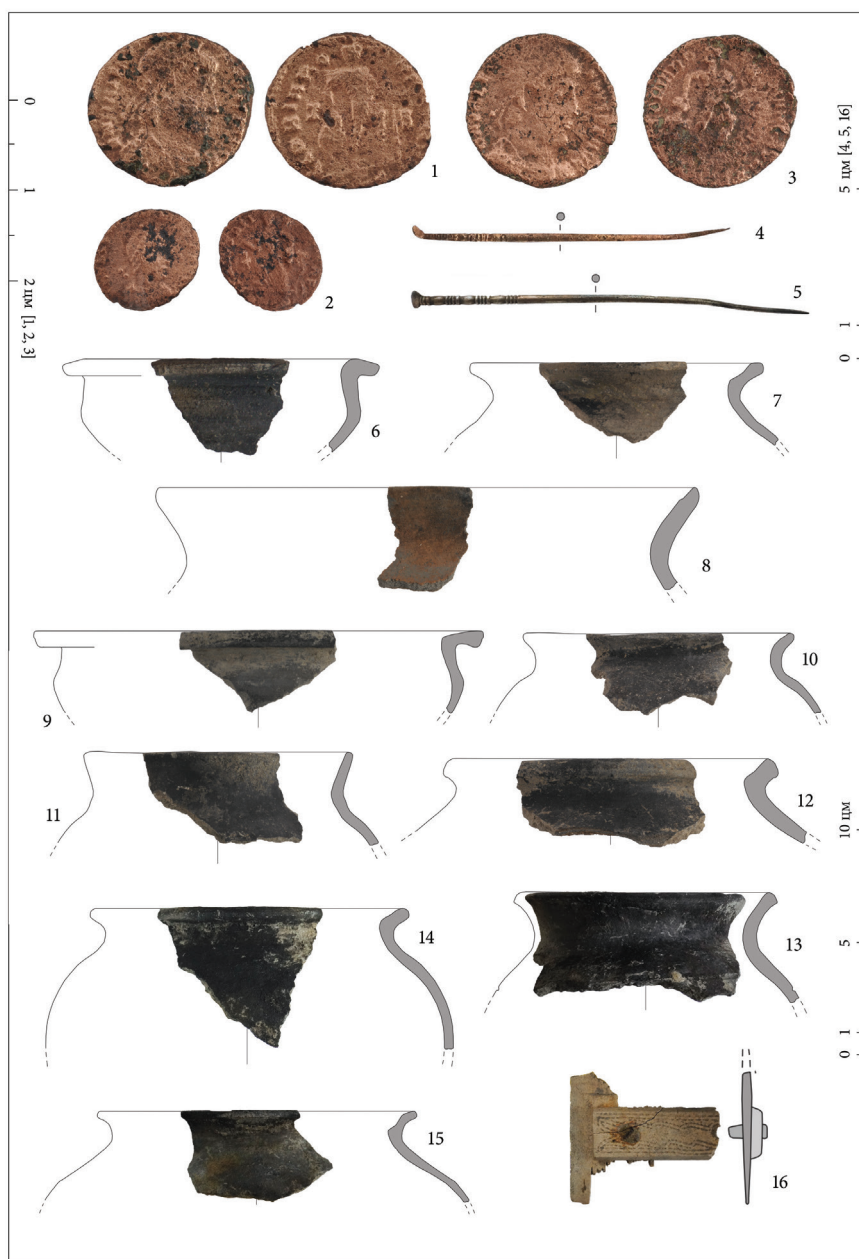
1. Phase I – from the 1st to the middle of the 3rd century – the oldest horizon (construction of fortifications during the 3rd century).
2. Phase II – from mid-3rd century to the beginning of the 4th century (construction of fortifications and, at a later point, structures IV and VI).
3. Phase III – from the first decades of the 4th century until the Gothic crisis (strengthening of fortifications, structures I, II, III, V).
4. Phase IV – after 383 until the beginning of the 5th century (reconstruction after the Gothic crisis, secondary use of structure I, pits 1b, 2 and 3).

The causes of the end of life in the 5th century have not been archaeologically documented so far. The Medieval phase is represented only by mobile findings mixed with the Ottoman ones within the same layer. One radiocarbon date obtained from the remains of a charred beam along the outer edge of the rampart in trench 2 indicates that it was in use during the 10th–11th century.

T. I Средњовековни и турски налази из слоја сивомрке земље
Pl. I Medieval and Ottoman findings from the grey-brown soil

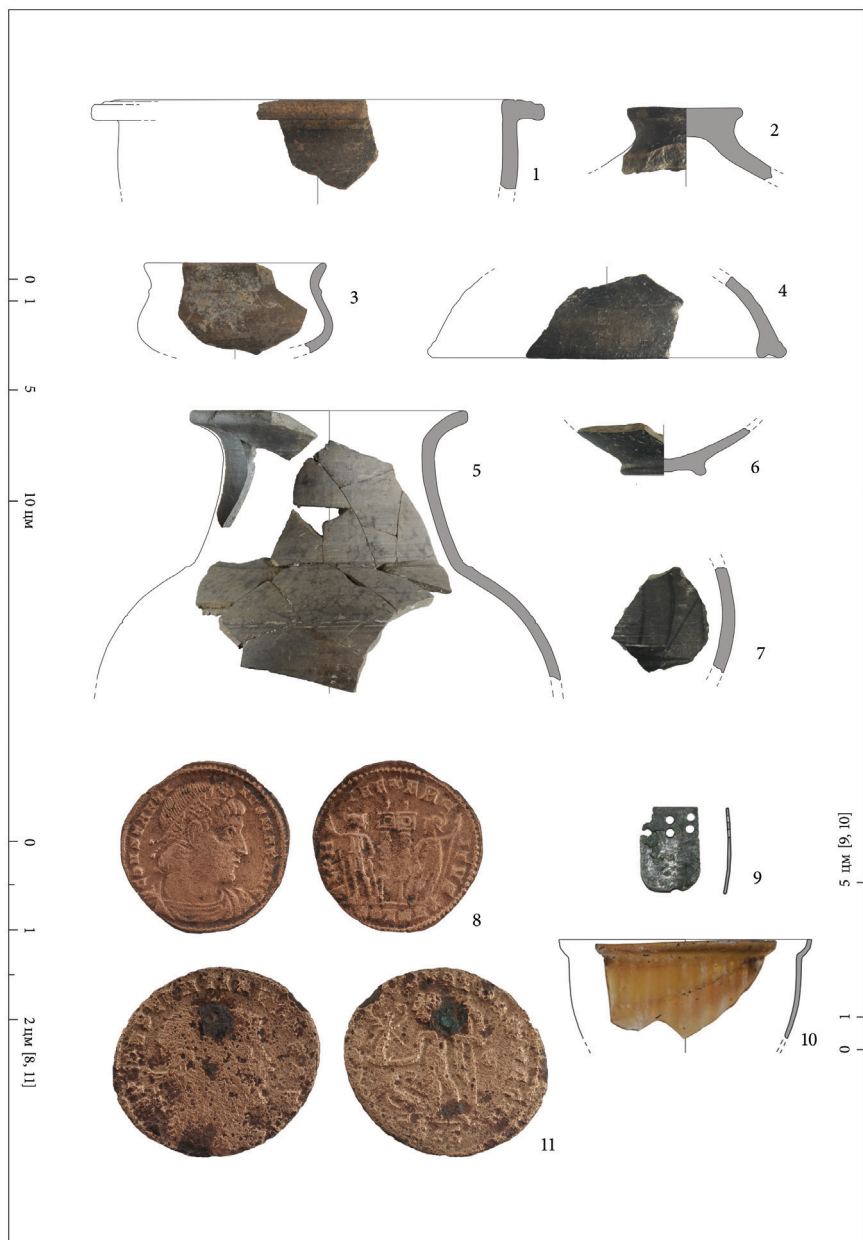
Т. II Најмлађи касноантички хоризонт (фаза IV) – 1–12 – налази из слоја шута над првобитном подницом објекта I; 13–15 – керамика из јаме 16 у сонди 5; 16 – коштани чешаљ из јаме 3 у сонди 5

Pl. II The most recent Late Antique horizon (phase IV) – 1–12 – findings from the rubble layer above the original floor of structure I; 13–15 – ceramics from pit 1b; 16 – bone comb from pit 3 in trench 5

Т. III Хоризонт 4. века (фаза III) – 1–8 – налази из објекта II и слоја мрке земље са шутом у сонди 5; 9–11 – налази из објекта V

Pl. III 4th century horizon (phase III) – 1–8 – findings from structure II and the layer of dark earth with rubble in trench 5; 9–11 – findings from structure V

T. IV Почетак 4. века (фаза III) – 1–11 – налази из слоја
набоја жутомрке земље из сонди 5 и 6

Pl. IV Beginning of the 4th century (phase III) – 1–11 – findings from
the yellow-brown soil from trenches 5 and 6

T. V Најстарији антички слојеви (фазе II и I) – 1–6, 11, 13 – налази из слоја мрке земље са гаром; 7, 8 – љуспе оклопа из слојева испод темеља објекта I; 10, 12 – објекат IV; 9 – из слоја светломрке земље (најстарији хоризонт)

Pl. V The oldest Antique layers (phases II and I) – 1–6, 11, 13 – findings from the layer of dark earth with char; 7, 8 – armour scales from the layers below the foundation of structure I; 10, 12 – structure IV; 9 – from the light-dark soil layer (the oldest horizon)

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА НА ЛОКАЛИТЕТУ ДВОРИНЕ – МАЦАРСКО ГРОБЉЕ У БАЊИ КОД АРАНЂЕЛОВЦА 2021–2023. ГОДИНЕ

Дејан Радичевић

Филозофски факултет Универзитета у Београду

Владан Миливојевић

Народни музеј Аранђеловац

Драган Ћирковић

Републички завод за заштиту
споменика културе, Београд

e-mail: dradicev@f.bg.ac.rs

Примљено: 31. 5. 2024.

Прихваћено: 23. 7. 2024.

Оригинални научни рад

УДК: 902.2(497.11)“2021/2023”

904:726(497.11)

Апстракт: У раду су изложени резултати археолошких истраживања обављених на локалитету Дворине – Мацарско гробље у селу Бањи под Венчаџом. У потпуности су откривени остаци средњовековне цркве, завршено је са ископавањем гробова унутар ње, а настављено је испитивање објекта чији су темељи делом очувани испод централног дела храма. Истраживан је и простор око цркве који је коришћен за сахрањивање до 19. stoleћа. Настављено је са ископавањем велике грађевине на северозападном ободу локалитета, коју предање повезује са двором Павла Бакића, а која је пре две деценије била непосредни повод за почетак археолошких истраживања на овом локалитету. На објекту су уочене две грађевинске фазе, којима одговарају различити нивои подова и преправке на отворима у зидовима. Најмлађи трагови живота, пре коначног рушења грађевине, указују да је коришћена као привремено боравиште.

Кључне речи: Венчаџ, Дворине – Мацарско гробље, средњовековна црква и некропола, надгробни споменици, објекат северозападно од цркве, Бакића двори

У наставку археолошких радова на локалитету Дворине – Мацарско гробље у селу Бањи код Аранђеловца до 2023. године у целини су истражени остаци средњовековне цркве (сл. 1 и 2), која се систематски ископава још од 2016. године (Радичевић и Миливојевић 2018; Радичевић и др. 2023).¹ Након уклањања

¹ Ископавања су обављена, као и претходних година, у организацији Народног музеја у Аранђеловцу, под руководством доц. др Дејана Радичевића. Радове је финансирало Министарство културе и информисања Републике Србије, а помогли су их „Омиа Венчаџ” и „Фортуна Маркет” из Аранђеловца, „Бања Комерц Бекамент” и ОШ „Душан Радоњић” из Бање. Кампање су спроведене од 29. јула до 27. септембра 2021, од 4. јула до 6. септембра 2022. и од 1. септембра до 1. новембра 2023. године. Стручну екипу чинили су Владан Миливојевић, Драган Ћирковић (2021) и Сања Секулић (2022–2023), техничар Завода за заштиту споменика културе Крагујевац. Помоћ су пружили археолози Младен Васиљевић, Јелена Марјановић, Мирко Вранић, Јована Гордић, Тијана Пушица и др Наташа Шаркић. Учесће су узели и студенти основних и мастер студија археологије: Анђела Гачевић, Анастасија Стојановић, Николина Манојловић, Александар Агатоновић, Стефан Танасић, Стефан Гајић, Наташа Нешић, Софија Крстић, Лука Јовић, Ана Симић, Јована Максимовић, Ивана Костадиновић, Ева Веселиновић и Милош Милошевић.

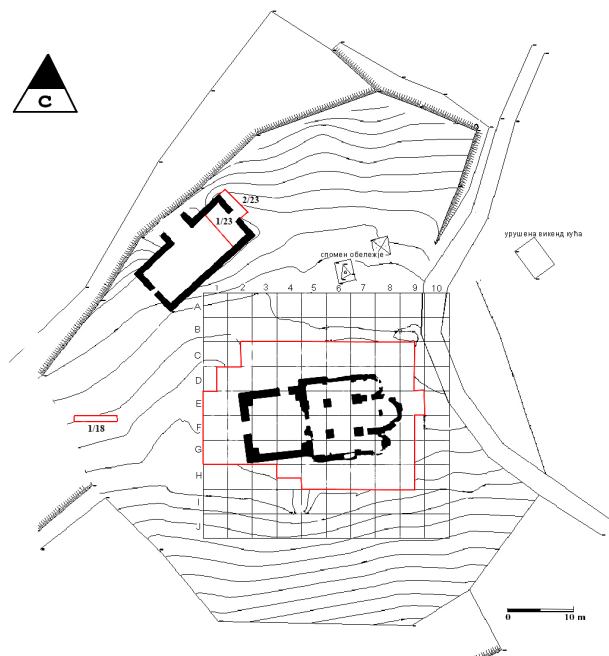
Сл. 1. Дворине – Маџарско гробље, поглед из ваздуха

Fig. 1. Dvorine – Madžarsko Groblje, aerial view

заштитних конструкција и скидања преосталих делова живописа са зидова,² било је могуће истраживање и последња два гроба у унутрашњости, уз северно лице северозападног ступца (гробови бр. 353 и 354). У складу са раније изнетим закључцима о хоризонтима сахрањивања унутар цркве (Радичевић и др. 2023, 327, нап. 9), оба гроба прибројана су сахранама обављеним пре рушења храма. Осим гвоздених клинова са остатком дрвета у једном гробу, других налаза није било.

С намером да се у што већој мери открију остаци старије грађевине, чије је постојање испод цркве уочено претходних година (Радичевић и др. 2023, 324–325, сл. 6), у олтару и броду уклоњени су делови малтерне подлоге пода, који је остављен само на оним местима где су сачуване и подне плоче у изворном положају. Након тога било је могуће потпуније сагледати пружање старијих темеља између северног пара стубаца и унутар олтарског

² Радови су обављени од 13. октобра до 25. децембра 2021. године, а конзерваторски тим су чинили: Филип Јанковић, руководилац, и сарадници Милица Опалић, Гојко Мрковић, Исидора Љубисављевић и Тијана Михаиловић. Стручни надзор вршили су Маријана Протић и Немања Смичиклас, саветници Републичког завода за заштиту споменика културе, који је и донео одлуку о скидању фресака. Пројекат је финансирало Министарство културе и информисања Републике Србије, а радионицу за конзерваторске радове уступила је Академија струковних студија Шумадија у Аранђеловцу. Фрагменти живописа су након скидања са зидова конзервирани, рестаурирани, постављени на нове носаче и већином изложени на сталној поставци Народног музеја у Аранђеловцу, који је био и организатор ових радова.

Сл. 2. Дворине – Маџарско гробље, ситуациони план

Fig. 2. Dvorine – Madžarsko Groblje, situation plan

простора (сл. 3). На другим местима остатака старијих зидова није било, а затечена ситуација наводи на претпоставку да су на јужној страни могли бити потпуно уклоњени приликом нивелисања платоа за потребе изградње цркве. На делу темеља између стубаца откривен је још један, мањи пиластар (0,45 x 0,45 м), призидан уз северну ивицу темеља, за разлику од раније откривеног пиластра на јужној страни који је зидан истовремено (Радичевић и др. 2023, 325). Даље ка истоку, темељ се подвлачи под североисточни стубац, да би у наставку на њега налегао зид који дели проскомидију од олтара (сл. 4). Северно лице тог зида је у истој линији са северном ивицом старијег темеља. На другој, јужној страни, млађи зид је шири од старијег темеља за око 0,30 м, тако да тај шири део зида ка унутрашњости олтара није подигнут на старијем темељу, већ је постављен на земљи.

У недостатку поузданих података, о изгледу основе, намени и времену подизања старије грађевине и даље се ништа одређеније не може рећи. Једино се, сада на основу уоченог односа старијих темеља и зидова цркве у олтару, отвара питање и потреба преиспитивања необичног начина градње и неких других зидова цркве, чији су темељи такође ужи од надземног дела (Радичевић и др. 2023, 321).

Сл. 3. Централни део наоса са остацима старије грађевине (1);
јужни пиластар (а), северни пиластар (б)

Fig. 3. Central part of the naos with remains of the older building (1);
southern pilaster (a), northern pilaster (b)

Проширивањем широког ископа око цркве у целости је откривен спољни сокл на свим зидовима, једини грађевински елемент на цркви који је раније остао неистражен (Радичевић и др 2023, 317). Констатовано је да је у веома лошем стању очуваности. Једино је непосредно уз западни улаз на припрати, са северне стране, очуван у пуној висини од 0,40 м. У том делу му ширина износи 0,50 м, а исто се могло закључити и за сокл на подужним зидовима припрате. На централној апсиди очуван је само почетак сокла (сл. 5), ширине 0,65–0,70 м, а како се види да је био закошен ка зиду, горњи крај је морао бити ужи. На осталим зидовима од сокла је пре-остао тек покоји камен или само траг малтера на земљи, а негде ни толико. Очувани делови сокла већином су од окер-жућкастог камена, на којем се понегде уочавају и трагови обраде, на основу којих је очигледно да се ради о сполијама. На једном камену, узиданом у сокл јужног зида наоса, очуван је и део латинског натписа, који је због фрагментарности остао непочитан, али је на основу облика слова приписан времену позне антике.³

³ Оквирно датовање натписа извршила је проф. др Светлана Лома (Одељење за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду), којој овом приликом захваљујемо. Иначе, то није једина римска сполија откривена приликом истраживања цркве. Фрагментована мермерна плоча са траговима обраде и полирања узидана је у југозападни стубац, а раније је већ било говора о бројним касноантичким опекама из шута (Радичевић и др. 2023, 323). У шуту је пронађен и део мермерне базе за стуб који би могао потицати из истог времена.

Сл. 4. Олтарски простор, остаци старијих темеља
(у позадини улаз у проскомидију)

Fig. 4. Altar area, remains of older foundations
(in the background: the entrance to the proscomidia)

Сл. 5. Остаци сокла уз олтарску апсиду

Fig. 5. Remains of a plinth along the altar apse

С обзиром на слабо фундаирање зидова наоса и потпуно одсуство темеља на јужном зиду (Радичевић и Миливојевић 2018, 151–153, сл. 16–17; Радичевић и др 2023, 319–321, сл. 2), додавањем сокла извршено је статичко ојачање цркве.⁴ Уз зидове припрате, чији су темељи солидније грађени, сокл није посебно финансиран. На другој страни, на оним местима где је било могуће сагледати и темељни део, уочене су неке специфичности у начину његове градње. Наиме, темељни ров за сокл, са закошеном унутрашњом страницом, није ископан непосредно уз зид, већ на растојању око 0,40 м (сл. 5). Вероватно се водило рачуна да се не ослаби земљана подлога на којој су зидови подигнути. Због тога се темељни и надземни делови сокла само делимично поклапају. Проширени темељни део није био видљив на површини, због чега је у великој мери испресецан рамама гробова укопаних непосредно уз цркву.

У последње три истраживачке кампање проширен је ископ око цркве, обухвативши појас ширине 5–6 м (сл. 1 и 2).⁵ На тој површини стратиграфска се слика разликовала од оне у унутрашњости храма. Површински слој хумуса прекривао је поједине надгробне плоче које су обележавале гробове укопане после рушења цркве. Благо узвишење у централном делу платоа формирано од рушевинског слоја најизразитије је било са северне и источне стране, док је терен на југу услед ерозије нешто равнији. Управо је узвишење са остацима цркве спречавало даље спирање земље са јужне падине ка северу платоа, па се под слојем тамномрке земље, наталоженим преко шута до 0,40 м дебљине, уз јужну ивицу ископа и источно од ђако-никона, појавило још неколико надгробних белега, међу којима је било и усправно усађених.

Испод хумуса се налазио слој шута различите дебљине и састава: ближе зидовима интензиван, дебео преко 1 м, а све тањи ка ивицама ископа, где прелази у тамнију мрку земљу прошарану грумењем малтера са пуно камена и фрагментованих опека. У шуту је било фрагмената фресака, пре свега око наоса, гвоздених кованика и спорадично уломака керамичких посуда. У рушевински слој или кроз њега укопани су гробови, необележени

⁴ Још је 2017. године запажено да је јужни зид наоса са спољне стране имао зидано ојачање, што је заправо био остатак сокла (Радичевић и Миливојевић 2018, 152–153, сл. 17).

⁵ Проширивање ископа и спуштање терена око цркве на средњовековни ниво са плочама усклађен је са потребама израде конзерваторског пројекта Републичког завода за заштиту споменика културе и будућих радова на заштити и презентацији остатака цркве. С тим циљем је Народни музеј у Аранђеловцу 2021. године обавио и LiDAR снимање локалитета са широм околином, средствима које је издвојило Министарство културе и информисања, а наредне, 2022. године, геомагнетно и електрометријско снимање простора око цркве за потребе израде пројекта заштитне конструкције која би обухватила цркву и део некрополе.

Сл. 5. Надгробни споменик из 1842. г.

Fig. 5. Tombstone from 1842

шољица (сл. 7) којој аналогиче налазимо у етнолошким збиркама наших музеја (Ћирјаковић 2007, 379, кат. бр. 101, сл. 18).

Јужно од цркве откопана су два гроба (гробови бр. 351 и 353) са гробним конструкцијама направљеним од већих тесаника сиге, са поклопцем, због чега су означени као гробнице бр. 6 и 7. Претходних година унутар цркве откривено је неколико гробница формираних на исти начин (Радичевић и Миливојевић 2018, 143–144, сл. 7–8; Радичевић и др. 2023, 327 нап. 8, 335–336, сл. 14). Сврстане су у старији хоризонт сахрана у шуту, што се може прихватити и за последње две откопане изван цркве.

или означени секундарно постављеним надгробним плочама, целим или поломљеним, водоравно положеним или усправно пободеним. За мали број обележја може се рећи да припада надгробницима направљеним у време сахране покојника. Примера ради, такви су усадник од пешчара са уклесаним крстовима, из 1842. године (сл. 6), иначе најмлађи натписом датован белег на гробљу, или фрагменти тзв. студеничког крста од мермера јужно од цркве, карактеристичног за овај део Шумадије у времену после Првог српског устанка.

Густина сахрана у шуту око цркве била је ређа него унутар ње, па је и број поремећених гробова и дислоцираних костију био мањи. Гробови приписани најмлађем хоризонту сахрана били су бројнији по ободу негу у централном делу, а оријентација им је по правилу одступала од оријентације цркве, углавном ка правцу југозапад–североисток. У једном од тих гробова (гроб бр. 289), испод надгробног обележја у земљи којом је гроб засут, пронађена је бритва са очуваном корицом и керамичка

Сл. 7. Гроб бр. 289, керамичка шољица

Fig. 7. Grave no. 289, small ceramic cup

Покретни налази из гробова укупаних у шуту слични су онима познатим из претходних година. То су остаци тканина, лоптаста дугмад од бронзаног лима, мале копче и закачке, кружне бронзане шљокице, ситне стаклене перлице, бронзане игле укоснице и ретко прстење и новац. Налази чија је сличност са етнолошким материјалом евидентна могу се приписати последњој фази сахрањивања, о чему је и раније било говора (Радичевић и др. 2023, 340–341). То потврђују и нови налази новца из гробова истог хоризонта сахрана. У гробовима бр. 282 и 279 нађена је по једна пробушена пара султана Абдула Хамида I (1774–1789), док је у гробу бр. 334 нађен доста излизан и нечитак новчић, који је оквирно опредељен у другу половину 18. или почетак 19. века.⁶

Од налаза из гробова старијег хоризонта сахрањивања у шуту издваја се бронзани прстен (сл. 8/1), нађен у гробу бр. 286, испред западног зида припрате, северно од улаза. Осим прстена, у истом гробу пронађено је 12 дугмади (сл. 8/2), 6 у пределу врата и по 3 уз подлактице. Ради се о шупљим лоптастим примерцима од танког бронзаног лима, са петљицом за причвршћивање на горњем и псеудогранулом на доњем крају дугмета.⁷ Прстен из

⁶ Новац је опредељен према: <https://en.numista.com/catalogue/pieces/61811.html> (15. 04. 2024). У гробу бр. 279, пара је нађена заједно са једним дубровачким динарићем, такође пробушеним. На примерку из гроба бр. 334 аверс је у лошем стању и тугра се не види уопште. На реверсу се види само регионална година (13) и прво слово ковнице, на основу чега је могао бити само оквирно опредељен. Помоћ у одређивању турског новца пружио нам је Ђорђе Ђенић, кустос Народног музеја Ваљево, којем овом приликом захваљујемо.

⁷ Идентична дугмад је налажена и у другим гробовима истог хоризонта сахрана. На нашем простору појава сличне бронзане дугмади са псеудогранулом на врху доње калоте прати се још од позног средњег века, а остају у употреби и у потоњим столећима (Зечевић 2006, 120–121, тип 1/2в, 217, кат. бр. 102 и 103).

Сл. 8. Гроб бр. 286, бронзани прстен и дугмад

Fig. 8. Grave no. 286, bronze ring and buttons

гроба бр. 286 је пуноливени примерак, са равном кружном главом издигнутом из масивне карике, која се на дну завршава дугметасти задебљањем. На глави је урезан звездолки орнамент у кругу, а око главе је низ косих паралелних уреза. Рамена прстена покривају два низа паралелних уреза постављених укосно један на други. Кружно испупчење на дну карике описано је линијом, а са обе стране налазе се по четири краћа паралелна уреза. Овај прстен је типолошки сродан прстену с монограмом који је раније пронађен у гробу бр. 147. Тај гроб је такође укопан у шут, само унутар цркве, уз северно лице југозападног ступца (Радичевић и др. 2023, 332–335, сл. 13). Прстен из гроба бр. 147 је луксузнији, од сребра с траговима позлате, а по облику и декорацији може се прибројати групи сребрног, богато украшеног властеоског прстења, углавном датованог у 14. или 15. век. На другој страни, прстен из гроба бр. 286 карактерише скромнија израда у бронзи, на основу чега би се евентуално могао приписати групи сличног бронзаног прстења, неукрашеног или са једноставном декорацијом. Из музејских збирки у Србији познати су сродни примерци приписани раздобљу 15–16. века. По правилу се ради о случајним налазима (Иванић 1995, 16, кат. бр. 16; Ђуровић 2012, 100, кат. бр. 79; Милетић 2008, 209, кат. бр. 56, 212, кат. бр. 61). Једино су

Сл. 9. Простор уз северни зид припрате, поплочање од секундарно коришћених надгробних споменика

Fig. 9. Area along the northern wall of the narthex, paving from secondarily used tombstones

примерци из Новог Брда, на основу услова налаза, хронолошки опредељени у крај 15. и 16. столеће (Зечевић 2006, 93–95, 190–191, кат. бр. 63 и 64). Што се тиче примерка са Дворина, на основу контекста налаза, ако се има у виду да потиче из гроба који је укопан кроз шут формиран после 1451. године, баш као и за поменути гроб бр. 147, сахрану не бисмо могли датовати раније од друге половине 15. столећа (Радичевић и др. 2023, 335).

Након подизања млађих гробова и уклањања шута око цркве, готово на целој површини ископа, дошло се до слоја мрке земље прошаране гаражи. Једино се на простору северно од припрате, испред улаза који је био на северном зиду, наишло на површину димензија око 5,30 x 4,10 м, покривену секундарно употребљеним надгробним обележјима (сл. 9). Ове надгробне плоче, идентичне са другим средњовековним плочама на простору некрополе, померене су са својих првобитних положаја и употребљене за поплочање, које је првобитно било веће и простирало се до сокла припрате. Касније је оштећено укопавањем гробова, а у скорије време и полагањем водоводних цеви. Један од споменика у поплочању имао је удубљење, од зида припрате на растојању 3,85 м, које је могло служити за углављивање дрвеног стуба. Други камен, део плоче са истим удубљењем, откривен је око 9 м западније, на приближно истом растојању од северног зида припрате. Његов положај такође указује да је поплочање првобитно било знатно веће и да је

Сл. 10. Простор уз северни зид припрате, надгробни споменици:
1. надгробна плоча Братисава (Вратисава) Болића, 2. темељ сокла

Fig. 10. Area along the northern wall of the narthex, tombstones:
1. tombstone of Bratisav (Vratisav) Bolić, 2. plinth foundation

могло пратити готово целу дужину зида припрате. Мада других трагова није било, појава ових лежишта за стубове указивала би да се изнад поплочања могао налазити дрвени објекат, затворен са свих страна или подигнут виду отвореног трема.

Након уклањања овог поплочања, испод њега је ископан слој мрке земље са већом зоном гаражи, у којој је било и грумења бронзане шљаке. Испод тог слоја дошло се до средњовековних надгробних плоча које су се налазиле на првобитним положајима, обележавајући правилне редове гробова који су почињали од сокла северног зида припрате (сл. 1 и 10). У односу на горњу коту накнадног поплочања, ниво ових надгробних плоча био је нижи за 0,30–0,35 м.

На осталој површини ископа до нивоа надгробних плоча ископан је слој мрке земље са грумењем кречног малтера и ситним каменом, кога је било највише на простору западно од припрате, где је земља била светлија, а гаражи и малтера је било мање. Испред припрате је слој преко плоча био једнообразан, дебео чак и до 1 м, за разлику од простора око главног дела цркве, где је био тањи, али стратиграфски сложенији. У делу ископа северно од олтара и брода, испод мрке земље са ситним каменом, грумењем малтера и гаражи, дебљине до 10 цм, наишло се на ниво кречног малтера дебљине од 1 до 10 цм, који се простире од зидова цркве све до профила ископа. На

Сл. 11. Златник венецијанског дужда Франческа Фоскарија (1423–1457)

Fig. 11. Golden coin of the Venetian Doge Francesco Foscari (1423–1457)

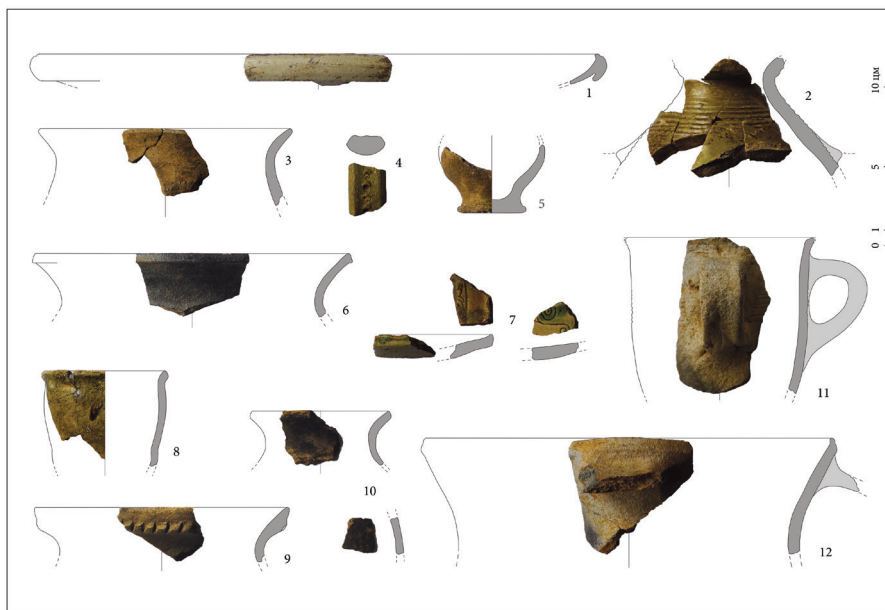
многим местима испробијан је ракама познијих гробова, али судећи по површини на којој се простире, мало је вероватно да се ради о остацима стазе око цркве, која у то време изгледа више није ни служила. Испод тог нивоа са кречним малтером ископан је слој црвенкастомрке земље са грумењем малтера и гаражи, дебљине до 30 цм, који је прекривао надгробне плоче.

За датовање слоја који је налегао преко надгробних плоча од посебног значаја је налаз млетачког дуката искованог за време власти дужда Франческа Фоскарија (1423–1457), који је пронађен са западне стране цркве, непосредно уз сокл (сл. 11).⁸ Иначе, највише покретних налаза из овог слоја било је на простору северно од цркве, нарочито у појединим зонама са интензивнијом гаражи. У највећем броју чинили су их уломци керамичких посуда (сл. 12 и 13) и фрагментоване животињске кости. Грнчарију представљају фрагменти кухињских лонаца (сл. 12/3, 6, 9, 10, 12) и поклопаца (сл. 13/1), али и трпезно посуђе, глеђосани крчази, бокали и пехари (сл. 12/2, 5, 8, 11). Спорадично су забележени и налази делова здела или тањира с карактеристичним зграфито украсом (сл. 12/7). На једној од поменутих очуваних површина са кречним малтером нађен је омањи лонац са једном тракастом дршком (сл. 13/2).

Распоред надгробних обележја до којих се стигло показује да се у средњем веку некропола развијала око цркве са свих страна (сл. 1). На истраженој површини, у целости или делимично, откривено је 76 надгробника, за

⁸ Новац је опредељен према: *Corpus Nummorum Italicorum* Vol. VII, 132, No. 71, tav. IV, 28. *Bollettino di Numismatica on line – Banca dati Ivno Moneta* (<https://www.numismaticadellostato.it>), као и према: <https://en.numista.com/catalogue/pieces115378.html> (15. 04. 2024).

Сл. 12. Слој изнад надгробних плоча, уломци грнчарије

Fig. 12. Layer above the tombstones, pottery sherds

Сл. 13. Слој изнад надгробних плоча, грнчарија

Fig. 13. Layer above the tombstones, pottery

које се може претпоставити да се налазе на својим првобитним положајима. Изворно су били организовани у правилне редове, који су поремећени накнадним интервенцијама. Велики број дислоциран је приликом каснијих сахрана, а откриће поменутог поплочања уз северни зид припрате указује

да је било и интервенција друге врсте. На оригиналном месту најмање их је очувано на простору јужно и југоисточно од цркве.

За гробна обележја коришћене су хоризонталне плоче у виду монолитних блокова. Само у једном случају надгробник је направљен од две камене плоче. Изузетак чине и два надгробна белега направљена од по три камене плоче поређане у низу, које су првобитно биле коришћене за под цркве. Ако се изузму малобројни изузеци, за надгробне плоче на Дворинама може се рећи да чине уједначену, типски сродну групу, мада се међусобно разликују по облику и величини. Заједнички именитељ им је, пре свега, материјал од којег су начињене. Апсолутна већина је клесана од локалног мермера, пореклом из оближњих каменолома. Коришћење овог материјала пружило је могућност мајсторима да исклешу релативно правилне и складне облике, са квалитетно обрађеним, најчешће полираним, спољним површинама.⁹ Најбоље обрађени примерци су у највећем броју заступљени на простору западно од цркве.

Облици су релативно уједначени, тако да је и њихова типологија једноставна. У далеко највећем броју заступљене су равно клесане плоче издужене правоугаоне форме, са равно или лучно завршеним ужим странама, док су знатно ређе издужене правоугаоне плоче са косо засеченим ужим странама, на једном или оба краја. Без обзира на начин обликовања ужих страна, заједничка одлика одређеног броја плоча је да су им све ивице „оборене”, односно обрађене благим или оштријим косим профилем. Дужина највећих примерака износи између 1,80 м и 2,10 м, ширина до 0,80, изузетно до 1,05 м. Код примерака где је то било могуће измерити, дебљина се кретала између 0,30 м и 0,40 м. Осим већих надгробника, на некрополи се јављају и плоче мањих димензије, обрађене на исти начин као већи примерци. Њихове димензије износе 1,25 x 0,27 м и 0,97 x 0,20 м.

На само две надгробне плоче присутан је клесани украс, а на оба примерка орнаментални репертоар је веома једноставан. На једној мермерној плочи северно од припрате сведен је на стилизовани крст као основно хришћанско знамење и препознатљив симбол страдања и васкрса, док је на другој плочи, уз западни зид припрате јужно од улаза, на горњој површини уклесан мотив који се састоји од пет истих кругова по дужини повезаних правом линијом, који се на источној страни завршавају попречном линијом са крајевима обликованим у виду мањих кругова.

⁹ На простору некрополе до сада је регистровано само 7 надгробних обележја која нису била од мермера. Такође се ради о водоравно положеним надгробним плочама, које су направљене од различитих врста камена (пешчара, кречњака, итд.). Од мермерних плоча видно се разликују рустичнијом обрадом спољних површина.

Сл. 14. Надгробни споменик са натписом и гроб бр. 355

Fig. 14. Tombstone with an inscription and grave no. 355

Изузетно су ретки и надгробници са натписима, који су откривени само на две мермерне плоче. На једној, западно од припрате, уклесано је само „ПЕТР”, вероватно име покојника, док је нешто дужи натпис имао споменик пронађен уз северни зид припрате, први до сокла у низу непоремећених плоча испод поменутог секундарног поплочања (сл. 10). У питању је надгробна плоча, у виду издуженог, а уског правоугаоника (сл. 14/1), димен-

зија 1,95 x 0,3–0,4 x 0,11 м, којем је једна ужа страна равна и на крајевима благо заобљена, док се други крај лучно сужава (делом је оштећен каснијом интервенцијом). Натпис организован у три реда, лепо је клесан, са појединим морфолошким решењима која упућују на другу половину 14. века, као време настанка. Занимљив је и са становишта садржине. Наиме, наводи се да ту лежи Братисав (или Вратисав) Болић, за кога се даље бележи да је био „човек Лазарев”.¹⁰ Након подизања ове плоче, ископан је и гроб који се налазио испод (сл. 14/2, гроб бр. 355). Покојник је слободно укопан у обичну раку. Сахрањен је опружен на леђима, са рукама прекрштеним на стомаку. Скелет је делимично ограђен ломљеним каменом. Уз стопала је насатице постављен део опеке. Налаза у гробу није било.

То није једини средњовековни гроб истражен око цркве. У претходним кампањама у целости или делимично истражено их је још 17 у различитим деловима ископа. Приликом истраживања темеља сокла уз централну и северну апсиду откривена су 4 дечја гроба (гробови бр. 303–306). Два гроба (гробови бр. 311 и 312) истражена су северно од цркве. Ради се о гробовима који су били обележени поменутих секундарно коришћеним подним плочама. Три гроба су истражена западно од припрате (гробови бр. 101, 349 и 350). Гроб бр. 350 налазио се испод веома квалитетно обрађене и најлепше полиране мермерне плоче са обореним ивицама. Највећи број средњовековних гробова, укупно 8 (гробови бр. 91 и 96–105) истражен је приликом радова у квадрату Н4, јужно од припрате. Као и на другим местима, и ту су гробови били укопани у здравицу, у једноставним гробним ракама, без гробних конструкција. Вишеструка преклапања и пресецања указују на приличну густину сахрана. Прелиминарно урађена антрополошка анализа показује да има скелета који су припадали и мушкарцима и женама.¹¹ Гробови су били без налаза. Једино је у гробу бр. 98 пронађен бронзани прстен пунолимене тракасте карике, која прелази у кружно обликовану главу, на којој се уочавају четири уреза постављена у виду крста. Ради се о примерку који према својим типолошким карактеристикама није хронолошки осетљив, тако да му се датовање изводи на основу хронолошког одређења хоризонта сахрана (оквирно средина 14. – средина 15. века) којем припада гроб из кога потиче.

Након завршетка радова око цркве, приликом последње истраживачке кампање у 2023. години кренуло се и са ископавањима грађевине чији се остаци налазе нешто северозападније, на ободу платоа окренутом према

¹⁰ Прво слово имена покојника делом је оштећено, што онемогућава сасвим поуздану идентификацију. Детаљна анализа овог споменика биће предмет посебног рада.

¹¹ Антрополошку обраду обавила је др Наташа Шаркић (Aita Bioarchaeology, Барселона).

Сл. 15. Грађевина северозападно од цркве, поглед из ваздуха

Fig. 15. Building to the north-west from the church, aerial view

потоку Поповцу (сл. 1 и 2). Објекат је имао приземни део и горњи спрат, како је то забележено још у другој половини 19. века (Мишковић 1899, 219). Познато је и да је рушевина ове зграде мештанима служила као извор грађевинског материјала, тако да је очуван остао само њен подрумски део, укопан са све четири стране, док су надземни делови тек незнатно сачувани. Подстакнути предањем о двору Павла Бакића, на том објекту су пре две деценије обављена пробна ископавања (Грковић и Миливојевић 2012, 87–95, Т. II). Ти су радови били скромни по обиму, тако да је највећи део објекта остао неистражен, а ни његов план није био сасвим јасан. Због тога је овог пута, приликом површинског откривања зидова, прво дефинисан изглед основе, а онда се приступило ископавањима (сл. 15). Установљено је да је грађевина била правоугаоног плана, не сасвим правилне основе, димензија око 18,50 x 8,45–8,70 м, по дужини оријентисана по правцу североисток–југозапад. Ширина зидова била је неједначена, од 0,90 м до 1 м, с тим што је јужни зид у централном делу своје трасе знатно шири, око 1,60 м. Објекат је зидан ломљеним каменом и кречним малтером, уз употребу сиге око отвора. У зидовима се на више места виде узидани надгробни споменици, идентични онима са средњовековног гробља око цркве, одакле највероватније и потичу. Од посебног значаја за сагледавање времена изградње и потоњих

доградњи објекта свакако је питање са којом се од издвојених грађевинских фаза може повезати употреба ових сполија, али док се зидови у целини не истраже и сагледају, то питање морамо оставити отвореним.

Главни улаз у подрумски део грађевине био је на северној страни, а приступало му се кроз пролаз ширине 3 м и дужине 3,80 м, који је био подзидан са бочних страна (сл. 15). Уз оба подзида на спољном крају, под приближно правим углом, дозидани су краћи зидови у дужини од 1 м. Могуће је да су подзиди били озидани до висине горње етаже и да је тако формиран улаз у виду вестибила, уз који се са стране могло налазити и дрвено степениште за спрат које се ослањало на конструкцију вестибила, на начин како је то већ установљено на појединим грађевинама из позног средњег века и првих столећа турске власти на нашим просторима (Ковачевић 1980, 19, 22–23, сл. 7; Поповић 1994, 314, сл. 115; Милошевић 1997, 98, сл. 124, 178–179, сл. 187 и 189; Радичевић и Цицковић 2019, 42–45, сл. 39).

На супротној страни, уз спољну ивицу јужног зида зграде, откривене су две гранитне базе за дрвене стубове, на растојању од око 9 м. Приликом радова 2011. године пронађена је још једна камена база за дрвени стуб, недалеко од југозападног угла објекта (Грковић и Миливојевић 2012, 92, сл. 3). Претпоставка је да су ове базе носиле стубове трема који је постојао на страни грађевине окренутој цркви. Испод тог трема могао се налазити и улаз који је водио на спратни део објекта, али то се може проверити само наставком ископавања када буде истраживан простор са јужне стране објекта.¹²

На бочним зидовима објекта такође су се налазили отвори (сл. 15). На западном зиду је ужи, оштећен отвор, који више одговара прозору него вратима, док је отвор на источном зиду широк 1,10 м и фланкиран са два камена на којима су уклесани крстови. После пробних ископавања обављених 2011. године претпостављено је да би ту могао бити други улаз у објекат (Грковић и Миливојевић 2012, 94, сл. 5–6).

После дефинисања основе грађевине, приступило се ископавању на њеном источном крају (сл. 2 и 15). Сонда 2, димензија 5 x 1 м, постављена је са спољне стране источног зида, обухвативши простор испред отвора до спољног северозападног угла. На овом простору су ископавања вршена 2004. и 2011. године, тако да је у јужном делу сонде избачена земља којом је стари ископ био затрпан и даље се није копало, док је у северном делу

¹² Приликом откривања овог зида констатована је интензивна гараж уз његови јужну ивицу. Слој са гаражи уз јужни зид констатован је и приликом ранијих ископавања, на релативној дубини 0,40 м (Грковић и Миливојевић 2012, 93, сл. 3, Т. II). Међутим, одговор на питање из ког времена он потиче и да ли је гараж настала пре или после изградње објекта такође мора сачекати наставак истраживања.

Сл. 16. Грађевина северозападно од цркве, сонда 2/23

Fig. 16. Building to the north-west from the church, trench 2/23

уклоњен слој шута и ослобођено спољно лице источног зида. Испоставило се да је слој шута релативно танак и да је правилно лице зида сачувано у висини од највише 0,40 м, одакле почиње његов темељни део, који је споља прислоњен уз ивицу ископа претходно начињеног за подрумску просторију (сл. 16). Затечена ситуација наводи на закључак да је прилаз источном отвору морао бити на неки начин прокопан кроз падину, што мора бити проверено у наставку радова.¹³

Сонда 1, димензија 6,70 x 3 м, постављена је унутар објекта уз источни зид, захватајући просторију по целој ширини (сл. 15). Ископаван је рушевински слој шута са великом количином камена, чија је дебљина износила од 1,30 до 1,60 м. Само уз унутрашња лица зидова, нарочито северног зида, ископавана је мрка растресита земља прошарана малтером и понеким каменом. За тај слој је закључено да је могао бити формиран у време када је грађевина остала без крова, а пре него што су се зидови коначно обрушили. Само у том делу налажени су гвоздени кованице, фрагментоване животињске кости и ситнији атипични уломци кухињске грнчарије, о чијем хронолошком одређењу не можемо рећи ништа поузданије.

¹³ У документацији за 2004. годину је наведено да се испод слоја шута ниво здравице (црвена иловача) левкасто спуштао према отвору на источном зиду (Старчевић 2004, 4). У ископавањима 2011. тај простор се нашао у оквиру сонде 5, када су профили ископа вертикално засечени (Грковић и Миливојевић (2012, 94, сл. 3, сл. 5–6).

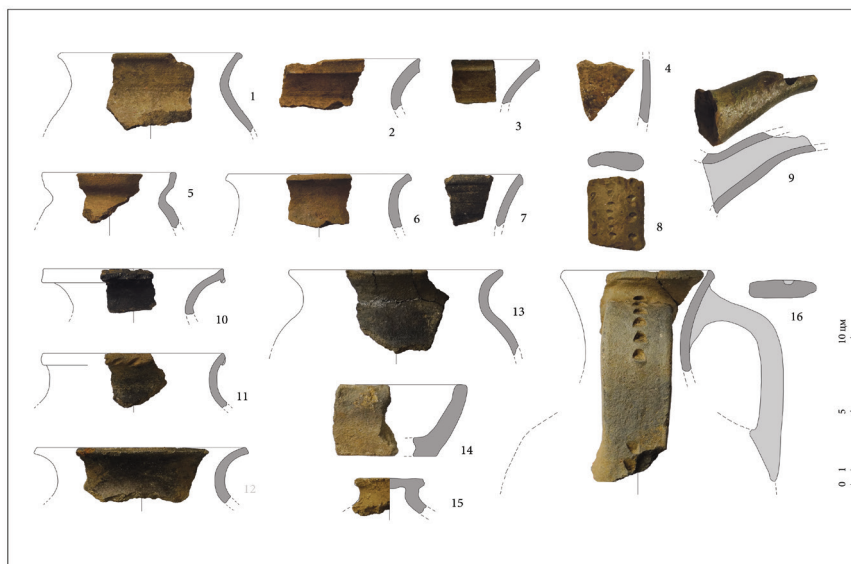

Сл. 17. Грађевина северозападно од цркве, сонда 1/23,
најмлађа фаза коришћења објекта

Fig. 17. Building to the north-west from the church, trench 1/23,
the final phase of use of the building

У средишњем делу ископа испод шута наишло се на тамномрку земљу са грумењем кречног малтера и гаражи, док се поред зидова, на релативној дубини 2,35 м мерено од висине очуваности унутрашњег југоисточног угла, а 2,60 м мерено од североисточног угла грађевине, дошло до нивоа пода начињеног од набијене земље и трошног малтера. Тамномрка земља са гаражи чинила је испуну неправилне јаме плитко укопане кроз под, а у њој су налажени уломци керамичких посуда, животињске кости и велики број гвоздених клинова. У оквиру тог укопа откривено је и ватриште од црвено запечене земље, димензија 0,60 x 0,80 м, тако да читава ситуација, мада тек делимично откривена, указује на постојање остатака једноставног привременог станишта импровизованог унутар старијих зидова у времену док су они још увек усправно стајали (сл. 17).

Нађени уломци грнчарије (сл. 18), углавном кухињске, мада има и делова крчага, глеђосаних и неглеђосаних, по својим типолошко-технолошким одликама сродни су производима позносредњовековног локалног грнчарства, какви су и раније налажени на локалитету (Радичевић и др. 2023, 326–327, сл. 8), а познати су и у ширем окружењу, најближе у рудничком крају (Булић 2018, 190–193, Т. V–VIII; Шаренац 2019, 69–72, Т. I–VI; Радичевић и Миливојевић 2022, 205–206, сл. 6). На другој страни, бар када

Сл. 18. Грађевина северозападно од цркве, сонда 1/23,
најмлађа фаза, уломци грнчарије

Fig. 18. Building to the north-west from the church, trench 1/23,
final phase, pottery sherds

је реч о трпезној грнчарији, ради се о посудама које се по квалитету и боји глеђи разликују од оних раније проналажених на другим деловима локалитета, или у истом окружењу, а оквирно су опредељени у раздобље 16–17/18. века (Радичевић и Миливојевић 2018, 145–148, сл. 10 и 11; Радичевић и Миливојевић 2022, 215, сл. 12). Ипак, узимајући у обзир малу количину нађене грнчарије и њену фрагментарност, као и веома оскудна знања о локалној керамичкој производњи позног средњег века и раног периода турске власти, морамо нагласити да се ради само о прелиминарним запажањима.

На остацима пода од набијене земље и малтера није било покретних налаза на основу којих би се ишта могло рећи о времену његовог коришћења и напуштања објекта. Једино је на оним местима где је подница каснијим интервенцијама била пробијена уочено да не лежи на здравици. Због тога је одлучено да се настави са радовима у централном делу сонде, у рову ширине 1,70 м, који се протеже од западног профила до источног зида, и делимично уз источни зид, према северу, где је био ужи (0,50 м).¹⁴ У рову је ископан слој црвенкасте земље, која је била прошарана грумењем креч-

¹⁴ Поред источног зида је, судећи по теренском дневнику из 2004. године, на истом месту већ копан мањи ров, с намером да се открије темељни део зида, али се на дубини од 0,30 м испод нивоа пода од набијене земље одустало од даљих радова (Старчевић 2004, 4).

Сл. 19. Грађевина северозападно од цркве, сонда 1/23, ниво на коме су истраживања заустављена: 1. старији под, 2. млађи под

Fig. 19. Building to the north-west from the church, trench 1/23, level where the research stopped: 1. older floor, 2. later floor

ног малтера и гаражи. Сасвим спорадично налажени су ситни фрагменти атипичне грнчарије и фрагментоване животињске кости. Слој је ископан до дубине 1,10–1,15 м, када се испод њега наишло на старији под. Овај под је од кречног малтера, али знатно квалитетније урађен од млађег пода. Налази се на релативној дубини 3,50 м мерено од врха југоисточног угла, односно 3,75 м мерено од врха североисточног унутрашњег угла објекта. Старији под није покривао целу површину рова, већ се на 1,80 м од источног зида ка унутрашњости просторије завршавао плићим каналом ширине 0,30 м. Даље ка западном профилу ископа била је земља без археолошких налаза (здравица ?). Нажалост, ни на старијем поду није било покретних налаза. Затечена ситуација, мада је истражена површина мала, указује да је насипањем веће количине земље у подрумску просторију ниво пода из неког разлога подигнут за више од једног метра. Како је приближно исто подигнута и висина отвора са уклесаним крстовима на источном зиду, ове интервенције могу се довести у међусобну везу. Међутим, висина овог отвора, ни пре ни после делимичног зазиђивања и подизања за око 1 м, не поклапа се ни са једним од два нивоа подова у подрумској просторији, осим ако се у њу силазило дрвеним степеницама високим 1,60 м. С друге стране, за евентуални улаз у некадашњи приземни део зграде сувише је ниско постављен, тако да питање његове намене остаје отворено.

* * *

Археолошки радови изведени у периоду 2021–2023. године, на простору око цркве, резултирали су открићима која су знатно употпунила са знања о овом археолошком налазишту. На основу новијих резултата може се закључити да је померање и уклањање надгробних плоча започело веома рано, још током средњег века. Када је направљено поплочање од секундарно употребљених надгробних обележја на простору северно од припрате, као и каква му је била намена, за сада остаје непознаница, али је сигурно да је подигнуто у времену које је претходило разградњи и рушењу цркве. Културни слој који је прекривао надгробне плоче такође потиче из времена које је претходило коначном рушењу. По садржају више одговара насеобинском слоју него простору око цркве и некрополи. Судећи по предметима који потичу из њега, црква је запустела и делимично је оштећена још крајем средњовековног раздобља, пре коначног турског освајања. Спорадични налази фрагмената фресака у свим побројаним слојевима указују на то да су они формирани у време када је живопис са зидова цркве већ почео да опада, али су зидови још стајали усправно. Остаје отворено питање због чега је у неком тренутку кречним малтером извршена нивелација терена око цркве. Да ли се ради о покушају обнове, која свакако није дуго трајала? Питање је и да ли се са тим интервенцијама може повезати формирање поплочања наспрам северног зида припрате, или се то могло догодити и чак и нешто раније. Затечена ситуација указује да је у време формирања поплочања сокл припрате највероватније постојао, док је слој мрке земље који се наталожио преко нивоа малтера северно од цркве прекривао и остатке раније уклоњеног сокла, што значи да је у то време црква била напуштена и да је почела њена разградња. Одраније је познато да је пре коначног рушења остала и без подних плоча, а вероватно и без крова, судећи по налазима аморфних комада олова у слојевима који су били прекривени шутом (Радичевић и Миливојевић 2018, 141, 154).

Када је реч о откривеним надгробним споменицима, извесно је да садашњи инвентар пружа само приближан увид у бројчано стање и типологију. Сталешка припадност личности чије су гробове обележавали остаје непознаница. Ниједан од споменика са натписима нема сачувану годину, тако да се о хронологији настанка споменика може говорити само оквирно. Настајали су у временском распону од средине 14. до средине 15. века, можда и нешто касније. Ипак, посматране у ширем контексту, географском као и хронолошком, могу се сматрати карактеристичним представником једне особене групе сепулкралних споменика, који су дело клесарских радионица

везаних за мајдане квалитетног мермера на планини Венчац. Управо коришћење тог, племенитог материјала, погодног за полирање и прецизан клесарски рад, издваја ову скупину споменика од већином рустичних гробних белега израђених од камена слабијег квалитета, који преовлађују на другим некрополама у овом делу Србије.

На крају, када је реч о започетим истраживањима објекта северозападно од цркве, за сада одсуство налаза на откривеним подовима из различитих фаза живота, као и занемарљив број предмета у слоју који их раздваја, а који је највероватније споља насут у неком моменту, не дозвољавају доношење коначних закључака о времену градње, адаптацији и напуштању грађевине. Ипак, на основу прелиминарног датовања налаза из времена последњег коришћења објекта, оквирно приписаних завршетку средњовековног раздобља или раном турском периоду, могло би се претпоставити да су старије фазе средњовековне и да се изградња грађевине може повезати са градњом цркве. Предање које грађевину повезује са Павлом Бакићем и његовим боравком на Венчацу до 1525. године евентуално би се могло повезати са каснијим фазама употребе објекта, али поуздан одговор на то питање може пружити само наставак истраживања.

Захвалност: Истраживање је спроведено уз подршку Фонда за науку Републике Србије, бр. пројекта 1565, Reshaping Nobility: Formation of the new Christian elite in Ottoman Serbia (15th–18th century) – NOBILITY.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Булић, Д.** 2018. Островица на Руднику, у: *Рудник и Венчац са околином у средњем веку и раној модерни*, ур. С. Мишић, Д. Радичевић и М. Шуица, 177–193. Аранђеловац: Народни музеј Аранђеловац, Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета Универзитета у Београду.
- Грковић, М., Миливојевић, В.** 2012. Резултати археолошких истраживања локалитета Дворине – Мацарско гробље у селу Бањи, *Шумадијски записи* VI, 87–104.
- Зечевић, Е.** 2006. *Накит Новог Брда*. Београд: Народни музеј.
- Иванић, Б.** 1995. *Накит из збирке Народног музеја од 15. до почетка 19. века*. Београд: Народни музеј.
- Ковачевић, М.** 1980. Профана архитектура средњовековног Крушевца, у: *Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије*, ур. Ђ. Бошковић, 13–29, Београд: Археолошки институт, Народни музеј Крушевац.
- Ђуровић, И.** 2012. *Средњовековни накит из збирки Народног музеја Крагујевац*. Крагујевац: Народни музеј.

- Милетић, А.** 2008. Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја у Крушевцу, *Крушевачки зборник* 13, 165–180.
- Мишковић, Ј.** 1899. Букуља и Венчац. Географско-историјска скица, *Годишњица Николе Чупића* XIX, 203–227.
- Милошевић, Г.** 1997. *Становање у средњовековној Србији*, Београд: Археолошки институт.
- Поповић, С.** 1994. *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Радичевић, Д., Миливојевић, В.,** 2018. Археолошка истраживања локалитета Дворине – Мађарско гробље 2016–2017. године, у: *Рудник и Венчац са околином у средњем веку и раној модерни*, ур. С. Мишић, Д. Радичевић и М. Шуица, 135–155. Аранђеловац: Народни музеј Аранђеловац, Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета Универзитета у Београду.
- Радичевић, Д., Миливојевић, В.** 2022. Манастир Ђурине ћелије на Руднику: археолошка истраживања 2018–2021. године, *Гласник Српског археолошког друштва* 38, 199–224.
- Радичевић, Д., Цицковић, А.** 2019. Археолошка истраживања средњовековних налазишта 2009–2013. године, у: *Рудник 1. Истраживања средњовековних налазишта (2009–2013. година)*, ур. Д. Радичевић и А. Цицковић, 19–57. Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја.
- Радичевић, Д., Миливојевић, В., Ћирковић, Д., Васиљевић, М.,** 2023. Археолошка истраживања на локалитету Дворине – Мађарско гробље у Бањи код Аранђеловца 2018–2020. године, *Гласник Српског археолошког друштва* 39, 315–346.
- Старчевић, О.** 2004. *Дневник рекогносцирања и сондирања археолошких локалитета на Венчацу у 2004. години*: Документација Народног музеја у Аранђеловцу.
- Ћирјаковић, И.** 2007. Керамичко посуђе из етнолошке збирке Народног музеја у Чачку, *Зборник радова Народног музеја (Чачак)* XXXVII, 357–390.
- Шаренац, Б.** 2019. Типолошки преглед грнчарије са Рудника, у: *Рудник 1. Истраживања средњовековних налазишта (2009–2013. година)*, ур. Д. Радичевић и А. Цицковић, 69–72. Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја.

Dejan Radičević

Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Vladan Milivojević

National Museum Aranđelovac

Dragan Ćirković

Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia, Belgrade

**ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AT THE SITE OF
DVORINE – MADŽARSKO GROBLJE IN BANJA,
NEAR ARANĐELOVAC, IN 2021–2023**

Keywords: *Venčac, Dvorine – Madžarsko Groblje, Medieval church and necropolis, tombstones, building to the north-west of the church, Bakića Dvori*

During the last three campaigns at the site of Dvorine – Madžarsko Groblje in the village of Banja, near mount Venčac, the remains of a medieval church were completely uncovered, the excavation of graves from it was finished, and the examination of the building whose foundations were partially preserved under the central part of the church continued. The area around the church, used for burials until the 19th century, was also researched.

On the basis of the results of more recent research activities, it can be concluded that the displacing and removal of medieval tombstones began already during the Middle Ages. For the time being, we still do not know when the paving was made from secondarily used tombstones in the area to the north from the narthex, and what its purpose was, but it is certain that it was built in the period prior to the demolition and destruction of the church. The cultural layer that covered the tombstones also originated from the period before the final demolition. By its contents, this layer is more fitting for a settlement than an area around the church and the necropolis. Judging by the items originating from it, the church was abandoned and partially damaged already in the end of the Middle Ages, before the final Ottoman conquest. Sporadic findings of fragments of fresco paintings in all the mentioned layers indicate that frescos began to fall down from the walls of the church while those walls were still standing upright. The question remains why the terrain around the church was levelled with limestone mortar at some point and if this was an attempt at restoration, which certainly did not last long. Another question is if these interventions could be linked to the forming of the paving on the opposite site from the northern wall of the narthex, or this could have occurred at an earlier point in time.

When it comes to discovered tombstones, it is certain that the current inventory provides only an approximate insight into the number of examples and their typology. We still do not know the social standing of individuals buried in graves that were marked with these tombstones. None of the monuments with inscriptions has a preserved year, hence, the chronology of the creation of those tombstones can only be approximated. They were created in the time span from the middle of the 14th to the middle of the 15th century. Nevertheless, viewed in a wider context, geographically as well as chronologically, they can be considered a typical representative of a special group of sepulchral monuments that were the work of stonemason workshops linked to high-quality marble deposits on mount Venčac. It is precisely the use of this precious material, suitable for polishing and precise stonework, that sets this group of monuments apart from mostly rustic grave markers made of stone of a lower quality, which prevail in other necropolises in this part of Serbia.

Excavations of a large building on the north-western edge of the site continued. Two construction phases were registered on the building, corresponding to the different levels of the floors and alterations to the openings in the walls. The most recent traces of life, before the final demolition of the building, indicate that it was used as a temporary residence. The absence of findings on the exposed floors from different phases of life, as well as the negligible number of objects in the layer that separates them, which was most likely filled in from the outside at some point, do not allow us to make any final conclusions about the time of the construction, adaptation and abandonment of the building. Nevertheless, on the basis of the preliminary dating of the findings from the time of the period of last use of the building, tentatively attributed to the end of the Medieval period or the early Ottoman period, it could be assumed that the older phases are medieval and that the construction of the building can be brought into connection with the construction of the church.

МЕОТСКИ МАЧ ИЗ НЕШТИНА

Јован Коледин
Музеј Војводине, Нови Сад

e-mail: jok.koledin3@gmail.com	Кратко саопштење
Примљено: 18. 4. 2024.	УДК: 904:623.444.2(497.113)“03/04”
Прихваћено: 23. 7. 2024.	069.51:904(497.113)

Апстракт: *Приликом прегледа археолошког материјала у депоу Градског музеја у Бачкој Паланци, нађен је кратки гвоздени мач. Ништа није познато о околностима овог налаза, осим самог места. Кратко, широко сечиво са дршком облика трна. Накрсница је зарезана са обе стране. Овакав тип кратког мача је изворно приписан Аланима. Током њихове миграције ка западу и службе у касноцарској војсци ово оружје је раширено по Европи. Мачеви овог типа припадају периоду од последње четвртине 4. до краја 5. века.*

Кључне речи: *Срем, Нештин, кратки мачеви/бодези са зарезима, Алани*

Приликом прегледа археолошке грађе у депоу Градског музеја у Бачкој Паланци, нађен је гвоздени мач умотан у новине, са листом папира на коме је писало Нештин. Мач није био инвентарисан, нити је било ближих информација о околностима налаза и о начину на који је доспео у збирку. Претпостављамо да се ради о случајном налазу и да је мач поклоњен Музеју током деведесетих година прошлог века.

Мач има широко кратко сечиво, дуж кога по средини иде широк овалан жлеб. Сечиво има јак, издужен врх. Накрсница је са обе стране зарезана, тако да има облик положеног слова Н. Дршка је облика издуженог трна, без јабуке и трагова заковица. Мач је знатно оштећен корозијом, нарочито на сечиву (сл. 1). Конзервиран је у Музеју Војводине (сл. 2).

Дужина мача је 47 цм. Сечиво је дугачко 36 цм, а дршка са накрсношћом 11 цм. Ширина сечива је највећа у доњем делу листа, не месту где почиње прелаз у врх (6,3 цм). На горњем делу ширина је 5,7 цм. Врх је дужине 8,5 цм. Жлеб ширине 2 цм, пружа се до почетка сужења сечива.

Међу публикованим налазима из Срема и ближег окружења нисмо нашли мач сличан овоме. У разговору са колегама са некадашњег југословенског простора, информисани смо да постоји још сличних (?) налаза, који нису објављени.

Сл. 1. Мач пре и после конзервације (фото: а. Ј. Коледин; б. М. Ђукић)
Fig. 1. Sword before and after conservation (photo: a. J. Koledin; b. M. Đukić)

Сл. 2. Распрострањеност бодјежа са урезима (без налаза са Крима, Северног Кавказа, Кубанског басена и доњег Дона). По Левада (Левада 2013) са додацима О. А. Радјуша (Радјуш 2014): а. налази описани у тексту О. А. Радјуша, б. остали налази сечива на територији чемјаховске културе и у Карпатском басену. 1. Севс 2. Пењи, 3. Картамишево/Каменка, 4. Седњев, 5. Сенча, 6. Јефремов дистрикт/Красива Меча, 7. Рожденственски 8. Сковородинивка 9. Карашина 10 Фљаркивка, 11. Матронинско, 12. Пастирско, 13. Каменски Курчугури, 14. Николајевка, 15. Каљиновка, 16. Будешти, 17. Јаши–Николина, 18. Руди, 19. Курки, 20. Пјетроаселе, 21. Драганешти, 22. Мича, Вецел, 23. Чонград–Кендерфелдек, 24. Јасберењи, 25. Јасберењи–Силе-деле, 26. Корито Дунава, 27. Нештин

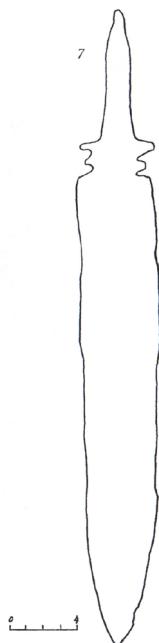
Fig. 2. Distribution of daggers with cross-guard cutouts (without the finds from Crimea, Northern Caucasus, the Kuban basin, and the Lower Don). After Levada (2013), with additions of O. A. Радјуш (2014): a. finds described in the article of Радјуш (2014), b. other find of blades in the territory of the Chemyakohov Cultrue and Carpathian depression. 1. Sevs, 2. Peny, 3. Kartamyshevo/Kamenka, 4. Sednev, 5. Sencha, 6. Efremov district/Krasivaya Mecha, 7. Rozhdestvenskij, 8. Skovorodinovka, 9. Karashina, 10. Flyarkovka, 11. Matroninskoye, 12. Pastyrskoe, 13. Kamenskie Kurchugury, 14. Nikolaevka, 15. Kalinovka, 16. Budești, 17. Iași-Nicolina, 18. Rudi, 19. Curchi, 20. Petroasele, 21. Drăgănești, 22. Micia, Vețel, 23. Csongrád-Kenderföldek, 24. Jászberény, 25. Jászberény-Szölő-dűlő, 26. riverbed of the Danube, 27. Neștin

Налаз је одређен као мач из времена после 375. године, чија употреба иде и у 5. век. Сличне кратке мачеве налазимо на територији Азије, као оружје 3–5. века (Худяков 1980, Т. 3). Хронолошки и територијално су ближи налази кратких мачева са Кавказа (Боталов 2009, Fig. 56, 46 i 47). Кратки мач са по једним зарезом са сваке стране накрснице нађен је уз дугачку спату у аланском гробу 4. века на Криму (Храпунов 2006, Рис. 4). Највише сличности нашем примерку показује касносарматски налаз из Карпатске котлине, за који аутор не наводи ближе референце (Храпунов 2006, Fig. 65, 285). Све ово указује на азијско порекло и на доста широку област распрострањања. О. А. Радјуш наводи новије радове на ову тему (Радјуш 2014, 231). У раду М. Е. Леваде из 2013. године наводи се 69 налазишта, већином на северном Кавказу и Криму, на територији черњаховске културе, и у Карпатској котлини (Радјуш 2014, 232). На карти М. Е. Леваде (Радјуш 2014, Fig. 2), додали смо и Нештин (сл. 2, 27). Најзападнији налази потичу са севера Галије (Flins sur Seine, dép. Yvelines) и Аквитаније (Peyroulié, Sainte-Livrade-sur Lot, dép. Lot-et-Garonne) (Казанский 2014, 107, Fig. 2–3).

Хунска коалиција је укључивала, осим турских, источногерманске (Остроготи, Гепиди, Скири, Херули) и иранске народе (Аланска конфедерација). Ови освајачи су у Карпатској котлини затекли бројну сарматску популацију и романизовано аутохтоно становништво. Сарматски гроб прве половине 5. века из Чонграда (Csongrád) садржи кратак мач са трном. Мач је ширине 5,2 цм а дужине 43,3цм (врх недостаје). Накрсница је скинута, па постоји само један зарез који дели дршку од сечива (Vörös 1988, II, 32.а). Са експанзијом Хуна ка западу – досељавањем током задње трећине 4. века, настају и насеља око Чонграда, тако да је аутохтони сарматски материјал измешан са германским елементима (Vörös 1988, 136). На некрополи Шандорфалва–Еперјеш (Sándorfalva-Eperjes), један дужи мач показује сличне карактеристике (Navassy 1998, kat. 47).

У раду о мачевима/кинцалима са бочним зарезима, А. М. Хазанов их опредељује у тип 5 (Хазанов 1971, 17). Овакви мачеви се типолошки још издвајају као Мича (Вецел) (Micia, Vețel), и тип 1 (Párducz 1959, 367–368). Мачеви се приписују Аланима, који су мигрирали у Панонску котлину крајем 4. века (Иштванович–Кулчар 2009, 143). Још од времена Грацијана (Flavius Gratianus Augustus, 375–383), Алани се налазе у саставу царске војске (Harhoiu, 87).

Е. Иштванович и В. Кулчар наводе налазе осам мачева у Карпатском басену: 1. Чонград-Кендерфелдек (Csongrád-Kenderföldék), гроб 40; 2. Чонград-Кендерфелдек (Csongrád-Kenderföldék), гроб 136; 3. Јасберењ-

Сл. 3. Небугска (Хазанов, Т. XII, 7)

Fig. 3. Nebugskaya (Хазанов, Tab. XII, 7)

Будући да се накрсница није очувала, претпоставља се да је била од дрвета (Хазанов 1971, 17). Он овакве мачеве датира у касносарматски период. Мачеви су знатно дужи од 50 цм, тако да би по овој подели наш примерак спадао у бодеже/кинцале (Хазанов 1971, 15, 17). Хазанов сврстава 20 мачева (са југа тадашњег Совјетског Савеза) у свој тип 5 – без металног врха дршке (прстена или јабуке).

Овај тип има четири варијанте: 1. са једним зарезом на једној страни, 2. са једним зарезом на обе стране, 3. са два зареза на једној и једним зарезом на другој страни и 4. са по два зареза на обе стране.

Пример кратког мача/бодежа са по два зареза на обе стране долази са локалитета Небугска (сл. 3). Он је дужине 37 цм, а ширине 4,5 цм (Хазанов 1971, 116).

Код евроазијских народа са доминантном коњаничком компонентом у саставу војске константна је употреба бодежа. Овакво оружје познато је код Кимера, Скита, Сармата, Алана и других. Коњаници су носили кратке мачеве/бодеже као оружје за блиску борбу. У светлу устаљеног мишљења о

-Селе-диле (Jászberény-Szőlő-dűlő), гроб 4; 4. Непознато налазиште (фрагменти мача); 5. Корито Дунава (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest); 6. Кестељ-Фенекпуста (Keszthely-Fenekpuszta), јама-трап, испуњена после напада 456. године; 7. Веспрем (Veszprém), непознато налазиште; 8. Мича, Вецел (Micia, Veťel) римски каструм, у културном слоју. Мач из Нештина би био тек девети налаз у Карпатској котлини.

Мачеви са једним и са два зареза на свакој страни накрснице, у Северном Кавказу издвојени су као меотски тип. Већина налаза датира се у 4–5. век, а на самом Кавказу трају до 7. века (Иштванович, Куљчар 2009, 146–147).

Зареzi на бази сечива су највероватније били у функцији причвршћивања или ојачања накрснице.

номадима као коњаницима-стрелцима из лука, изненађује податак који налазимо код Амијана да се Хуни боре изблиза мачем (Марцелин 1998, XXXI, II.9). Код Алана и германских народа, мач је уз копље представљао основно оружје, а стреличарство није било развијено. Њихови порази у борбама са Хунима се делом могу протумачити и овим недостатком.

У областима Кавказа и приобаља Црног мора бодежи су често ношени заједно са мачевима. Примере имамо у гробу из Новокорсуаска код Краснодара (Harhoiu 1988, 87), гробу 291 некрополе Дјурсо (Дюрсо) код Новоросијска (Новороссийск), у Керчу – гроб 1902/181 и гробу 7/1941 из Инкермана на Криму (Harhoiu 1988, Abb. 2, 87–90).

Бодеж је део ратничке опреме, а још више (као и нож) део ношње. Ово се лепо види у традиционалним костимима Транскавказије. Тамо дугачки бодеж носи разне називе *канџали/кинџал* (у Грузији и Дагестану), *шалта* код Чечена и Ингушета, а *кама* код Черкеза и Осета¹. Кратак мач као што је овај из Нештина, код Германа је лако могао бити замена за њихов традиционални бојни нож, сакс. У тумачењу оваквог типа налаза М. Казански претпоставља да су оваква сечива могла имати двојаку употребу, као кратки мач и као сечиво на дугој дршци, попут неке врсте копља (Казанский 2014, 108).

Нештин у време Велике сеобе народа

Из Нештина потиче неколико налаза из времена Велике сеобе народа:

1. Златна копча, Хуни/Остроготи (Vinski 1957, 31, sl. 75; Dimitrijević-Kovačević-Vinski, 81), Мађарски народни музеј, Будимпешта.
2. Спата, друга половина 5. – друга половина 6. века (Vinski 1957, 21, sl. 88), Археолошки музеј, Загреб.
3. Сребрна силиква гепидског краља Кунимунда, обала испод Мишевца, Музеј града Новог Сада (необјављено).

У Музеју града Новог Сада се налази још неколико гробних налаза из времена Сеобе народа који нису објављени. Они су наводно нађени приликом земљаних радова током рата 1999. године. Све ово указује на постојање некрополе (некропола?) у самом месту, или у непосредној околини.

Златна копча са полудрагим каменом је доста широко етнички атрибуирана (Хуни/Остроготи), могуће је да је припадала и Аланима. Наведени народи су носиоци полихромног стила украшавања накита. Мач из Нештина се може временски одредити само условно. Као мач меотског типа у ранијој подваријанти (са два зареза) датовао би се у време краја 4. и почетка 5. века.

¹ <http://atkinson-swords.com/collection-by-type/kindjal-and-qama/> (приступљено 2. јуна 2020)

Гробне целине датиране на основу новца указују на коришћење оваквих мачева у време друге половине 4. века (Harhoiu 1988, 80–82). У областима око Црног мора мачеви са двоструким зарезима се јављају и у другој половини 5. века (Harhoiu 1988, 83).

Аланско порекло, раширеност међу Сарматима у Карпатској котлини и појава у касноантичкој Панонији дозвољавају различите етничке атрибуције овог налаза. О. А. Радјуш примећује да се у околини Црног мора и на Кавказу ови мачеви налазе у гробном контексту, а у Прикарпатју и Француској су случајни налази, на дну река и језера. Појаве кратких мачева ван гробног контекста приписује ритуалу, где као трофеји, приликом приношења жртве, служе као модел „правог” мача (Радјуш, 242). У Карпатској котлини се јављају у оба ова контекста.

Закључак

Овај редак тип мача допуњује збирку налаза из времена Сеобе народа из Нештина. Сви су без познатог контекста. Покушали смо кроз приказ порекла и распрострањености мача указати на друштвену динамику овог периода. Будућим истраживачима остављамо шире расправе о историји Срема 4–5. века. За детаљне типолошко-хронолошке анализе налаза сматрамо да излазе из оквира нашег рада.

Захвалност: Захваљујем колегама Марку Диздару и Ивану Радману Ливаји на помоћи при атрибуцији овог налаза.

БИБЛИОГРАФИЈА

Боталов, С. Г. 2009. *Гунны и тюрки*, Челябинск.

Vinski Z. 1957. Arheološki spomenici Velike seobe naroda u Srijemu, *Situla* 2, Ljubljana.

Vörös, G. 1987. Spätsarmatische Siedlungen und Gräberfelder in der Tiefebene Südostungarns, in: *Germanen, Hunen und Avaren/Schätze der Völkerwanderungszeit*, Hrsgb. W. Menghin-T, Springer-E. Wamers, 133–151. Nürnberg: Verlag des Germanischen Nationalmuseums:

Demo, Ž. 1981. Novac germanskih vladara druge pol. 5. do u drugu pol. 6 st. u numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu, *Arheološki Vestnik XXXII*: 454–481.

Dimitrijević, D., Kovačević, J., Vinski, Z. 1962. *Seoba naroda – arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja*, Zemun: Gradski muzej.

- Иштванович, Э., Кульчар В.** 2009. Мечи/Кинжалы с боковыми вырезами в Карпатском Бассейне, у: *Гунны, Готы и Сарматы i между Волгой и Дунаем*, ред. А. Г. Фурасьева, 143–151. Санкт-Петербург: Факультет филологии и искусств Санкт-Петербургского государственного университета.
- Левада М. Е.** 2013. О влиянии аланских военных традиций на восточногерманские народы. У: *Крым в сарматскую эпоху (II в. до н. э. – IV в. н. э.)* 1. Симферополь, науч. ред. И. Н. Храпунов, 171–187. Бахчисарай: Доля.
- Казанский М.М.** 2014. Гелон с косой: о древковом оружии эпохи переселения народов, *Stratum plus* 6: 105–111.
- Марцелин, А.** 1998. *Историја*. Београд: Просвета.
- Mrkobrad, D.** 1980. *Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji*. Fontes archaeologiae Iugoslaviae 3. Beograd: Savez arheoloških društava Jugoslavije.
- Párduc, M.** 1959. Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XI: 309–398.
- Радюш, О. А.** 2014. О северной границе распространения так называемых «кинжалов с вырезами», *Stratum plus* 4: 231–245.
- Navassy, P. ур.** 1998. *Jazigok, Roxolánok, Alánok: Szarmaták az Alföldön*. Gyulai katalógusok 6, Gyula: Erkel Ferenc Múzeum.
- Harhoiu, R.** 1988. Das Kurzschwert von Micia, *Dacia* XXXII: 79–90.
- Хазанов, А. М.** 1971. *Очерки военного дела сарматов*. Москва: Наука.
- Храпунов, И.Н.** 2006. Погребение воина IV в. н. э из могильника Нейзац, у: *Готы и Рим*, ред. Р. В Терпиловский, 42–52. Киев, Исторический факультет Общество археологии и антропологии.
- Худяков, Ю. С.** 1980. *Вооружение енисейских кыргызов VI—XII вв.* Наука: Новосибирск.

Jovan Koledin

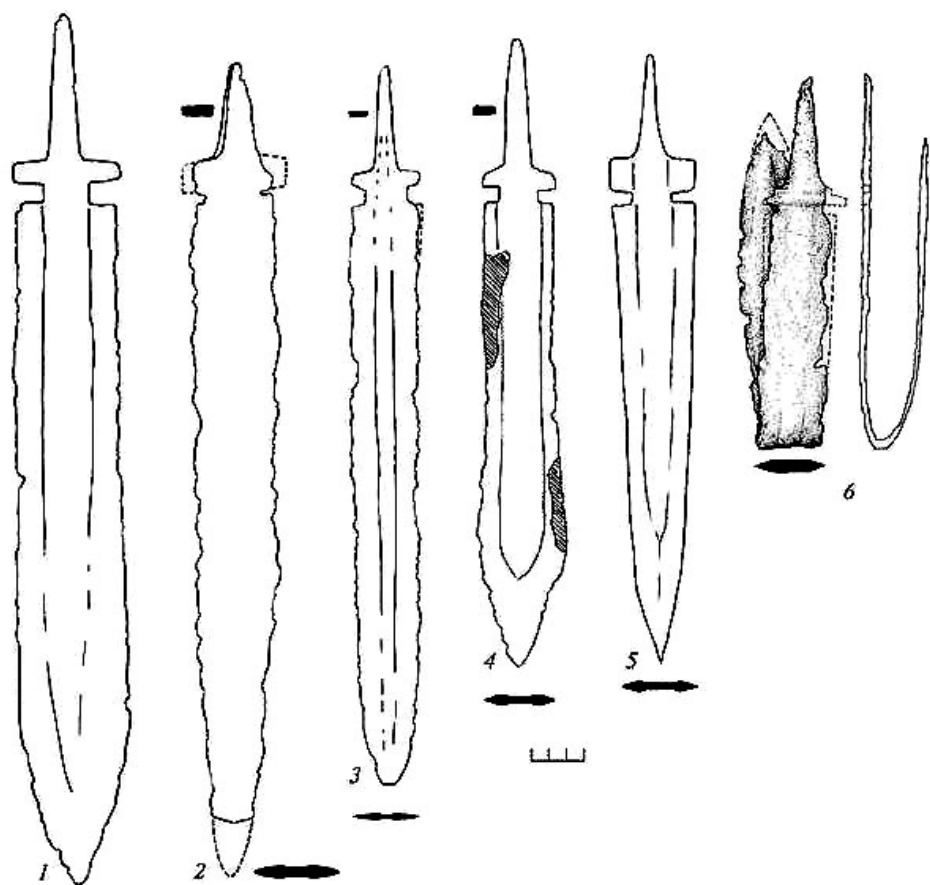
Museum of Vojvodina, Novi Sad

MEOTIC SWORD FROM NEŠTIN

Keywords: *Srem, Neštin, Short swords-daggers with cutouts, Alans*

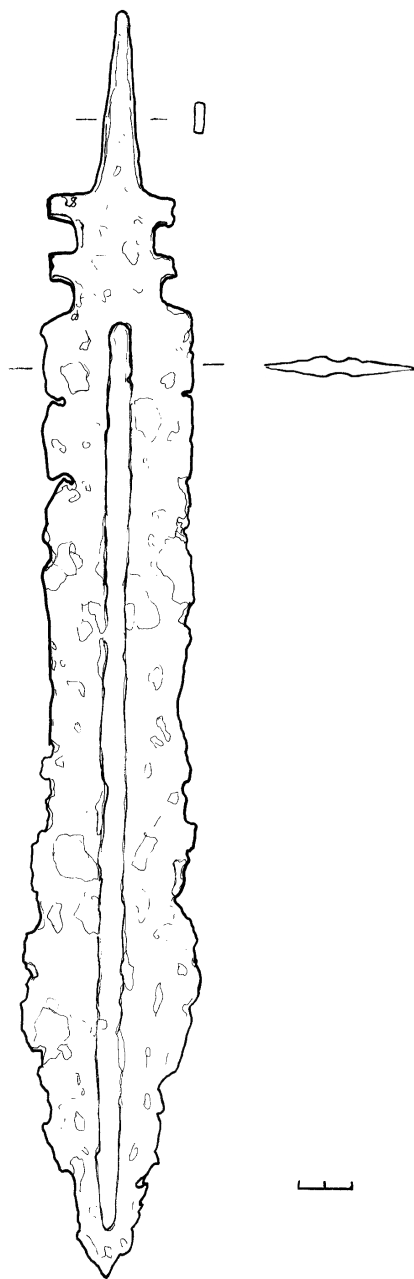
During the inspection of the City Museum Depot in Bačka Palanka, a short iron sword was found. Except the note “Neštin” on a piece of paper, nothing else is known about the context of this find. This sword was probably an accidental finding, and it was given to the Museum as a gift during the final decade of the last century. Few finds from the Great Migration period are known from the area of Neštin so far, and all of them were accidental findings. The existence, and also possible locations of necropoles from this period are still uncertain.

Short swords or long daggers are a common feature of the nomadic warriors of the steppe during the Iron Age, and the first half of 1st millennium AD. This type in particular, with dual cross-guard cutouts, is originally attributed to the Alans. They spread it across Europe during their migration, and military service. Eight finds of this type are known from the Carpathian Basin so far. These swords have several typological determinations: Type 5 (A. М. Хазанов), Micia (Veřel) and type 1 (M. Párducz), Meotic type (Э. Иштванович – В. Кульчар). This type belonged to the period from the last quarter of the 4th century to the end of the 5th century AD. Their Alanic origin, the fact that they were wide-spread among the Sarmatians in the Carpathian Basin, and their appearance in the Late Antique Pannonia, allow for different ethnic attributions of these finds.

Т. I Мачеви/бодежи са бочним урезима у Карпатском басену
(Иштванович–Кулчар, Рс. 1)

Pl. I Swords/daggers with side cutouts in the Carpathian Basin
(Иштванович–Кулчар, Рс. 1)

Т. II Мач из Нештина
Pl. II Neštin sword

СРЕДЊОВЕКОВНИ МАЧ ИЗ МЕДВЕЂЕ КОД ТРСТЕНИКА

Дејан С. Радисављевић

Одељење за историју, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Јелена М. Вукчевић

Народни универзитет Трстеник, Музејска збирка

Данијела Јовановић

Народни музеј Србије, Београд

e-mail: dejanradisavljevicanthro@gmail.com

Оригинални научни рад

Примљено: 1. 5. 2024.

УДК: 904:623.444.2(497.11)''12/13''

Прихваћено: 23. 7. 2024.

069.51:904(497.11) 94(497.11)''12/13''

Апстракт: У раду је пажња посвећена средњовековном двосеклом мачу који је случајно пронађен 2023. године у речном кориту Западне Мораве у атару села Медвеђе код Трстеника. На једној страни сечива мача, односно на жлебу налазе се урезани мотиви вука и грчког крста са зрацима, док се на другој, поред представе штакастог крста, запажа и доста оштећен приказ једнорога. На основу типолошких одлика јабуке, накрснице и већим делом очуваног сечива, као и морфолошких карактеристика, али и урезаних мотива, мач из Медвеђе датије се у другу половину/крај 13. и прву половину 14. века, и свакако представља продукт неке од пасавских мачарских радионица.

Кључне речи: средњовековни мач, Медвеђа, Трстеник, Западна Морава, урезани мотиви, Пасау, вук, једнорог, штакасти крст, грчки крст

Уводна разматрања

Важно материјално сведочанство за познавање средњовековне прошлости трстеничког краја, до сада непознато научној и широј јавности, представља налаз делимично оштећеног средњовековног мача. Мач су случајно пронашли, 8. марта 2023. године, М. Ј. и Р. Ј. из Трстеника, у речном кориту Западне Мораве, на територији КО Медвеђа, код потеса Топољак, око 1,5 км низводно од ушћа Лопашке реке (сл. 1 и 2). Преко откупа доспео је 6. априла исте године у Музејску збирку Народног универзитета Трстеник, где се данас чува под инв. У 1783.¹

¹ Према сведочењу налазача, мач из Медвеђе прво је у марту 2023. године понуђен на откуп Народном музеју у Крушевцу.

Сл. 1. Место налаза мача у Западној Морави код Медвеђе,
поглед са десне обале реке (фото: Д. Радисављевић)

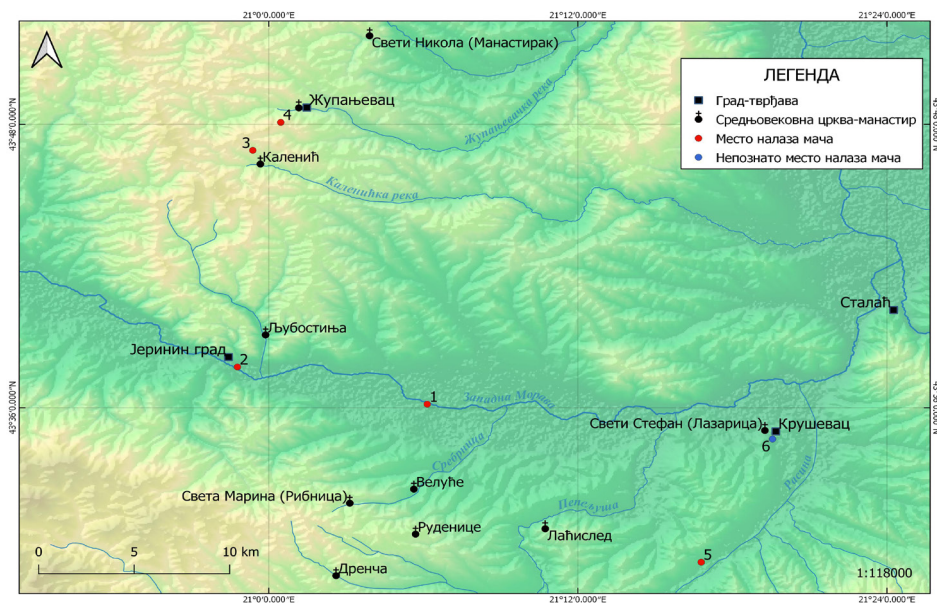
Fig. 1. Finding place of the sword in the Zapadna Morava, near Medveđa,
view from the right river bank (photo: D. Radisavljević)

Сл. 2. Место налаза мача из Медвеђе код Трстеника (Google Earth мапа)

Fig. 2. Finding place of the sword from Medveđa, near Trstenik (Google Earth map)

Сл. 3. Места налаза мачева на доњем току Западне Мораве и у ширем залеђу: 1. Западна Морава – Медвеђа, 2. Западна Морава – Јеринин град, Грабовец, 3. Ковачница, Каленићки Прњавор, 4. Град изнад Жупањевца, 5. Имање Марића, Шавране, и 6. Народни музеј Крушевац (непознато место налаза, три мача) (аутор: Д. Радисављевић, тех. обрада: М. Војновић)

Fig. 3. Finding places of swords along the lower flow of the Zapadna Morava and its wider hinterland: 1. Zapadna Morava – Medveđa, 2. Zapadna Morava – Jerinin Grad, Grabovac, 3. Kovačnica, Kalenički Prnjavor, 4. Grad iznad Županjevca, 5. Imanje Marića, Šavrane, and 6. National Museum Kruševac (unknown finding place, three swords) (author: D. Radisavljević, tech. processing: M. Vojnović)

Дуж доњег тока Западне Мораве и у њеном ширем залеђу, поред примерка из Медвеђе, који је предмет анализе у овом раду, до сада су евидентирани четири средњовековна мача, пронађена у Грабовцу код Трстеника, Шаврану код Крушевца, као и Каленићком Прњавору и Жупањевцу код Рековца (сл. 3). На основу типолошких одлика и одговарајућих аналогича мач из Грабовца датован је у другу половину 13. и сам почетак 14. века, док је примерак из Каленићког Прњавора одређен у прву половину 15. столећа. Нажалост, о мачевима из Шаврана² и Жупањевца,³ који се чувају у Народном музеју у

² Мач је случајно пронађен на имању Марића у селу Шавране, покрај пута Крушевац–Брус и леве обале реке Расине, односно изнад локалитета Шарампов, где се налазе остаци шанца из Првог српског устанка (1804–1813). Данас се чува у Народном музеју у Крушевцу (Рашковић 2011, 160).

³ Мач је случајно пронађен на локалитету Град изнад Жупањевца код Рековца и данас је део сталне поставке Народног музеја у Крушевцу.

Крушевцу, немамо ближих података, те се за сада не може одредити њихова типолошка припадност, као ни време ковања и употребе (Vetnić 1983, 143, T. V/2; Aleksić 2007, 168; Cvetković 2009, 237–239, 240–252, Fig. 1–2; Рашковић 2011, 160; Радисављевић и Вукчевић 2023, 380, 383–385, 391, сл. 2–4).⁴

На тлу Европе око 80% мачева, датованих у раздобље од 10. до 15. века, пронађено је, попут примерка из Медвеђе, у текућим или стајаћим водама, односно рекама, језерима и мртвајама, а најчешће на местима некадашњих речних прелаза. У складу с тим, овај проблем захтева детаљнију студију, у чијем би фокусу требало да буде питање односа средњовековног човека према оружју, пре свега мачевима, а у вези са веровањима повезаним са водом (опширније о овом проблему в. у: Michalak 2015, 289–314).

Географске одреднице

Место налаза мача, удаљено око 10 км од Трстеника у правцу југоистока, смештено је у средишњем делу Трстеничко-крушевачке котлине, која се протеже од Трстеничке сутеске на западу до западног подножја Мојињских планина на истоку. Према северу ограничена је јужним огранцима Гледићких планина, као и левачким побрђем, а на југу североисточним обронцима Гоча и брдима која представљају развође Западне Мораве и њене десне притоке Пепељуше. Нижи део котлине чини алувијална равна дуж Западне Мораве, састављена од флувијалних наноса, песка, шљунка и глине. На извесном растојању од речне обале налазе се издигнуте старе речне терасе, изграђене од млађих неогених седимената, које нису подложне плављењу, те су биле погодне за насељавање од старијег неолита до наших дана. Када је реч о педолошком саставу земљишта, на равни уз Западну Мораву преовлађују фини алувијални наноси и ритске црнице, док на старијим речним терасама доминирају смонице, што, поред повољних климатских прилика, погодује развоју пољопривредне производње и баштованства (Поповић 1968, 7–8; Трифуновић 2001, 22–24).

У ширем окружењу места налаза мача регистровано је до сада десетак археолошких локалитета из различитих периода. Јужно од Западне Мораве, око 1,5 км у правцу југозапада, смештен је вишеслојни локалитет Грабак у Горњој Почековини, са траговима живота из млађег гвозденог доба, античког периода (2–4. век) и раног средњег века. У суседству Грабака, према североистоку, констатована је некропола на локалитету Селиште, која се на основу случајних налаза из делимично девастираних гробова оквирно

⁴ Важно је истаћи да се у Народном музеју у Крушевцу, поред примерака из Шаврана и Жупањевца, чувају и три мача чија места налаза нису позната.

опредељује у средњи век. Такође, требало би споменути и локалитете Гробље (неолит/енеолит, касно бронзано/рано гвоздено доба, касна антика, рани средњи век) у Горњем Рибнику, Гробље (старије гвоздено доба, касна антика, 10–11. и касни 12. век) у Доњем Рибнику, Дреновски кључ–Риђевци (старије гвоздено доба и касна антика) и Топољак (касни средњи век) у Доњој Почековини, Трновача (старије гвоздено доба, касна антика, 11–12. век) и Богдануша (праисторија) у Старом Трстенику. На издигнутим речним терасама, као и у непосредном залеђу, северно од Западне Мораве, приликом досадашњих археолошких проспекција потврђени су локалитети Дивље поље/Шавран мала (рани неолит, старије гвоздено доба, касна антика) на граници Богања и Медвеђе, Трњачка мала, Пећине (касна антика) и Ивања (касни средњи и рани нови век) у Медвеђи, као и Пањак–Кључић (касноантички период) на размеђу атара Велике Дренове и Селишта (Рашковић и Берић 2002, 139–142; Рашковић 2017, 327–336; Bugar i dr. 2021, 209–214, сл. 4–7, 9; Bugar i dr. 2023, 163, сл. 9).⁵ У организацији Археолошког института из Београда и Народног музеја у Крушевцу, под руководством Милице Радишић и Марина Бугара, спроведена су током 2022. и 2023. године заштитна археолошка ископавања на локалитету Арчиновица (Арачиновица, Кућиште) на граници атара Селишта и Коњуха, око 5,5 км ваздушном линијом источно од места проналаска мача. Том приликом истражено је око седамдесет целина, односно укопа различитих облика и величина, који се на основу покретних налаза опредељују у раздобље праисторије, антике и раног средњег века (8–9. или 8–10. век) (Радишић и др. 2022, 10–12, сл. 1–2; Каличанин и Бугар 2022, 74–76, сл. 16–18; Радишић, Бугарски и Бугар 2023, 22–25, сл. 1–2).

Типолошке одлике

Новопронађени мач из Медвеђе, којем недостаје врх, искован је од гвожђа и има очувану тежину од око 1463 г. Његова оштрица и сечиво делимично су оштећени корозијом, што је посебно изражено при врху, у близини места прелома. Мач је након проналаска неадекватно очишћен и премазан комерцијалним средством за заштиту од корозије, што је довело до љуспања и одвајања површинског слоја, чиме су посебно оштећени урезани мотиви на сечиву, о којима ће доцније бити више речи.

Реч је о једноипоручном мачу,⁶ укупне очуване дужине 102,50 цм (сл. 4 и 5). Сечиво и рукохват исковани су од једног дела, док су накрсница и

⁵ Локалитет Ивања у Медвеђи евидентирао је Дејан Радисављевић у јануару 2024. године. Основне информације о локалитету прослеђене су након тога Археолошком институту у Београду.

⁶ Класификација је извршена на основу поделе К. З. Пинтера, који једноипоручне мачеве (m11/2) дефинише на основу дужине рукохвата од 12 до 17 цм (Pinter 1999, 64).

Сл. 4. Средњовековни мач из Медвеђе код Трстеника – пре и после конзервације
(фото: Д. Јовановић и дипл. инж. арх. Марко Алексић)

Fig. 4. Medieval sword from Medveđa, near Trstenik – before and after conservation
(photo: D. Jovanović and BSc. Arch. Eng. Marko Aleksić)

Сл. 5. Средњовековни мач из Медвеђе код Трстеника –
поглед са стране (фото: М. Алексић)

Fig. 5. Medieval sword from Medveđa, near Trstenik – lateral view (photo: M. Aleksić)

јабука додати накнадно. Дужина читаве ручке мача, од јабуке до накрснице, износи 18,88 цм. Дужина рукохвата, издуженог трапезоидног облика и правоугаоног пресека, износи 12,50 цм, а његова ширина код накрснице 2,60 цм, одакле се постепено сужава до 1,20 цм код јабуке. Такође, и дебљина рукохвата је неуједначена, и креће се од 0,70 цм код накрснице до 0,51 цм код јабуке. Нешто виткије сечиво, сачуване дужине 83 цм, право је и двобридно, и поседује жлеб по средини са обе стране. Може се претпоставити да је првобитно могло бити дуже, око 10 цм или незнатно више. Његова највећа ширина код накрснице износи 5 цм, одакле се нешто оштрије сужава према преломљеном врху до ширине од 2,35 цм.⁷ Код накрснице има дебљину од 0,65 цм, а на месту прелома 0,3 цм. Жлеб, који се пружа средином обе стране сечива, дужине је 65,50 цм и максималне ширине 1,2 цм код накрснице, док је на 40 цм од накрснице ширине 0,9 цм. Такође, жлеб, ширине 1,10 цм, наставља се и на рукохват изнад накрснице у дужини од 3,80 цм. Сачувана дужина и ширина сечива, као и његове друге морфолошке карактеристике, попут дужине и ширине жлеба, али и дужине рукохвата упућују на тип XIIb према класификацији М. Алексића. Споменути тип сечива најчешће се среће на мачевима пронађеним на територији Словачке и западног дела Немачке, а доста ређе на простору централне Србије, и датирају се у период друге половине или краја 13. и прве половине 14. века, осим примерка из Војног музеја у Београду (инв. 16834), који је опредељен око средине 13. столећа (Ruttkaу 1975, 138, Abb. 5/1, 3, 14/1, 2; Марковић 1988, 137–138, T. I; Aleksić 2007, 82–83, 143, 145, 166, 168, Pl. 13:3).

Укупна дужина накрснице износи 22 цм, а највећа ширина 1,18 цм у средишњем делу. Њени кракови, ширине и дебљине од по 1,10 цм, прави су и симетрични у односу на сечиво. Поседују благо заобљене крајеве и закошене ивице, те се може рећи да су октагоналног пресека (сл. 6). Према типолошкој подели Ј. Оукшота накрсница мача из Медвеђе припада типу 1 (Oakeshott 1997, 113), док према класификацији А. Руткаја има одлике типа 13 (Ruttkaу 1976, 249, Abb. 1/13), односно типа VI према опредељењу А. Кирпичникова (Кирпичников 1966, 49, Рис. 10), а варијанте d према подели К. З. Пинтера (Pinter 1999, 65). Накрснице типа 1, због једноставне форме, заступљене су на готово свим типовима мачева и углавном нису релевантне за одређивање хронолошког оквира њиховог настанка. На простору Европе ретко се појављују пре краја 12. века, док се најчешће срећу током 13. и у првој половини 14. столећа (Aleksić 2007, 94–95). На територији југоисточне Европе накрснице типа 1, сличних димензија као на примерку из Медвеђе, представљају

⁷ Ширина сечива на 50 цм од накрснице је 3,55 цм, а на 60 цм од ње износи 3,20 цм.

Сл. 6. Накрсница мача из Медвеђе код Трстеника (фото: М. Алексић)

Fig. 5. Crossguard of the sword from Medveđa, near Trstenik (photo: M. Aleksić)

веома честу појаву и јављају се на различитим типовима мачева у периоду од прве половине 12. до краја 15. века (Aleksić 2007, 143, 144, 145, 146, 149, 150, 152, 153, 158, 159, 160, 164, 165, 175).

Јабука мача из Медвеђе је дискоидног облика и са закошеним ивицама. Њена ширина износи 5,60 цм и висина 5,20 цм, док јој је дебљина 4,40 цм. Висина средишњег диска је 3,20 цм, а његова ширина 3,10 цм (сл. 7). На врху јабуке запажа се очувани закивак. На основу типолошке поделе Ј. Оукшота јабука мача из Медвеђе припада типу I (Oakeshott 1997, 96), док према класификацији А. Руткаја одговара типу XVII (Ruttkay 1976, 249, 259–260, 261 Abb. 1/XVII), односно типу VI према А. Кирпичникову (Кирпичников 1966, 49, Рис. 10),⁸ а типу 8 према типологизацији К. З. Пинтера (Pinter 1999, 66–67, Pl. 32–8). Јабуке типа I први пут се појављују непосредно пре 1100. године, док је њихова популарност посебно изражена у раздобљу од 1250.

⁸ Према једној ранијој подели А. Кирпичникова, јабука мача из Медвеђе припадала би типу VII (Кирпичников 1961, 17–19, 24, Рис. 8/4).

Сл. 7. Јабука мача из Медвеђе код Трстеника (фото: М. Алексић)

Fig. 7. Pommel of the sword from Medveđa, near Trstenik (photo: M. Aleksić)

до 1350. године (Aleksić 2007, 49–51; Biborski, Stępiński and Stępiński 2011, 126). На простору Русије заступљене су током дужег периода, од краја 12. до почетка 15. века, али се најчешће срећу на мачевима датованим у 13. столеће (Кирпичников 1961, 19, 24; Кирпичников 1966, 54–55, 58, 87–88). На територији југоисточне Европе евидентирано је до сада 38 мачева са јабукама типа I. Најчешће се налазе на једноручним и једноипоручним мачевима са сечивима типа X, Ха, XII и XIIb, и углавном се опредељују у раздобље друге половине 13. и прве половине 14. столећа, уз мањи број примерака оквирно датованих у 14. век (Aleksić 2007, 49–51; Радисављевић и Вукчевић 2023, 380, 383–385, 391, сл. 2–4).

На простору југоисточне Европе комбинацију јабуке типа I и накрснице типа 1 поседује дванаест мачева, који се датују у раздобље од половине 12. и прве половине 13. до прве половине 14. века (Ruttkaу 1975, 138, 168, 199–200, Abb. 5/1, 14/1, 4, 6, 25/3; Pinter 1999, P. 42/c; Aleksić 2007, 143, 144, 145, 146, 151, 154, 159, 165, 166, Pl. 13/2, 3).

Локација	Медвеђа (Тресеник)	Војни музеј Београд (инв. 16834)	Река Вах код града Шала (инв. 1468/63a)	Река Вах код града Шала (инв. 1468/63b)	Мађарски народни музеј	Река Вах код града Шала (инв. 1468/63b)	Музеј града Братиславе (инв. 104,091)	Околина Чачка - Народни музеј Чачак (инв. А- 1093)	Мађарски народни музеј (инв. 52,86)
Дужина читавог мача	102,50 *	117,50	84 *	92 *	102,70	106,5 *	90,10 *	107,50	111,40
Дужина сечиња	83 *	98,50	64 *	72 *	83,60	85,20 *	73 *	90	94
Ширина сечиња код накрснице	5	5	5,30	5,50	5,50	6,30	3,10 ?	5,50	5,80
Ширина сечиња на 60 cm од накрснице	3,10	3,40	-	-	-	-	-	-	-
Дебљина сечиња код накрснице	0,65	-	-	-	-	-	-	-	-
Дужина жлеба	65,50	62 *	64 *	-	-	-	-	59	-
Ширина жлеба код накрснице	1,20	-	-	-	-	-	-	-	-
Ширина жлеба на 60 cm од накрснице	0,70	-	-	-	-	-	-	-	-
Дужина ручке	18,18	19	20	20	19,10	21,30	17,30	17,50	17,40
Дужина рукохвата	12,50	12,50	12,60	13	12,10	15	11	11,10	11,60
Ширина рукохвата код накрснице	2,60	-	-	-	-	-	-	-	-
Дебљина рукохвата код накрснице	0,70	-	-	-	-	-	-	-	-
Дужина накрснице	22	27	25,60	19,10 (тип 2)	23,70	25	15,60*	24,50 (тип 2)	21,40
Ширина накрснице	1,18	-	-	-	-	-	-	-	-
Ширина јабучке	5,60	5,30	6,10	5,70	5,60 (тип К?)	7,20 (тип R1a)	5,10	5,70	7,20 (тип D)
Висина јабучке	5,20	5,50	6,10	5,70	5,90 (тип К?)	5,10 (тип R1a)	5,10	5,20	4,60 (тип D)
Дебљина јабучке	4,40	4	-	-	-	-	-	-	-

Сл. 8. Упоредни преглед димензија мачева са сечивима типа XIIIb на простору југоисточне Европе
(према: Aleksic 2007, 143, 145, 153, 166, 168)
Fig. 8. Comparative overview of dimensions of swords with blades of type XIIIb in the area of South-eastern Europe
(according to: Aleksic 2007, 143, 145, 153, 166, 168)

Поред примерка из Медвеђе, на тлу југоисточне Европе познато је још пет мачева који поседују комбинацију јабуке типа I, накрснице типа 1 или 2 и сечива типа XIIb (сл. 8). Судећи према типолошким одликама, као и морфолошким карактеристикама, осим дужине накрснице, која је код мача из Медвеђе нешто краћа, најближе паралеле проналазе се са једним примерком из Војног музеја (инв. 16834) у Београду, датованим око средине 13. столећа, као и са мачем пронађеним у реци Вах код града Шала, који се данас чува у Археолошком институту Словачке академије наука у Нитри (инв. 1468/63), опредељеним у крај 13. и прву половину 14. века (Ruttkay 1975, 138, Abb. 5/3, 14/2; Głosek 1984, 138; Aleksić 2007, 143, 166, Pl. 3/3).⁹

Мачеви са комбинацијом јабуке типа I и накрснице типа 1 познати су и из средњовековне уметности. У скулптуралној ктиторској композицији „Екехард и Ута” („Ekkehard und Uta”) у Нирнбергшкој катедрали у Немачкој, изграђеној између 1225. и 1260. године, односно између 1250. и 1260. године, Екехард II (1038–1046), маркгроф од Мајсена, у левој руци држи рукохват мача, у корицама, припасаног о појас, који има јабуку типа I и накрсницу типа 1. Исти тип јабуке и накрснице налазимо и на мачу који чини део скулптуре Светог Ђорђа на порталу катедрале у Шартру у Француској, клесане око средине 13. века, као и на надгробној скулптури Хенрика IV Пјаста (Пробуса), великог војводе Пољске (1288–1290), израђеној између 1315. и 1320. године. Такође, јабука типа I и накрсница типа 1 или 2 запажа се на мачу приказаном на надгробној плочи извесног витеза у протестантској парохијској Цркви Светог Николе у граду Бистрици код Клуж–Напоке (Трансилванија) у Румунији, резаној између 1320. и 1330. године (Ruttkay 1976, 261–263, Abb. 16; Pinter 1999, Pl. 43/a, c; Žákovský, Hošek & Sedláčková 2013, 254, Obr. 39/a, 40/a, 41/a; Pinter 2023, 11, Abb. 3/a, b, 4). У области средњовековне Србије приказ мача са накрсношћом типа 1 и јабуком највероватније типа I може се видети на фресци Светог Ђорђа на северном зиду наоса у Цркви Светог Димитрија у комплексу Пећке патријаршије, насталој у време архиепископа Никодима (1317–1324), између 1322. и 1324. године (Тодић 2005, 123–124, 134).¹⁰

На једној страни сечива, односно жлеба мача из Медвеђе, на растојању од 1,80 cm од накрснице, налази се урезан грчки крст са зракасто ра-

⁹ Сличне димензије поседује и нешто старији мач из села Потоп (I, Ха, 1) код Варне у Бугарској, датован у другу половину 12. и прву половину 13. века, као и примерак са локалитета Појана Присаћи у селу Опелу Рошу (В, Ха, 1) код Карансебеша у Румунији, опредељен у 12. век (Апостолов 1991, 10–11, Фиг. 1/г; Pinter 1999, 84–86, Pl. 34/c; Aleksić 2007, 161, 164).

¹⁰ <https://www.blagofund.org/Archives/Pec//sr/Demetrios/Pictures/Nave/UndertheDome/NorthWall/282N0870.html>, приступљено 22. априла 2024. године.

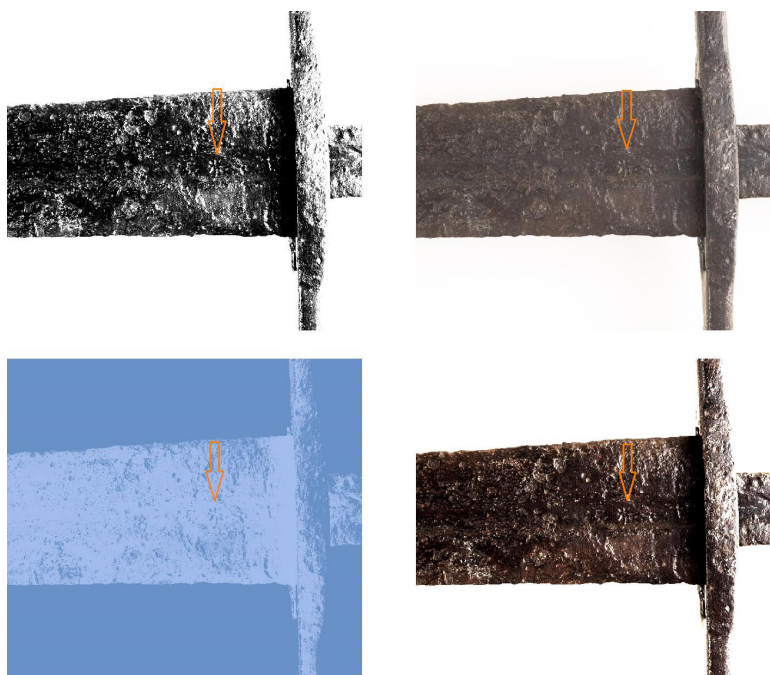
Сл. 9. Урезани мотив грчког крста са зрацима на мачу из Медвеђе код Трстеника (фото: Д. Јовановић)

Fig. 9. Engraved motif of a Greek cross with radial lines on the sword from Medveđa, near Trstenik (photo: D. Jovanović)

споређеним цртама између кракова, димензија 0,70 x 0,70 цм (сл. 9 и 10). На раздаљини 8,40 цм од грчког крста према врху сечива, а 11,10 цм од накрснице запажа се урезан мотив вука у трку улево, широко отворених чељусти, издуженог тела и нагоре извијеног репа, димензија 2,80 x 0,70 цм (сл. 11 и 12). На другој страни сечива, такође на жлебу, констатује се на раздаљини од 2,10 цм од накрснице урезана представа штакастог крста (eng. *Cross potent*, fr. *Croix potencée*, deu. *Krückenkreuz* или *Hammerkreuz*), величине 0,60 x 0,60 цм (сл. 13 и 14), док се 8,10 цм од њега према врху сечива, односно 11 цм на растојању од накрснице евидентирају поједини делови делимично сачуваног приказа једнорога окренутог улево, са издуженим рогом и троугластим ушима, димензија 2,70 x око 0,60 цм (сл. 15 и 16). Описани мотиви подсећају на трагове украшавања техником тауширања, при чему недостају остаци жице која се првобитно могла налазити у урезаним жлебовима.

Крст, као главни симбол хришћанства, један је од најчешће урезиваних мотива на сечивима средњовековних мачева. Јавља се у разноврсним облицима и формама, али

и нивоима стилизације. Крстови су могли бити урезивани самостално, а неретко и у комбинацији са одређеним натписом, као и са неким другим фигуралним или хералдичким мотивима (Aleksić 2007, 122–123; Michalak 2011, 56). Као илустративни пример употребе мотива крста и његове важности и значаја током средњег века, а у контексту везаном за крсташе, могу послужити речи Елијаса I де ла Флеша (1093–1110), грофа од Мена,

Сл. 10. Урезани мотив грчког крста са зрацима на мачу из Медвеђе код Трстеника (фото: М. Алексић)

Fig. 10. Engraved motif of a Greek cross with radial lines on the sword from Medveđa, near Trstenik (photo: M. Aleksić)

које нам преноси нормандијски монах Ордериk Витал (1075–1142) у својој књизи *Црквена историја* (*Historiae Ecclesiasticae*): *Cruces Salvatoris nostri, qua more peregrini signatus sum, non relinquam; sed in clypeo meo, galeaque, et in omnibus armis meis eamdem faciam, et in sella, frenoque meo sacrae Crucis signum infigam. Tali caractere munitus, in hostes pacis et rectitudinis procedam, et Christianorum regiones militando defendam. Equus itaque meus et arma mea notamine sancto signabuntur, et omnes adversarii qui contra me insurrexerint, in militem Christi praeliabuntur* (Vitalis 1852, 37–38).

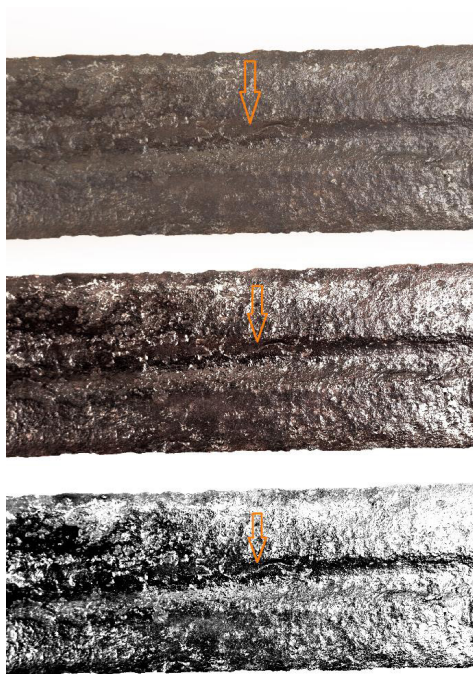
Штакасти крст, урезан на једној страни сечива мача из Медвеђе, представља симбол изабраности, али и самог Исуса Христа као дародавца свих благодети (Czachorowska & Wasilewska 2018, 81). На територији југоисточне и централне Европе мотив штакастог крста, углавном самостално или уписаног у круг, срећемо на петнаест мачева, датованих у раздобље од средине 9. и треће четвртине 10. до прве четвртине 14. столећа (Głosek & Nadolski 1970, 49, T. XVIII/54; Ruttkay 1975, 145, Abb. 2/3, 13/3; Głosek 1973, 145, 146, 154–155, 159, T. VI/1, VIII/2, IX/2, XII/1, XIX/2; Ruttkay 1976,

Сл. 11. Урезани мотив вука на мачу
из Медвеђе код Трстеника
(фото: Д. Јовановић)

Fig. 11. Engraved motif of a wolf on
the sword from Medveđa, near Trstenik
(photo: D. Jovanović)

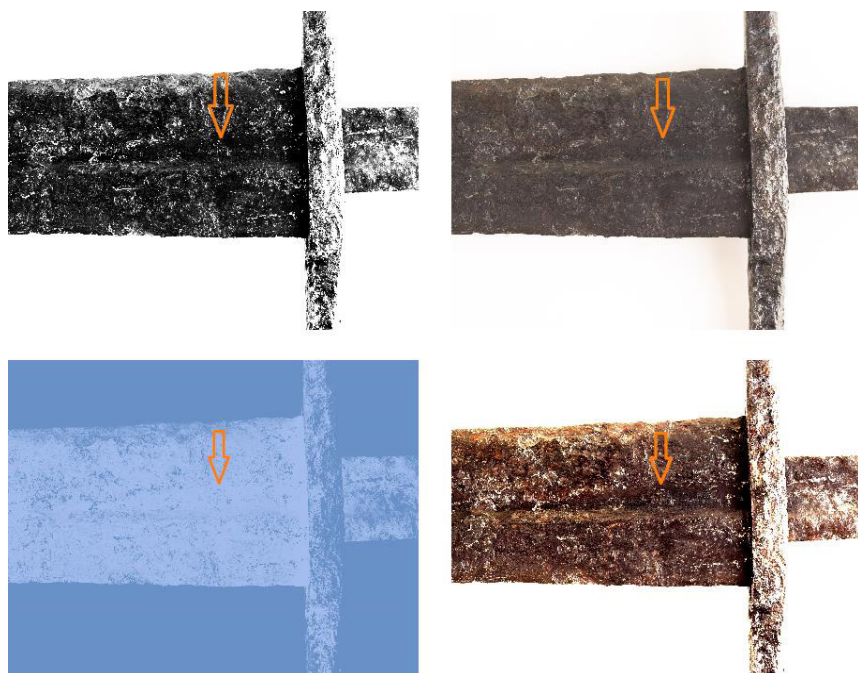
Сл. 12. Урезани мотив вука на мачу
из Медвеђе код Трстеника
(фото: М. Алексић)

Fig. 12. Engraved motif of a wolf on
the sword from Medveđa, near Trstenik
(photo: M. Aleksić)

Abb. 26/3a, 28/7b; Głosek 1984, 139, 171, 172, 174, 175, T. II/192, III/9, IV/49, V/76, IX/157, XI/188, XIII/273, 296, XV/369, XVI/395, XVIII/465, XXVIII/2; Aleksić 2007, 144, 149, 150, 153, 155, 175, 179; Pudło, Sankiewicz & Żabiński 2011, 43, T. XII/4; Chodyński & Żabiński 2021, 512–513, Ryc. 7, 17).

Мотив грчког крста на подручју југоисточне Европе јавља се на сечивима шеснаест мачева, углавном пронађених на тлу Мађарске и Србије, који се опредељују у период од прве половине 11. до почетка 15. века, с тим да је највећи број примерака датовау у другу половину 13. и 14. век (Głosek 1984, 173, 175; Aleksić 2007, 143, 144, 145, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 163, 164, 167, 168; Pl. 2/1, 14/1).

Сл. 13. Урезани мотив штакастог крста на мачу из Медвеђе код Трстеника
(фото: М. Алексић)

Fig. 13. Engraved motif of a cross potent on the sword from Medveđa, near Trstenik
(photo: M. Aleksić)

Сл. 14. Урезани мотив штакастог крста на мачу из Медвеђе код Трстеника
(фото: Д. Јовановић)

Fig. 14. Engraved motif of a cross potent on the sword from Medveđa, near Trstenik
(photo: D. Jovanović)

Сл. 15. Урезани мотив једнорога на мачу из Медвеђе код Трстеника (фото: Д. Јовановић)

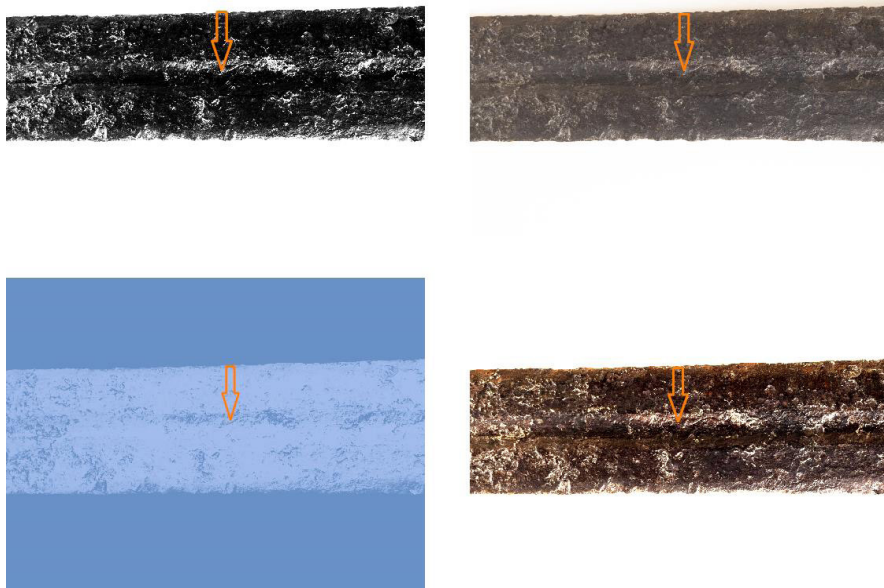
Fig. 15. Engraved motif of a unicorn on the sword from Medveđa, near Trstenik (photo: D. Jovanović)

са истом представом на мачу из градића Вишеград (прва половина 14. века) у северној Мађарској (Głosek 1984, 152, 173–174, Т. XI/196, XVIII/449).

Приказ једнорога, самостално или у комбинацији са другим представама, на простору југоисточне и централне Европе познат је са тридесет шест мачева, датованих у период од друге половине 13. до почетка 15. века,

На другој страни, представа вука, самостално или у комбинацији са другим мотивима, у југоисточном и централном делу Европе¹¹ појављује се на око осамдесет мачева, који се датују у раздобље од краја 13. до краја 17. столећа, уз констатацију да је највећи број примерака опредељен у 14. век (Głosek & Nadolski 1970, 34–35, 41, Т. IV/11, X/31; Głosek 1973, 136, 138, 151, 155, 160, XVII/1, XVIII/1, XXII/1, XXIII/1, XXXIII/1; Šercer 1976, 33–34, 44, 54–55, 57, 78, 97, 98, 103, 153, 154; Głosek 1984, 140, 142, 146, 147, 152, 153, 155, 156, 162, 168, 171, 172, 173–174, 175, 176, Т. IV/38, V/64–65, VII/116, 131, XI/194, 196, 203, XXVIII/4, XXX/5; Aleksić 2007, 123–125, 142, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 174, 175, 176, 178, 180, 181, 182, Pl. 7/3, 11/3, 4, 16/1, 2, Fig. 37; Радичевић 2009, 81–82, сл. 2, 4а; Michalak & Wawrzyniak 2009, 203–204, Ryc. 5–6; Cvetković 2009, 238–239; Žakovský 2009, 509–515, Obr. 1/1, 4, 6; Chodyński & Žabiński 2021, 486–487, Ryc. 1/1, 3, 4, 5). Најближе аналогије за приказ вука на мачу из Медвеђе налазимо на примерку из Музеја немачке историје (инв. W 895) у Берлину (око средине 14. века), а делимично и

¹¹ Детаљније о мотиву вука на простору централне Европе види: Głosek 1973, 32–42.

Сл. 16. Урезани мотив једнорога на мачу из Медвеђе код Трстеника
(фото: М. Алексић)

Fig. 16. Engraved motif of a unicorn on the sword from Medveđa, near Trstenik
(photo: M. Aleksić)

с тим што највећи број примера потиче из 14. stoleћа (Głosek 1973, 136, 138, 151, 155, 160, 162–163, XVII/1, XVIII/1, XXII/1, XXIII/1, XXXII/1, XXXIII/1; Głosek 1984, 142, 143, 146, 147, 152, 153, 155, 156, 162, 168, 180, 172, 173, 174, 175, V/64–65, 77, VII/116, 131, XI/194, 196, 203; Марковић 1988, 138, Т. III; Aleksić 2007, 124, 146, 150, 151, 152, 153, 154, 166, 167, 168, 169, 173, 175, Fig. 37, Pl. 7/3, 16/1, 2; Радичевић 2009, 81–82, сл. 2, 46; Žakovský 2009, 509–515, Obr. 1/1, 4, 6). Најближе паралеле за приказ једнорога на примерку из Медвеђе проналазе се на мачевима из Народног музеја (инв. 34.149) у Прагу (око средине 14. века) у Чешкој, из села Басин у источном делу Немачке (после 1340. године), као и из приватне збирке К. Куцнера (инв. 130) у Варшави (друга половина 14. века) (Głosek 1973, 162–163, Т. XXXII/1; Głosek 1984, 143, 146, 170, Т. V/77, VII/116, XVI/400; Žakovský 2009, 519, Obr. 11/j).

Комбинација вука на једној и једнорога на другој страни сечива на територији југоисточне и централне Европе заступљена је на тридесет два мача, опредељена у раздобља од друге половине 13. до почетка 15. века, уз опаску да је највећи број примерака датован у 14. век (Głosek 1973, 136, 138,

142, 151, 153, 155, 160, XVII/1, XVIII/1, XXII/1, XXIII/1, XXXIII/1; Głosek 1984, 146, 147, 152, 155, 156, 162, 168, 172, 173, 174, 175, V/64–65, VII/116, 131, XI/194, 196, 203; Марковић 1988, 138, Т. III; Aleksić 2007, 122–125, 150, 151, 152, 153, 154, 166, 167, 168, 169, 173, 175, 178, Fig. 37, Pl. 7/3, 16/1, 2; Радичевић 2009, 81–82, сл. 2, 4а, б; Cvetković 2009, 238–239; Žákovský 2009, 509–515, Obr. 1/1, 4, 6).

На тлу југоисточне Европе комбинација мотива вука, једнорога и грчког крста јавља се на само три мача (тип I, XIIIa, 1; I, XVIa; K, XIIIa) из Мађарског народног музеја (инв. 55.169; 53.195; 53.187), оквирно датована у 14. век (Głosek 1984, 173, 175; Aleksić 2007, 150, 151, 154). На другој страни, комбинација приказа вука, једнорога, грчког и штакастог крста посведочена је за сада, колико нам је познато, једино на мачу који је предмет анализе у овом раду.

Мотив вука на средњовековним мачевима везује се за мачарске радионице у граду Пасауу, у југоисточној Немачкој, које су, судећи према доступним писаним изворима, на овај начин обележавале своја сечива од око 1260. године (Głosek 1973, 33; Głosek 1984, 53). Први помен производње сечива, али и њихове трговине у овом баварском граду, под окриљем еснафа ножара, налазимо у писаној грађи с краја 12. и почетка 13. века. У изворима се од око 1330. године појављује и пасавски еснаф мачара, али је контролу квалитета сечива у ово време и даље вршио споменути еснаф ножара. На основу Повеље из 1340. године, Албрехт, херцег Аустрије, Штајерске и Коруске (1320–1342), дао је дозволу еснафу пасавских мачара да знак вука, преузет са градског грба, користе за обележавање својих сечива. Алберт II од Винкела, бискуп Пасауа (1363–1380), потврдио је ову привилегију на основу повеље издате 1368. године (Aleksić 2007, 123–124; Michalak & Wawrzyniak 2009, 203).

На мачевима насталим у периоду од краја 13. до краја 14. века, вук је приказан у трку и са напред испруженом њушком, као и са правим или нагоре извијеним репом, попут примерка из Медвеђе. На другој страни, на познијим мачевима представе ове четвороножне животиње су линеарне и стилизоване. Према мишљењу појединих аутора мотив вука, који се у бројним варијантама појављује на сечивима средњовековних мачева, често се неутемељено повезује са пасавским мачарским радионицама. Потврду проналазимо и у једној жалби пасавских мачара од 20. новембра 1464. године, који указују да мачари из Солингена, удаљеног око 650 км од Пасауа у правцу северозапада, неосновано обележавају своје мачеве знаком вука. Такође, требало би имати у виду да су мотив вука користили и поједини

мачари из Нирнберга, Аугзбурга и Келна у Немачкој, као и неке радионице из Шпаније и са Кавказа. Исти мотив познат је и са мачева кованих на територији средњовековне Угарске, где као добар пример може послужити луксузни мач са приказом вука на обе стране сечива, који је 1425. године краљ Жигмунд Луксембургшки (1387–1437) поклонио Фридриху IV, херцегу Аустрије (1402–1439) (Głosek 1973, 32–33; Głosek 1984, 53; Michalak & Wawrzyniak 2009, 203; Chodyński & Żabiński 2021, 487–488). На основу изнетих чињеница, А. Глосек је сматрао да се једино мачеви са приказом вука старији од средине 14. века могу недвосмислено сматрати продуктима пасавских мачарских радионица (Głosek 1973, 33; Głosek 1984, 53).

На основу морфолошких и типолошких карактеристика накрснице, јабуке и сечива, а посебно дужине и ширине рукохвата, али и изнетих аналогича и урезаних мотива, пре свега штакастог крста и вука, мач из Медвеђе може се, уз дозу опреза, датовати у другу половину/крај 13. и прву половину 14. столећа, и извесно представља продукт неке од пасавских мачарских радионица.

Историјске прилике

Долина Западне Мораве представљала је важан комуникацијски правац на територији централног Балкана, који је повезивао, пратећи десну обалу реке, долине Велике и Јужне Мораве, односно стари римски пут, у науци познат као *Via militaris*, са западним делом Србије и територијом источне Босне (сл. 17). Свакако је био у употреби и током средњег века, али и у раздобљу османске доминације, пошто је њиме прошла војска султана Сулејмана Величанственог (1520–1566) у походу на Београд 1521. године, као и приликом похода на Угарску 1543. године (Шкриванић 1974: 82–87, 92–94, 130–131; Бошковић 1980: 8, сл. 1; Узелац 2015: 204–210; Радисављевић 2023, 180–182; Амедоски и Петровић 2023, 53–54, сл. 1).

Око 300 м низводно од места налаза мача лоцира се данас скела, која представља најкраћу везу између села Медвеђе¹² на северној и Почековине¹³ на јужној страни Западне Мораве. Може се претпоставити да је највероват-

¹² У османском попису караванџија нахије Превешт из Левча, насталом 1502. године, наводи се седам становника села Медвеђе, као и исто толико мештана из села друге Медвеђе (Катић и Амедоски 2017, 13–14). У попису влаха Смедеревског санџака из 1528. године уписана су села Доња Медвеђа (Dolna Medvege) и Горња Медвеђа (Gorna Medvege) у нахији Левач (BOA, TD 1011, 722, 724).

¹³ Село Почековина (Почуковина), које припада Брвенику, бележи се први пут у османском дефтеру Смедеревског санџака из 1476. године, када је имало 28 кућа и 19 табија (Аличић 1984, 211–212). Такође, село Почековина (Роџаковине) у нахији Левач наводи се и у османском попису влаха Смедеревског санџака из 1528. године (BOA, TD 1011, 721).

Сл. 17. Карта Е. Брифоа из 1738. године (деталј): села Медвеђа и Ивања, пут дуж десне обале Западне Мораве и 1. приближно место налаза средњовековног мача из Медвеђе (<https://mapy.mzk.cz/en/mzk03/001/052/101/2619316405/>)

Fig. 17. Map by E. Briffaut from 1738 (detail): villages of Medveda and Ivanja, road along the right bank of the Zapadna Morava and 1. approximate finding place of the medieval sword from Medveda (<https://mapy.mzk.cz/en/mzk03/001/052/101/2619316405/>)

није у близини и током ранијих раздобља постојао прелаз преко реке, који је повезивао саобраћајнице дуж њене леве и десне обале. Важно је истаћи да се око 850 м северно од локације на којој је пронађен мач, односно од северног краја великог меандра који Западна Морава образује на том делу свог тока, до почетка 18. века налазило данас ишчезло село Ивања.¹⁴ Од прелаза код данашње Медвеђе водио је један пут према северу уз Мијајло-

¹⁴ Данас потес Ивања, око 2,4 км југоисточно од Медвеђе и око 11 км источно од Трстеника (*Topografska karta 1:25 000, sekcija Kruševac 3–3, br. lista 531–3–3*, Beograd 1971). У до сада публикованим писаним изворима, село Ивања (Ivanja) у нахији Левач први пут се јавља у османском дефтеру Смедеревског санџака из 1530. године (*MAD* 506, 23). У османском попису овчарине кадилука Јагодина из 1595–1596. године уписана су села Мала Ивања и Велика Ивања (Симовић 1983, 21, 23). Према Најперговом попису из 1718. године село Ивања (Ivanja) било је пусто. Под именом Iwanie, југоисточно од Медвеђе, забележено је и на Епшелвицовој карти из исте године (Пантелић 1948, 23, нап. 91; Симовић 1983, 28).

вачку реку и Буковачки поток, преко Рујишника до Мале Дренове и Пољне, где се спајао са путном комуникацијом познатом међу мештанима као Дервен–Вошиновац, којом се преко Велике Дренове и уз Рилачку реку стизало у унутрашњост Левча (Бушетић 1903, 500; Рашковић 2002, 39; Ристић 2017, 137, 141). На коришћење споменуте путне трасе преко Мале Дренове у средњем веку посредно може указивати и остава новца, са примерком ковања византијског цара Манојла I Комнина (1143–1180), са локалитета Валога у Малој Сугубини, похрањена крајем 12. столећа, односно у раздобљу ширења средњовековне српске државе према североистоку (Рашковић 1998, 83–84).¹⁵ Путем преко Пољне и Мале Дренове до прелаза на Западној Морави код Медвеђе¹⁶ прошао је 1826. године и Јоаким Вујић на свом путовању по ондашњој Србији („[...] сѣ моимѣ момкомѣ продѣемѣ села Польну, Дреново Мало, и на пренощѣе приспѣмѣ у село зовомо Медведѣя...пакѣ слѣдующѣй данѣ то естѣ 25. Августа по прѣятѣю мало ручка сѣ моимѣ момкомѣ прегазимѣ на коню рѣку Мораву пакѣ приспѣмѣ кѣ одной новой церкви именуемой Рыбникѣ”¹⁷...Одавде после вратимсе опетѣ сѣ моимѣ момкомѣ преко Мораве у село Медведѣю [...]”) (Вуич 1828, 103, 105).¹⁸

Река Западна Морава, у делу свог тока кроз Трстеничко-крушевачку котлину чинила је природну границу између средњовековних жупа Расине и Левча. Жупа Расина ушла је у састав средњовековне рашке државе највероватније 1094. године, или нешто касније, а свакако у доба владавине великог жупана Вукана (око 1091 – око 1112) (Благојевић 2011, 93–94). Поред Топлице, Ибра и Реке, Расина се од 1158–1159. године налазила у границама удеоне кнежевине, односно *чести* Стефана Немање (Благојевић 1989, 35; Мишић 1998, 94). На другој страни, жупа Левач дошла је под власт средњовековне српске државе између 1183. и 1186. или у периоду од 1186. до 1188.

¹⁵ Убикацију места налаза оставе извршио је Д. Радисављевић током теренских истраживања, спроведених у марту 2022. године у селу Мала Сугубина. Оставу византијског чанкастог новца, похрањеног у већој металној посуди, пронашли су мештани током Другог светског рата (1941–1945). Његов већи део искоришћен је за справљање *плавог камена*. Колекционар Д. Зајић из Крушевца чува један примерак из споменуте оставе, ковање цара Манојла I Комнина (Рашковић 1998, 83–84).

¹⁶ Поред споменутог, данас у Медвеђи постоји још један прелаз скелом на Западној Морави, у близини самог насеља, који је поуздано у употреби од 1908. године.

¹⁷ Реч је о Цркви Светог арханђела Гаврила у Горњем Рибнику, око 5 км југоисточно од Трстеника, коју је 1824. године саградио кнез Милош Обреновић (велики вожд 1815–1817, кнез 1817–1839, 1858–1860). Према Јоакиму Вујићу, црква у Рибнику била је посвећена Светом арханђелу Михаилу (Вуич 1828, 106).

¹⁸ У османским дефтерима из друге половине 15. и 16. века бележе се на доњем делу тока Западне Мораве прелази код Трстеника, села Броска, Јасике, Шанца и Мрзенице (Амедоски и Петровић 2023, 50, 52–53).

године, односно током рата великог жупана Стефана Немање (1166–1196) са Византијом, а трајно јој је присаједињена након битке на Морави крајем септембра 1191. године¹⁹ (Динић 1978, 58; Свети Сава 1986, 31, 97; Стефан Првовенчани 1988, 55; Мишић 1998, 96; Узелац 2018, 144; Коматина 2020, 43–49, 51–52, нап. 59; Коматина 2020а, 49–56).

У циљу бољег разумевања историјских прилика на тлу Србије крајем 13. и у првој половини 14. столећа, односно у време настанка и коришћења мача из Медвеђе, осврнућемо се на поједине догађаје од значаја, с обзиром на то да је српску државу у овом раздобљу потресао низ унутрашњих сукоба, али и ратова са суседним државама. Међутим, велики проблем за реконструкцију збивања у датом периоду на подручју доњег дела Западног Поморавља, односно у жупама Расини и Левчу представља изостанак савремених писаних извора, као и, са изузетком мачева из Грабовца и Медвеђе, сачуваних материјалних остатака.²⁰

Након смене на престољу у Дежеви 1282. године, краљ Стефан Драгутин (краљ 1276–1282, *сремски краљ* 1284–1316) предао је власт свом млађем брату, краљу Стефану Урошу II Милутину (1282–1321), задржавши под својом непосредном управом северне пределе српске државе, односно земљу Моравице, Рудник и Дабар, док је од угарског краља 1284. године добио на управу Мачву са Београдом, Усору и Соли (Динић 1978а, 123–145; Динић 1978б, 145–147; Максимовић 1981, 437–439; Ћирковић 2008, 10; Ivanović i Stojkovski 2015, 83–84; Марјановић–Душанић 2022, 56, 67, 72–73, нап. 52, сл. 18). Пре априла 1284. године у Браничеву и Кучеву учврстила су се двојица великаша бугарског и куманског порекла, полубраћа Дрман и Куделин. Њихови одреди, састављени од Кумана, спалили су и опљачкали архиепископију у Жичи између 1289. и 1291. године (Узелац 2008, 2, 5–10). У том походу највероватније су пострадала и насеља дуж доњег тока Западне Мораве, куда је водио најкраћи пут између Браничева и Жиче. Такође, најамничка војска браничевских господара, састављена од Татара, опустошила је крајем 1291. или почетком 1292. године Мачву под влашћу краља Драгутина. Овакав развој догађаја условио је заједничко деловање двојице српских владара, те су се краљеви Драгутин и Милутин највероватније почетком 1292. године сусрели „*въ дрьжавѣ жоупы расиньскык на рѣцѣ глаголѣмѣи Моравѣ, въ мѣстѣ же рекомѣмѣ Мачьковѣци*” (Даничић 1866, 115–116; Мирковић 1935, 86–88). Дрман и Куделин поражени су исте годи-

¹⁹ За различита датовања битке на Морави у 1190, 1191. и 1192. годину, са освртом на старију литературу, види: Коматина 2020а, 51, нап. 58.

²⁰ О историјским приликама у доњем делу Западног Поморавља током друге половине 13. века, види: Радисављевић и Вукчевић 2023, 389–391.

не, док је територија под њиховом дотадашњом влашћу припојена Драгутиновој држави (Динић 1978в, 86, 95–98; Макисмовић 1981, 442–443; Веселиновић 1987, 46–47, 55; Ћирковић 2008, 11; Узелац 2009, 12; Узелац 2015, 204–210; Ivanović i Stojkovski 2015, 84). Споменуто место Мачковац у жупи Расини поуздано се може идентификовати са истоименим селом смештеним око 8 км западно од Крушевца и око 1,9 км јужно од Западне Мораве (Радисављевић 2023, 180–182, сл. 1–2).

Однос између Милутина и Драгутина нагло се погоршао након Милутинове женидбе и склапања мира са Византијом 1299. године. Отворени династички рат међу браћом избио је најкасније 1301. године. У писму извесног Богдана златара, које је упутио свом повериоцу у априлу 1303. године, бележи се да је сукобом било угрожено Брсково, те да се рат проширио по читавој Рашкој. Рат међу браћом коначно је завршен крајем 1311. или почетком 1312. године, и највероватније није донео неке битне територијалне промене (Динић 1955, 56–61, 68–73, 80; Динић 1978а, 140–142, нап. 48; Ћирковић 1981, 451, 454–455, 459–460, нап. 5; Марјановић–Душанић 2022, 70, 73–77; Живковић 2023, 55–56, 58).

Након смрти краља Драгутина у пролеће 1316, Милутин је исте или 1317/1318. године заробио и затворио свог братанца Владислава II и запосео његову област. Тако се под Милутиновом влашћу нашао Рудник, али и град Мачва, а по свој прилици и Београд. С обзиром на то да је Владислав II био угарски вазал, краљ Карло I Роберт (1310–1342) организовао је у зиму 1318/1319. године поход на Мачву, када је највероватније и привремено заузет истоимени град. Крајем августа или почетком септембра 1319. године угарска војска предвођена самим краљем поново је прешла реку Саву, заузела град Мачву и продрла до долине Колубаре (Ћирковић 1981а, 472, 474–475; Ћирковић 2008, 12–13, 16; Ivanović i Stojkovski 2015, 84–85; Марјановић–Душанић 2022, 77–78).

Смрт краља Милутина 29. октобра 1321. године изазвала је унутрашње немире и метеж, те је и погребна поворка која је пратила краљево тело од Неродимље до Бањске била угрожена и изложена разбојничким насртајима. На Богојављење, 6. јануара 1322. године, за новог српског краља крунисан је Стефан Урош III (1322–1331). То је довело до неминовног рата са његовим братом Константином, који је током једне битке изгубио живот. Такође, краљ Стефан Урош III водио је и рат са својим братом од стрица Владиславом II, од ког је 1324. године преотео Рудник, и коначно га потиснуо 1326. године, до када је највероватније запосео и Мачву. Реагујући на ове догађаје, угарска војска је тек 1329. године извршила продор све до изворишта реке Обне

(*caput fluvii Obona*),²¹ када је или чак нешто раније град Мачва дошао поново под власт угарског краља (Ћирковић 1981б, 496–497; Ћирковић 2008, 13; Ivanović i Stojkovski 2015, 85–86; Марјановић–Душанић 2022, 78, нап. 88).

Недуго након рата са Бугарским царством и сјајне победе у бици код Велбужда 28. јула 1330. године, у Србији је избио унутрашњи сукоб између Стефана Уроша III и његовог сина, младог краља Душана, ког је подржавала велика властела. Рат се углавном водио на територији Зете и у околини Скадра, односно у областима под Душановом управом, али је у читавој земљи завладала несигурност, те су и границе краљевства биле угрожене. Сукоб је завршен у августу 1331. године, када је Стефан Урош III заробљен и одведен у тврђаву Звечан, где је под нејасним околностима преминуо 11. новембра 1331. године (Ћирковић 1981б, 506–510).

Током наредне две деценије пажња Стефана Душана (краљ 1331–1346, цар 1346–1355) била је углавном усмерена према југу, односно ка територији Византијског царства. На другој страни, северни предели српске државе повремено су се у овом раздобљу налазили на удару суседне Угарске. Између новембра 1334. и јануара 1335. године, користећи погодну околност док је Стефан Душан био у освајачком походу против Византије, краљ Карло I Роберт је са својим одредима, које су поред Мађара, чинили и војници босанског бана Стјепана II Котроманића (1322–1353), извршио упад на територију северне Србије. Међутим, када су српски одреди стигли у манастир Жичу, изненађена угарска војска, у неред и паници, почела је да се повлачи према реци Сави код Београда, где се, услед насталог метежа, удавио велики број војника, док су босанске велможе Ружмир и Милтен Драживојевић пришли на српску страну. Стефан Душан успео је током овог рата да преотме област Мачву, која ће остати повод сукоба између Србије и Угарске и у наредном периоду, 1337, 1338, 1339. и 1342. или 1344/1345, 1353, 1354. и 1355. године (Ферјанчић 1981, 514–515; Ферјанчић и Ћирковић 2005, 59–60, 81, 294–296; Ivanović i Stojkovski 2015, 86–93).

На основу саопштених података може се претпоставити да је област око доњег тока Западне Мораве, односно територија жупа Левча и Расине највероватније била поприште сукоба приликом похода Кумана, под влашћу браничевских господара Дрмана и Куделина, између 1289. и 1291. године, као и приликом династичког рата између браће, краљева Драгутина и Милутина од 1301. до 1311/1312. године, али и током немира 1321. и 1322. године, изазваних Милутиновом болешћу и смрћу. Продори угарске војске

²¹ На другој страни, М. Ивановић и Б. Стојковски угарски продор до реке Обнице смештају крајем лета 1338. године (Ivanović i Stojkovski 2015, 88).

током четврте, пете и шесте деценије 14. века били су усмерени на северне пределе српске државе, односно на територију између реке Саве на северу и краја око Ваљева и Рудника на југу. Нажалост, није нам познато кретање српске војске до манастира Жиче 1334/1335. године, али се као могућност и најкраћа траса намеће пут покрај доњег тока Западне Мораве. Међутим, споменути догађаји не могу се довести у директну везу са налазом мача из Медвеђе, те једино могу послужити за боље разумевање историјских прилика на датој територији у другој половини, односно крајем 13. и у првој половини 14. столећа.

Закључак

Према типолошким одликама и морфолошким карактеристикама накрснице, јабуке и сечива, али и дужини и ширини рукохвата, као и на основу одговарајућих аналогича и урезаних мотива, пре свега штакастог крста и вука, мач из Медвеђе може се, уз извесну дозу опреза, датовати у другу половину/крај 13. и прву половину 14. столећа.

Подсећања ради, мач је пронађен у кориту Западне Мораве, у атару села Медвеђе, око 10 км југоисточно од Трстеника, недалеко од места на ком се током ранијих раздобља налазио речни прелаз. Од њега је према северу водио пут уз Мијајловачку реку и Буковачки поток, преко Рујишника до Мале Дренове и Пољне, где се спајао са путном комуникацијом познатом међу мештанима као Дервен–Вошиновац, а којом се преко Велике Дренове и уз Риљачку реку стизало у унутрашњост Левча (Бушетић 1903, 500; Рашковић 2002, 39; Ристић 2017, 137, 141). Такође, прелаз је према југу био повезан и са важном саобраћајницом дуж десне обале Западне Мораве, која је од Крушевца, преко манастира Жиче, водила до Ужица и источног дела средњовековне Босне.

Налаз мача из Медвеђе представља важно материјално сведочанство, које употпуњује наша сазнања о једном слабије познатом раздобљу српске средњовековне повести на простору око доњег дела тока Западне Мораве, а које је претходило успону Крушевца под кнезом Лазаром (1371–1389) у другој половини 14. столећа.

Захвалност: На указаној несебичној помоћи, корисним сугестијама и подршци приликом писања рада о мачу из Медвеђе, захваљујемо мр Марку Алексићу из Београда и др Петру Жаковском (Petr Žákovský) из Археолошког института у Прагу. Такође, користимо прилику да мр Марку Алексићу захвалимо и на помоћи приликом писања рада Дејан Радисављевић и Јелена Вукчевић, Средњовековни мач из

Грабовца код Трстеника, *Зборник Народног музеја Србије XXVI–I* (2023), 379–399. Захвалност дугујемо и археологу Душану Рашковићу на достављеним подацима о местима налаза мачева из Шаврана и Жупањевца, који су данас део сталне поставке Народног музеја у Крушевцу.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Tapu Tahrir Defteri [TD], BOA, TD 1011.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Аличих, А. 1984. *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије: XV и XVI век I*, Чачак: Међуопштински историјски архив, Краљево: Историјски архив, Титово Ужице: Историјски архив.

Vitalis, O. 1852. *Ecclesiasticae historiae libri tredecim, t. IV*, ed. Le Provost, Paris: Julium Renouard et socios.

Вунч, I. 1828. *Путешествіе по Сербіи, во кратцѣ собственномъ рукомъ нѣговомъ списано у Крагоевцу у Сербіи*, Будим.

Даничић, Ђ. (прир.) 1866. *Архиепископ Данило и други – Животи краљева и архиепископа српских*, Загреб: Светозара Галца.

Катић, Т. и Амедоски, Д. 2017. Караванције нахије Петруш из Левча 1502. године, *Мешовита грађа XXXVIII*, 7–25.

MAD 506 numaralı Semendire Livâsı İcmâl Tahrîr Defteri (937/1530), Dizin ve Tıpkı-basım, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 104, Defter-i Hâkânî Dizisi: XIV (Ankara 2009).

Мирковић, Ј. (прир.) 1935. *Архиепископ Данило – Животи краљева и архиепископа српских*, Београд: Српска књижевна задруга.

Свети Сава, 1986. *Сабрани списи*, прир. Д. Богдановић, Београд: Просвета, Српска књижевна задруга.

Стефан Првовенчани, 1988. *Сабрани списи*, прир. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд: Просвета, Српска књижевна задруга.

БИБЛИОГРАФИЈА

Aleksić, M. 2007. *Mediaeval Swords from Southeastern Europe: material from 12th to 15th century*, Belgrade: Dedra.

Амедоски, Д. и Петровић, В. 2023. Прелази на Западној Морави (15–16. век), у: *Краљево – град и људи*, ур. А. Раствоић, Београд: Историјски институт, Краљево: Историјски архив Краљево, 41–58.

- Апостолов, Ш. 1991. Средновековни мечове по българските земи, *Известия на Националният военно-исторически музей* 9, 7–12.
- Biborski, M., Stępiński, J. and Stępiński, J. 2011. Szczerbiec (The Jagged Sword) – The Coronation Sword of the Kings of Poland, *Gladius* XXXI, 93–148.
- Благојевић, М. 1989. *Србија у доба Немањића, од кнежевине до царства: 1168–1371*, Београд: ТРЗ „Вајат” – ИРО „Београд”.
- Благојевић, М. 2011. *Српска државност у средњем веку*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Бошкових, Ђ. 1980. Место Крушевца у систему утврђених градова средњовековне Србије, *Старинар* (н. с.) 30 (1979), 7–11.
- Бугар, М. 2019. Археолошка истраживања локалитета Црквиште крај села Риљац, у: *Српско археолошко друштво, XLII скупштина и годишњи скуп, Неготин 30. мај – 1. јун 2019. године: Програм, извештаји, апстрактни*, Неготин: Музеј Крајине, 65–66.
- Bugar, M. i dr. 2021. Arheološka prospekcija donjeg toka Zapadne Morave u 2018. godini, rezultati iz trsteničkog kraja, u: *Arheologija u Srbiji – Projekti Arheološkog instituta u 2019. godini*, ur. S. Vitezović i dr., Beograd: Arheološki institut, 205–217.
- Bugar, M. i dr. 2023. Arheološka prospekcija donjeg toka Zapadne Morave u 2020. godini, rezultati iz varvarinskog i čičevačkog kraja, u: *Arheologija u Srbiji – Projekti Arheološkog instituta u 2020. godini*, ur. S. Vitezović i dr., Beograd: Arheološki institut, 153–168.
- Бушетић, Т. 1903. Левач, *Насеља српских земаља II, Српски етнографски зборник* V, 459–511.
- Веселиновић, А. 1987. Североисточна Србија у средњем веку, *Историјски гласник* 1–2, 43–74.
- Vetnić, S. 1983. Medieval Weapons and Implements Deriving from The Middle Morava Basin, *Balkanoslavica* 10, 137–157.
- Głosek, M. 1984. *Miecze środkowoeuropejskie z X–XV w.*, Warszawa: Wydawnictwa Geologiczne.
- Głosek, M. & Nadolski, A. 1970. Miecze średnowieczne z ziem polskich, *Acta Archaeologica Lodziensia* 19, 7–104.
- Динић, М. 1955. Однос између краља Милутина и Драгутина, *Зборник радова Византолошког института* 3, 49–82.
- Динић, М. 1978. Област централне Србије у средњем веку, у: *Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије*, прир. С. Ћирковић, Београд: Српска књижевна задруга, Култура, 55–67.
- Динић, М. 1978а. Област краља Драгутина после Дежева, у: *Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије*, прир. С. Ћирковић, Београд: Српска књижевна задруга, Култура, 123–145.
- Динић, М. 1978б. Уз расправу „Област краља Драгутина после Дежева”, у: *Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије*, прир. С. Ћирковић, Београд: Српска књижевна задруга, Култура, 145–147.

Динић, М. 1978в. Браничево у средњем веку, у: *Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије*, прир. С. Ћирковић, Београд: Српска књижевна задруга, Култура, 84–112.

Žákovský, P. 2009. Dlouhé meče ze sbírek muzeí v Chocni a Vysokém Mýtě, *Archeologické rozhledy* LXI, Praha, 509–523.

Žákovský, P., Hošek, J. & Sedláčková, L. 2013. Meče 11.–13. století z území Moravy, *Archaeologica historica* 38/1, Brno, 219–270.

Живковић, В. 2023. Мировни споразум Драгутина и Милутина из 1311/12. године, у: *Свети краљ Милутин и његово доба: Историја, књижевност, уметност, Тематски зборник међународног научног скупа „Краљ Милутин и доба Палеолога: историја, књижевност, културно наслеђе”*, Скопље, 24–26. октобар 2021, ур. Ј. Ћирић и С. Убипариповић, Крагујевац: Каленић, 55–66.

Ivanović, M. i Stojkovski, B. 2015. Reka Sava kao granica između Srbije i Ugarske u srednjem веку, у: *Rijeka Sava u povijesti: zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 18–19. listopada 2013*, ур. В. Ostajmer, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijem i Baranje, 77–103.

Каличанин, Д. и Бугар М. 2022. Извештај о археолошком надзору на деоницама 1 и 2 ауто-пута Е–761 у периоду од 2020. до 2022. године, *Етно-културолошки зборник* XXV, 65–77.

Кирпичников, А. 1961. Русские мечи XI–XIII веков, *Краткие сообщения Института археологии* 85, Москва: Академия наук СССР, 11–25.

Кирпичников, А. 1966. *Древнерусское оружие – Мечи и сабли IX–XIII вв.*, Москва-Ленинград: Академия наук СССР, Институт археологии, Издательство „Наука“.

Коматина, И. 2020. И обнови своју дедовину и боље је утврди – Стефан Немања и Стефан Првовенчани и уобличавање српске државности, у: *Стефан Првовенчани и његово доба*, ур. И. Коматина, Београд: Историјски институт, 37–61.

Коматина, И. 2020а. Неколико запажања о бици на Морави, *Историјски часопис* LIX, 39–60.

Максимовић, Јб. 1981. Почети освајачке политике, у: *Историја српског народа* 1, ур. С. Ћирковић, Београд: Српска књижевна задруга, 437–448.

Марјановић-Душанић, С. 2022. Преузимање власти у отачаству. Два краљевства, у: *Свети краљ Милутин: владар на раскришћима светова*, ур. С. Пириватрић, С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд: Задужбина Светог манастира Хиландара, 50–79.

Марковић, О. 1988. Средњовековни мачеви из околине Чачка и Краљева, *Зборник народног музеја (Чачак)* 18, 137–141.

Michalak, A. 2011. “From Every Side Armed with a Cross Sign”. A Crusader’s (?) Sword from the Collection of the Hungarian National Museum in Budapest, *Studia Universitatis. Series Historica* VIII, Sibiu, 53–71.

Michalak, A. 2015. Broń w wodnej toni. Uwagi o akwaticznych znaleziskach broni późnośredniowiecznej na marginesie odkryć z Lutola Mokrego, [w:] *Woda – żywioł ujarz-*

miony i nieujarzmiony, VII Polsko-Niemieckie Spotkania Archeologiczne, Materiały z konferencji w Janowcu, 24–25 maja 2012 r., red. A. Jaszewska, A. Michalak, Zielona Góra: Biblioteka Archeologii Środkowego Nadodrza, 289–314.

Michalak, A. & Wawrzyniak, P. 2009. Między bronią a narzędziem, czyli w co przekuto miecz ze Świebodzina?, *Acta Militaria Mediaevalia* V, Kraków–Sanok, 197–212.

Мишић С. 1998. Историјска географија Србије у житијима Св. Симеона и Св. Саве, у: *Свети Сава у српској историји и традицији: међународни научни скуп*, ур. С. Ћирковић, Београд: САНУ, Краљево: Слово, 93–105.

Oakeshott, E. 1997. *The Sword in the Age of Chivalry*, Woodbridge: The Boydell Press.

Пантелић, Д. 1948. Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачкога мира, *Споменик Српске академије наука* XCVI, *Други разред* 75, 5–40.

Pinter, Z.–K. 2007. *Spada și sabia medievală în Transilvania și Banat (secolele IX–XIV)*, Sibiu: Ministerul culturii și cultelor, Muzeul național Brukenthal.

Pinter, Z.–K. 2023. Ein Mittelalterliches Schwert aus Schmiegen/Šmig, *Forshungen zur Volks- und Landeskunde* 66, Sibiu: Institutul de cercetări socio-umane, Bukurești: Academia română, 9–16.

Поповић, М. 1968. *Трстеник и његова околина: прилог економско-географском проучавању комуна*, Трстеник: Скупштина општине, Металограф.

Pudło, P., Sankiewicz, P. & Źabiński, G. 2011. Katalog mieczy z Ostrowa Lednickiego i Giecza, w: *Miecze średniowieczne z ostrowa Lednickiego i Giecza*, r. A. M. Wyrwa, P. Sankiewicz & P. Pudło, Biblioteka studiów lednickich XXII, Seria B 1, Fontes 3, Dziekanowice–Lednica, 41–68.

Радисављевић, Д. 2023. Краљ Милутин и његово доба у историји, археологији и народној традицији крушевачког краја, у: *Свети краљ Милутин и његово доба: Историја, књижевност, уметност, Тематски зборник међународног научног скупа „Краљ Милутин и доба Палеолога: историја, књижевност, културно наслеђе”*, Скопље, 24–26. октобар 2021, ур. Ј. Ћирић и С. Убипариповић, Крагујевац: Каленић, 177–202.

Радисављевић, Д. и Вукчевић, Ј. 2023. Средњовековни мач из Грабовца код Трстеника, *Зборник Народног музеја Србије* XXVI/1, 379–399.

Радичевић, Д. 2009. Средњовековни мач из Дупљаје, *Гласник Српског археолошког друштва* 25, 77–90.

Радишић, М. и др. 2022. Резултати прелиминарних заштитних истраживања на локалитету Селиште–Арчиновица: раносредњовековни хоризонт, у: *Српско археолошко друштво, Јесењи састанак средњовековне секције, Нови Пазар, 25–26. новембар 2022. године: Програм и апстракти*, Београд: Српско археолошко друштво, Нови Пазар: Музеј „Рас”, 10–12.

Радишић, М., Бугарски, И. и Бугар, М. 2023. Раносредњовековни хоризонт на локалитету Арчиновица на траси Моравског коридора, у: *Српско археолошко друштво, Јесењи састанак средњовековне секције, Котор, 1–3. децембар 2023. године: Програм и апстракти*, Београд: Српско археолошко друштво, Подгорица: Друштво археолога Црне Горе, 22–25.

- Рашковић, Д.** 1998. Појединачни налази римског и византијског новца Народног музеја Крушевац, *Нумизматичар* 21, 63–116.
- Рашковић, Д.** 2002. Рановизантијски археолошки локалитети и комуникације у ширем крушевачком окружју”, у: *Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац, 10–13. мај 2000*, ур. Љ. Максимовић, Крушевац: Народни музеј Крушевац, 29–73.
- Рашковић, Д.** 2011. Прилози познавању средњовековне топографије Крушевачког краја, *Крушевачки зборник* 15, 153–181.
- Рашковић, Д.** 2017. Археолошко налазиште Грабак у селу Почековини и римски локалитети у долини Западне Мораве, *Зборник Народног музеја XXIII/1*, 327–343.
- Рашковић, Д. и Берић, Н.** 2002. Резултати рекогносцирања античких и средњовековних налазишта трстеничке општине и суседних области, *Гласник Српског археолошког друштва* 18, 137–156.
- Ристић, А.** 2017. Путеви у средњовековној жупи Левач, *Љубостињска приношења* 2, 135–146.
- Ruttkay, A.** 1975. Waffen und reiterausrüstung des 9. bis zur ersten hälfte des 14. jahrhunderts in der Slowakei (I), *Slovenská archeológia XXIII–1*, Nitra, 119–216.
- Ruttkay, A.** 1976. Waffen und reiterausrüstung des 9. bis zur ersten hälfte des 14. jahrhunderts in der Slowakei (II), *Slovenská archeológia XXIV/2*, Nitra, 245–395.
- Симоновић, Ђ.** 1983. *Левач – територија и насеља од краја XII до почетка XX века*, Рековац, Београд: Завичајни клуб Левча.
- Тодић, Б.** 2005. Српске теме на фрескама XIV века у цркви Светог Димитрија у Пећи, *Зограф* 30 (2004–2005), 123–140.
- Топографска карта** 1971. *Секција Кралјево 3–3 (Vrnjačka Banja–sever), br. lista 531–3–3*, 1:25000, Београд: Војногеографски институт, друго издање.
- Трифуновић, М.** 2001. Геолошке карактеристике ширег подручја археолошког локалитета „Конопљара”, у: *Археолошка налазишта Крушевца и околине*, ур. Н. Тасић и Е. Радуловић, Крушевац: Народни музеј, Београд: Балканолошки институт САНУ, 21–25.
- Ћирковић, С.** 1981. Унутрашње борбе почетком XIV века, у: *Историја српског народа I*, ур. С. Ћирковић, Београд: Српска књижевна задруга, 449–461.
- Ћирковић, С.** 1981а. Унутрашња политика краља Милутина, у: *Историја српског народа I*, ур. С. Ћирковић, Београд: Српска књижевна задруга, 462–475.
- Ћирковић, С.** 1981б. Владавина Стефана Уроша III Дечанског, у: *Историја српског народа I*, ур. С. Ћирковић, Београд: Српска књижевна задруга, 496–510.
- Ћирковић, С.** 2008. Земља Мачва и град Мачва, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор LXXIV* (свеска 1–4), 3–20.
- Узелац, А.** 2008. Ко је спалио Жичу?, *Браничевски гласник* 6 (2008), 1–13.
- Узелац, А.** 2009. Кумани у средњовековној Србији, *Гласник (Историјски архив Ваљево)* 43, 5–17.
- Узелац, А.** 2015. *Под сенком пса – Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века*, Београд: Утопија, АТЦ.

- Узелац, А. 2018. *Крсташи и Срби (XI–XII век)*, Београд: Утопија.
- Ферјанчић, Б. 1981, Освајачка политика краља Душана, у: *Историја српског народа 1*, ур. С. Ђирковић, Београд: Српска књижевна задруга, 511–523.
- Ферјанчић, Б. и Ђирковић, С. 2005. Стефан Душан, краљ и цар (1331–1355), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Chodźński, A. R. & Żabiński, G. 2021. Zespół średniowiecznych mieczy z kolekcji Muzeum Zamkowego w Malborku i Muzeum Narodowego w Szczecinie, *Materiały Zachodniopomorskie* (n. s.) XVII, 479–539.
- Cvetković, B. 2009. Two Medieval swords from the Regional Museum in Jagodina, *Старинар* (н. с.) LIX, 237–246.
- Czachorowska, A., & Wasilewska, J. 2018. Krzyż jakiego nie znamy, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 109, 75–93.
- Šercer, M. 1976. *Mačevi, bodeži, noževi*, Zagreb: Povijesni muzej Hrvatske.
- Шкриванић, Г. 1974. *Путеви у средњовековној Србији*, Београд: Туристичка штампа, Култура.

ИНТЕРНЕТ ПОРТАЛИ:

<https://www.blagofund.org/Archives/Pec//sr/Demetrios/Pictures/Nave/UndertheDome/NorthWall/282N0870.html>, приступљено 22. априла 2024. године.

Dejan S. Radisavljević

Belgrade

Jelena M. Vukčević

People's University Trstenik, Museum Collection

Danijela Jovanović

National Museum of Serbia

MEDIEVAL SWORD FROM MEDVEĐA, NEAR TRSTENIK

Keywords: *medieval sword, Medveđa, Trstenik, Zapadna Morava, second half / end of the 13th – first half of the 14th century, engraved motifs, Passau, wolf, unicorn, cross potent, Greek cross*

The paper focuses on a medieval double-edged sword accidentally found, on March 8th 2023, in the river bed of the Zapadna Morava, in the territory of CC Medveđa (43° 36' 15.8" N, 21° 06' 18.8" E), ca 10 km south-east of Trstenik, central Serbia. On April 6th of the same year, the sword was sold to the Museum Collection of the People's University Trstenik, where it is kept today under the inv. no. U 1783.

The sword from Medveđa, with the broken point, was forged from iron and has a preserved weight of around 1,463 g. Its blade is also partially damaged by corrosion, which is especially pronounced at the point, near the fracture. It is a "hand-and-a-half" sword, with a total preserved length of 102.50 cm. The blade and the handle were forged from one piece, while the crossguard and pommel were added later. The length of the entire hilt of the sword, from the pommel to the crossguard, is 18.88 cm. The length of the handle is 12.50 cm and its width at the crossguard is 2.6 cm, from where it gradually narrows down to 1.2 cm at the pommel. Also, the thickness of the handle is uneven, ranging from 0.70 cm near the crossguard to 0.51 cm near the pommel. The blade, which has a preserved length of 83 cm, is straight and double-edged, and has a fuller on both sides. It can be assumed that the sword was originally ca 10 cm longer, or slightly more. Its maximum width near the crossguard is 5 cm, from where it narrows down more sharply towards the broken point to a width of 2.35 cm. It has a thickness of 0.65 cm near the crossguard and 0.3 cm at the broken point. The fuller, on both sides of the blade, has a length of 65.50 cm and a maximum width of 1.2 cm near the crossguard. The fuller, 1.10 cm wide, continues to the handle in the length of 3.80 cm. The preserved length and width of the blade, as well as its other morphological characteristics, such as the length and width of the fuller, as well as the length of the handle, suggest that it belongs to type XIIb according to the classification by M. Aleksić.

The total length of the crossguard is 22 cm, and the largest width is 1.18 cm in the central part. Its arms, each 1.10 cm wide and thick, are straight and symmetrical in relation to the blade. They have slightly rounded ends and bevelled edges, so it can be said that they have an octagonal cross-section. According to the typological division by E. Oakeshott, the crossguard of the sword from Medveđa belongs to type 1.

The pommel of the sword from Medveđa is discoid in shape and has bevelled edges. Its width is 5.60 cm, and its height is 5.20 cm, while its thickness is 4.40 cm. The height of the central disk is 3.20 cm, and its width is 3.10 cm. Based on the typological division by E. Oakeshott, the pommel of the sword from Medveđa belongs to type I, while according to the classification by A. Ruttkay – it corresponds to type XVII, i.e., type VI according to A. Kirpichnikov and type 8 according to the typology made by K. Z. Pinter.

On one side of the blade, i.e., the fuller of the sword, at a distance of 1.80 cm from the crossguard, there is an engraved Greek cross with radial lines between the arms, measuring 0.70 x 0.70 cm. At a distance of 8.40 cm from the Greek cross, towards the point of the blade, and 11.10 cm from the crossguard, there is an engraved motif of a wolf running to the left, with wide open jaws, an elongated body and an upturned tail, with dimensions of 2.80 x 0.70 cm. On the other side of the blade, also on the fuller, at a distance of 2.10 cm from the crossguard, there is an engraved representation of a cross potent, with the size of 0.60 x 0.60 cm, while at 8.10 cm from it, towards the point of the blade, i.e., 11 cm away from the crossguard, some elements of a partially preserved engraved motif of a unicorn, facing left, with an elongated horn and triangular ears, measuring 2.70 x ca 0.60 cm, are recorded.

Summarising the available data, based on the morphological and typological characteristics of the crossguard, pommel and blade, and also on appropriate analogies, as well as on the basis of the engraved motifs, primarily the cross potent and the wolf, the sword from Medveđa can be dated into the second half / end of the 13th and the first half of the 14th century, and it was certainly a product of one of the Passau swordsmith workshops.

NOMEN EST OMEN: ПРЕЋУТАНИ ДЕТАЉИ ИСТОРИЈАТА СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

Адам Н. Црнобрња
Народни музеј Србије

e-mail: ancrnobrnja@gmail.com

Прегледни рад

Примљено: 6. 5. 2024.

УДК: 902/904:001.32(497.11)''1883/202

Прихваћено: 23. 7. 2024.

4''(093.2)

Апстракт: На основу објављених података и података из архивске грађе у раду је дат историјат промена назива Српског археолошког друштва. О историјату Српског археолошког друштва до сада је писано парцијално, и највећи део његовог трајања од 1883. године остао је нерасветљен. Већина у раду изнетих података раније није била позната, или су они у ранијим разматрањима бивали занемаривани. Уз праћење промена назива Српског археолошког друштва лоцирани су и правно нејасни догађаји из његовог историјата. И поред више промена назива (Српско археолошко друштво, Археолошко друштво у Београду, Археолошко друштво Србије) као и периода неактивности (1945–1954) и деловања у оквирима Археолошког друштва Југославије (1954–1970), Српско археолошко друштво је под својим првобитним називом за 141 годину од оснивања пословало током 102 године.

Кључне речи: Српско археолошко друштво, Археолошко друштво у Београду, Археолошко друштво Југославије, Подружница за Србију археолошког друштва Југославије, Археолошко друштво Србије

У комуникацији са представницима медија неретко се долази у ситуацију да они морају бити исправљани приликом навођења назива Српског археолошког друштва (у даљем тексту: Друштво). Новинари неретко током разговора Друштво „преименују” у Археолошко друштво Србије. Тада је неопходно скренути им пажњу да је Друштво основано 1883. године и да је тада било уобичајено да испред назива еснафских удружења стоји префикс „Српско”, уз напомену да се у једном кратком периоду Друштво заиста и звало Археолошко друштво Србије.

Међутим, Српско археолошко друштво иза себе има дуго трајање, али кратку повест. Иако је основано још 1883. године, о Друштву постоје само скромни трагови у документима, који би нам помогли да реконструиршемо његов историјат.¹ Што се тиче његових назива кроз време, донедавно

¹ О оснивању Српског археолошког друштва видети: Богосављевић Петровић и Гачић 2009. У појединим радовима који су се бавили животом и делом оснивача Друштва, Михаила Валтровића, могу се посредно сазнати и поједине информације о самом Друштву (Милинковић 1984; Милинковић 2019).

се једини доступни податак налазио у чланку Милутина Гарашанина, објављеном поводом 100 година од оснивања Друштва (Гарашанин 1983). Описујући обнову рада Српског археолошког друштва након Другог светског рата, М. Гарашанин наводи следеће:

У таквим условима, у општој политичкој оријентацији Југославије ка децентрализацији, поставило се питање обнове старог Археолошког друштва. У релативно малом временском размаку, у Словенији 1963. године, у Хрватској маја 1964. и убрзо затим у Србији јуна 1964. предузета је иницијатива за организовање републичких археолошких друштава, најпре у виду републичких подружница Археолошког друштва Југославије. Оснивачка скупштина подружнице за Србију одржана је приликом саветовања археолога у Београду...

... Године 1970. дошло је до оснивања Археолошког друштва Србије. Иницијатива за то покренута је на скупштини одржаној у Бору 1969. године, а само Друштво основано је на скупштини 23. маја 1970. године у Београду (Гарашанин 1983, 14).

Руководећи се поузданошћу изнетих чињеница, наведени подаци нису довођени у сумњу, нити су проверавани. Будући да документација о раду Друштва из тог периода није била позната, тај податак је преузиман, штампан и коришћен као званични податак о историјату Друштва (Антоновић 2017, 55; 2023, 16; Црнобрња 2018).

У јесен 2023. године су на Филозофском факултету у Београду, током распремања старе архиве Одељења за археологију, пронађене две фасцикле. Испоставило се да те две фасцикле садрже добар део документације Друштва настале између 1964. и 1984. године.² У тим документима се, између осталог, налазе и подаци о томе како је заиста текла обнова рада Српског археолошког друштва након Другог светског рата, и када су се и како мењали његови називи. А све то се није одвијало баш онако како смо до сада мислили.

Понукан новооткривеним архивским подацима, за потребе израде овога рада одлучио сам да направим још један мали напор и покушам да, на основу доступних извора, реконструишем барем један од делова историјата рада Друштва – промене његовог назива. У утврђивање узрока свих промена назива Друштва овом приликом нећу улазити. Тај посао захтева додатни

² Овом приликом захваљујем колеги Ристу Драшковићу на учињеном напору да оригинална документација Друштва буде сачувана. Искористио бих прилику да захвалим и колегиници др Јасни Вуковић и колеги др Дејану Радичевићу, који су 2016. године на Одељењу за археологију Филозофског факултета у Београду пронашли и документацију Друштва из периода од 1988. до 1999. и доставили је Друштву на даље чување.

рад у архивима, у потрази за документима који би бар посредно могли да сведоче о тим процесима. Исход таквог посла је неизvestан, те сам одлучио да га оставим за неку другу прилику, јер потрагу за архивском грађом требало би добро осмислити како би се прикупили подаци шири од одговора на питање промене назива Друштва.

Српско археолошко друштво (1883–1922)

У литератури се наводи да је Српско археолошко друштво под тим именом радило од 1883. до 1941. године. У том периоду оно је радило и под другим називом, а као Српско археолошко друштво правно је постојало барем до краја 1945. године.

Археолошко друштво у Београду (1922–1931)

Прва промена имена Друштва догодила се 1922. године. Након замирања рада Друштва 1914. године, до његове обнове после Великог рата долази тек 1922. године. Почетком те године, на насловној страни дневног листа *Политика* појавио се већи прилог посвећен обнови „Археолошког друштва” (Вулић 1922). На самом почетку тог чланка јасно је истакнуто на чију иницијативу је Друштво основано, на којем подручју ће радити, као и то да наставља традицију Српског археолошког друштва:

Ових дана Београд и наша земља обogaћени су једном новом, лепом и важном институцијом. Иницијативом Академије Наука основано је Археолошко Друштво које ће имати своју управу у престоници, али чија ће се акција распрострти до најудаљенијих кутова у којима живи троимени народ Срба, Хрвата и Словенаца.

Новоосновано Археолошко друштво има да продужи рад истоименог удружења које је постојало код нас до рата, све од 1883. год., и чије заслуге за испитивање прошлости наше земље нису ником непознате.

Намера да новосоновано Археолошко друштво своју делатност обавља на територији целе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца јасно је наведена и у члану 1. Статута (Аноним 1922, 382; Аноним 1923). На то указује и В. Новак приликом давања приказа часописа *Старинар: Нови уредник Никола Вулић успео је да обновљени часопис прилагоди новим приликама и потребама у проширеној отаџбини. И, њему је успело, да већ у првој свесци прикупи леп број одличних сарадника из сва три дела нашег народа, уз Србе и Хрвате и Словенце* (Новак 1935, 643).

Пун назив поново основаног Друштва, Археолошко друштво у Београду, сазнајемо приликом објављивања његовог Статута у *Просветном*

прегледу 1922. године, где се наводе и имена чланова привремене управе Друштва (Аноним 1922),³ а која су изостављена приликом објављивања истог тог Статута у *Старинару* (Аноним 1923). Будући да се на насловној страни прве свеске треће серије часописа *Старинар*, објављене 1923. године, наводи да је то *Орган Српског археолошког друштва*, остаје непознаница када је тачно назив Друштва у формално правном смислу промењен.

Српско археолошко друштво (1931–1945)

Године 1931. долази до промене у руководству Друштва, и нови председник и уредник *Старинара* постаје др Владимир Р. Петковић. Од те године, и шесте свеске треће серије *Старинара* (*Старинар* 1931) у поднаслову часописа поново стоји да је то *Орган Српског археолошког друштва*. Како и због чега је дошло до промене назива Друштва, и враћања његовог оргиналног имена, за сада није познато. Архива Друштва из тог времена није нам доступна, а у самом *Старинару* тим поводом није била објављена евентуална промена Статута Друштва, нити се у њему налазе било какве друге белешке у вези са радом самог Друштва. Судећи по насловним странама наредних бројева часописа *Старинар*, закључно са бројем 15 треће серије (*Старинар* 1940) у његовом поднаслову стајало је да је он *Орган Српског археолошког друштва*.

О престанку рада Друштва након Другог светског рата врло мало се зна. Једино до сада доступно објашњење налазило се у већ наведеном раду проф. др Милутина Гарашанина, које преносим у целости:

*Године 1941, рад Друштва поново је прекинут, избијањем Другог светског рата. У послератном периоду, у новој Југославији, услови за развој археологије већ од почетка знатно су се побољшали, али су и видови рада у знатној мери измењени. Отуда и није одмах дошло до обнове Српског археолошког друштва и његове активности. У Србији, основан је Археолошки институт, најпре при Српској академији наука, који касније постаје самостална научна установа и који је на себе преузео задатак окупљања свих, тада још малобројних, археолога у разним установама у земљи, као и координацију рада на основним проблемима археологије у Србији. У томе оквиру, Институт је на себе примио и издавање *Старинара* и одржавање годишњих скупова археолога Србије на којима су разматрани планови рада установа и појединаца са тежњом за њиховим усклађивањем и координа-*

³ Привремену управу Друштва су чинили: Александар Белић, Андра Стевановић, Владимир Петковић, Владимир Ћоровић, Драгутин Анастасијевић, Ђорђе Вајферт, Јован Жујовић, Јован Радонић, Љубомир Стојановић, Милоје Васић, Никола Вулић, Павле Поповић, Петар Поповић, Станоје Станојевић, Тихомир Ђорђевић.

цијом. Тако је добар део задатка старог Друштва пренет на Археолошки институт (Гарашанин 1983, 13).

На основу тога се могло закључити да Српско археолошко друштво након Другог светског рата више није постојало, те да је новоосновани Археолошки институт Српске академије наука (у даљем тексту: САН)⁴ спонтано на себе примио и издавање часописа *Старинар* и одржавање годишњих скупова археолога Србије (Гарашанин 1983, 13). То, међутим, није потпуна истина. Информације о начину укидања Друштва биле су доступне најширој јавности и те 1983. године, када је о његовом историјату писао М. Гарашанин, као што су доступне и данас. Наиме, непосредно након доношења одлуке о формирању Археолошког института САН, председништво САН на својим редовним састанцима разматра и питање Српског археолошког друштва. Те кратке вести и одлуке преносимо у целости:

III скуп, 13. новембра 1945. године

15. Питања и предлози. – По претставци председника Српског археолошког друштва д-р М. М. Васића, да се ово са својом имовином о органом "Старинар" припоји Српској академији наука. – Претседништво одлучује да се предлог прихвати (Аноним 1945, 83–84).

VIII скуп, 27. новембра 1945. године

8. Питање Српског археолошког друштва. – Претседништво одлучује да председник Српског археолошког друштва сам предузме, према слову Статута друштва, потребне кораке код надлежних власти за ликвидацију друштва (Аноним 1945, 86).

На основу тих штурних обавештења штампаних у *Годишњаку САН* може се закључити следеће:

– Српско археолошко друштво је крајем новембра 1945. године у правном смислу још увек постојало.

– Као председник Српског археолошког наведен је проф. др Милоје М. Васић.

– Одлуку о „ликвидацији” Друштва доноси председништво САН, и она је имала да се предузме „према слову Статута друштва”.

Сва три закључка су у супротности са до сада у литератури присутним подацима о крају рада Друштва након Другог светског рата (Гараша-

⁴ Потребу за оснивањем Археолошког института САН први је изнео председник САН, академик Александар Белић, на II састанку председништва САН, одржаном 02. 10. 1945. године (Аноним 1945, 55). На III скупу председништва САН, одржаном 09. 10. 1945. академик Владимир Р. Петковић предлаже да се при Академији образује Археолошки институт (Аноним 1945, 56). На V скупу председништва САН, одржаном 23. 10. 1945. године доноси се одлука да један од главних задатака Института буде да координира рад свих стручних установа те врсте у земљи (Аноним 1945, 59).

нин 1983, 14; Антоновић 2017, 55). Најпре је то чињеница да је Друштво у правном смислу још увек постојало и након Другог светског рата. Потом податак о томе да је Милоје М. Васић био председник Друштва – јер последњи предратни председник био је Владимир Р. Петковић.⁵ Када је Милоје М. Васић постао председник? Да ли то значи да су се између 1941. и 1945. године одржавали „Главни скупови” Друштва? Коначно, да ли је „ликвидација” Друштва, по одлуци Претседништва САН, заиста и урађена „према слову Статута”? У последњем објављеном Статуту Друштва пре Другог светског рата (у том тренутку „Археолошког друштва у Београду”, као настављача рада Српског археолошког друштва), чл. 18, предвиђен је начин престанка рада Друштва: *Главни скуп одлучује и о престанку друштва, но само с пристанком три четвртине оних чланова утемељача и редовних који су на скупу. Предлог за престанак друштва има се поднети управи најмање три месеца пре главног скупа. Ако би друштво престало, све његово имање у новцу, књигама и збиркама припада археолошком одељењу Народног музеја у Београду* (Аноним 1923).

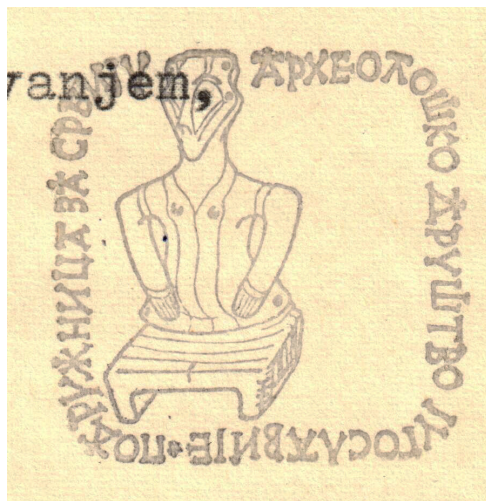
Да би се утврдило да ли је Друштво „ликвидирано” у складу са Статутом, требало би пронаћи и последњи објављени Статут. Међутим, ако се има у виду да Статут објављен 1923. године престанак рада Друштва регулише на потпуно исти начин као што је то било предвиђено и на основу чл. 25 првог статута Друштва из 1883. године (Аноним 1884), може се очекивати да те одредбе ни касније, до Другог светског рата, нису мењане.

Имовином Друштва САН у пуној мери располаже већ 1946. године, што се може закључити и на основу вести о продајама *Старинара* Државном архиву у Дубровнику (Аноним 1946, 69) и Браничевском музеју (Аноним 1946, 71).

Подружница за Србију Археолошког друштва Југославије (1964–1970)

У периоду између 1947. и 1964. године годишњи састанци свих археолога у Србији одржавани су под окриљем Археолошког института (Антоновић 2017, 54), а од 1954. године археолози су струковно, на нивоу целе Југославије, били окупљени у оквиру *Археолошког друштва Југославије* (Lorber 2022). Почетком шездесетих година 20. века, са федерализацијом у држави долази до федерализације и на другим нивоима, а то се одразило и на унутрашњу организацију Археолошког друштва Југославије (Lorber

⁵ Документацију о одржавању скупштина Друштва у међуратном периоду немамо, те заправо само сматрамо да су Н. Вулић и В. Р. Петковић били председници Друштва, на основу тога што су били и уредници *Старинара* (Антоновић 2023, 16).

Сл. 1. Печат Подружнице за Србију Археолошког друштва Југославије у периоду 1964–1970. (Архива Српског археолошког друштва)

Fig. 1. Stamp of the Serbian Branch of the Archaeological Society of Yugoslavia in the period 1964–1970 (Archive of the Serbian Archaeological Society)

2019, 923; Lorber 2022, 103). Оснивају се републичке подружнице Археолошког друштва Југославије (у даљем тексту: АДЈ), најпре је 8. јуна 1963. године основана Словенска подружница АДЈ, потом 20. маја 1964. године Подружница за Хрватску АДЈ, да би 22. јуна 1964. била одржана Оснивачка скупштина на којој је формирана *Подружница за Србију Археолошког друштва Југославије* (АСАД, Записник 1964). Одобрење за рад Подружнице за Србију АДЈ издато је 18. 11. 1964. године, те је она од тог датума отпочела рад као правно лице.⁶ Извршни одбор Подружнице чинили су: 1) Ласло Секереш, управник Градског музеја у Суботици (председник); 2) Емил Чершков, руководилац Археолошког одељења Музеја Косова и Метохије у Приштини (потпредседник); 3) др Љубица Зотовић, асистент Археолошког института СРС (потпредседник); 4) Загорка Летица, кустос Археолошке збирке Филозофско-историјског факултета у Београду (секретар); 5) Илија Јанковић, управник Народног музеја Бор (члан). У Надзорни одбор су ушли: др Борислав Јовановић, асистент Археолошког института СРС, и Илинка Нађ, кустос музеја у Сомбору (АСАД, Записник 1964) (сл. 1).

О раду Подружнице за Србију Археолошког друштва Југославије подаци се могу наћи у докторској дисертацији Чртомира Лорбера, који је као

⁶ Решење 13 бр. 18849/1 од 18. 11. 1964. године, које је издало Одељења јавног поретка Републичког секретаријата за унутрашње послове Социјалистичке републике Србије.

изворе користио сачуване делове АДЈ (Lorber 2019, 927; Lorber 2022, 177–179),⁷ али и у *Извештају о раду Подружнице за Србију Археолошког друштва Југославије од 22. јуна 1964. до 23. марта 1970. године* (АСАД, Извештај 1970).

У ранијој литератури је изнета дилема да ли се оснивачка скупштина Подружнице за Србију АДЈ одвијала у оквиру последњег, 14. по реду скупу археолога у Археолошком институту, будући да се записник са скупштине није налазио у документацији Археолошког института (Антоновић 2017, 55). Наведена дилема највероватније потиче од раније објављеног навода да је оснивачка скупштина Подружнице за Србију одржана приликом саветовања археолога у Београду (Гарашанин 1983, 14).

Када је загубљена документација Друштва пронађена крајем 2023. године, и то питање је разрешено. Преносим у целости уводни део *Записника са Оснивачке скупштине Подружнице за Србију Археолошког друштва Југославије* (АСАД, Записник 1964):

На иницијативу Иницијативног одбора који су сачињавали др Миодраг Грбић, научни саветник Археолошког института СРС, Јован Тодоровић, потпредседник Археолошког друштва Југославије, и Никола Тасић, секретар Археолошког друштва Југославије, одржана је у Београду 22. јуна 1964. год. Оснивачка скупштина Подружнице Археолошког друштва Југославије у Малој сали Српске академије наука и уметности. Оснивачкој скупштини је присуствовало 55 археолога из скоро свих музеја и археолошких институција у нашој Републици.

Записник са Оснивачке скупштине Подружнице за Србију АДЈ потписали су записничар Никола Тасић и потпредседник АДЈ Јован Тодоровић, и оверен је печатом Археолошког друштва Југославије (АСАД, Записник 1964). У Записнику су посебно истакнуте две чињенице: најпре да такве подружнице већ постоје у Хрватској и Словенији, али и да је археолошко друштво постојало у Србији још крајем 19. века (АСАД, Записник 1964, тачка 1); потом и да ће права и обавезе Подружнице за Србију проистицати из Правилника Археолошког друштва Југославије (АСАД, Записник 1964, тачка 2). Све то јасно указује да Оснивачка скупштина Подружнице није била одржана у оквиру рада Археолошког института (који је организовао годишње састанке археолога), већ Археолошког друштва Југославије, у оквиру кога ће, као његов организациони део, и деловати наредних година. Због тога се и Записник са Оснивачке скупштине није могао налазити у архиви другог правног лица (Археолошког института), већ је коначно пронађен у

⁷ Седиште *Заједнице археолошких друштава Југославије* је 1984. године пресељено у Љубљану, а са њим и документација тог савезног удружења, која се данас чува у Архиву Републике Словеније (Lorber 2019, 924, 927).

преживелој документацији Српског археолошког друштва, чији је наследник, а у неку руку и претходник, била и Подружница за Србију АДЈ.

Српско археолошко друштво (1970–1977)

Као поновно оживљавање рада Српског археолошког друштва након Другог светског рата у литератури се наводи да је 23. марта 1970. године основано Археолошко друштво Србије (Гарашанин 1983, 14; Антоновић 2017, 55), али то није тачан податак. Тог дана је заправо поново обновљен рад Српског археолошког друштва, под његовим првобитним називом.

Разлози и иницијатива за поновно оснивање Српског археолошког друштва појашњени су у неколико докумената.

Најпре у *Записнику Оснивачке скупштине Српског археолошког друштва одржане у Београду 23. марта 1970. године*, чије поједине делове преносим у целости:

Сходно интенцијама нашег друштвеног развоја као и потреби археолога да се удружују по републикама, предложено је на последњој Скупштини Археолошког друштва Југославије одржаној у Бору 1969. године, да се поред већ основаног Словеначког археолошког друштва и Хрватског археолошког друштва приступи оснивању и других самосталних републичких друштава.

На иницијативу Управе досадашње Подружнице за СР Србију Археолошког друштва Југославије одржана је у сали Народног музеја у Београду 23. марта 1970. године Оснивачка скупштина Српског археолошког друштва. Оснивачкој скупштини присуствовало је 70 археолога из целе републике Србије...

... Помињући да је ова Оснивачка скупштина уствари обнављање и наставак рада у новим условима Српског археолошког друштва основаног још 1883. године, Л. Секереш (председник Подружнице за СР Србију АДЈ, прим. аут.) закључује да ће се наш рад у обновљеном Српском археолошком друштву лакше одвијати с обзиром да се не морамо борити са најелементарнијим недостацима у време наших претходника (АСАД, Записник 1970).

У закључцима са Оснивачке скупштине наводи се и да ће, сходно Статуту Археолошког друштва Југославије, Српско археолошко друштво бити и члан Археолошког друштва Југославије.

На Оснивачкој скупштини 23. марта 1970. године изабрана је и нова управа Српског археолошког друштва:

Управни одбор

1) проф. др Бранко Гавела – председник; 2) др Никола Тасић, потпредседник; 3) Милорад Гирић, потпредседник; 4) Ана Премк, секретар; 5) др Јован

Сл. 2. Печат Српског археолошког друштва у периоду 1970–1977.
(Архива Српског археолошког друштва)

Fig. 2. Stamp of the Serbian Archaeological Society in the period 1970–1977
(Archive of the Serbian Archaeological Society)

Глишић, члан УО; 6) др Загорка Летица, члан УО; 7) Гордана Марјановић-Вујовић, члан УО.

Надзорни одбор:

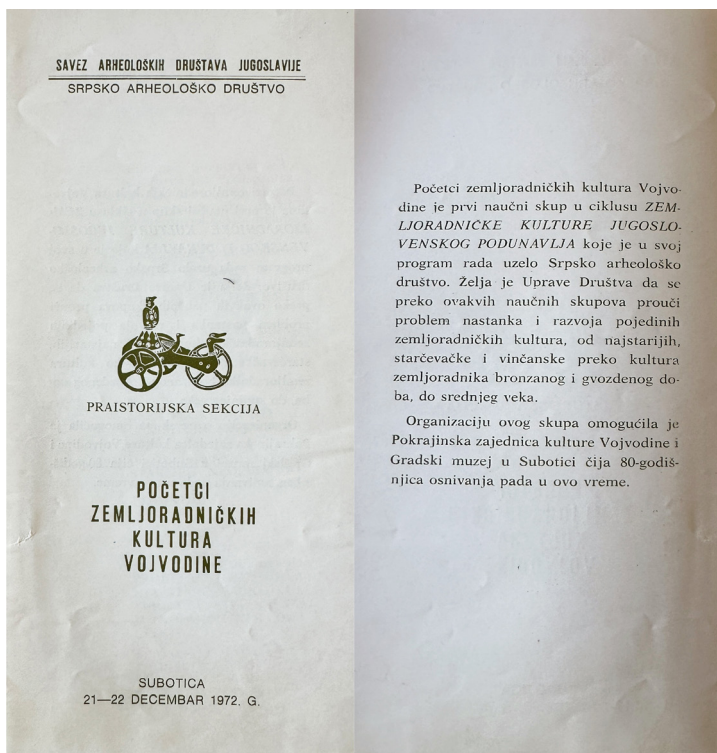
1) др Маја Паровић-Пешикан; 2) др Душко Крстић; 3) Војислав Јовановић.

Дана 4. маја 1970. године Српско археолошко друштво упућује допис Одељењу јавног поретка Републичког секретаријата за унутрашње послове, у коме га обавештава:

Дана 23. марта 1970. године одржана је Оснивачка скупштина Српског археолошког друштва на којој је једногласно одлучено да досадашња Подружница за Србију Археолошког друштва Југославије прерасте у Српско археолошко друштво (АСАД Допис 1970).

На основу тог дописа Републички секретаријат за унутрашње послове СР Србије је својим решењем (Ур/І, 13 бр. 69 од 01.06.1970. године) оверио Статут и одобрио рад Српском археолошком друштву (АСАД, Извештај 1970–1972) (сл. 2). Активности Српског археолошког друштва у периоду од 1970. до 1977. године требало би да буду тема неког другог рада, јер би се за те потребе морала спровести додатна истраживања у архивима. Овом приликом бих само указао да је симпозијум „Почетци земљорадничких култура Војводине”, који је био одржан у Суботици 21–22. децембра 1972. године, организовало управо Српско археолошко друштво (сл. 3).

Сл. 3. Прва и друга страна деплијана научног скупа „Почетци земљорадничких култура Војводине”, одржаног у Суботици 1972. године (Архива Српског археолошког друштва)

Fig. 3. Page one and two of the leaflet of the scientific conference “Beginnings of farming cultures of Vojvodina”, held in Subotica in 1972 (Archive of the Serbian Archaeological Society)

У том периоду рада Српско археолошко друштво је схватано као важан део стручне заједнице, о чему сведочи и укључивање његових представника у званична међуинституционална стручна тела. Већ 24. јуна 1970. године, приликом образовања Одбора за заштиту античког Сирмијума било је предвиђено да његов састав чине четири представника СО Сремска Митровица и 11 делегата из исто толико институција, а међу њима и представник Српског археолошког друштва (АСАД, Решење 1970 Сирмиум, 2/IV). На основу споразума између Археолошког института и Извршног већа СР Србије 1977. године предвиђен је састав и број представника друштвене заједнице који учествују у управљању пословима од посебног друштваног интереса у Институту, међу којима је био и представник Српског археолошког друштва (Шарић и Бикић 2017, 51).

Археолошко друштво Србије (1977–1984)

Промена назива из Српско археолошко друштво у Археолошко друштво Србије догодила се 1977. године „по директиви”, очигледно мимо воље самих чланова Друштва. О томе нам сведочи неколико докумената. Најпре нацрт позива за Ванредну скупштину Српског археолошког друштва, заказану за 22. 11. 1977. године на Филозофском факултету у Београду, у коме се, између осталог наводи:

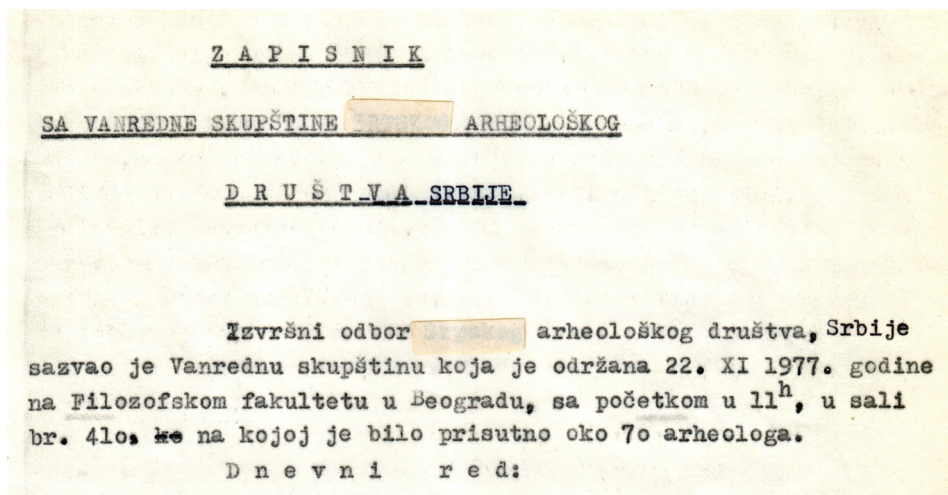
Ванредна Скупштина заказује се посебно због усвајања Статута, усаглашеног са новим законским прописима, без кога би рад Друштва био онемогућен (АСАД, Нацрт позива 1977).

Која је то битна измена у Статуту морала да буде донета, може се сазнати из *Извештаја о раду Археолошког друштва Србије у периоду 1977–1980. године*, чији део преносим у целости:

Ради усвајања неопходних измена у Статуту Српског археолошког друштва, а посебно ради регулисања финансијског пословања, сазвана је ванредна Скупштина друштва у новембру 1977. године. На њој је, између осталог, усвојен и захтев Републичке конференције за друштвену активност, да се назив Српско археолошко друштво измени у АРХЕОЛОШКО ДРУШТВО СРБИЈЕ. Ова измена условила је измену жиро рачуна и израду новог печата Друштва (АСАД, Извештај 1980).

На сву срећу сачуван је, и до архиве Друштва је доспео, и *Записник са Ванредне скупштине Српског археолошког друштва одржане 1977 године* (АСАД, Записник 1977). Тако сазнајемо и да је на иницијативу колеге Драгољуба Бојовића у новом Статуту Археолошког друштва Србије истакнуто да је Друштво основано 1883. године, а не 1970, како је стајало у нацрту истог Статута (АСАД, Записник 1977, add. 2). Измена на којој је колега Бојовић инсистирао унета је и у чл. 6 *Статута Археолошког друштва Србије* (АСАД, Статут АДС 1977).

Колико је измена назива Друштва била хитна и важна државним органима који су на томе инсистирали, указују и измене унете у сам Записник са ванредне скупштине (АСАД, Записник 1977). Наслов документа је најпре гласио *Записник са ванредне скупштине Српског археолошког друштва*, да би након тога Српског у називу било прелепљено, а на крају наслова додата је реч Србије, а исто је учињено и на самом почетку текста документа (сл. 4). Једнака ствар је учињена и на крају тог документа, с тим да је ту и стари печат прелепљен новим (сл. 5а). Међутим, на полеђини последње стране тог документа јасно су видљиви првобитно откуцана реч Српског као и отисак печата који је

Сл. 4. Уводни део Записника са ванредне скупштине Српског археолошког друштва (преправљено у Археолошког друштва Србије), одржане 22. 11. 1977. године, са видљивим исправкама (Архива Српског археолошког друштва)

Fig. 4. Introduction from the Minutes of the Extraordinary Assembly of the Serbian Archaeological Society (changed to the Archaeological Society of Serbia), held on November 22, 1977, with visible alterations (Archive of the Serbian Archaeological Society)

прелепљен, са исписом Српско археолошко друштво Београд (сл. 56).⁸ Решење о овери Статута Археолошког друштва Србије донео је надлежни Градски секретаријат за унутрашње послове града Београда 1. јуна 1978. године, и у њему се наводи да дана 01. 06. 1978. године престаје да важи Статут Српског археолошког друштва (бр. 10-212-282/78 од 15. 06. 1978. године). Међутим, тај Статут Археолошког друштва Србије је оверен печатом Српског археолошког друштва (АСАД, Статут АДС 1977), што значи да је стари печат још увек био у званичној употреби до 01. 06. 1978, те да су преправке у Записнику са ванредне Скупштине (АСАД, Записник 1977) можда начињене и после тог датума.

Српско археолошко друштво (од 1984)

Назив Српско археолошко друштво је коришћен у документима Археолошког друштва Србије и пре то што је он званично враћен. Најраније поновно коришћење назива *Српско археолошко друштво* бележимо у оквиру интерне комуникације у Друштву (АСАД, Позив 1982), а нешто касније

⁸ Такве исправке нису биле присутне ни раније ни касније. При променама назива Друштва одлуке је доносио орган Друштва под именом које је у том тренутку било правно валидно, те су те документе о усвајању будућих промена потписивали и оверавали представници тренутно активног правног лица.

Сл. 5. а. Потпис и печат Записника са ванредне скупштине Српског археолошког друштва (преправљено у Археолошког друштва Србије) одржане 22. 11. 1977. године, са видљивим исправкама (Архива Српског археолошког друштва); б. Полеђина Записника са ванредне скупштине Српског археолошког друштва (преправљено у Археолошког друштва Србије) одржане 22. 11. 1977. године, са видљивим оригиналним печатом и називом Друштва (Архива Српског археолошког друштва)

Fig. 5. a. Signature and stamp on the Minutes of the Extraordinary Assembly of the Serbian Archaeological Society (changed to the Archaeological Society of Serbia), held on November 22, 1977, with visible alterations (Archive of the Serbian Archaeological Society); **b.** Back of the Minutes of the Extraordinary Assembly of the Serbian Archaeological Society (changed to the Archaeological Society of Serbia), held on November 22, 1977, with the original stamp and name of the Society still visible (Archive of the Serbian Archaeological Society)

и у званичној кореспонденцији, али уз коришћење званичног печата Археолошког друштва Србије (АСАД, Примедбе 1983). Српско археолошко друштво је наведено као издавач публикације поводом стогодишњице Друштва 1983. године (Тасић и Гарашанин 1983а), иако тај назив у правном смислу још увек није био важећи. Крајем јануара 1984. године, приликом доношења званичних аката, још увек су коришћени назив и печат Археолошког друштва Србије (АСАД, Извештај за 1983).⁹

⁹ Финансијски извештај Друштва за 1983. годину је и у *Гласнику Српског археолошког друштва* 1 објављен као извештај Археолошког друштва Србије (Радовановић 1983).

Друштво поново почиње званично да користи свој првобитни назив, Српско археолошко друштво, након усвајања новог Статута на годишњој скупштини одржаној 7. маја 1984. године у Ваљеву (Мркобрад 1984) и пре-регистрације код надлежних органа, која је обављена децембра исте године (Мадас 1985, 7).¹⁰ О коначном враћању првобитног назива Друштва не са-знајемо, нажалост, из архиве Друштва, већ из извештаја о раду објављеног у *Гласнику Српског археолошког друштва*. Још увек не поседујемо доку-ментацију Друштва за период од 1984. до 1988. године. Надамо се да је само загубљена а не и уништена, те да ће можда ускоро бити пронађена у некој од институција на чијој је адреси Друштво као подстанар боравило, или као део нечије личне архиве.

* * *

Пратећи промене назива Српског археолошког друштва можемо за-кључити да је оно, за своју 141 годину од оснивања, 102 године пословало под именом Српско археолошко друштво, 7 година као Археолошко дру-штво Србије, док би се период од 7 година постојања Подружнице за Србију Археолошког друштва Југославије могао сагледати и као припремни период за обнову старог Друштва. Период од 1945. до 1964. године пре би се могао протумачити као „статус мировања”, јер тада нису деловала ни друга ре-публичка друштва, сходно општим историјским и друштвеним приликама.

Разлоге за промене назива Српског археолошког друштва за сада мо-жемо само наслућивати, али не и сазнати без додатног проучавања архивске грађе и ширег друштвеног контекста. Да ли се прва промена након Великог рата (*Археолошко друштво у Београду*) може посматрати превасходно као прилагођавање новонасталој држави, Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца? Намера да Друштво након обнове 1922. године деловање прошири на тери-торију целе новоуспостављене државе, поред декларативног навођења (Ано-ним 1922; Вулић 1922), може се пратити и кроз даље активности Н. Вулића исте године. Никола Вулић, тадашњи председник Друштва, узима учешће на састанцима југословенских археолога августа 1922. године у Добрни код Цеља (Lorber 2019, 916; Lorber 2022, 32), и новембра исте године у Београду (Novaković 2014, 224), као и у одбору за израду плана оснивања савеза свих музејских, старинарских и археолошких удружења у Краљевини Југославији (Lorber 2019, 916–917). Који су разлози довели до тога да 1931. године, са доласком Владимира Р. Петковића на место председника Друштва, поново

¹⁰ Недоступност оригиналне документације условила је погрешно мишљење да је назив *Српско археолошко друштво* званично враћен већ 1983. године (Црнобрња 2018; Антоновић 2023, 17).

буде враћен назив Српско археолошко друштво? Шта се догодило са архивом Српског археолошког друштва након предаје његове имовине и „органа Старинар” Српској академији наука 1945. или 1946. године? На који начин је обављен трансфер права над издавањем часописа *Старинар* између Српске академије наука и новооснованог Археолошког института САН?¹¹ Који су били разлози повременог занемаривања чињеница да је Српско археолошко друштво оснивач часописа *Старинар*,¹² или непомињања активности појединих истакнутих археолога у оквиру Друштва (Марић 1959)? Због чега су надлежне државне институције 1977. године инсистирале на укидању назива Српско археолошко друштво? Како се могло заборавити или превидети да је Српско археолошко друштво деловало под тим именом у периоду 1970–1977. године само шест година доцније, и то приликом прославе 100 година постојања Друштва (Гарашанин 1983)?

Непознанице у познавању прошлости Друштва последица су пре свега недоступности оригиналне документације Друштва, за коју се надам да ипак још увек постоји у приватним архивама и архивама институција, и да ће наћи пут до будућих истраживача.

Искрено се надам да ће овај рад понукати неке од млађих колегиница и колега да се у будућности озбиљније позабаве и прошлошћу Српског археолошког друштва. Крајње је време да о дугом трајању нашега Друштва буде написан и његов тачан и потпун историјат.

БИБЛИОГРАФИЈА

Аноним 1884. Статут Српског археолошког друштва. *Старинар Српског археолошког друштва* 1.

Аноним 1922. Обнова Археолошког Друштва. *Просветни Гласник* 5–6, год. XXXIX (мај и јун 1922): 381–384.

Аноним 1923. Статут Археолошког друштва у Београду. *Старинар (т.с.)* 1: непатинирано (последње стране).

Аноним 1945. Скупови претседништва. *Годишњак – Српска академија наука* LII: 65–93.

Аноним 1946. Скупови претседништва. *Годишњак – Српска академија наука* LIII

¹¹ У поднаслову првих 10 бројева нове серије *Старинара* стајало је да је он *Орган Археолошког института*, као што је до 1940. године у поднаслову стајало *Орган Српског археолошког друштва*. То кореспондира са периодом током којег се Археолошки институт налазио у саставу САН. Поднаслов се губи од броја 11 нове серије *Старинара* (објављеног 1961. године), односно од издавања Археолошког института из САН.

¹² Приликом прославе стогодишњице часописа *Старинар*, ни у једној од три одржане беседе није споменуто да је он успостављен у оквиру Српског археолошког друштва. Беседе су држали Дејан Медаковић, Мирјана Љубинковић и Мирослава Мирковић (Аноним 1985).

Аноним 1985. Прослава 100-годишњице „Старинара” 1884–1984. *Старинар* XXXVI: 221–224.

Антоновић, Д. 2017. Археолошки институт и Српско археолошко друштво, у: *MNEMOSYNON firmitatis: седамдесет година Археолошког института (1947–2017)*, ур. Ј. Шарић и В. Бикић, 53–55. Београд: Археолошки институт.

Антоновић, Д. 2023. 140 година Српског археолошког друштва. *Гласник Српског археолошког друштва* 39: 7–26.

Богосављевић Петровић, В. и Гачић, Д. 2009. *Оснивање Српског археолошког друштва: 1883*. Београд: Народни музеј у Београду, Нови Сад: Музеј града Новог Сада. (е-књига) www.narodnimuzej.rs/wp-content/uploads/2018/06/Digitalna-publikacija-Osnivanje-Srpskog-arheoloskog-drushtva-1883.pdf

Вулић, Н. 1922. Једна лепа акција. Археолошко друштво у Београду. *Политика*, бр. 4922 (4. јануар 1922.): 1.

Гарашанин, М. 1983. Српско археолошко друштво од 1883–1983, у: *Споменица Српског археолошког друштва 1883–1983*, ур. Н. Тасић, М. Гарашанин, 10–16. Београд: Српско археолошко друштво.

Lorber, Č. 2019. Uvod u proučavanje Arheološkog društva Jugoslavije. *Etnoantropološki problemi* 14 (3): 909–936.

Lorber, Č. 2022. *Arheološko društvo Jugoslavije in njegov pomen pri razvoju arheološke vede v obdobju od 1949 do 1991*. Doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani.

Мадас, Д. 1985. Извештај о раду Српског археолошког друштва 1984–1985. година. *Гласник Српског археолошког друштва* 2: 7–8.

Марић, Р. 1959. Никола Вулић 1872–1945. *Старинар* X: XIII–XIV.

Милинковић, М. 1984. Михаило Валтровић, први уредник Старинара. *Старинар* XXXV: 13–23.

Милинковић, М. 2019. Михаило Валтровић, професор и Столни Старешина, у: *Један век велике ложе СХС „Југославија”*, ур. С. Г. Марковић, 208–213. Београд: Регуларна Велика Ложа Србије.

Мркобрад, Д. 1984. Записник са годишње Скупштине Српског археолошког друштва одржане 7. V 1984. године у Ваљеву. *Гласник Српског археолошког друштва* 1: 9–10.

Новак, В. 1935. *Старинар*. Орган Српског археолошког друштва. Трећа серија. *Југословенски историјски часопис* 1–4: 642–643.

Novaković, P. 2014. *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.

Радовановић, М. 1984. Извештај о новчаним средствима на жиро рачуну Археолошког друштва Србије. *Гласник Српског археолошког друштва* 1: 9.

Тасић, Н., Гарашанин, М. (ур.) 1983. *Споменица Српског археолошког друштва 1883–1983*, Београд: Српско археолошко друштво.

Црнобрња, А. Н. 2018. Поздравна реч, у: *Програм, извештаји и апстрактни: 135 година Српског археолошког друштва / Српско археолошко друштво, XLI Скупштина и годишњи скуп, Панчево, 31. мај – 2. јун 2018. године*, ур. А. Н. Црнобрња и В. Фи-

липовић, 5. Београд: Српско археолошко друштво, Панчево: Народни музеј Панчево.
Шарић, Ј. и Бикић, В. 2017. Археологија под једним кровом – оснивање Археолошког института, у: *MNEMOSYNON firmitatis: седамдесет година Археолошког института (1947–2017)*, ур. Ј. Шарић и В. Бикић, 45–52. Београд: Археолошки институт.

АРХИВСКА ГРАЂА

АСАД, Записник 1964. Архива Српског археолошког друштва, *Zapisnik sa Osnivačke skupštine Podružnice za Srbiju Arheološkog društva Jugoslavije* (22. 06. 1964), акт без броја и датума.

АСАД, Извештај 1970. Архива Српског археолошког друштва, *Izveštaj o radu Podružnice za Srbiju Arheološkog društva Jugoslavije od 22. juna 1964. do 23. marta 1970*, акт без броја и датума.

АСАД, Записник 1970. Архива Српског археолошког друштва, *Zapisnik Osnivačke skupštine Srpskog arheološkog društva održane u Beogradu 23. marta 1970. godine*, акт без броја и датума.

АСАД, Допис 1970. Архива Српског археолошког друштва, *Republičkom sekretarijatu za unutrašnje poslove, Odeljenju javnog poretka, Beograd, Kneza Miloša 101* (4. maj 1970), акт без броја и датума.

АСАД, Решење 1970 Сирмиум. Архива Српског археолошког друштва, *Rešenje o obrazovanju Odbora za zaštitu antičkog Sirmiuma, Savet za prosvetu i kulturu Skupštine opštine Sremska Mirovica, br. 06-207-70-03* od 24. juna 1970, акт без броја у датума.

АСАД, Извештај 1970–1972. Архива Српског археолошког друштва, *Izveštaj o radu Sekretarijata Srpskog arheološkog društva za period mart 1970. do dec. 1972. g.*, акт без броја и датума.

АСАД, Нацрт позива 1977. Архива Српског археолошког друштва, Нацрт позива за ванредну скупштину Српског археолошког друштва 1977. године, акт без наслова, броја и датума.

АСАД, Записник 1977. Архива Српског археолошког друштва, *Zapisnik sa vanredne skupštine Arheološkog društva Srbije*, акт без броја и датума.

АСАД, Статут АДС 1977. Архива Српског археолошког друштва, *Statut Arheološkog društva Srbije*, акт без броја и датума.

АСАД, Извештај 1980. Архива Српског археолошког друштва, *Izveštaj o radu Arheološkog društva Srbije u periodu 1977–1980. g.*, акт без броја и датума.

АСАД, Позив 1982. Архива Српског археолошког друштва, *Poziv, IV godišnji sastanak Srpskog arheološkog društva, Kladovo, 20–22 maj 1982*, непотписани акт, без броја и датума.

АСАД, Примедбе 1983. Архива Српског археолошког друштва, *Primedba na godišnji program za 1984, dopis Republičkoj zajednici kulture, Kneza Miloša 101/I, br. 11/83*, акт без броја и датума.

АСАД, Извештај за 1983. Архива Српског археолошког друштва, *Izveštaj o finansijskom poslovanju Arheološkog društva Srbije za 1983. godinu*, акт без броја и датума.

Adam N. Crnobrnja

National Museum of Serbia

NOMEN EST OMEN: UNTOLD DETAILS FROM THE HISTORY OF THE SERBIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

Keywords: *Serbian Archaeological Society, Archaeological Society in Belgrade, Archaeological Society of Yugoslavia, Serbian Branch of the Archaeological Society of Yugoslavia, Archaeological Society of Serbia*

The Serbian Archaeological Society (hereinafter: Society) was founded in 1883. It was active under this name in the period from 1883 to 1922 and from 1931 to 1945. In the period from 1923 to 1930, it was active under the name of *Archaeological Society in Belgrade*.

The Society did not cease its activities spontaneously after the Second World War. From the reports from the meetings of the Presidency of the Serbian Academy of Sciences from November 1945, we learn that an order was given to the president of the Society for it to be “liquidated” in accordance with the Society’s Statute and legal regulations. The assets of the Society and the journal *Starinar* (as well as the copyright to its name) were then turned over to the Serbian Academy of Sciences. We have not been able to find documentation in the SAS archive on the “liquidation” procedure so as to verify whether it was done in accordance with the Society’s Statute, and to inspect the list of the Society’s assets that were taken over.

The work of archaeologists in Serbia after the Second World War was conducted under the umbrella organisation of the Archaeological Institute of the Serbian Academy of Sciences from the establishment of that institution in 1947 until 1964. Old associations of archaeologists, such as the Serbian Archaeological Society and the Croatian Archaeological Society, were not active in the newly created social framework during that period. Since the founding of the Archaeological Society of Yugoslavia in 1954, a wider framework for the professional association of archaeologists has also been created. In 1964, the *Serbian Branch of the Archaeological Society of Yugoslavia* was founded within that association in Belgrade, and thus a framework was created once again for a broad inter-institutional association of Serbian archaeologists.

The Serbian Archaeological Society was re-established once again under this name on March 23, 1970, when the decision was made at the Founding Assembly to transform the *Serbian Branch of the Archaeological Society of Yugoslavia* into the Serbian Archaeological Society.

Merely seven years later, in 1977, institutions of the state demanded that the name Serbian Archaeological Society be changed to the *Archaeological Society of Serbia*, under the threat that further funding would be suspended. It is interesting to note that already in 1983, during the celebration of 100 years since the foundation of the Society, there was no mention anywhere that the original name was used in the period 1970–1977. That oblivion lasted until today, that is, until the publication of this paper.

The Serbian Archaeological Society has been legally using its original name again since 1984. During the research of changes in the name of the Society, several events from its history were registered, the legality of which is questionable. The unknowns in the knowledge of the Society's past are the result, first and foremost, of the fact that the original documentation of the Society is not available, which I hope still exists in private and institutional archives, and will find its way to future researchers.

СТО ЧЕТРДЕСЕТ ГОДИНА ИЗДАВАЧКЕ ДЕЛАТНОСТИ СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

Селена Витезовић

Археолошки институт, Београд

Јелена Витезовић

Народна библиотека Србије, Београд

Иван Рацић

Народна библиотека Србије, Београд

e-mail: s.vitezovic@ai.ac.rs

Прегледни рад

Примљено: 25. 5. 2024.

УДК: 655.413:[902/904:001.32(497.11)]"1883/2023"

Прихваћено: 23. 7. 2024.

016:[902/904:001.32(497.11)]"1883/2023"

Апстракт: Српско археолошко друштво, основано 1883. године, први је издавач научне литературе из области археологије у Србији. Друштво је 1884. године издало први број часописа *Старинар*, који излази и данас, и спада међу најстарије археолошке часописе у овом делу Европе. Друштво је такође током 140 година постојања покренуло или учествовало у покретању неколико часописа, од којих *Гласник САД* излази и данас; издавач је већег броја научних монографија и зборника радова, као и зборника радова у сажетку са скупова. У овом раду приказан је историјат издавачке делатности Српског археолошког друштва.

Кључне речи: историја археологије, Српско археолошко друштво, научно издаваштво у Србији

Увод

Краљевина Србија, млада држава настала током 19. века, након дугог периода туђе владавине и честих ратова, велике је напоре улагала у другој половини тог века да сустигне европске државе, како у државној организацији тако и у култури, науци и образовању. Археологија, чије научне почетке можемо везати за крај 18. и почетак 19. века у западноевропским земљама,¹ сразмерно се брзо почела практиковати у Србији. Прве податке о старинама прикупљали су Јоаким Вујић и Јован Стерија Поповић, а прва археолошка ископавања спроведена су 1865. године на планини Рудник, где је Јанко Шафарик истраживао остатке римског храма и друге трагове људских активности током римског и средњовековног периода (Антоновић 2023).

¹ За детаљнију историју археологије као научне дисциплине в. Trigger 1989, са цитираном литературом.

Српско археолошко друштво, осмишљено по узору на друга научна друштва у свету, основано је 1. јула 1883. године. Оснивачка скупштина одржана је у Београду, а присуствовало јој је тридесет и пет чланова – утемељивача, и већ наредне, 1884. године, број чланова се попео на 196. Основни циљеви Друштва били су да се богати трагови прошлости на тлу Србије очувају, сакупљају и предају на научно проучавање, и од самих почетака чланови Друштва били су веома активни у овом погледу. Посебно значајну сарадњу остваривали су са Народним музејом, коме су и предавали све прикупљене налазе (Антоновић 2023).

Активности Друштва биле су нешто мањег обима у периоду између два светска рата. У периоду након Другог светског рата и формирања Југославије као републике (прво ДФЈ, потом ФНРЈ и на крају СФРЈ), драстично је промењен однос према културној баштини и организацији рада у културним установама. Формирају се бројни нови музеји, и уведен је систем завода за заштиту споменика културе (в. Novaković 2015, са референцама, за детаљан преглед). Такође, основан је Археолошки институт (1947. године) као научна установа која се бави археолошким истраживањима (Шарић и Бикић 2017).

Године 1950, на саветовању археолога одржаном у Нишкој Бањи, основан је Координациони одбор археолога Југославије, који је касније промењен прво у Археолошки савет, а потом и у Савез археолошких друштава Југославије (Novaković 2015). Године 1983. Српско археолошко друштво поново се издвојило као самостално друштво, и као такво постоји и данас (Антоновић 2023).

Издавачка делатност Српског археолошког друштва

Од оснивања, чланови Друштва посветили су посебну пажњу публиковању својих истраживања. Већ годину дана од оснивања појавио се први број часописа *Старинар*², а након обнављања Друштва 1983, већ 1984. године основан је и нови часопис, *Гласник Српског археолошког друштва*³.

Током послератног периода, Археолошко друштво Југославије (Савез археолошких друштава Југославије) одржавало је доста живу издавачку делатност – покренуло је неколико часописа (између осталих, *Archaeologia Jugoslavica*, *Археолошки преглед*), као и серије монографских публикација и радова са скупова (Lorber 2019; Novaković 2015). Након обнављања, Српско археолошко друштво наставило је са одржавањем годишњих скупова, са ко-

² ISSN 0350-0241.

³ ISSN 0352-5678.

јих се објављују књиге апстраката, као и са објављивањем научно-стручне литературе, монографија и зборника радова,⁴ а такође је и обновило часопис *Археолошки преглед* у новој серији.

Часопис *Старинар*

Први број часописа *Старинар* изашао је већ годину дана након формирања Српског археолошког друштва (1884). *Старинар* је најстарији археолошки часопис у Србији, али и један од часописа са најдужом традицијом не само у региону него и шире. На пример, *Archaeological Journal* који издаје Краљевски Археолошки институт (*Royal Archaeological Institute*)⁵ у Великој Британији покренут је 1844. године, часопис *American Journal of Archaeology* у Сједињеним Америчким Државама покренут је 1885,⁶ док је *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* у Хрватској покренут 1870.⁷

Први број *Старинара* садржао је како стручно-научне радове, тако и вести и информације о раду Друштва. Међу стручно-научним радовима нарочито се издваја рад М. Валтровића, оснивача Друштва и тада чувара Народног музеја, о ископавањима у Костолцу. Рад је из четири дела, и доноси извештаје са једног од првих археолошких истраживања на тлу Србије (Валтровић 1884а, 1884б, 1884ц, 1884д).

Назив часописа се мењао током година, углавном према називу издавача, односно тела чије је било гласило. Тако је од 1906. наслов гласио *Старинар: орган Српског археолошког друштва*; од 1923. био је *Старинар: орган Археолошког друштва у Београду* (*Starinar revue de la société Archéologique de Belgrade*); од 1931. опет је гласио *Старинар: орган Српског археолошког друштва*; потом је, 1950. године, издавање овог часописа преузео Археолошки институт при САН, под називом *Старинар: орган Археолошког института САН* (*Starinar revue de l'institut Archeologique*); од 1951. наслов је *Старинар: орган Археолошког института*, да би од 1960. до данас назив био једноставно *Старинар*.

Уредници су бивали углавном руководиоци тела које је објављивало часопис: тако је то од 1908. био Милоје М. Васић; од 1922. Н. Вулић; од 1931. Влад. Р. Петковић; од 1954/55. Ђурђе Бошковић (с тим да је у периоду од 1979. до 1985. Бошковић био главни уредник, а одговорни уредник је

⁴ За детаљан списак издања часописа и монографија видети Библиографију.

⁵ <https://www.royalarchinst.org/publications/journal>

⁶ <https://www.ajaonline.org/about>

⁷ <https://hrcak.srce.hr/broj/4050>

био Борислав Јовановић); од 1985. уредник је Борислав Јовановић; од 1986. Владимир Кондић; од 1992/93. Петар Петровић; од 1997. Милоје Р. Васић; од 2006. Славиша Перић; од 2015. Миомир Кораћ, а од 2022. уредница је Снежана Голубовић, уједно и прва жена уредница *Старинара*.

Што се периодичности тиче, испрва је излазио два пута годишње, да би се то у пракси с временом претворило у једном годишње, и од 2019. године *Старинар* је званично постао годишњак. Било је и прекида у излажењу, посебно током оба светска рата и непосредно након њих. *Старинар* је данас уврштен у индексне базе ERIH Plus и DOAJ.

Часопис Археолошки преглед

Часопис *Археолошки преглед* покренут је 1959. године, са циљем да се објављују кратки извештаји са археолошких ископавања и рекогносцирања вршених на територији Југославије (Novaković 2015, 233). Објављено је укупно 29 свезака часописа у периоду од 1959. до 1988. године.

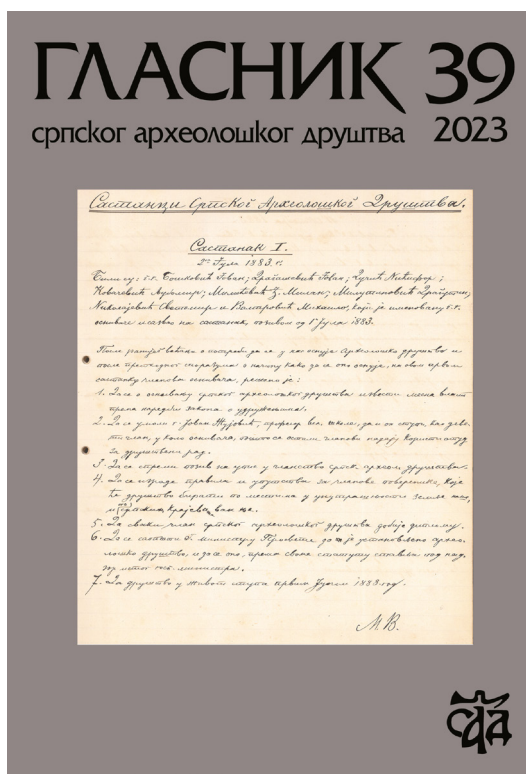
Године 2003. у Србији је обновљено издавање овог часописа, под називом *Археолошки преглед – Нова серија (Archaeological reports of the Serbian Archaeological Society)*.⁸ Часопис је настао као резултат сарадње Министарства културе и Српског археолошког друштва, са основним циљем да се публикују извештаји са археолошких истраживања на територији Србије, а на основу дозволе за вршење археолошких ископавања и истраживања које одобрава Министарство културе. Радови су објављивани двојезично, на српском и енглеском језику. Уредници су били Душан Михаиловић и Растко Васић. Издавачи су били Министарство културе Републике Србије и Друштво, међутим, објављена су само три броја (*Археолошки преглед* н. с. 1, 2/3 и 4), у периоду између 2003. и 2006. године.

Часопис Гласник Српског археолошког друштва

Године 1983. обновљено је Српско археолошко друштво, и већ наредне, 1984. године покренут је нови часопис, *Гласник Српског археолошког друштва*. Први председник САД истовремено је био и уредник часописа – Димитрије Мадас, да би се касније улога уредника раздвојила од улоге председника. Уредници *Гласника* били су: од бр. 5 (1989) Марко Поповић; од бр. 7 (1991) Милоје Васић; од бр. 8 (1992) Марин Брмболић; од бр. 11 (1996) Александар Јовановић; од бр. 12 (1996) Петар Петровић; од бр. 13 (1997) Никола Тасић; од бр. 14 (1998) Ђорђе Јанковић; од бр. 17 (2001) Сава

---

⁸ ISSN 1452-5011

Сл. 1. Насловна страна часописа *Гласник Српског археолошког друштва* бр. 39

Fig. 1. Cover of the *Journal of the Serbian Archaeological Society* no. 39

Тутунџић; од бр. 22 (2006) Бранислав Анђелковић; од бр. 26 (2010) Мирован Вујовић; од бр. 27 (2011) Ђорђе Јанковић; од бр. 31 (2015) Дејан Радичевић; од бр. 35 (2019) Драгана Антоновић, прва жена уредница *Гласника*. Од броја 24 (2008), додат је и упоредни наслов на енглеском језику, *Journal of the Serbian Archaeological Society*. Излази једном годишње.

Изашло је укупно 40 свезака *Гласника* (сл. 1). Од 2020. године (односно, од бр. 36) *Гласник* има и doi бројеве, а од 2022. и ISSN број за електронско издање часописа, у складу са савременим праксама издавања научне литературе. Према Категоризацији часописа Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, *Гласник* је врхунски часопис националног значаја (M51), односно налази се у првих 30% научних часописа у својој области,⁹ а од године 2023. *Гласник* је уврштен у ERIH базу часописа.

⁹ <https://nitra.gov.rs/images/vesti/2023/26-12-2023/List-naucnih-casopisa-domacih-izdavaca-za-2023-godinu.pdf>

Информатор

Периодична публикација *Информатор* излазила је двократно, прво у периоду од 1962. до 1984. године¹⁰, када је издавач било Археолошко друштво Југославије – у том периоду изашло је укупно 49 бројева, а потом од 1996. до 2008. године¹¹, под проширеним називом *Информатор: гласило Управног одбора Српског археолошког друштва*, с тим да је у последњем издању, бр. 5, додат поднаслов *Гласило Српског археолошког друштва*. У оба периода, излазио је повремено, односно према потреби.

Зборници радова са скупова

Српско археолошко друштво организује редовне годишње скупове, на којима чланови Друштва излажу радове. Радови са скупова штампају се у изводу (апстракти) у засебним публикацијама, под називом Програм, апстракти и извештаји, а у неколико наврата самостални скупови појединачних секција такође су објавили радове у изводу. Осим тога, повремено се објављују и целовити конференцијски радови – тако је 2020. објављен зборник *Aktuelna interdisciplinarna istraživanja tehnologije u arheologiji jugoistočne Evrope. Prvi skup Sekcije za arheometriju, arheotehnologiju, geoarheologiju i eksperimentalnu arheologiju Srpskog arheološkog društva*, а 2023. *Превентивна археологија и заштита археолошког наслеђа: зборник радова тематске сесије Секције за заштиту археолошког наслеђа*. Самостално, Српско археолошко друштво је у периоду између 1985. и 2023. године објавило укупно 32 зборника радова са конференција (у изводу или у целости).

Монографска издања

Од свог обнављања 1983. године, Српско археолошко друштво издаје и монографије и тематске зборнике радова. Већина ових издања класификована је према Правилнику Министарства науке као истакнуте монографије националног значаја¹². Монографска издања обухватају различите теме, од резултата научних истраживања, музејских збирки, до дела која се баве проблемима очувања археолошког наслеђа. Међу монографијама могу се издвојити *Paleolit na centralnom Balkanu – kulturne promene i populaciona kretanja* Д. Михаиловића (2014), *Posmrtni obredi na Lepenskom Viru: Obrasci pogrebne prakse / Deathways at Lepenski Vir: Patterns in Mortuary Practice*

¹⁰ ISSN 3009-2647.

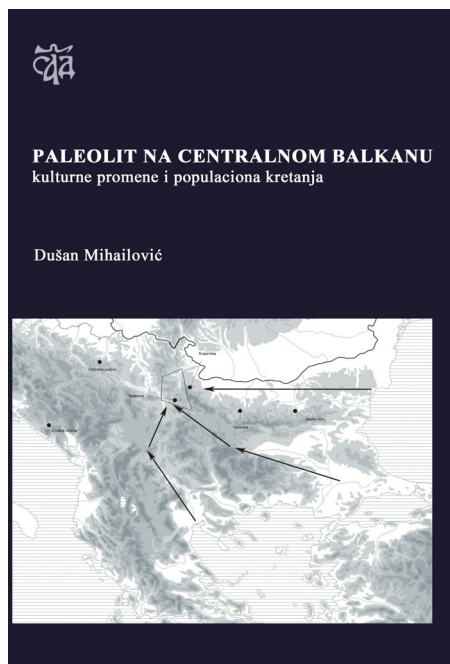
¹¹ ISSN 3009-2671.

¹² <https://prosveta.gov.rs/wp-content/uploads/2015/09/Pravilnik-o-postupku-i-nacinu-vrednovanja-i-kvantitativnom-iskazivanu-naucnoistrazivackih-rezultata-2016.pdf>

Сл. 2. Корица књиге *Како сачувати археолошко наслеђе* (...) А. Црнобрње

Fig. 2. Cover of the book *Kako sačuvati arheološko nasleđe* (...) by A. Crnobrnja

Сл. 3. Корица књиге *Paleolit na centralnom Balkanu: kulturne promene i populaciona kretanja* (...) Д. Михаиловића

Fig. 3. Cover of the book *Paleolithic in the Central Balkans* (...) by D. Mihailović

Д. Борића (2016), као и *Како сачувати археолошко наслеђе: приручник за локалне самоуправе, планере, доносиоце одлука и друге заинтересоване* А. Црнобрње (2020), објављена у два издања на српском језику и преведена на мађарски (сл. 2, 3).

Тематски зборници радова представљају рецензиране радове, од којих су неки рецензирани радови претходно представљени на скуповима. Нарочито се истиче низ монографија *Биоархеологија на Балкану*, који представљају једине зборнике радова посвећене само овој поддисциплини археологије у региону. До сада су објављена четири зборника (*Биоархеологија на Балкану: биланс и перспективе* [2013], *Биоархеологија на Балкану: методолошке, компаративне и реконструктивне студије живота у прошлости* [2016], *Биоархеологија на Балкану: Маркери окупационог стреса и друге студије* [2017] и *Биоархеологија на Балкану: студије из антропологије и зооархеологије* [2023]). Зборници садрже већи број радова на теме биофизичке антропологије, археоботанике, зооархеологије и коштане технологије,

на српском и енглеском језику, а аутори су археолози из Србије, Хрватске, Бугарске, Шпаније и других европских земаља.

Српско археолошко друштво било је и коиздавач двотомног зборника радова *Foraging assemblages* (2021), заједно са The Italian Academy for Advanced Studies in America, Columbia University. Зборник су приредили Д. Борић, Д. Антоновић и Б. Михаиловић, и он садржи сто двадесет и један рецензирани рад претходно представљен на The Ninth International Conference on the Mesolithic in Europe, који је одржан у Београду 2015. године. Рецензирани зборници са ових конференција представљају резултате најрелевантнијих истраживања везаних за период мезолита.

Израда библиографије

Библиографија издања Српског археолошког друштва урађена је на основу узајамног електронског каталога COBISS.SR, с тим да је највећи део јединица био обрађен *de visu*, односно с књигом у руци. Обухваћене су све јединице за које се као издавач експлицитно наводи Српско археолошко друштво, као независна институција.

Библиографске јединице су поређане хронолошки, према години издавања, а у оквиру дате календарске године по азбучном реду. Први део садржи библиографски опис монографских публикација, са издвојеним зборницима радова са научних скупова. Други део садржи библиографски опис серијских публикација. Библиографија садржи укупно 67 јединица монографских и 6 јединица серијских публикација. Будући да аналитичка обрада чланака из серијских публикација није систематски рађена, они нису обухваћени овом приликом. Посебни отисци (сепарати) такође нису укључени у библиографију.

Библиографске јединице су рађене у складу са међународним стандардом ISBD, комуникационим форматом за машински читљиву каталогизацију и размену библиографских информација COMARC/B, и *Правилником и приручником за израду абecedних каталога I и II* Еве Вероне, као и другом стручном и приручном литературом (в. Antić ur. 2020; Verona 1983; 1986; Вранеш 2001; 2013; Вукићевић 2021; Јанчић и Савић 2018).

Обухваћен је период од прве регистроване публикације, објављене 1883. године, па закључно са 2023. годином, како би се добила заокружена целина. Настојали смо да добијемо свеобухватан преглед целокупне издавачке делатности, међутим, будући да је Српско археолошко друштво и даље активан издавач, библиографија је самим тим подложна допунама, те по својој природи ипак припада селективним библиографијама.

Такође, током рада су исправљане уочене грешке у узајамном каталогу и допуњавани записи у њему, чиме је омогућена већа прегледност и претраживост грађе, као и већа тачност доступних података.

Закључак

Српско археолошко друштво је одмах по оснивању, већ 1884. године, покренуло издаваштво научно-стручне литературе из области археологије, покретањем часописа *Старинар*, једног од најстаријих археолошких часописа у Европи, и већ 140 година један је од најзначајнијих издавача радова из области археологије не само у Србији него и у региону. Тренутно издаје *Гласник Српског археолошког друштва*, врхунски часопис националног значаја, а остале публикације укључују већи број истакнутих монографија чији се изузетан допринос у сфери археологије може сагледати и код нас, али и у свету.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Антоновић, Д. 2023. 140 година Српског археолошког друштва. *Гласник Српског археолошког друштва* 39: 7–26.
- Валтровић, М. 1884а. Откопавања у Костолцу. *Старинар Српског археолошког друштва* I: 3–14
- Валтровић, М. 1884б. Откопавања у Костолцу (наставак). *Старинар Српског археолошког друштва* I: 49–63
- Валтровић, М. 1884ц. Откопавања у Костолцу (наставак). *Старинар Српског археолошког друштва* I: 89–104
- Валтровић, М. 1884д. Откопавања у Костолцу (свршетак). *Старинар Српског археолошког друштва* I: 121–142
- Verona, E. 1983. *Pravilnik i priručnik za izradbu abecednih kataloga. Dio 2, Kataložni opis*. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo.
- Verona, E. 1986. *Pravilnik i priručnik za izradbu abecednih kataloga. Dio 1, Odrednica i redalica. 2. izmijenjeno izd.* Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo.
- Вранеш, А. 2013. *Библиографија*. Београд: Филолошки факултет.
- Вранеш, А. 2001. *Основи библиографије*. Београд: Народна библиотека Србије.
- Вукићевић, Д. 2021. *Библиографија: приручник за стручни испит*. Београд: Народна библиотека Србије.
- Јанчић, С. и Савић, А. 2018. *Каталогизација монографских извора*. Београд: Народна библиотека Србије.
- Lorber, Č. 2019. Uvod u proučavanje Arheološkog društva Jugoslavije (1949–1991). *Etnoantropološki problemi* 14 (3): 909–936.

Novaković, P. 2015. *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.

Trigger, B. 1989. *A History of archaeological thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

Шарић, Ј. и Бикић, В. 2017. Археологија под једним кровом – оснивање Археолошког института, у: *Mnemosynon firmitatis: седамдесет година Археолошког института (1947–2017)*, ур. В. Бикић, Ј. Шарић, 44–52. Београд: Археолошки институт.

МОНОГРАФСКЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ MONOGRAPH PUBLICATIONS

1883?

1.

**СРПСКО археолошко друштво
(Београд). Статут**

Статут Српског археолошког друштва
/ [Управа Српског археолошког
друштва]. - [Београд : Српско
археолошко друштво, 1883?]. - 10 стр.
; 16 cm

902/904:061.2(497.11)(062.13)

COBISS.SR-ID [80649225](#)

1983.

2.

**СПОМЕНИЦА Српског
археолошког друштва : 1883-1983**

/ [Одговорни уредник Никола Тасић
; уредник Милутин Гарашанин]. -
Јубиларно изд. - Београд : Српско
археолошко друштво, 1983 (Београд :
Култура). - 94 стр., [4] стр. с таблама ;
23 cm

Напомене и библиографија уз радове.

902/904(497.11)(082)"1883/1983"

COBISS.SR-ID 36082695

2003.

3.

**АДРЕСАР археолошких установа
и археолога.** - Београд : Српско
археолошко друштво, 2003. - 32 стр. ;
23 cm

050.8/9

COBISS.SR-ID [512294807](#)

4.

СПОМЕНИЦА Јована Ковачевића

/ [уредници Радован Бунардџић, Живко
Микић = rédacteurs Radovan Bunardžić,
Živko Mikić ; превод Мари-Пол
Бертран-Станковић, Зорица Хаџи-
Видојковић, Дубравка Гребенаревић
= traduction Marie-Paule Bertrand-
Stanković, Zorica Hadži-Vidojković,
Dubravka Grebenarević]. - Београд
: Српско археолошко друштво :
Филозофски факултет = Belgrade :
Société serbe d'archéologie : Faculté de
philosophie, 2003 (Београд : Желнид =
Belgrade : Želnid). - 380 стр. : илустр. ;
28 cm

На спор. насл. стр.: Mémorial de Jovan
Kovačević. - Радови на срп., мађ. и нем.
језику. - Слика Ј. Ковачевића. - Тираж
500. - Напомене и библиографске
референце уз већину радова.

Библиографија уз поједине радове. -

Резимеи на више језика.

ISBN 86-904455-1-X (САД; пласт. са
омотом)

904"653"(497)(082)

902:929 Ковачевић Ј.

012 Ковачевић Ј.

COBISS.SR-ID [110934540](#)

5.

STEFANOVIĆ, Danijela

The Title mtr t3-mhw in the Middle
Kingdom Documents / Danijela

Stefanović. - Belgrade : Serbian

Archaeological Society, 2003 (Belgrade

: Želnid). - 117 str. : table ; 24 cm. - (Occasional Papers / Serbian Archaeological Society ; 1. Ancient Near East = Posebna izdanja / Srpsko arheološko društvo ; 1. Bliski istok u praistoriji i starom veku) Tiraž 270. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija: str. 105-117.

ISBN 86-904455-0-1 (broš.
94(32)930.2:003.071]:35.081.6(32)
COBISS.SR-ID [106797580](#)

2004.

6. ТУТУНЦИЋ, Сава П.

Доњи Египат у халколитском периоду и односи са јужним Левантом : (прва половина IV миленијума) / Сава П. Тутунцић ; са једним прилогом Душана Михаиловића. - Београд : Српско археолошко друштво, 2004 (Београд : Želnid). - 136 стр., [1] пресавијен лист с геогр. картом : илустр. ; 24 cm. - (Посебна издања / Српско археолошко друштво ; 2. Блиски исток у преисторији и старом веку = Occasional Papers / Serbian Archaeological Society ; 2. Ancient Near East)

Тираж 200. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 123-136.

ISBN 86-904455-2-8 (брош.)
903'1"636"(621)
903.2"636"(620)
COBISS.SR-ID [116596236](#)

2005.

7.

ZEČEVIĆ, Emina

Мраморје : стећици у западној Србији / Емина Зечевић. - Београд : Српско археолошко друштво, 2005 (Београд : Желнид). - 224 стр. : илустр. ; 30 cm. - (Посебна издања / Српско археолошко друштво ; 3. Средњовековна археологија = Occasional papers / Serbian Archaeological Society. Medieval archaeology)

На спор. насл. стр.: Мраморје : stećci in West Serbia. - На кор. и хрпту поднасл.: Стећици западне Србије. - "Књига ... представља нешто измењен текст маг. тезе под називом 'Стећици у западној Србији', одбрањене на Филоз. фак. у Београду априла 1996 ..." --> уводна напомена. - Текст штампан двостубачно. - Тираж 200. - Библиографија: стр. [216]-222. - Summary

ISBN 86-904455-3-6 (брош.)
904:726.825"653"(497.11)
COBISS.SR-ID [121219340](#)

2006.

8.

ПЕКОВИЋ, Мирко

Археолошка збирка Војног музеја у Београду / Мирко Пековић ; [фотографије Мирко Пековић ; цртежи Мирко Пековић, Александар Капуран ; превод Милан Богдановић]. - Београд : Српско археолошко друштво : Војни музеј, 2006 (Београд : Војна штампарија). - 165 стр. : илустр. ; 29 cm На спор. насл. стр.: Archaeological

Collection of the Military Museum in Belgrade. - Део текста упоредо на срп. и енгл. језику. - Тираж 300. - Библиографија: стр. 155-165 и уз текст. ISBN 86-81117-26-2 (ВМ; брош.) 069.51:903/904(497.11)(083.822) 904:623.44(497.11)(083.822) 903/904(497)(083.822) COBISS.SR-ID [136217356](#)

2007.

9.

JANKOVIĆ, Đorđe, 1947-2016

Српско поморје од 7. до 10. столећа / Ђорђе Јанковић. - Београд : Српско археолошко друштво = Serbian Archaeological Society, 2007 (Београд : Желнид = Belgrade : Želnid). - 263 стр. : илустр. ; 30 см. - (Посебна издања / Српско археолошко друштво. Средњовековна археологија = Occasional Papers / Serbian Archaeological Society. Medieval Archeology ; 5) На спор. насл. стр.: Serbian Maritime from 7th to 10th Century. - Текст штампан двостубачно. - Тираж 500. - Напомене и библиографске референце уз текст. Библиографија: стр. 231-244. - Регистар. - Summary. ISBN 978-86-904455-5-4 (брош.) 904"06/09"(497.16) COBISS.SR-ID [140156428](#)

10.

ПЕКОВИЋ, Мирко

Војни музеј : пет деценија археолошких истраживања : 1954-2004 / Мирко Пековић ; [фотографије Мирко Пековић = photographs by Mirko Peković ; превод Милан Богдановић = translation

Milan Bogdanović]. - Београд : Српско археолошко друштво : Војни музеј = Belgrade : Serbian Archaeological Society : Military Museum, 2007 (Београд : Војна штампарија = Belgrade : Military printing-office). - 173 стр. : илустр. ; 27 см

На спор. насл. стр.: The Military Museum. - Део текста упоредо на срп. и енгл. језику. - Тираж 300. Библиографија: стр. 163-173.

ISBN 978-86-81117-27-9 (ВМ, брош.) 902.2(497.11)"1954/2004" 069.424:903/904(497.11) COBISS.SR-ID [140584204](#)

11.

РАНИСАВЉЕВ, Александар

Раносредњовековна некропола код Мокрина / Александар Ранисављевић ; [фотографије Станко Трифуновић = photographs by Stanko Trifunović ; цртежи Александар Ранисављевић = drawings by Aleksandar Ranisavljev]. - Београд : Српско археолошко друштво = Serbian Archaeological Society, 2007 (Београд : Желнид). - 96, XLIII стр. : илустр. ; 30 см. - (Повремена издања / Српско археолошко друштво. Средњовековна археологија = Occasional Papers / Serbian Archaeological Society. Medieval Archeology ; 4) На спор. насл. стр.: Early Medieval Necropolis Near Mokrin. - Текст штампан двостубачно. - Тираж 200. Библиографија: стр. 72-76. - Zusammenfassung. ISBN 978-86-904455-4-7 (брош.) 904"05/06"(497.113)(083.82) COBISS.SR-ID [140164364](#)

12.**TRIPKOVIĆ, Boban, 1972-**

Домаћинство и простор у касном неолиту : винчанско насеље на Бањици / Бобан Трипковић ; [цртежи Саша Тодоровић, Бобан Трипковић, Тибор Мартон] = Household and space in the late neolithic : Vinča settlement at Banjica / Boban Tripković ; [drawings Saša Todorović, Boban Tripković, Tibor Marton]. - Београд : Српско археолошко друштво = Serbian Archaeological Society, 2007 (Београд : Графика Јовшић). - 203 стр. : илустр. ; 24 cm. (Праисторијска археологија / [Српско археолошко друштво])
Текст штампан двостубачно. - Тираж 700. Summary. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 194-200. - Регистар.

ISBN 978-86-904455-7-8 (брош.)
903.3/.4"634"(497.11)
COBISS.SR-ID [145691916](#)

13.**TUTUNDŽIĆ, Sava P.**

Јужни Левант у халколитском периоду : (од V до прве половине IV миленијума) : са једним прилогом Душана Михаиловића / Сава П. Тутунџић. - Београд : Српско археолошко друштво, 2007 (Београд : Желнид). - 192 стр., [1] лист с геогр. картом : илустр. ; 24 cm. - (Повремена издања / Српско археолошко друштво ; 6. Блиски исток у преисторији и старом веку ; 3 = Occasional Papers / Serbian Archaeological Society ; 6. Ancient Near East ; No 3)
Тираж 150. - Напомене и библиографске референце уз текст. -

Abstract. - Библиографија: стр. 172-191.
- Мапа јужног Леванта : алфаветски списак налазишта.

ISBN 978-86-904455-6-1
903(569.3-13+569.4+569.5-15)"636"
UBBG: IstFj
COBISS.SR-ID [144030220](#)

2011.**14.****ДРЧА, Бранко, 1947-**

Новчани систем касноримског царства : 293-348 / Бранко Дрча ; [фотографије Небојша Борић]. Сремска Митровица : Благо Сирмијума ; Београд : Српско археолошко друштво : Централни институт за конзервацију, 2011 (Београд : Графички центар). 249 стр. : илустр. ; 28 cm
Тираж 250. - Библиографија: стр. 239-249.

ISBN 978-86-84457-08-2 (БС; брош.)
737.1(37)"0293/0348"(083.82)
006.91(37)
COBISS.SR-ID [183380236](#)

2013.**15.**

РЕЗУЛТАТИ нових археолошких истраживања у северозападној Србији и суседним територијама

/ уредници Војислав Филиповић, Радивоје Арсић, Драгана Антоновић ; [превод Селена Витезовић]. - Београд : Српско археолошко друштво ; Ваљево : Завод за заштиту споменика културе, 2013 (Ваљево : Ваљево принт). - 257 стр. : илустр. ; 24 cm
Текст на срп. и енгл. језику. - Тираж 200. - Напомене уз текст.

- Библиографија уз сваки рад.
Суммарис.

ISBN 978-86-913229-6-0

903(497.11)(082)

902.2(4-12)(082)

COBISS.SR-ID [203639564](#)

16.

BIOARHEOLOGIJA na Balkanu

: bilans i perspektive / urednici Nataša
Miladinović-Radmilović, Selen

Vitezović. - Beograd : Srpsko arheološko
društvo ; Sremska Mitrovica : Blago
Sirmijuma, 2013 (Beograd : Razvojno-
istraživački centar grafičkog inženjerstva
Tehnološko-metalurškog fakulteta
Univerziteta u Beogradu). - 198 str. :
ilustr. ; 29 cm. (Radovi Bioarheološke
sekcije Srpskog arheološkog društva)
Prema predgovoru, Zbornik je nastao na
osnovu referata sa prvog simpozijuma
Sekcije za bioarheologiju, održanog
u Valjevu u okviru XXXV godišnjeg
skupa Srpskog arheološkog društva.
Na spor. nasl. str.: Bioarchaeology in
the Balkans. Štampano dvostubačno. -
Radovi na srp. i engl. jeziku. - Tekstovi na
srpskom štampani lat. ili ćir. - Tiraž 200.
- Bibliografija uz sve radove. - Apstrakt ;
Abstract. Summary ili Rezime.

ISBN 978-86-84457-12-9 (broš.)

902/904:[56+57+572](082)

572

56

COBISS.SR-ID [282026247](#)

2014.

17.

ARCHAEOLOGY : studying
technology from prehistory to the Middle
Ages / editors Selen Vitezović, Dragana

Antonović. - Beograd : Srpsko arheološko
društvo, 2014 (Beograd : DC Grafički
centar). - 316 str. : ilustr. ; 24 cm

Na spor. nasl. str.: Arheotehnologija :
proučavanje tehnologije od praistorije do
srednjeg veka. - Tiraž 100. - Bibliografija
uz svaki rad.

ISBN 978-86-913229-7-7 (broš.)

902/904:679.8/9(063)(082) 679.8/9

COBISS.SR-ID [209433356](#)

18.

MIHAILOVIĆ, Dušan, 1962-

Paleolit na centralnom Balkanu
: kulturne promene i populaciona
kretanja / Dušan Mihailović ; [crteži i
fotografije Dušan Mihailović]. - Beograd
: Srpsko arheološko društvo = Serbian
Archaeological Society, 2014 (Beograd
: Scanner Studio). - 156 str. : ilustr. ; 25
cm. - (Biblioteka Posebna izdanja / Srpsko
arheološko društvo. Serija Paleolit i
mezolit jugoistočne Evrope)
Na spor. nasl. str.: Palaeolithic in the
Central Balkans. - "Monografija je rezultat
rada na projektu Ministarstva prosvete
i nauke Republike Srbije 'Kulturne
promene i populaciona kretanja u paleolitu
i mezolitu Centralnog Balkana' (ev. br.
177023)" --> str. 4. - Tiraž 250. Summary.
- Napomene i bibliografske reference
uz tekst. - Bibliografija: str. 135-154. -
Registar.

ISBN 978-86-913229-8-4 (broš.)

903(4-12)"632"

902.2(4-12)

COBISS.SR-ID [210152972](#)

19.

**PALAEOLITHIC and Mesolithic
Research in the Central Balkans** / edited
by Dušan Mihailović. - Belgrade : Serbian

Archaeological Society, 2014 (Belgrade : Scanner Studio). - 159 str. : ilustr. ; 30 cm
Na vrhu nasl. str.: Commission for the Palaeolithic and Mesolithic. - Tiraž 120.
- Str. 5: Preface / [Dušan Mihailović]. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad.

ISBN 978-86-913229-9-1 (broš.)

903(4-12)“632/633”(082)

902.2(4-12)(082)

COBISS.SR-ID [210156300](#)

2016.

20.

BIOARHEOLOGIJA na Balkanu

: metodološke, komparativne i rekonstruktivne studije života u prošlosti / urednici Nataša Miladinović-Radmilović, Selen Vitezović. - Beograd : Srpsko arheološko društvo ; Sremska Mitrovica : Blago Sirmijuma, 2016 (Novi Beograd : DC Grafički centar). - 204 str. : ilustr. ; 29 cm. - (Radovi Bioarheološke sekcije Srpskog arheološkog društva = Papers of the Bioarchaeological Section of the Serbian Archaeological Society)
Na spor. nasl. str.: Bioarchaeology in the Balkans. - Radovi na srp. i engl. jeziku. - Tekst štampan dvostubačno. - Tiraž 200.
- Str. 1-2: Bioarheologija na Balkanu / Nataša Miladinović-Radmilović, Selen Vitezović. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Rezime na engl. ili srp. jeziku uz svaki rad.

ISBN 978-86-84457-17-4 (BS; broš.)

572:902(497)(082)

902

COBISS.SR-ID [304124935](#)

21.

БОРИЋ, Душан, 1973-

Posmrtni obredi na Lepenskom Viru : obrasci pogrebne prakse : iskopavanja Dragoslava Srejojića = Deathways at Lepenski Vir : patterns in mortuary practice : excavations of Dragoslav Srejojić / Dušan Borić ; [prevod, translated by Dušan Borić]. - Beograd : Srpsko arheološko društvo = Belgrade : Serbian Archaeological Society, 2016 (Beograd : Publikum). - XIII, 567 str. : ilustr. ; 30 cm

Tekst štampan dvostubačno. - Uporedo srp. tekst i engl. prevod. - Tiraž 600.

- Bibliografija: str. 541-556. Registar.

- Sadrži i: Mikroskopska analiza i tumačenje tragova sečenja, urezivanja i struganja na ljudskim skeletnim ostacima sa Lepenskog Vira / Emanuela Kristijani = Microscopic analysis and interpretation of cutmarks, incisions, and scraping marks on human skeletal remains from Lepenski Vir / Emanuela Cristiani.

ISBN 978-86-80094-03-8 (pl. sa omotom)
903'1"633/634"(497.11 Lepenski Vir)
393(497.11)

COBISS.SR-ID [224949516](#)

22.

VITEZOVIĆ, Selen, 1978-

Metodologija proučavanja praistorijskih koštanih industrija / Selen Vitezović.

- Beograd : Srpsko arheološko društvo, 2016 (Beograd : DC grafički centar). - 144 str. : ilustr. ; 30 cm

Na spor. nasl. str.: Methodology for studying prehistoric osseous industries.

- Štampano dvostubačno. - Tiraž 100.

- Napomene i bibliografske reference uz tekst. Bibliografija: str. 119-144. - Summary.

ISBN 978-86-80094-04-5 (broš.)
 903.2-035.56"634"(497)
 COBISS.SR-ID [225472268](#)

2017.

23.

ARCHAEOLOGY studies :
 raw material exploitation from prehistory
 to the Middle Ages / editors Selena
 Vitezović, Dragana Antonović ; [english
 translation/prevod na engleski Miloš
 Krnetić, Jelena Vitezović]. - Beograd :
 Srpsko arheološko društvo, 2017 (Beograd
 : DC Grafički centar). - 191 str. : ilustr. ;
 24 cm
 Na spor. nasl. str.: Studije
 arheotehnologije : eksploatacija sirovina
 od praistorije do srednjeg veka. - Radovi
 na srp. i engl. jeziku. - Tiraž 100. - Str.
 7-10: Raw Material Managing and
 Exploitation in the Past / Selena Vitezović,
 Dragana Antonović. - Napomene uz tekst.
 - Bibliografija uz svaki rad. - Rezimeci na
 srp. i engl. jeziku.

ISBN 978-86-80094-07-6 (broš.)
 903.2-035.56"634"(082)
 903.2-035.56"04/14"(082)
 COBISS.SR-ID [253631244](#)

24.

BIOARHEOLOGIJA na Balkanu :
 markeri okupacionog stresa i druge studije
 / urednici Nataša Miladinović-Radmilović,
 Ksenija Đukić ; [prevod na engleski
 Jelena Vitezović]. - Beograd : Srpsko
 arheološko društvo ; Sremska Mitrovica
 : Blago Sirmiuma, 2017 (Beograd :
 Studio M). - 206 str. : ilustr. ; 29 cm. -
 (Radovi Bioarheološke sekcije Srpskog
 arheološkog društva)
 Na spor. nasl. str.: Bioarchaeology in the
 Balkans. - Radovi na srp. i engl. jeziku.

- Tekst štampan dvostubačno. - Str. 1-2:
 Bioarheologija na Balkanu / Nataša
 Miladinović-Radmilović, Ksenija Đukić.
 - Napomene i bibliografske reference uz
 tekst. Bibliografija uz svaki rad. - Rezime
 na srp. ili engl. jeziku uz svaki rad.

ISBN 978-86-84457-18-1 (BS; broš.)
 572:902(497)(082) 902
 COBISS.SR-ID [317624583](#)

2019.

25.

УЧЕЊАЦИ, старинари, археолози
 : археологија у светлу сопствене
 историје / уредник Јован Д. Митровић.
 - Београд : Српско археолошко
 друштво, 2019 (Београд : Штампарија
 М). - 110 стр. : илустр. ; 21 cm
 У зборнику је публикован део радова
 презентованих у оквиру сесије
 Учењаци, старинари, археолози
 - археологија у светлу сопствене
 историје, која је одржана на XXXIX
 годишњем скупу Српског археолошког
 друштва, од 2. до 4. јуна 2016. године у
 Градском музеју у Вршцу. --> колофон.
 - Тираж 200. - Стр. 5: Увод / Јован Д.
 Митровић. Напомене и библиографске
 референце уз текст. Библиографија уз
 сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-80094-08-3
 902/904(082)
 COBISS.SR-ID [276294412](#)

2020.

26.

ЦРНОБРЊА, Адам Н., 1972-

Како сачувати археолошко наслеђе
 : приручник за локалне самоуправе,
 планере, доносиоце одлука и друге

заинтересоване / Адам Н. Црнобрња
; [фотографије Адам Н. Црнобрња ...
[и др.]]. Београд : Српско археолошко
друштво, 2020 (Београд : Colorgrafx). -
100 стр. : илустр. ; 21 cm
Тираж 550. - Библиографија: стр. 99-100.
ISBN 978-86-80094-13-7 (брош.)
902/904(497.11)
351.853(497.11)
COBISS.SR-ID [28833801](#)

27.

**ANCIENT Cult in Balkans through
Archaeological Findings and
Iconography** / edited by Sofija Petković
and Nadežda Gavrilović-Vitas. Belgrade :
Serbian Archaeological Society = Београд
: Српско археолошко друштво, 2020
(Beograd : Colorgrafx). - 191 str. : ilustr. ; 30 cm
Na spor. nasl. str.: Антички култ на
Балкану кроз археолошке налазе и
иконографију. - Radovi na više jezika. -
Tekst ćir. i lat. - Tiraž 230. - Str. 7: Preface
/ Sofija Petković and Nadežda Gavrilović
Vitas. - Napomene i bibliografske reference
uz tekst. Bibliografija uz svaki rad.
ISBN 978-86-80094-12-0 (broš.)
904"652"(497)(082)
902.2(497)(082)
COBISS.SR-ID [28667145](#)

2021.

28.

ЈЕРЕМИЋ, Гордана, 1972-

Naissvs : топографија античког и
касноантичког Ниша : археолошки
трагови на простору центра / Гордана
Јеремић, Тони Чершков ; [фотографије
Зоран Радосављевић ... и др.] ; [цртежи
и планови Миле Вељковић ... и др.]. -
Београд : Српско археолошко друштво

; Ниш : Завод за заштиту споменика
културе "Ниш", 2021 (Београд :
АлтаНова). - 182 стр., [1] пресавијен
лист с геогр. картом : илустр. ; 30 cm
Тираж 200. - Напомене и
библиографске референце уз текст.
- Библиографија: стр. 175-182. -
Summary: Topography of Roman and late
Roman Niš (Naissus).
ISBN 978-86-80094-18-2 (брош.)
904"652"(497.11 Ниш)
904:7.032"652"(497.11)(083.82)
COBISS.SR-ID [54195721](#)

29.

**FORAGING Assemblages. Vol.
1** / edited by Dušan Borić, Dragana
Antonović, and Bojana Mihailović. -
Belgrade : Serbian Archaeological Society
; New York : The Italian Academy for
Advanced Studies in America, Columbia
University, 2021 ([Belgrade] : Publikum).
- XLII, 351 str. : ilustr. ; 30 cm
"Foraging Assemblages represents the
publication of the proceedings of the
Ninth International Conference on the
Mesolithic in Europe, held in Belgrade in
September 14-18, 2015." --> Preface. -
Tekst štampan dvostubačno. - Tiraž 400.
- Preface: str. XXV-XXX. - Napomene
i bibliografske reference uz tekst. -
Bibliografija uz svaki rad.

ISBN 978-86-80094-14-4 (SAS; karton)

ISBN 978-86-80094-16-8 (niz)

903(4)"632/633"(082)

902.2(4)(082)

COBISS.SR-ID [34449929](#)

30.

**FORAGING Assemblages. Vol.
2** / edited by Dušan Borić, Dragana
Antonović, and Bojana Mihailović. -

Belgrade : Serbian Archaeological Society ; New York : The Italian Academy for Advanced Studies in America, Columbia University, 2021 ([Belgrade] : Publikum). - VIII, str. 353-816 : ilustr. ; 30 cm
Tekst štampan dvostubačno. - Tiraž 400.
- Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Registar.

ISBN 978-86-80094-15-1 (SAS; karton)

ISBN 978-86-80094-16-8 (niz)

903(4)“632/633”(082)

902.2(4)(082)

COBISS.SR-ID [35939593](#)

2022.

31.

ЦРНОБРЊА, Адам Н., 1972-

Како сачувати археолошко наслеђе : приручник за локалне самоуправе, планере, доносиоце одлука и друге заинтересоване / Адам Н. Црнобрња ; [фотографије Адам Н. Црнобрња ... [и др.]]. - 2. изд. - Београд : Српско археолошко друштво, 2022 (Београд : Colorgrafx). - 100 стр. : илустр. ; 21 cm
Тираж 200. - Библиографија: стр. 99-100.
ISBN 978-86-80094-13-7

902/904(497.11)

351.853(497.11)

COBISS.SR-ID [71938313](#)

32.

INTEGRATION of archaeological heritage interpretation into practice

: concepts and case / editors Jelena Anđelković Grašar, Bojana Plemić. - Belgrade : Serbian Archaeological Society : Institute of Archaeology, 2022 (Београд : Colorgrafx). - 148 стр. : илустр. ; 25 cm
Тираж 200. - Str. 7: Preface / Jelena

Anđelković-Grašar and Bojana Plemić.

- Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Rezime i na srp. jeziku uz svaki rad.

ISBN 978-86-80094-20-5 (SAS)

ISBN 978-86-6439-081-1 (IA; broš.)

902.2(4)(082)902.2(497.11)

(082)902/904(082)351.853(082)

COBISS.SR-ID [84561161](#)

2023.

33.

BIOARHEOLOGIJA na Balkanu :

studije iz antropologije i zooarheologije

/ urednici Nataša Miladinović-

Radmilović, Dragana Vulović, Selena

Vitezović. - Beograd : Srpsko arheološko

društvo ; Sremska Mitrovica : Blago

Sirmijuma, 2023 (Beograd : Propaganda

Jovanović). - 133 str. : ilustr. ; 30 cm.

(Radovi Bioarheološke sekcije Srpskog arheološkog društva)

Na spor. nasl. str.: Bioarchaeology in the

Balkans. - Radovi na srp. i engl. jeziku.

- Tekst štampan dvostubačno. - Tiraž

200. - Str. 1: Bioarheologija na Balkanu /

Nataša Miladinović-Radmilović, Dragana

Vulović, Selena Vitezović. - Napomene

i bibliografske reference uz tekst. -

Bibliografija uz svaki rad. - Rezime na

engl. ili srp. jeziku uz svaki rad.

ISBN 978-86-80094-23-6 (SAD)

ISBN 978-86-84457-21-1 (BS)

572:902(497)(082)

902

COBISS.SR-ID [118278409](#)

НАУЧНИ СКУПОВИ SCIENTIFIC CONFERENCES

1890.

34.

**СРПСКО археолошко друштво.
Годишњи скуп (6 ; 1890 ; Београд)**

Извештај о раду и стању српског археолошког друштва године 1890.

- Београд : [Српско археолошко друштво], 1890. - 15 стр. ; 22 cm

061.22:902(497.11)(047)

COBISS.SR-ID [517563558](#)

1972.

35.

СИМПОЗИЈУМ Почети раних земљорадничких култура у Војводини и српском Подунављу (Суботица ; 1972)

Počeci ranih zemljoradničkih kultura u Vojvodini i srpskom Podunavlju : materijali X : [referati i koreferati održani na simpozijumu decembra 1972. godine u Subotici] / [organizator Srpsko

arheološko društvo, Beograd, Gradski muzej, Subotica] ; redaktor Nikola Tasić. - Beograd : Srpsko arheološko društvo ; Subotica : Gradski muzej, 1972 (Beograd : "Radiša Timotić"). - 196 str., 19 str. s tablama : ilustr. ; 24 cm. (Archaeologia Iugoslavica)

Tekst na srp., franc., engl., nem. jeziku.

- Na spor. nasl. str.: Les débuts des civilisations agricoles en Voivodine et en Serbie Danubiennes : actes X

903/904(497.113)"634"(082) 903'13

COBISS.SR-ID [189388295](#)

1985.

36.

СКУП археолога Србије (6 ; 1984 ; Ваљево)

Истраживања : саопштења са 6. скупа археолога Србије, Ваљево, 6-8. мај 1984. Св. 2 / одговорни уредник Синиша Бранковић. - Ваљево : Народни музеј ; [Београд] : Српско археолошко друштво ; Петница : Истраживачка станица, 1985 (Ваљево : "Милић Ракић"). - 191 стр. : илустр. ; 24 cm
Тираж 500.

COBISS.SR-ID [71419916](#)

37.

СКУП археолога Србије (6 ; 1984 ; Ваљево)

Истраживања. 2, Саопштења са 6. скупа археолога Србије, Ваљево, 6-8. мај 1984 / одговорни уредник Синиша Бранковић. - Ваљево : Народни музеј ; [Београд] : Српско археолошко друштво ; Петница : Истраживачка станица, 1985 (Ваљево : "Милић Ракић"). - 191 стр. : илустр. ; 24 cm
Тираж 500. - Стр. 9-10: Предговор / Синиша Бранковић. - Напомене и библиографске референце уз текст. (Брош.)

902(497.11)"1983"(082)

94(497.11 Valjevo)(082)

COBISS.SR-ID [35193607](#)

1997.

38.

SRPSKO arheološko društvo. Skupština i godišnji skup (19 ; 1997 ; Sremska Mitrovica)

Српско археолошко друштво :
XIX скупштина и годишњи скуп /
[приредила Марина Миленковић, Маја Ђорђевић]. - Сремска Митровица :
Завод за заштиту споменика културе ;
Београд : Српско археолошко друштво,
1997 (Рума : Графампромет). - 82 стр. ; 21 cm
Тираж 300.

(Брош.)

902/904(497.11)(047)

902/904(497.11)(048.3)

COBISS.SR-ID [55872514](#)

1998.

39.

СРПСКО археолошко друштво (Београд). Годишњи скуп (1998 ; Суботица)

Годишњи скуп и XX скупштина,
Суботица, јуни 1998 / Српско
археолошко друштво ; [припремила
Марина Миленковић ; превод Иштван
Печкаи-Ковач]. - Суботица : Градски
музеј : Српско археолошко друштво,
1998 (Суботица : Графопродукт). - 77
стр. ; 21 cm

На спор. насл. стр.: Évi közgyűlése és
XX. Értekezlete. - Текст на срп. и мађ.
језику. - Тираж 300.

902(048)

903/904(497.11)(048)

COBISS.SR-ID [96221452](#)

1999.

40.

SRPSKO arheološko društvo. Skupština i godišnji skup (21 ; 1999 ; Beograd)

Српско археолошко друштво :
годишњи скуп и XXI скупштина /
[приредила Марина Миленковић]. -
Београд : Српско археолошко друштво,
1999 (Београд : GMT сервис). - 49 стр.
; 21 cm
Тираж 300.
(Брош.)

902/904(497.11)(047)

902/904(497.11)(048.3)

COBISS.SR-ID [523210391](#)

2002.

41.

СРПСКО археолошко друштво. Годишњи скуп (2002 ; Београд)

Годишњи скуп и XXIV скупштина,
Београд, јун 2002. / Српско археолошко
друштво ; [уредник Славица
Арсенијевић]. - Београд : Српско
археолошко друштво, 2002 (Београд :
Квалитас). 38 стр. ; 21 cm
Тираж 100.

903/904(497.1)(048)

COBISS.SR-ID [104440588](#)

2004.

42.

СРПСКО археолошко друштво. Скупштина и годишњи скуп (26 ; 2004 ; Пожаревац)

Српско археолошко друштво :
XXVI скупштина и годишњи скуп,
Пожаревац, 20-22. мај 2004 / [приредио
Дејан Радичевић]. - Пожаревац :

Народни музеј ; Београд : Српско археолошко друштво, 2004 ([Београд] : Деко арт). - 54 стр. ; 21 cm
Тираж 100.

902/904(497.11)(047)

902/904(497.11)(048.3)

COBISS.SR-ID [523209367](#)

2005.

43.

SRPSKO arheološko društvo. Skupština i godišnji skup (27 ; 2005 ; Bijeljina)

[Двадесет седма скупштина] XXVII скупштина и годишњи научни скуп, Бијељина, 26-28. мај 2005. / Српско археолошко друштво ; [приредио Дејан Радичевић]. - Бијељина : Музеј Семберије ; Београд : Српско археолошко друштво, 2005 (Бијељина : Графосемберија). - 46 стр. ; 21 cm
Тираж 200.

ISBN 99938-668-2-2 (MC; брош.)

902.2(497.11)(048)

902.2(497.6)(048)

COBISS.SR-ID [209558279](#)

2007.

44.

SRPSKO arheološko društvo. Skupština i godišnji skup (29 ; 2007 ; Beograd)

Српско археолошко друштво : XXIX скупштина и годишњи научни скуп, Београд, 30-31. мај 2007 / [приредио Дејан Радичевић]. - Београд : Српско археолошко друштво, 2007 (Београд : Босић). - 18 стр. ; 21 cm
Кор. насл. - Тираж 150. (Брош.)

902/904(497.11)(047)

902/904(497.11)(048.3)

COBISS.SR-ID [523208343](#)

2008.

45.

СРПСКО археолошко друштво
= Serbian Archaeological Society : 30. годишњи скуп и прослава 125 година постојања = 30th annual meeting and 125th anniversary celebration : програм, извештаји, информације и апстракти = programme, reports, informations and abstracts : Зајечар, 5-7. јун 2008. = Zaječar, June 5-7, 2008 / [приредио Бранислав Анђелковић]. - Београд : Српско археолошко друштво = Belgrade : Serbian Archaeological Society, 2008 (Београд : Белпак). 102 стр. : граф. прикази, табеле ; 21 cm
Тираж 200. - Стр. 5: Поздравна реч / Растко Васић. Резимеи на срп. и енгл. језику.

ISBN 978-86-904455-9-2 (брош.)

902/904:005.745(497.11)"2008"(048.3)

COBISS.SR-ID [149137932](#)

2009.

46.

SRPSKO arheološko društvo (Beograd). Godišnji skup (32 ; 2009 ; Zrenjanin)

Симпозијум "Археологија Баната"
= Symposium "The Archaeology of Banat" : програм, извештаји, апстракти = programme, reports and abstracts / Српско археолошко друштво, XXXII годишњи скуп, Зрењанин, 5-7. јун 2009. године = Serbian Archaeological Society, 32nd Annual Meeting, Zrenjanin, June 5-7, 2009 ; [приредили Душан Михаиловић и Војислав Филиповић]. - Београд : Српско археолошко друштво, 2009 (Београд : Scanner Studio). - 53 стр. : табеле ; 21 cm

Тираж 150. - Abstracts.

ISBN 978-86-913229-0-8

902/904:005.745(497.11)''2009''(083.97)

902/904(048.3)

COBISS.SR-ID [172197644](#)

2010.

47.

SRPSKO arheološko društvo. Godišnji skup (33 ; 2010 ; Niš)

Природне комуникације и популациона кретања у праисторији, антици и средњем веку на подручју централног Балкана : програм, извештаји и апстракти / Српско археолошко друштво, XXXIII годишњи скуп, Ниш, 3-5. јун 2010. године ; [приредили Душан Михаиловић и Војислав Филиповић]. - Београд : Српско археолошко друштво, 2010 (Београд : АБАК). - 41 стр. ; 21 cm Тираж 150.

ISBN 978-86-913229-0-8 (брош.)

902/904(497.11)(047)

902/904(497.11)(048.3)

COBISS.SR-ID [175576076](#)

2011.

48.

SRPSKO arheološko društvo (Beograd). Godišnji skup (34 ; 2011 ; Kraljevo)

Програм, извештаји и апстракти / Српско археолошко друштво, XXXIV годишњи скуп, Краљево, 26-28. мај 2011. године ; [приредили Душан Михаиловић и Војислав Филиповић]. - Београд : Српско археолошко друштво, 2011 (Краљево : Дуга). - 79 стр. : табеле ; 21 cm

Тираж 150. - Радови на срп., хрв. и

енгл. језику. Садржи и: Статут Српског археолошког друштва.

ISBN 978-86-913229-2-2

902/904:005.745(497.11)''2011''(083.97)

902/904(048.3)

902/904:061.2(497.11)(062.13)

COBISS.SR-ID [183836172](#)

2012.

49.

SRPSKO arheološko društvo. Skupština i godišnji skup (35 ; 2012 ; Valjevo)

Српско археолошко друштво : XXXV скупштина и годишњи скуп, Ваљево, 24-26. мај 2012. године : програм, извештаји и апстракти / [приредили Војислав Филиповић и Драгана Антоновић]. Београд : Српско археолошко друштво ; Ваљево : Завод за заштиту споменика културе, 2012 (Ваљево : Ваљевопринт). - 84 стр. ; 21 cm

Тираж 150. - Радови на срп. и енгл. језику.

ISBN 978-86-913229-3-9 (брош.)

902/904(497.11)(048.3)

902/904(497.11)(047)

COBISS.SR-ID [190914060](#)

2013.

50.

СРПСКО археолошко друштво (Београд). Секција за класичну археологију. Годишњи скуп (2013 ; Шид)

Програм и апстракти / Српско археолошко друштво, Годишњи скуп Секције за класичну археологију, Шид 29-30. новембар 2013. године ; [приредио Адам Н. Црнобрња]. -

Београд : Српско археолошко друштво
; Шид : Народна библиотека “Симеон
Пишчевић”, 2013 (Београд : Босић). -
19 стр. ; 21 cm
Текст на срп. и енгл. језику. - Тираж
100.

ISBN 978-86-913229-5-3 (брош.)
904(497.11)(048)
902/904:005.745(497.11)“2013”(063)
902/904:061.2(497.11)(063)
COBISS.SR-ID [203019532](#)

51.

**СРПСКО археолошко друштво.
Скупштина (36 ; 2013 ; Нови Сад)**

Програм, извештаји, апстракти :
Српско археолошко друштво, XXXVI
скупштина и годишњи скуп, Нови
Сад, 30. мај - 1. јун 2013. године /
[приредили Војислав Филиповић и
Драгана Антоновић]. - Београд : Српско
археолошко друштво ; Нови Сад : Музеј
Војводине, 2013 (Београд : Босић). - 115
стр. ; 21 cm
Текстови на срп. и енгл. језику. - Тираж
150.

ISBN 978-86-913229-4-6 (брош.)
902/904(497.11)(048.3)
902/904(497.11)(047)
COBISS.SR-ID [198527244](#)

2014.

52.

**СРПСКО археолошко друштво
(Београд). Скупштина (37 ; 2014 ;
Крагујевац)**

Програм, извештаји, апстракти
: Српско археолошко друштво,
XXXVII Скупштина и годишњи
скуп, Крагујевац, 9. - 11. октобар
2014. године / [приредили Војислав

Филиповић, Драгана Антоновић]. -
Београд : Српско археолошко друштво
; Крагујевац : Завод за заштиту
споменика културе, 2014 (Крагујевац :
ЕМЦ). - 93 стр. ; 21 cm Текст на више
језика. - Тираж 150.

ISBN 978-86-80094-00-7 (брош.)
902/904(4-12)“2014”(048)
903/904:005.745(497.11)“2014”(06)
902/904:061.2(497.11)“2014”(06)
COBISS.SR-ID [210308108](#)

2015.

53.

**СРПСКО археолошко друштво
(Београд). Скупштина (38 ; 2015 ;
Пирот)**

Програм, извештаји, апстракти
: Српско археолошко друштво,
XXXVIII Скупштина и годишњи
скуп, Пирот, 4. - 6. јун 2015. године
/ [приредили Војислав Филиповић,
Драгана Антоновић]. - Београд : Српско
археолошко друштво ; Пирот : Музеј
Понишавља, 2015 (Пирот : Пи-пресс). -
111 стр. ; 21 cm
Радови на срп. и енгл. језику. - Тираж
200.

ISBN 978-86-80094-01-4 (брош.)
902/904(4-12)“2014”(048)
902/904:061.2(497.11)“2014”(06)
COBISS.SR-ID [215296524](#)

2016.

54.

**СРПСКО археолошко друштво
(Београд). Скупштина (39 ; 2016 ;
Вршац)**

Програм, извештаји и апстракти :
Српско археолошко друштво, XXXIX

Скупштина и годишњи скуп, Вршац, 2. - 4. јун 2016. године / [приредили Адам Црнобрња и Војислав Филиповић]. - Београд : Српско археолошко друштво ; Вршац : Градски музеј Вршац, 2016 (Вршац : Тули). - 143 стр. ; 21 cm
Текст на срп. и енгл. језику. - Тираж 200.

ISBN 978-86-80094-02-1 (САД; брош.)
902/904(4-12)(048)
902/904:005.745(497.11)''2016''(06)
902/904:061.2(497.11)''2016(06)
COBISS.SR-ID [223576588](#)

2017.

55.

SRPSKO arheološko društvo. Skupština i godišnji skup (40 ; 2017 ; Beograd)

Српско археолошко друштво : XL скупштина и годишњи скуп и прослава 70 година археолошког института (Mnemosynon firmitatis) : Београд, 5-7. јун 2017. године : програм, извештаји и апстракти / [приредили Војислав Филиповић, Адам Црнобрња]. - Београд : Српско археолошко друштво : Археолошки институт, 2017 (Београд : Графички центар). - 146 стр. ; 21 cm
Текстови на срп. (ћир. и лат.) и енгл. језику. - Тираж 250.

ISBN 978-86-80094-05-2 (брош.)
902/904(048)
902/904:005.745(497.11)''2017''(06)
902/904:061.2(497.11)''2017(06)
COBISS.SR-ID [234986252](#)

2018.

56.

СРПСКО археолошко друштво (Београд). Скупштина (41 ; 2018 ;

Панчево)

Програм, извештаји и апстракти : 135 година Српског археолошког друштва / Српско археолошко друштво, ХЛI Скупштина и годишњи скуп, Панчево, 31. мај - 2. јун 2018. године ; [приредили Адам Црнобрња и Војислав Филиповић]. - Београд : Српско археолошко друштво ; Панчево : Народни музеј Панчево, 2018 (Beograd : Studio M). - 119 стр. ; 21 cm
Текстови на срп. (ћир. и лат.) и енгл. језику. - Тираж 200.

ISBN 978-86-80094-07-6 (САД; брош.)
902/904(497.11)(048)
902/904:005.745(497.11)''2018''(083.97)
902/904:061.2(497.11)''2018''
COBISS.SR-ID [263935756](#)

57.

СРПСКО археолошко друштво (Београд). Праисторијска секција (2018 ; Нови Сад)

Програм и апстракти [Електронски извор] / [скуп] Праисторијска секција Српског археолошког друштва, Нови Сад, 14. децембар 2018. године ; [организује] Музеј Војводине, Нови Сад. Нови Сад : Музеј Војводине ; Београд : Српско археолошко друштво, 2018

Начин приступа (URL): <http://arheologija.rs/>. - Опис заснован на стању на дан: 19.12.2018.

ISBN 978-86-81086-13-1
061.2:902(497.11 Beograd)(048)(083.97)
902
COBISS.SR-ID [327400455](#)

58.

SRPSKO arheološko društvo (Beograd). Skupština (41 ; 2018 ; Pančevo)

Програм, извештаји и апстракти
: 135 година Српског археолошког
друштва / Српско археолошко
друштво, XLI Скупштина и годишњи
скуп, Панчево, 31. мај - 2. јун 2018.
године ; [приредили Адам Црнобрња
и Војислав Филиповић]. - Београд :
Српско археолошко друштво ; Панчево
: Народни музеј Панчево, 2018 (Beograd
: Studio M). - 119 стр. ; 21 cm
Текстови на срп. (ћир. и лат.) и енгл.
језику. - Тираж 200.

ISBN 978-86-80094-07-6 (САД)

902/904(497.11)(048)

902/904:005.745(497.11)"2018"(083.97)

902/904:061.2(497.11)"2018"

COBISS.SR-ID [530124183](#)

2019.

59.

СРПСКО археолошко друштво (Београд). Скупштина (42 ; 2019 ; Неготин)

Програм, извештаји и апстракти
/ Српско археолошко друштво,
XLII Скупштина и Годишњи скуп
Неготин, 30. мај - 1. јун 2019. године ;
[приредили Адам Црнобрња и Војислав
Филиповић]. - Београд : Српско
археолошко друштво ; Неготин : Музеј
Крајине, 2019 (Beograd : Studio M). -
139 стр. ; 21 cm
Текст на срп. (ћир. и лат.) и енгл. језику.
- Тираж 200.

ISBN 978-86-80094-09-0 (брош.)

902/904(497.11)(048)

902/904:005.745(497.11)"2019"(083.97)

902/904:061.2(497.11)"2019"

COBISS.SR-ID [276461324](#)

2020.

60.

СРПСКО археолошко друштво (Београд). Скупштина (43 ; 2020 ; Суботица)

Програм, извештаји и апстракти /
Српско археолошко друштво, XLIII
Скупштина и Годишњи скуп, Суботица,
14.-16. октобар 2020. године ;
[приредили Адам Црнобрња и Војислав
Филиповић]. - Београд : Српско
археолошко друштво ; Суботица :
Међуопштински завод за заштиту
споменика културе, 2020 (Београд :
Four Print). - 95 стр. ; 21 cm
Текстови на срп. (ћир. и лат.) и енгл.
језику. - Тираж 200.

ISBN 978-86-80094-11-3 (САД)

902/904(497.11)(048)

902/904:005.745(497.11)"2020"(083.97)

902/904:061.2(497.11)"2020"

COBISS.SR-ID [21938953](#)

61.

SRPSKO arheološko društvo (Beograd). Sekcija za arheometriju, arheotehnologiju, geoarheologiju i eksperimentalnu arheologiju. Skup (1 ; Beograd ; 2020)

Aktuelna interdisciplinarna istraživanja
tehnologije u arheologiji jugoistočne
Evrope : zbornik radova / Prvi skup
Sekcije za arheometriju, arheotehnologiju,
geoarheologiju i eksperimentalnu
arheologiju Srpskog arheološkog društva,
28. februar 2020., Beograd ; priredile
Selena Vitezović, Kristina Šarić, Dragana
Antonović. - Beograd : Srpsko arheološko

društvo, 2020 (Beograd : Glider Print). - 155 str. : ilustr. ; 30 cm

Na spor. nasl. str.: Current

Interdisciplinary Studies in Technology in the Archaeology of the South-East Europe. - Radovi na srp. i engl. jeziku.

- Tekst štampan dvostubačno. - Tiraž 100. - Str. 12-13: Reč urednika / Dragana Antonović, Selen Vitezović, Kristina Šarić. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. Bibliografija uz svaki rad.

ISBN 978-86-80094-10-6

903.2-035.56"634"(082)

903.2-035.56"04/14"(082)

902/904:550.83(082)

902/904:005.591.6(082)

COBISS.SR-ID [283220492](#)

2021.

62.

СРПСКО археолошко друштво (Београд). Скупштина (44 ; 2021 ; Параћин)

Програм, извештаји и апстракти / Српско археолошко друштво, XLIV Скупштина и Годишњи скуп Параћин, 14. - 16. октобар 2021. године ;

[приредили Адам Црнобрња и Војислав Филиповић]. - Београд : Српско

археолошко друштво ;

Параћин : Завичајни музеј "Параћин", 2021 (Beograd : Four print). - 101 стр. ; 21 cm

Текст на срп. (ћир. и лат.) и енгл. језику. - Тираж 200.

ISBN 978-86-80094-17-5 (САД)

902/904(497.11)(048)

902/904:005.745(497.11)"2021"(083.97)

902/904:061.2(497.11)"2011"

COBISS.SR-ID [47521545](#)

2022.

63.

СРПСКО археолошко друштво (Београд). Скупштина (45 ; 2022 ; Прокупље)

Програм, извештаји и апстракти / Српско археолошко друштво, XLV Скупштина и Годишњи скуп, Прокупље, 26. - 28. мај 2022. године ; [приредили Адам Црнобрња и Војислав Филиповић]. - Београд : Српско археолошко друштво ; Прокупље : Народни музеј Топлице, 2022 (Beograd : Colorgrafx). - 121 стр. ; 21 cm
Текст на срп. (ћир. и лат.) и енгл. језику. - Тираж 120.

ISBN 978-86-80094-19-9 (САД; брош.)
902/904(497.11)(048)

902/904:005.745(497.11)"2022"(083.97)

902/904:061.2(497.11)"2022"

COBISS.SR-ID [66059529](#)

2023.

64.

СРПСКО археолошко друштво (Београд). Секција за заштиту археолошког наслеђа (2023 ; Суботица)

Програм, апстракти и листа учесника / Српско археолошко друштво, Секција за заштиту археолошког наслеђа, Суботица, 26-28. октобар 2023. године ; [приредили Александар Алексић и Неда Мирковић-Марић]. - Београд : Српско археолошко друштво ; Суботица : Међуопштински завод за заштиту споменика културе, 2023 (Суботица : Графопродукт). - 28 стр. ; 21 cm
Тираж 100.

ISBN 978-86-84781-53-8

902/904:005.745(497.11)“2023”(083.97)
902/904(497.11)(048)
COBISS.SR-ID [127791113](#)

65.

**СРПСКО археолошко друштво.
Секција за заштиту археолошког
наслеђа. Тематска сесија (2021 ;
Параћин)**

Превентивна археологија и заштита археолошког наслеђа : зборник радова тематске сесије Секције за заштиту археолошког наслеђа, XLIV Годишњи скуп САД-а, Параћин, 2021. година / [уредник Александар Алексић] ; [превод “Уредник”]. Београд : Српско археолошко друштво ; Ниш : Завод за заштиту споменика културе, 2023 (Ниш : Пунта). - 241 стр. : илустр. ; 31 cm
На спор. насл. стр.: Preventive archaeology and the protection of the archaeological heritage : conference proceedings of the thematic session of the Section for the Protection of the archaeological heritage, XLIV Annual Meeting, SAS, Paraćin 2021. - Текст упоредо на срп. или хрв. и енгл. језику. - “Поводом 140 година од оснивања Српског археолошког друштва” --> стр. 5. - Тираж 500. - Стр. 9-10: Реч уредника / Александар Алексић. - Стр. 11-15: Umjesto uvoda / Tonko Rajkovača, Aleksandar Aleksić. - Напомене и библиографске референце уз текст. Библиографија уз сваки рад. - Abstracts. ISBN 978-86-80094-24-3 (САД)
ISBN 978-86-82346-02-9 (ЗЗСК; картон)
902/904:7.025.3/.4(100)(082)
7.025.3/.4(100)(082)
COBISS.SR-ID [131726857](#)

66.

**СРПСКО археолошко друштво
(Београд). Средњовековна секција.
Јесењи састанак (2022 ; Нови Пазар)**

Програм и апстракти / Српско археолошко друштво, Јесењи састанак Средњовековне секције, Нови Пазар, 25. - 26. новембар 2022. године ; [приредио Марин Бугар]. - Београд : Српско археолошко друштво ; Нови Пазар : Музеј “Рас”, 2023 (Beograd : Colorgrafx). - 25 стр. : илустр. ; 21 cm
Тираж 125.

ISBN 978-86-80094-21-2
061.2:902(497.11)“2022”(083.97)
904(497.11)“04/14”(048)
COBISS.SR-ID [114953225](#)

67.

**SRPSKO arheološko društvo (Beograd).
Skupština (46 ; 2023 ; Sombor)**

Програм, извештаји и апстракти / Српско археолошко друштво, XLVI Скупштина и Годишњи скуп Сомбор, 25-27. мај 2023. године ; [приредили Адам Црнобрња и Војислав Филиповић]. - Београд : Српско археолошко друштво ; Сомбор : Градски музеј Сомбор, 2023 (Beograd : Colorgrafx). - 105 стр. ; 21 cm
Текст на срп. и енгл. језику. - Текст ћир. и лат. - На насл. стр.: 140 година Српског археолошког друштва. - Тираж 150.

ISBN 978-86-80094-22-9 (САД)
902/904(497.11)(048)
902/904:005.745(497.11)“2023”(083.97)
902/904:061.2(497.11)“2023”
COBISS.SR-ID [115955465](#)

СЕРИЈСКЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ SERIAL PUBLICATIONS

1884.

1.

СТАРИНАР Српског археолошког друштва / за издавача Растко Васић.
- Репринт изд. - Год. 1, бр. 1 (1884). -
Београд : Српско археолошко друштво,
2008. (Београд : Белпак). - 26 cm
Репринт првог броја поводом 125
година Српског археолошког друштва. -
ISBN 978-86-904455-8-5.
902/904
COBISS.SR-ID [148772364](#)

2.

СТАРИНАР Српског археолошког друштва / уређује М. Валтровић. - Год. 1, бр. 1 (1884)-год. 12, бр. 1/4 (1895) ; нови ред, год. 1, бр. 1 (1906)-год. 6, бр. 1/2 (1911) ; трећа серија, књ. 1 (1922)-књ. 15 (1940) ; н.с., књ. 1 (1950)- .
- Београд : [Српско археолошко друштво], 1884-1895 ; 1906-1911 ; 1922-1940 ; 1950- (Београд : Краљевско-српска државна штампарија). - 30 cm
Доступно и на: http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/starinar/index_html?stdlang=ser_lat. -
Доступно и на: <http://scindeks.ceon.rs/journaldetails.aspx?issn=0350-0241>.
- Доступно и на: <http://www.doiserbia.nb.rs/issue.aspx?issucid=2602>. -
Доступно и на: <http://viminacium.org.rs/e-biblioteka/starinar/>. - Наслов:
од 1906. Стари́нар орган Српског археолошког друштва; од 1923. на

срп. (и део на лат.) и франц. језику: Стари́нар орган Археолошког друштва у Београду = *Starinar revue de la société Archéologique de Belgrade*; од 1931. на срп. (ћир. и лат.) Стари́нар орган Српског археолошког друштва = *Starinar*; од 1950. на срп. (део на лат.) и франц језику: Стари́нар орган Археолошког института САН = *Starinar revue de l'institut Archeologique*; од 1951. Стари́нар орган Археолошког института = *Starinar revue de l'institut Archeologique*; од 1960. на срп. (ћир. и лат.) Стари́нар = *Starinar*.
Уредници: од 1908. Милоје М. Васић; од 1922. Н. Вулић; од 1931. Влад. Р. Петковић; од 1954/55. Ђурђе Бошковић; од 1979. главни уредник Ђурђе Бошковић, одговорни уредник Борислав Јовановић; од 1985. Борислав Јовановић; од 1986. Владимир Кондић; од 1992/93. одговорни уредник Петар Петровић; од 1997. Милоје Р. Васић; од 2006. Славиша Перић; од 2015. Миомир Кораћ; од 2022. Снежана Голубовић. -
Издавач: од 1940. "Југоисток", Београд; од 1950. Научна књига, Београд; од 1951. "Југославија", Београд; од 1952/53. Научна књига, Београд; од 1960. [Археолошки институт], Београд. -
Штампарије: од 1892. Штампарија Краљевине Србије, Београд; од 1895. Српска краљевска државна штампарија, Београд; од 1924/25. "Родољуб", Београд; од 1928/1930.

Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд; од 1950. Научна књига, Београд; од 1951. Југословенско штампарско предузеће, Београд; од 1952/53. Академија, Београд; од 1954/55. Београдски графички завод, Београд; од 1971. Научно дело, Београд; од 1972. "Радиша Тимотић", Београд; од 1989/90. Култура, Београд; од 1991. Сисеро, Београд; од 1994/95 Типограф, Београд; од 2000. Академија, Београд; од књ. 51 (2001) Графомаркет, Београд; од 2002. Типограф, Београд; од 2003/04. Алта нова, Београд; од 2006. Графика Јуреш, Чачак; од 2008. Алта нова, Београд; од 2016 СП Принт, Нови Сад; од 2017. Сајнос, Нови Сад; од 2019. Бирограф, Београд; од 2020. Digital art company, Београд; од 2021. Бирограф, Београд. - Текст: ћир. или лат.; од 2012. на срп., енгл. и франц. језику; од 2018? на срп. и енгл. језику; од 2021. на енгл. језику; од 2022. на срп. и више свет. језика. - Излази: од 1906. полугодишње; од 2019. годишње. - Имао прекиде у издажењу. - Друго издање на другом медијуму: Старијар (Online) = ISSN 2406-0739

ISSN 0350-0241 = Старијар
902/904

COBISS.SR-ID [8111874](#)

1959.

3.

ARHEOLOŠKI pregled = Archaeological reports / odgovorni urednik Milutin Garašanin. - God. 1, br. 1 (1959)-vol. 29, br. 29 (1988) ; n.s., 2003, [br.] 1-2006, br. 4. - Beograd : Arheološko društvo Jugoslavije, 1959-1988 ; 2007-2008. - 21 cm

Dostupno i na: <https://arheologija.rs/>. - Godišnje. Odgovorni urednik: od br. 21 (1980) Jovan Todorović; od br. 23 (1982) Milutin Garašanin; od br. 27 (1986) Mitja Guštin; od br. 1 (2003) urednik Rastko Vasić. Izdavač: od br. 13 (1971) Savez arheoloških društava Jugoslavije; od br. 1 (2003) Ministarstvo culture Republike Srbije i Srpsko arheološko društvo. Štamparije: od br. 5 (1963) Izdavačko štamparsko preduzeće Jugoslovenskih železnica, Subotica; od br. 8 (1966) Proleter, Vukovar; od br. 21 (1980) Kultura, Beograd; od br. 23 (1982) Srbije, Beograd; od br. 1 (2003) Skener studio, Beograd. - Tekst na jezicima naroda Jugoslavije i engl. jeziku; od br. 1 (2003) tekst uporedo na srp. jeziku (ćir.) i engl. jeziku

ISSN 0350-2503 = Arheološki pregled
902(497.11)

COBISS.SR-ID [15893506](#)

1984.

4.

ГЛАСНИК / Српско археолошко друштво ; главни и одговорни уредник Димитрије Мадас. - 1984, бр. 1- . - Београд : Српско археолошко друштво, 1984- . - 24 cm

Доступно и на: <https://independent.academia.edu/GlasnikSrpskogarheolo%C5%A1kogdru%C5%A1tva>.

- Годишње. - Наслов од бр. 10 (1995) Гласник Српског археолошког друштва; од бр. 24 (2008) упоредни наслов на енгл. језику: Journal of the Serbian Archaeological Society. - Одговорни уредници: од бр. 5 (1989) Марко Поповић; од бр. 7 (1991) Милоје Васић; од бр. 8 (1992) Марин Брмболић; од

бр. 11 (1996) Александар Јовановић.
 Уредници: од бр. 12 (1996) Петар
 Петровић; од бр. 13 (1997) Никола
 Тасић; од бр. 14 (1998) Ђорђе Јанковић;
 од бр. 17 (2001) главни уредник Сава
 Тутунџић; од бр. 22 (2006) Бранислав
 Анђелковић; од бр. 26 (2010) Мирослав
 Вујовић; од бр. 27 (2011) Ђорђе
 Јанковић; од бр. 31 (2015) Дејан
 Радичевић; од бр. 35 (2019) Драгана
 Антоновић. Штампарије: од бр. 3
 (1986) Београдски издавачкографички
 завод, Београд; од бр. 9 (1993) Rui
 print, Александровац; од бр. 10 (1995)
 Чигоја штампа, Београд; од бр. 11
 (1996) LDI, Ветерник; од бр. 12 (1996)
 Чигоја штампа, Београд; од бр. 13
 (1997) BIT Inženjering, Београд; од бр.
 15/16 (1998) Zelnid, Београд; од бр.
 24 (2008) Белпак, Београд; од бр. 26
 (2010) Скенер студио, Београд; од бр.
 27 (2011) Colorgrafx, Београд; од бр.
 39 (2023) Alta Nova, Београд. - Текст:
 од бр. 24 (2008) наизменично на срп.,
 рус. и енгл. језику. - Друго издање на
 другом медијуму: Гласник Српског
 археолошког друштва (Online) = ISSN
 3009-3503
 ISSN 0352-5678 = Гласник - Српско
 археолошко друштво
 902/904
 COBISS.SR-ID [6519298](#)

1996.

5.

ИНФОРМАТОР : гласило Управног
 одбора Српског археолошког друштва
 / главни уредник Борислав Јовановић. -
 1996, бр. 1-1998, бр. 5. Београд : Српско
 археолошко друштво, 1996-1998
 (Београд : Наука и друштво). - Илустр.

; 30 cm

Према потреби. - Поднаслов од бр. 5
 (1998) Гласило Српског археолошког
 друштва

ISSN 3009-2671 = Информатор (Српско
 археолошко друштво)
 902(497.11)(055)
 COBISS.SR-ID [112275207](#)

2022.

6.

**ГЛАСНИК Српског археолошког
 друштва**

[Elektronski izvor] = Journal of the
 Serbian Archaeological Society. - [Онлајн
 изд.]. - Електронски часопис. - 2022, бр.
 38- . - Београд : Српско археолошко
 друштво, 2022-

Начин приступа (URL): [https://
 arheologija.rs/](https://arheologija.rs/). Годишње. - Насл. са
 насловног екрана. - Опис извора дана
 30. 08. 2023. - Текст на срп. и енгл.
 језику. - Друго издање на другом
 медијуму: Гласник Српско археолошко
 друштво = ISSN 0352-5678

ISSN 3009-3503 = Гласник Српског
 археолошког друштва (Online)
 902/904
 COBISS.SR-ID [123400457](#)

Selena Vitezović

Institute of Archaeology, Belgrade

Jelena Vitezović

National Library of Serbia, Belgrade

Ivan Racić

National Library of Serbia, Belgrade

ONE HUNDRED AND FORTY YEARS OF PUBLISHING ACTIVITIES OF THE SERBIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

Keywords: *history of archaeology, Serbian Archaeological Society,
scientific publications in Serbia*

Serbian Archaeological Society (SAS), founded in 1883, is the first publisher of scientific literature in the field of archaeology in Serbia. In 1884, SAS published the first issue of the journal *Starinar*, which is being published even today, and is considered one of the oldest archaeological journals in this part of Europe. During the 140 years since it was founded, SAS also launched or took part in the publishing of several journals, of which the *Journal of the Serbian Archaeological Society* is still being published today. SAS also published a number of scientific monograph publications and proceedings and abstract books from various scientific conferences. This paper provides an overview of the history of editorial activities of the Serbian Archaeological Society.

SIXTY YEARS OF THE “LJUBLJANA SCHOOL” OF NEOLITHIC STUDIES:

26th Neolithic Seminar – Eurasian Neolithics: How Cultures and Societies Evolve and Why It Matters (9th–11th November 2023) and the 50th Volume of Documenta Praehistorica, Department of Archaeology, Faculty of Arts, University of Ljubljana

Studies of the Neolithic period, as one of the key moments in the human past, have a long history in Eurasia. Especially since the Second World War, when archaeology as a science advanced significantly, research activities of different scope, focused on the Neolithic period, were carried out at numerous universities and research facilities across Europe; there were also countless publications and scientific meetings held. It is difficult to measure the impact and the importance of different institutions or publications, however, one particularly stands out: Department of Archaeology at the University of Ljubljana with its *Neolithic Seminars* and the publication *Documenta Praehistorica*.

This all started exactly 60 years ago in former Yugoslavia, in 1964, when Josip Korošec, Professor at the University of Ljubljana, with his close collaborators, initiated a new serial publication, entitled *A Report on the Research of the Neolithic and Eneolithic in Slovenia* (*Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji*).¹ Prof. Korošec edited the first two volumes, and Prof. Tatjana Bregant took over the editing after he passed away. The publication quickly gained high esteem in the entire former Yugoslavia for themes from earlier prehistoric times (Palaeolithic, Mesolithic, Neolithic, Eneolithic periods). The publication also changed its title; at first, it was entitled *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita* / *Report on Neolithic and Eneolithic Research*, with different subtitles; from volume no. 5, published in 1976, it became *Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji* / *Report on Palaeolithic, Neolithic and Eneolithic Research in Slovenia*, first with the subtitle *Pre-Metal Cultures in Slovenia* and since volume 22 (1995) with the subtitle *Neolithic studies*. At this time, Prof. Mihael Budja became the editor and he connected the journal with the *Neolithic Seminars*, international scientific conferences organised annually at the Department of Archaeology. Since 1998 and volume no. 25, the journal was renamed *Documenta Praehistorica* and papers are published only in the English language, with abstracts in Slovenian (see Budja 2023 for details; also Novaković 2015).

---

¹ <https://journals.uni-lj.si/DocumentaPraehistorica/about>

During this time, a “Ljubljana school” of Neolithic studies was formed within this intellectual milieu by a group of researchers who applied and developed ideas discussed at the seminars and in the journal; and, at the same time, *Neolithic seminars* and its publications attracted leading researchers from the field from other parts of the world, and it became a place for discussing theoretical concepts, interpretative models and results of interdisciplinary research studies and projects in Europe and Asia.

The topic of the first Neolithic Seminar was *The Neolithization of Caput Adriae Region*, of the 2nd – *The Transition to Farming in South East Europe and Anatolia*, the 3rd and the 4th were entitled *The Neolithization of Europe: Regional Approaches*, the 5th Seminar was *The Neolithization of Europe and Asia: Regional approaches*; the 6th Neolithic Seminar was *The transition to farming and long-distance connections in Eurasia*; the 7th Neolithic Seminar: *The Processes of Neolithisation in Eurasia*; the 8th Neolithic Seminar: *The Neolithization of Eurasia – Perspectives from Pottery*; the 9th Neolithic Seminar: *The Neolithization of Eurasia – Reflections in Archaeology and Archaeogenetics*; the 10th Neolithic Seminar: *The Neolithization of Eurasia – Paradigms, Models and Concepts Involved*; the 11th Neolithic Seminar: *Symbols and Symbolism*; the 12th Neolithic Seminar: *Pre-historic Gene Flow and Cognitive (r)Evolution: Inferences on the Neolithisation of Eurasia*; the 13th Neolithic Seminar: *The Mesolithic and the Neolithic Cultural and Populational Trajectories in Eurasia*; the 14th Neolithic Seminar: *The Neolithic Mind, Populations and Landscapes*; the 15th Neolithic Seminar: *Climate Anomalies, Population and Culture Dynamics in Prehistory*; the 16th Neolithic Seminar: *Bodies, Rituals and Religions in Eurasian Early Prehistory*; the 17th Neolithic Seminar: *Eurasian Neolithics: Perspectives from Culture, Population and Climate*; the 18th Neolithic Seminar: *Cultural and Social Identities in Eurasian Mesolithic and Neolithic*; the 19th Neolithic Seminar: *Changing Paradigms: Interdisciplinary Studies of Eurasian Prehistory*; the 20th Neolithic Seminar: *Changing Paradigms for Interpreting the Transition to Neolithic in Eurasia*; the 21st Neolithic Seminar: *Pottery and food: dietary practices in prehistory*; the 22nd Neolithic Seminar: *Modelling the Processes of Neolithisation*; the 23rd Neolithic Seminar: *From Chronos to Chronologies. Radiocarbon Dating and Chronological Modelling of the Neolithic and Chalcolithic Temporality in Eurasia*; the 24th Neolithic Seminar: *Neolithisation Processes in Eurasia: Retrospect and Prospect*; and the 25th Neolithic Seminar was entitled *Evolution and Cultural Changes in Prehistory*.²

The theme of the 26th Neolithic Seminar, held in November 2023, was *Eurasian Neolithics: How Cultures and Societies Evolve and Why It Matters*.

² <https://www.ff.uni-lj.si/en/node/1987>

The aim of the conference was to discuss the concepts, models, and interpretative postulates of Late Mesolithic and Neolithic cultures and societies, as well as the coevolution of genes and cultures, the construction of cultural niches, neolithisation processes, paleogenetic palimpsests and demographic transitions, environmental and rapid climate fluctuations, subsistence strategies, settlement patterns, technologies, chronologies, social practises, and ideologies, on one hand, and interdisciplinary methodologies, approaches, and projects, on the other.

During the three days of the conference, thirty-two papers were presented. Presenters from over fifteen countries took part, including Slovenia, Croatia, Serbia, Republika Srpska, Northern Macedonia, Greece, Turkey, Romania, Ukraine, Georgia, Russia, Poland, Hungary, Austria, Germany, Italy, United Kingdom, etc. Among the participants were PhD students, young scholars, but also some of the most eminent experts in the Neolithic archaeology today, such as Prof. Mehmet Özdoğan, from İstanbul University, Dr. Eszter Bánffy, from Romano-Germanic Commission of the German Archaeological Institute in Frankfurt, also current president of European Association of Archaeologists, and Prof. Alasdair Whittle, who recently retired from Cardiff University.

Papers included a variety of different topics: supra-regional studies of Neolithisation, interdisciplinary studies involving analyses of stable isotopes and ancient DNA, new results from recent excavations, revisiting of old museum collections, and many more. Studies included the Mesolithic and the Neolithic period, and were geographically diverse, presenting results from the regions of Anatolia, Balkans, Eastern Europe, Central Europe, and British Isles. Papers demonstrated the variety and richness of the Neolithic ways of life in Eurasia, including communities that built and used monumental architecture in south-eastern Turkey, herder communities in Dalmatia, communities that exploited forest habitats in the Baltic area, and many more. A particularly vivid discussion was on the most recent results and developments in the scientific method regarding ancient DNA, isotope analyses, etc., as well as discussion on theoretical models for studying Neolithisation processes, settlement patterns, social relations, and many more.

* * *

Both *Poročilo / Documenta* and the Neolithic seminars have had, and continue to have, a deep impact on studies of the Neolithic period and connected phenomena in the prehistory of Eurasia. The *Neolithic Seminars* remained a *locus eventi* that connects people and institutions worldwide, and we hope it will continue to do so in the future as well. Today it is one of the most renowned academic

events in Europe focused on the Neolithic and connected periods. The papers published in *Documenta Praehistorica* address studies that range from cultural and typological topics to archaeometry, from paleoclimate to palaeoeconomy, from demography to archaeogenetics, and from symbolism to identity. Today, *Documenta Praehistorica* is one of the most renowned journals for the prehistoric period in Europe, indexed/reviewed in the numerous databases/resources, including Scopus, ERIH Plus, SCImago, and others. *Documenta Praehistorica* is the only international journal to focus on interdisciplinary research activities based on Neolithic studies, although it also publishes papers focused on related periods of earlier prehistory (Upper Palaeolithic, Mesolithic, or Eneolithic). In 2023, volume no. 50 was published, and contained 23 papers, including several papers on funerary records from the Stone Age hunter-gatherer and Neolithic communities, papers dealing with techno-typological analyses of obsidian and osseous artefacts, analyses of pottery and figurines, case study on the reliefs from Göbekli Tepe, etc. Even after fifty volumes, papers published in some of the first volumes of *Poročilo* haven't lost their relevance, and are still being read and cited today.

REFERENCES

Budja, M. 2023. 50th Documenta Praehistorica: a few notes. *Documenta Praehistorica* 50: 3.

Novaković, P. 2015. *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.

Selena Vitezović

IN MEMORIAM

Лидија Никитовић
(1954–2023)

Почетком октобра 2023. године опростили смо се од драге колегинице Лидије Никитовић, кустоса Народног музеја у Чачку у пензији.

Животни циклус Лидије Никитовић био је везан за њен родни Чачак – ту се школовала, радила, створила породицу, широк круг пријатеља и поштовалаца. У Чачку нас је заувек и напустила. У Народног музеју радила је од 1982. до 2005. године. Свој професионални рад посветила је праисторијским периодима, о којима је као најближи сарадник предано учила од старије колегинице Милене Икотиновић. Миленин рад она је наставила, проширила и још чвршће утемељила.

Моја велика приврженост и поштовање према Лидији сежу још с краја деведесетих година прошлог века, када сам као студент учествовала на ископавањима праисторијских хумки у Мојсињу. Од тада па све до краја, гајиле смо искрено пријатељство. Лидија ме је увела у свет праисторије, који је добро познавала и разумела. Приклонила ме је проучавању тумула, на којима је радила годинама, које је одлично познавала и о којима није имала никаквих тајни, већ је своја искуства и идеје несебично делила.

Највише је волела неолит, који је истраживала у Миоковцима, Горњој Горевници, Бресници и другим локалитетима у околини Чачка. Поред

неколико објављених текстова, рад на неолиту крунисан је изложбом „Западно Поморавље у неолиту” 1992. године. Тешке године нису је зауставиле, већ је за изложбу сама цртала илустрације са реконструкцијама и постављала изложбене целине. Имала је изузетан дар за цртање, те је њен истанчан смисао за цртеж, линију и боју уткан и у теренску и музејску документацију, коју је стрпљиво и предано израђивала.

Половином деведесетих година неолит је заменила истраживањима металних доба и започела врло успешну сарадњу са Археолошким институтом из Београда. Систематска ископавања тумула у Пријевору и Мојсињу, као и већи број публикованих радова о другим некрополама, заокружени су изложбом о Мојсињу, праћеном монографијом 2002. године. Изузетни резултати ископавања у Мојсињу пружили су прилику да се заједничким напорима Музеја и Археолошког института организује међународни научни скуп у Чачку, на којем је присуствовао велики број тада најзначајнијих праисторичара код нас и у Европи. Зборник са тог скупа – који је одштампан већ наредне, 2003. године – непрестано нас подсећа како су предан и напоран рад, залагање и добра међусобна сарадња допринели извршним достигнућима. Широко отворивши врата новим сарадницима, пројектима, научној и стручној публици, Лидија је своме граду и Музеју овим радом дала немерљив прилог.

Волела је и стварала лепе ствари. Имала је оштро око за боју, тон, облик, склад. Пошто је пензионисана, кичицом је заменила археолошки алат и постепено створила значајан опус слика чија је главна тема била природа, њен Семедраж и Миоковци, два брдовита краја у близини родног Чачка, у којима је уживала и које нам је дочарала на својим платнима. Често је излагала на заједничким изложбама, а самосталну је имала у чачанском Музеју 2014. године.

Била је благонаклона, тиха и ненаметљива. Волела је људе, обожавала животиње и природу. Добро је познавала народна искуства и законе природе, њима је тежила и веровала им. Често се на њих освртала и подсећала нас на све оно што у брзом ритму живљења не опажамо. Поред блакости, умела је да буде проницљива, оштра и критична, нарочито према политици, друштвеним аномалијама и неправди. Знала је добро да уочи и процени. Пратила је сва дешавања, откривала модерне технологије. Красила ју је жива радозналост за свет који је окружује и не само за свакодневне теме већ и за велика философска питања. Живот и проблеме је посматрала свеобухватно и широко, дајући им другачији смисао и интерпретацију. Учила нас је томе.

Професионални успеси и признања последњих година праћени су и борбом са болешћу. Међутим, и поред тога остала је прибрана, насмејана, духовита и мудра. Није клонула, већ је своју борбу прихватила, а дух сачувала. Ко је познавао Лидију, зна да је то била привилегија и неизмерно богатство. Ми смо уистину били награђени тиме да један део наших живота проведемо крај ње и научимо како ведар дух и врлине могу опстојавати упркос тешкоћама.

Катарина Дмитровић

IN MEMORIAM

Никола Црнобрња
(1940–2023)

Никола Црнобрња, музејски саветник и уважени колега, напустио нас је почетком децембра 2023. године. Његов допринос музејској струци и рад на очувању културне баштине, првенствено на пољу нумизматике, заслужују велико поштовање и представља аманет будућим генерацијама.

Никола Црнобрња рођен је у Босанском Новом 6. октобра 1940. године. Почетком Другог светског рата са родитељима и две сестре одлази у Обреновац. Ту је засновао породицу и био познат као вредан, добродушан, пожртвован и вољен супруг, отац и деда.

Након завршене основне и средње школе, Никола је уписао студије на Филозофском факултету у Београду, где је 1964. године дипломирао на групи за Класичну филологију.

Након завршених студија, као члан археолошке екипе Археолошког института учествовао је на ископавањима римског каструма у Михајловцу на Дунаву. Током наредних година учествовао је у археолошким ископавањима на локалитетима Бољетин (Градац на Лепени) на подручју Националног парка Ђердап, на локалитетима Јагодин мала и Медијана у Нишу те римским термама у селу Баце. Захваљујући раду на ископавањима и непосредном додиру са археолошким материјалом почело је његово интересовање за нумизматику.

Знања и интересовања наставио је да обогаћује и развија радећи као приправник током 1967. године у Народном музеју Ниша на обради римског и византијског новца у нумизматичкој збирци. У неколико наредних година Николина каријера била је усмерена на педагошки рад. У обреновачкој гиманзији предавао је латински језик пошто је претходно на Филозофском факултету положио стручни испит за професора, чиме је стекао право да самостално изводи наставу латинског језика. Током рада у школи, захваљујући свестраности и ангажовању постигао је изузетне резултате, о чему говори податак да је био члан Комисије задужене за израду новог програма латинског језика у школи, био је председник Секције за латински језик града Београда, а у листу *Београдско школство* објављен је већи број његових прилога, од којих се неколико њих односи на увођење античких садржаја у наставне програме.

СТИЦАЊЕ НОВИХ ЗНАЊА И ИСКУСТАВА ОДВЕЛО ЈЕ 1973. ГОДИНЕ НИКОЛУ ЦРНОБРЊУ, тада члана управе Друштва пријатеља Норвешка–Југославија, у Осло. У том граду боравио је као стипендиста Републичког секретаријата за науку и културу и том приликом похађао је курс норвешког језика и предавања о систему образовања у скандинавским земљама.

Након објављеног конкурса за радно место нумизматичара у Музеју града Београда и препорука др Љубице Зотовић и др Милоја Васића као изузетно вредан, одговоран, систематичан и савестан кандидат 1977. године, на основу одлуке Савета Музеја, изабран је за пријем на место руководиоца Кабинета за новац и медаље.

Научна каријера паралелно се развијала са оном стручном захваљујући преданом раду и сарадњи са великим именима наше нумизматике – Бојаном Борић Брешковић, др Владимиром Кондићем, др Милојем Васићем и професором Слободаном Душанићем. Звање магистра добио је након успешно одбрањеног рада на тему „Остава антонинијана из Свилеуве” на Филозофском факултету, групи за Историју, смеру Историја старог века. Године 1981. Никола је стекао звање вишег кустоса, а потом и највише стручно звање – звање саветника.

Никола Црнобрња је наследио не само по броју већ и по хронолошком оквиру највећу збирку у Музеју. За двадесет седам година проведених у Кабинету за новац и медаље умногоме је допринео музеолошкој обради материјала и његовој презентацији. Врло педантно и уредно водио је документацију о постојећим и новопристиглим предметима. У књигама инвентара препознатљив је његов краснопис, који је исписивао искључиво пенкалом.

Неуморно је радио на обради, систематизацији и каталогизацији сваког појединог новчића. Из године у годину, један за другим, низали су се научни и стручни радови. Ширина његовог знања и интересовања читава се у богатом опусу посвећеним новчаним налазима, на страницама *Годишњака града Београда*, *Гласника Српског археолошког друштва*, *Нумизматичара*, *Старинара*, *Зборника Народног музеја*, *Зборника јеврејског историјског музеја*, *Гласника Српске православне цркве*, *Републике* и *Динара*. Свестран рад Николе Црнобрње био је првенствено усмерен на обраду римског новца, где се нарочито истичу *Новац Никеје у нумизматичкој збирци Музеја града Београда*, у којем је по први пут систематизована типологија реверсних типова новца Никеје на основу налаза у Музеју града Београда, и *Новац провинције Дакије у збирци Светозара Ст. Душанића*, где је обрадио једну од три тематске целине у оквиру велике збирке коју је професор Душанић поклонио Музеју. Нарочито је истицао и био поносан на своја два рада *Антонинијан Филипа II из времена његове самосталне владавине 249. године* и *Хришћански трагови на новцу цара Галијена и царице Салонине као одраз едикта о верском миру из 261. године и првом јавном уважавању Хришћанске цркве*.

Захваљујући залагању, спремности за разговор и сарадњу годинама је успостављао контакте са људима који су поклањали и нудили на откуп нумизматичке налазе, међу којима и јединствен налаз антонинијана са представом крста.

Током рада у Музеју наставио је да се поред нумизматике бави и археологијом. Активно је пратио грађевинске радове у Београду и околини и ишао са колегама из Музеја у рекогносцирања терена, и о томе водио детаљну документацију, захвљујући чему су прибављени нови археолошки налази са до тада познатих али и новоевидентираних локалитета. Године 1987. руководио је археолошким ископавањима код Народног позоришта, а 1993. учествовао је на истраживању дела римске некрополе откривене у Косовској улици.

Учествовао је на бројним научним скуповима и симпозијумима нумизматичара. Био је члан управе Друштва за античке студије СР Србије, члан Српског нумизматичког друштва и члан Српског археолошког друштва.

Приредио је и организовао више изложби о налазима новца са територије Београда. Своју каријеру крунисао је великом изложбом и истим именом каталогом изложбе *Новац у Београду кроз векове*. Након одласка у пензију наставио је да се бави струком и објављује радове те води бригу о нумизматичкој збирци Музеја Српске православне цркве. Последњи рад

објавио је у часопису *Нумизматичар – Антички новци у оставини проф. Светозара Ст. Душанића у Музеју Српске православне цркве у Београду*.

Николу Црнобрњу памтићемо као великог стручњака – музеалца, нумизматичара, археолога вредног, ненаметљивог, спремног да помогне саветима, знањем и искуством које је имао.

Јелена Васић Деримановић

IN MEMORIAM

Миленко Богдановић
(1935–2023)

Крајем 2023. године напустио нас је археолог др Миленко А. Богдановић. Иза себе је оставио дубок траг у археологији и заслужено велико поштовање колега и сарадника.

Др Миленко Богдановић рођен је у Крагујевцу 1935. године. Дипломирао је на Филозофском факултету, група за археологију, у Београду. По завршеним студијама професионалну каријеру је започео у Крагујевцу, где је остварио изузетне резултате у археолошким истраживањима локалитета у Шумадији. Као кустос Народног музеја у Крагујевцу радио је од 1962. године. На месту директора исте установе био је од 1982. до 1991. године, а од 1992. до 2012. године био је ангажован као заменик начелника и начелник Одељења за археологију и историју Центра за научна истраживања Српске академије наука и Универзитета у Крагујевцу.

У оквиру професионалне каријере, посебно интересовање је показао за праисторију централне Србије. То се види и кроз одбрањен магистарски рад „Архитектура неолитских насеља у Дивостину” и докторску дисертацију „Етнокултурна кретања у централној Србији у бакарно и бронзано доба”. Од 1985. до 1991. године био је уредник *Станишта*, зборника радова за политику, културну и привредну историју Крагујевца,

а од 2000. до 2005. године коуредник за праисторију у часопису *Гласник Српског археолошког друштва*.

Из заједничког рада са проф. др Драгославом Срејовићем произашла су нека од најзначајнијих археолошких истраживања. У Богдановићевој биографији се свакако истиче допринос југословенско-америчком пројекту *Early Farming Cultures in Central Serbia*, у оквиру којег је археолошки истражено неолитско насеље у Дивостину, датовано у период старчевачке и винчанске културе. Пројекат је реализован у сарадњи са колегама са Универзитета у Питсбургу (University of Pittsburgh). Након обимних археолошких истраживања, 1988. године настала је и публикација, *Divostin and the Neolithic of Central Serbia (Pittsburg: Department of Anthropology University of Pittsburg)*, у којој је и Миленко дао допринос поглављем *Architecture and Structural Features at Divostin*.

Међу најобимнија истраживања којима је руководио издвајају се и истраживања локалитета Гривац. Након ископавања вршених у више наврата, под руководством Б. Гавеле, затим Д. Срејовића и З. Летице, Богдановић је као руководилац пројекта наставио истраживања 1989. године. Резултат ових обимних радова је монографија *Гривац насеља протостарчевачке и винчанске културе*. Истраживања на Гривцу су у великој мери одредила његова даља интересовања за развој и поделу праисторијских култура ових простора, што је довело до бројних полемика важних за разумевање праисторије Балкана. У том контексту значајне су публикације које су уследиле: *Преиспитивања у праисторији Србије*, 2012. године, *Религија Лепенског Вира*, 2016. године, и *Архитектура Лепенског Вира*, 2017. године.

Посебан значај његовом раду дала су археолошка ископавања и других праисторијских локалитета централне Шумадије кроз пројекте: *Етно-културна кретања у централној Србији у гвоздено доба*; *Старе културе и народи у Шумадији и Поморављу* и *Старе културе у централној Србији од праисторије до средњег века*.

У Шумадији су истражени бројни локалитети а међу њима су: Главица у Ђурђеву код Раче, Јасик у Комарицама, праисторијска насеља, из бакарног и бронзаног доба, затим антички локалитет у Радмиловићу, антички и средњовековни локалитети у селу Жуне. Често је ове, а и многе друге локалитете истраживао у сарадњи са колегама из Завода за заштиту споменика културе.

Објавио је шест књига и преко сто научних радова, на српском, руском, немачком, енглеском и француском језику. Поред горенаведених књига треба поменути монографију *Љуљаци*, насталу након археолошких

истраживања која су спроводили Народни музеј из Београда, а потом Одељење за археологију Филозофског факултета у Београду и Народни музеј из Крагујевца, под руководством Драгослава Срејовића. Стратиграфски и културни односи на овом локалитету од посебног су значаја за решавање проблема ватинске културе, њене појаве и трајања, са посебним освртом на чињеницу да се изворишта ватинске културе могу тражити и изван Војводине.

Од студија пажњу привлаче: *Србија у бакарно доба*, Конгрес америчких археолога 1982. године у Питсбургу, затим *Прилог проучавању неолитизације континенталног дела Балканског полуострва* 1998. године; *Mittel Serbien in der Bronzezeit und Vattina-kultur*, научни скуп у Вршцу 1995; *Релативно-хронолошка подела класичне варијанте винчанске културе*, у Гласнику 18, из 2000. године; *Сликана керамика протостарчевачке и старчевачке провенијенције*, научни скуп у Крушевцу 2001. године; *Проблем неолитизације ђердапског мезолита*, годишњи скуп САД у Крушевцу 2001. године; *Протостарчевачка култура и старији неолит у долини Струме*, научни скуп у Благоевграду у Бугарској и Драгослав Срејовић, *Уметност у неолиту*, научни скуп у Крагујевцу 2006. године.

Резултати вишедеценијског посвећеног рада Миленка Богдановића сврставају у ред великана српске археологије. До краја живота посвећено се бавио научним радом изучавајући праисторијске културе и подробно разматрајући питања од изузетног значаја за археологију ових простора. Енергично се упуштао у преиспитивања и критике постојећих гледишта, изналазећи нове приступе и другачија сагледавања археолошких података. Остаће упамћен као страствен археолог који се до последњих дана зналачки упуштао у научне полемике и бавио неким од најважнијих питања неопходним за разумевање праисторије Балкана.

Славица Ђорђевић

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

902/904

ГЛАСНИК / Српско археолошко друштво ; уредник
Драгана Антоновић. - 1984, бр. 1- . - Београд : Српско
археолошко друштво, 1984- (Београд : ViroGraf). - 24 cm

Годишње. - Наслов од бр. 10 (1995) на срп. и енгл. језику:
Гласник Српског археолошког друштва = Journal of the
Serbian Archaeological Society. - Друго издање на другом
медијуму: Гласник Српског археолошког друштва (Online)
= ISSN 3009-3503
ISSN 0352-5678 = Гласник - Српско археолошко друштво
COBISS.SR-ID 6519298